İLHANLILAR DÖNEMİNDE HORASAN (1256-1335)

Kurban DURMUŞOĞLU

2023

T.C.

ANKARA YILDIRIM BEYAZIT ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

İLHANLILAR DÖNEMİNDE HORASAN (1256-1335)

DOKTORA TEZİ

Kurban DURMUŞOĞLU

TARİH ANABİLİM DALI

ANKARA 2023

T.C.
ANKARA YILDIRIM BEYAZIT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

İLHANLILAR DÖNEMİNDE HORASAN (1256-1335)

DOKTORA TEZİ

KURBAN DURMUŞOĞLU

TARİH ANABİLİM DALI

PROF. DR. MUSA ŞAMİL YÜKSEL

DANIŞMAN

ANKARA 2023

ONAY SAYFASI

Kurban DURMUŞOĞLU tarafından hazırlanan "İlhanlılar Döneminde Horasan (1256-1335)" adlı tez çalışması, aşağıdaki jüri tarafından oy birliği ile Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı'nda Doktora tezi olarak kabul edilmiştir.

<table>
<tr><td colspan="2">Unvan Adı Soyadı</td><td>Kurumu</td><td>İmza</td></tr>
<tr><td colspan="2">Prof. Dr. Musa Şamil YÜKSEL (Danışman)</td><td rowspan="2">AYBÜ Tarih</td><td rowspan="2"></td></tr>
<tr><td>Kabul ☐</td><td>Red ☐</td></tr>
<tr><td colspan="2">Prof. Dr. Fatih ERKOÇOĞLU</td><td rowspan="2">AYBÜ Tarih</td><td rowspan="2"></td></tr>
<tr><td>Kabul ☐</td><td>Red ☐</td></tr>
<tr><td colspan="2">Prof. Dr. Mustafa UYAR</td><td rowspan="2">AÜ DTCF</td><td rowspan="2"></td></tr>
<tr><td>Kabul ☐</td><td>Red ☐</td></tr>
<tr><td colspan="2">Doç. Dr. Hasan IŞIK</td><td rowspan="2">AYBÜ Tarih</td><td rowspan="2"></td></tr>
<tr><td>Kabul ☐</td><td>Red ☐</td></tr>
<tr><td colspan="2">Doç. Dr. Bilal KOÇ</td><td rowspan="2">HBV/Edebiyat Fakültesi Tarih</td><td rowspan="2"></td></tr>
<tr><td>Kabul ☐</td><td>Red ☐</td></tr>
</table>

Tez Savunma Tarihi: 24.02.2023

Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı'nda Doktora tezi olması için şartları yerine getirdiğini onaylıyorum.

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü Prof. Dr. Yaşar YİĞİT

BEYAN

Bu tez çalışmasının kendi çalışmam olduğunu, tezin planlanmasından yazımına kadar bütün aşamalarda patent ve telif haklarını ihlal edici etik dışı davranışımın olmadığını, bu tezdeki bütün bilgileri akademik ve etik kurallar içinde elde ettiğimi, bu tezde kullanılmış olan tüm bilgi ve yorumlara kaynak gösterdiğimi beyan ederim. (24.02.2023)

Kurban DURMUŞOĞLU

İTHAF

Kıymetli Anneme ve Babama...

TEŞEKKÜR

Bu çalışma, uzun ve meşakkatli bir sürecin sonunda ortaya çıkmıştır. Elbette birçok kişinin doğrudan ve dolaylı olarak bu çalışmaya katkısı oldu. Öncelikle çalışmanın bütün sürecine katkı sağlayan, bilgi ve tecrübelerini bana aktaran, çalışma boyunca anlayış ve sabır gösteren danışmanım, değerli hocam Prof. Dr. Musa Şamil YÜKSEL'e şükranlarımı sunarım. Tez izleme komitesinde yer alan, tezim için işaret ettiği önemli problemler ve bunların çözümü için tavsiyelerde bulunan Prof. Dr. Mustafa UYAR'a ve Prof. Dr. Fatih ERKOÇOĞLU'na ayrıca teşekkür ederim. Tez konusunun belirlenmesi aşamasında değerli fikirlerini bizimle paylaşan Prof. Dr. Osman Gazi ÖZGÜDENLİ'ye, teşekkür etmek isterim. Doktora sürecinin başından itibaren yanımda olan, kıymetli fikirleriyle teze katkı sağlayan ve şahsi kütüphanesini kullanımıma açan Doç. Dr. Özkan DAYI'ya şükranlarımı sunarım. Her daim manevî desteği için Doç. Dr. Serdar GÖKTAŞ'a teşekkür ederim. Bazı teknik konularda desteğini gördüğüm Dr. Ahmet DOĞAN'a, mesai arkadaşlarım Dr. Öğretim Üyesi Fatih Mehmet EŞKİ ve Arş. Gör. Hüseyin İLHAN'a teşekkür ederim. Harita çizimlerinde teknik destek aldığım Serhat USLU'ya teşekkürü borç bilirim. Tüm eğitim hayatım boyunca maddî ve manevî desteğini esirgemeyen aileme, yoğun çalışma temposu içerisinde değerli zamanlarını çaldığım kıymetli eşim Kübra ve oğlum Mehmet Akif'e teşekkür ederim.

Kurban DURMUŞOĞLU

Bayburt 2023

ÖZET

İlhanlılar Döneminde Horasan (1256-1335)

Hülegü'nün Ön Asya'ya görevlendirilmesiyle başlayan süreçte Horasan bir İlhanlı toprağı hâline gelmişti. Bu süreç aynı zamanda Horasan'ın idarî statüsünün değişmesi anlamına geliyordu. Çünkü Horasan artık bütün Moğol ulusları için müşterek bir toprak parçası olmaktan çıkmıştı. İlhanlı Devleti elde ettiği bu coğrafyada idarî yönetimini, merkeziyetçi bir tutumla şehzâdeler üzerinden kurmuştu. Bu gelenek, tahta çıkan bütün İlhanlı hükümdarları tarafından devam ettirilmişti. Toplamda altı şehzâdenin görev aldığı Horasan, İlhanlılar zamanında iç ve dış hadiselerin yaşandığı önemli bir coğrafya olmuştu. İlhanlılar başta bölgede hak iddia eden Çağataylılar olmak üzere, bazı karma Moğol grupları ve bürokraside görev alan devlet adamlarının isyanlarına karşı bölgede var olmak için yoğun bir mücadele vermişti. Bu bağlamda çalışmada, Horasan'da yaklaşık seksen yıl süren İlhanlı yönetimi altında, bölgenin siyasî, iktisadî, kültürel, dinî ve tasavvufî değişim ve dönüşüm süreci ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Orta Çağ, İran, Moğollar, İlhanlı Devleti, Horasan.

ABSTRACT

Khorasan during the Ilkhanate Period (1256-1335)

In the process that started with Hülegü's assignment to Asia Minor, Khorasan had become an Ilkhanid land. This process also meant a change in the administrative status of Khorasan. Because Khorasan was no longer a common land for all Mongolian nations. The Ilkhanid State had established its organizational administration in this geography, which it had acquired through the princes with a centralist attitude. This tradition had continued by all the Ilkhanid rulers who ascended the throne. Khorasan, where six shahzadah were assigned, became a critical geography where internal and external events occurred during the Ilkhanate period. Ilkhanids struggled to exist in the region against the rebellions of some mixed Mongolian groups and politicians working in the bureaucracy, especially the Chagatays, who claimed rights in the area. In this context, this study discussed the political, economic, cultural, religious, and mystical change and transformation process of the region under the Ilkhanid administration, which lasted for about eighty years.

Keywords: Middle Ages, Iran, Mongols, Ilkhanid State, Khorasan.

İÇİNDEKİLER

ÖZET ..... **I**
ABSTRACT ..... **II**
İÇİNDEKİLER ..... **III**
KISALTMALAR DİZİNİ ..... **V**
GİRİŞ **1**
1. Önsöz 1
2. Çalışmanın Sınırları ve Metodolojisi 3
3. Kaynaklar 4
3. 1. Farsça Kaynaklar 5
3. 2. Arapça Kaynaklar 11
3. 3. Ermenice Kaynaklar 12
3. 4. Süryanice Kaynaklar 12
3. 5. Latince Kaynaklar 13
3. 6. Araştırmalar 13
4. İlhanlı Dönemi Horasan Coğrafyası 15
5. İlhanlı Dönemine Kadar Horasan'da Siyasî Hayata Genel Bir Bakış 20
I. BÖLÜM **27**
İLHANLILAR DÖNEMİNDE HORASAN'DA SİYASÎ HAYAT **27**
1. 1. Horasan'ın İkinci İmparatorluk Merkezi Olması 27
1. 2. İlhanlı Devleti'nin İran'da Ortaya Çıkış Süreci 30
1. 2. 1. Horasan'ın İlhanlı Devleti'nin Toprağı Hâline Gelmesi: İlhan Hülegü (1256-1265) 35
1. 2. 2. Horasan'da Teşkilatlanma: İlhan Abaka (1265-1282) 40
1. 2. 3. Hanedân İçindeki İlk Savaş: İlhan Ahmed Tegüder (1282-1284) 50
1. 2. 4. Emîr Nevrûz'un İsyanı ve Şehzâde Gazan'ın Galibiyeti: İlhan Argun (1284-1291) 54
1. 2. 5. İlhanlı Emîrlerin Gücü: İlhan Geyhatu (1291-1295) 59
1. 2. 6. İslam Devleti: Gazan Mahmud Han (1295-1304) 63
1. 2. 7. Herât'taki Tabi Kertlerle Mücadele: Ölceytü Han (1304-1316) 71
1. 2. 8. İlhanlı Devleti'nin Horasan'da Sonu: Ebû Sa'îd Bahadır Han (1317-1335) 85
II. BÖLÜM **101**
İLHANLILAR DÖNEMİNDE HORASAN'DA İKTİSADÎ DURUM **101**
2. 1. Tarımsal Faaliyetler ve Sulama Sistemi 101
2. 2. Ticarî Hayat 106
2. 3. Sikke ve Kâğıt Para 112

2. 3. 1. Sikke 112
2. 3. 2. Kâğıt Para 125
2. 4. Vergi Sistemi 126
III. BÖLÜM 132
İLHANLILAR DÖNEMİNDE HORASAN'DA KÜLTÜREL HAYAT VE İMAR FAALİYETLERİ 132
3. 1. EDEBİYAT VE TARİH YAZIMI 132
3. 1. 1. İlhanlılar Döneminde Horasan'da Fars Edebiyatı 132
3. 1. 2. İlhanlılar Dönemi Horasan'da Farsça Tarih Yazımı 141
3. 2. İMAR FAALİYETLERİ 150
3. 2. 1. İmar Faaliyetlerinin Kuzeybatı İran'da Yoğunlaşmasına Dair Bazı Tespitler 150
3. 2. 2. Horasan'daki İmar Faaliyetleri 152
3. 2. 2. 1. Nîşâbûr 153
3. 2. 2. 2. Herât 157
3. 2. 2. 2. 1. İlhanlı Hükümdarlarının Herât'taki İmar Faaliyetleri 157
3. 2. 2. 2. 2. Kert Meliklerinin Herât'ı Canlandırma Teşebbüsleri 158
IV. BÖLÜM 166
İLHANLILAR DÖNEMİNDE HORASAN'DA DİNÎ HAYAT VE TASAVVUF 166
4. 1. İlhanlı Hükümdarlarının Dinlere Karşı Tavırları 166
4. 1. 1. Budizm: Seçkinlerin Dinî 167
4. 1. 2. Hristiyanlık: Hanedan Kadınlarının Dinî 171
4. 1. 3. İslâmiyet: Devlet Dinî 177
4. 2. Horasan'da Dinî Hayat ve Tasavvuf 183
SONUÇ 196
KAYNAKLAR 200
EKLER 232
EK-1. İlhanlı Dönemi Horasan ve Komşu Coğrafyalar Haritası 232
EK-2. Horasan'a Bağlı Dört Büyük Şehir ve Onlara Bağlı Yerleşim Yerleri 233
EK-3. Horasan'da Görev Alan İlhanlı Şehzâdeleri 233
EK-4. İlhanlılar Dönemi Horasan'da Yetiştirilen Ürünler 233
EK-5. İlhanlı Dönemi Horasan'da Basılan Sikke Örnekleri 234

KISALTMALAR DİZİNİ

(t.)	tarihsiz.
a. mlf.	aynı müellif.
AAWH	Asian Review of World Histories.
CAJ	Central Asiatic Journal.
DİA	Diyanet İslam Ansiklopedisi.
EI^2	Encyclopedia of Islam (Second Edition).
HJAS	Harvard Journal of Asiatic Studies.
hş.	Hicri şemsi.
IJMES	International Journal of Middle East Studies.
IRRC	International Review of the Red Cross.
İA	MEB İslam Ansiklopedisi.
İLTED	İlahiyat Tetkikleri Dergisi.
İTED	İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi.
JASS	The Journal of Academic Social Science Studies.
JESHO	Journal of the Economic and Social History of the Orient.
JRAS	Journal of the Royal Asiatic Society.
JSAI	Juresalem Studies in Arabic and Islam.
MUTAD	Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi.
OTAM	Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi.

SCO	Studi Classici e Orientali.
SOAS	Bulletin of the School of Oriental and African Studies.
şş.	Şehinşâhî.
TAED	Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi.
tash.	Tashih eden.
THİTM	Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası.
thk.	Tahkik eden.
UNDP	United Nations Development Programme.
UNESCO	United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization
Vol.	Volume.
vr.	Varak

GİRİŞ

1. Önsöz

İlk Çağlardan günümüze kadar birçok devlete ev sahipliği yapmış olan Horasan, bölgede kurulan devletlerin idarî yapısına göre sürekli bir değişim ve dönüşüm içerisinde olmuştu. Horasan'da hâkimiyet kuran devletlerin siyasî, sosyal, kültürel ve ekonomik tutumları aynı zamanda bölgenin değişim ve dönüşümünün arka planını oluşturmaktadır. Geniş bir coğrafyaya sahip olan Horasan, Cengiz Han döneminde yaşanan Moğol istilâsı sonrasında bütün Moğol ulusları için müşterek bir toprak parçası hâline gelmişti. Ancak bu durum kalıcı olmamış ve Hülegü tarafından İran merkezli kurulan İlhanlı Devleti ile değişmişti. Bu devlet 1256-1335 yılları arasında İran coğrafyasında ayakta kalmıştı.

Moğolların batı şubesini oluşturan İlhanlı Devleti, seksen yıla yakın bir süre boyunca Hülegü'den itibaren Horasan'a daima en büyük erkek çocuklarını göndererek bölgeyi idare etmeye çalışmışlardı. Hülegü ile başlayan bu uygulama, bütün İlhanlar döneminde de devam ettirilmişti. Bu uygulama aynı zamanda İlhanlı Devleti'nde yeni İlhan'ın da kim olacağını belirlemektedir. Ancak İlhanlılardaki bu ardıllık meselesi her zaman en büyük erkek çocuk ile değil, bazen erkek kardeş üzerinden de devam ettirilmişti. Böylece söz konusu Horasan'daki değişim ve dönüşüm, bölgeye gönderilen şehzâdeler üzerinden gerçekleştirilmeye çalışılmıştı. İlhanlı hükümdarlarının Horasan özelindeki bu tutumu beraberinde bölgenin bir "şehzâde sancağı" olmasını sağlamıştı.

İlhanlılar dönemi Horasan (1256-1335) konusunu ele aldığımız bu çalışma, bazı temel problemleri ortaya çıkarmaktadır. Bu bağlamda "İlhanlılar döneminde Horasan'da siyasî, iktisadî, kültürel ve dinî olarak nasıl bir yaşam vardı?" sorusu çalışmanın ana problematiğini oluşturmaktadır. İlhanlı Devleti'nin Horasan'a yönelik tutumunun nasıl olduğunu tespit etmeyi hedefleyen bu çalışma, giriş ve dört bölümden oluşmaktadır.

Çalışmanın birinci bölümünde İlhanlılar döneminde Horasan'daki siyasî hayat ele alınarak çalışmanın sınırlarını oluşturan dönemde bölgenin mevcut durumu belirlenmeye çalışılmıştı. Bölgenin bir "şehzâde sancağı" olarak tercih edilme sebeplerinin tespitinden sonra

İlhanlılar döneminde Horasan'da görev alan şehzâdeler dönemindeki siyasî hayata dair bilgiler verilmiştir. Böylece bu bölümde, "İlhanlılar şehzâde sancağı olarak Horasan'ı tercih etme sebepleri nelerdir?", "Horasan idaresi İlhanlı şehzâdeleri döneminde nasıl bir değişim ve dönüşüm geçirmişti?", "İlhanlılar döneminde Horasan'da siyasî hayata etki eden iç ve dış unsurlar nelerdir?", gibi soruların cevapları aranmaya çalışılmıştı.

Çalışmanın ikinci bölümde Horasan'daki iktisadî hayat üzerinde durulmuştur. Öncelikle İlhanlılar dönemindeki tarımsal faaliyetler ve sulama sistemi ele alınmıştır. Böylece bölgede yetiştirilen tarım ürünleri ve bölgedeki sulama sisteminin durumuna dair bilgi verilmiştir. Devamında tarımsal faaliyetlerin ticarî hayatı nasıl etkilediği, yetiştirilen hangi ürünlerin ihraç edildiği üzerinde durulmuş ve bu dönemde aktif olarak kullanılan kara ticaret güzergahları tespit edilmiştir. İktisadî faaliyetlerin en önemli ayağı olan sikke ve kâğıt paranın da incelendiği bu bölümde, kullanılan para türü ve ayarı, hangi Horasan şehirlerinde basıldığı ortaya konulmuştur. Son olarak bu bölümde vergi sistemi üzerinde durulmuş ve Horasan'dan toplanan vergilere dair bulgulara yer verilmiştir. Bu sayede "İlhanlılar dönemi Horasan'da tarımsal faaliyetlerin iktisadî hayata etkisi nasıl olmuştur?", İlhanlılar dönemi Horasan'da hangi sulama sistemleri kullanılmış ve kullanılan sistemlerin Horasan coğrafyasındaki yayılımı ne düzeydedir?", "İlhanlılar döneminde Horasan'da hangi para türleri kullanılmış ve bu paralar hangi Horasan şehirlerinde basılmıştır?", "İlhanlılar dönemi Horasan'da aktif olarak kullanılan ticaret güzergahı var mıdır", "İlhanlılar döneminde Horasan'da ticaret ürünleri nelerden oluşmaktadır", ve son olarak "İlhanlılar dönemi Horasan'da vergi miktarı ve çeşitliği ne düzeydedir?" sorularına cevap aranmıştır.

Çalışmanın üçüncü bölümünde İlhanlılar döneminde Horasan'daki kültürel hayat ve imar faaliyetleri incelenmiştir. Bu bağlamda ilk olarak İlhanlılar dönemi Horasan'daki Fars edebiyatının durumu tespit edilmeye çalışılmış ve bu dönemdeki Horasan şairlerinin kısa biyografilerine yer verilmiştir. Fars edebiyatının yanı sıra yine bu bölümde, İlhanlı dönemindeki tarih yazımı üzerinde durulmuştur. Fars edebiyatı ve tarih yazımının İlhanlı dönemindeki kültürel hayat etkisinin tespitinden sonra ayrıca bu bölümde İlhanlı döneminde Horasan'daki imar faaliyetlerinin durumu belirlenmeye çalışılmıştır. Bunun için öncelikle İlhanlılar dönemindeki imar faaliyetlerinin niçin İran'ın kuzeybatısında yoğunlaştığının gerekçeleri üzerinde durulmuştur. Ardından İlhanlılar dönemi Horasan'daki imar faaliyetlerinin hangi şehirlerde yoğunlaştığı ve İlhanlı hükümdarları ve Kert meliklerinin bölgedeki imar faaliyetlerine dair tespitlere yer verilmiştir. Bu amaçla bu bölümde "İlhanlılar döneminde

Horasan'da Fars edebiyatını ön plana çıkaran hususlar nelerdir?", "İlhanlılar döneminde Horasan'da faaliyet gösteren şairlerin dönemin bürokrasiyle ilişkisi nasıl şekil almıştır?", "İlhanlı döneminde tarih yazıcılığı niçin önemli olmuştur?", "İlhanlı hükümdarlarının dönemin tarih yazımına nasıl bir etkisi olmuştur?", "İlhanlılar döneminde Horasan'da ne tür imar faaliyetleri olmuştur?", "Horasan'daki imar faaliyetlerinin bölgenin değişim ve dönüşümündeki katkısı ne düzeyde olmuştur?", "İlhanlılar döneminde Horasan'daki imar faaliyetleri hangi Horasan şehirlerinde yoğunlaşmıştır? gibi soruların cevapları aranmaya çalışılmıştır.

Çalışmanın dördüncü bölümünde ise İlhanlılar döneminde Horasan'da dinî hayat ve tasavvuf konularına yer verilmiştir. Burada öncelikle İlhanlı hükümdarlarının hangi dinlerle ilişki içerisinde olduğu ve bu dinlere karşı tutumlarına etki eden unsurlar ele alınmıştır. Ardından İlhanlılar döneminde Horasan'daki dinî hayat ve tasavvuf konusu incelenmiştir. Bu sayede İlhanlılar dönemi Horasan coğrafyasındaki dinî ve tasavvufî eğilimler ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır. Böylece "İlhanlı hükümdarları hangi dinlerle nasıl bir ilişkisi içerisinde olmuştur?", "İlhanlılar dönemi Horasan'da hangi dinî gruplar faaliyet göstermiştir?", "İlhanlı dönemi Horasan coğrafyasında yeni dinî ve tasavvufî akımlar ortaya çıkmış mıdır?", gibi sorularının da cevaplanması amaçlanmıştır. Yapılan bu çalışmadan elde edilen bulgular bir bütün olarak değerlendirilerek ortaya çıkan tespitler ise sonuç bölümünü oluşturmuştur.

2. Çalışmanın Sınırları ve Metodolojisi

İran coğrafyasını doğudan Asya'ya güneydoğudan Hindistan'a ve kuzeyden Rusya'ya bağlayan Horasan coğrafyası, bir kavşak noktasında olmasından dolayı stratejik öneme sahiptir. Bu durum bölgeye hâkim olan gücün aynı zamanda yoğun siyasî, iktisadî, kültürel ve dinî faaliyetler içerisinde olması anlamına gelmektedir. İran merkezli kurulan İlhanlı Devleti'nin de Horasan'a yönelik tutumu bölgenin tarihini kaçınılmaz olarak etkilemiştir. 1256-1335 yılları arasında coğrafi tarihinde önemli bir yer tutan bölgedeki İlhanlı varlığı bu tezin sınırlarını oluşturmaktadır. Böylece Hülegü ile bir İlhanlı toprağı hâline gelen Horasan coğrafyasındaki siyasî, iktisadî, kültürel ve dinî hayatın incelenmesi amaçlanmıştır.

Horasan ile ilgili çalışmalara bakıldığında İlhanlı öncesi dönemde bir yoğunluk görülürken, İlhanlılar dönemi Horasan ile ilgili çalışmaların yeterli düzeyde olmadığı dikkat çekicidir. Bu bakımdan İlhanlılar dönemi Horasan tarihine katkı sağlayacağı düşünülen bu çalışmada, öncelikle İlhanlı Devleti'nin bölgede hâkimiyetini tesis etme politikasının ortaya çıkardığı büyük ve küçük ölçekteki olayların, çok yönlü ve değişken bir siyasî süreci

oluşturduğu, dönemin ana kaynakları ışığında tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu sayede Horasan'ın İlhanlı hâkimiyetine giriş süreci ve bölgenin İlhanlılar döneminde nasıl idare edildiği incelenecektir. Ayrıca İlhanlı Devleti'nin bölgedeki siyasî, iktisadî, kültürel ve dinî hayata dair faaliyetleri ele alınacaktır. Bu noktada tez çalışmasında İlhanlıların 1256-1335 yılları arasında yoğun iç ve dış müdahalelere rağmen Horasan'ı elinde tutmak için izlediği yöntemler bütüncül bir bakış açısıyla değerlendirilmiştir.

İlhanlı Devleti zamanında Horasan coğrafyasında siyasî, iktisadî, kültürel ve dinî hayatı kapsayan müstakil bir Türkçe ve yabancı çalışma mevcut değildir. Bu yüzden yapılan bu çalışma ile literatürdeki boşluğun doldurulması amaçlanmaktadır. Çalışmada, İlhanlı dönemi Horasan coğrafyasındaki olaylar kronolojik olarak ele alınmıştır. Bunun için dönemin Farsça, Arapça, Ermenice, Süryanice ve Latince kaynaklarından istifade edilmiştir. Bu kaynaklar karşılaştırmalı bir yöntemle ele alınarak doğru ve tutarlı bir yaklaşım elde edilmeye çalışılmıştır. Özellikle İlhanlı hâkimiyeti altında yazılan kaynakların kullanımına öncelik verilmiştir. İlhanlı dönemi Horasan coğrafyasında gerçekleşen olaylar arasındaki bağlantıyı sağlamak için kaynaklara *tarama-derleme* yöntemi uygulanmış, bu sayede olay ve olguların farklı bakış açısıyla daha kolay ele alınmasına olanak sağlamıştır.

Çalışmamızda Türkçe ve Moğolca dışında yer ve şahıs adlarının kolay ve doğru şekilde anlaşılabilmesi için uzun vokaller (â, û, gibi) kullanılmıştır. Türkçe ve Moğolca şahıs adlarının yazımında Volker Rybatzki ve Tuncer Gülensoy-Paki Küçüker'in çalışmaları esas alınmıştır. Bazı kavram ve hadiselerle ilgili ayrıntılar için dipnotlarda açıklama ve referans verilmiştir. Yine kaynaklarda geçen farklı tarihler ve isimlere dipnotlarda işaret edilmiştir. Çalışmada İlhanlı dönemi Horasan sınırları içerisindeki yer isimlerinin karışıklığa sebep olmaması için kaynaklarda geçtiği şekilde kullanılmıştır.

3. Kaynaklar

İlhanlılar dönemi Horasan konusuyla ilgili en önemli kaynaklarımız şüphesiz İlhanlı hâkimiyeti altında yazılan Farsça eserlerdir. Bu eserlerin yazarlarının bazılarının bizzat döneme çağdaş olması ve İlhanlı devlet kademelerinde görev almış olması açısından önem arz etmektedir. Bu açıdan çalışmada, ağırlıklı olarak Farsça kaynaklar kullanılmıştır. Bu Farsça kaynakları, Arapça, Ermenice, Süryanice ve Latince kaynaklar takip etmektedir.

3. 1. Farsça Kaynaklar

Burada ilk olarak İlhanlı devrinin önemli devlet adamı ve tarihçisi olan Alâeddin Atamelik Cüveynî (ö. 1283) tarafından kaleme alınan *Tarih-i Cihân-Güşâ* adlı eserden bahsedilmesi gerekmektedir. Moğol tarihinin birinci dereceden kaynakları arasında yer alan eser, üç ciltten oluşmakta ve İsmâilîler, Harezmşâhlar ve Moğollar hakkında bilgi vermektedir. 1226 yılında Nîşâbûr'a bağlı Cüveyn'de dünyaya gelen müellif, iyi bir eğitim aldıktan sonra küçük yaşta Moğolların hizmetine girdi. İlerleyen süreçte Argun Aka'nın Horasan valiliği döneminde onun özel kâtiplerinden birisi olmuştu. Cüveynî'nin eserinin çalışma açısından önemi hem İlhanlı Devleti'nin kuruluş dönemini anlatması hem de Horasan'daki Moğol yıkımı ile ilgili en ayrıntılı bilgi veren kaynak olmasıdır. Eser, 1912-1937 yılları arasında Mirza Muhammed Kazvînî tarafından üç cilt halinde Leiden'de basılmıştır.[1] Çalışmada Muhammed b. Abdulvahhâb Kazvînî'nin 1329 hş. yılında Tahran'da yapmış olduğu neşri kullanılmıştır.[2] Ayrıca eser, J. A. Boyle tarafından İngilizce'ye[3] ve Mürsel Öztürk tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir.[4]

Çalışma açısından önemli bir diğer kaynak ise Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedânî'nin (ö. 1318) kaleme aldığı *Câmi'u't-Tevârîh* adlı eserdir. Yahudi asıllı olup daha sonra Müslüman olan Reşîdüddîn, Hemedân doğumludur. İlhan Abaka döneminde İlhanlı hizmetine giren Reşîdüddîn, Gazan Han döneminde vezirlik görevine getirilmiş ve Ölceytü'nün ölümüne kadar bu görevde kalmıştı. Kısa bir süre sonra Ölceytü'yü zehirlemekle suçlanan Reşîdüddîn 1318 yılında idam edilmiştir. Reşîdüddîn'in Gazan Han'ın emriyle yazımına başladığı eseri *Câmi'u't-Tevârîh*, bütün Moğol tarihi için en önemli kaynak ve modern anlamda ilk dünya tarihi olarak gösterilmektedir.[5] Eser İlhanlıların Horasan'daki siyasî faaliyetlerinin yanında

[1] Müellif ve eseriyle ilgili ayrıntılar için bkz. C. A. Storey, *Persian Literature A Bio-Bibliographical Survey*, II/II, London 1936, s. 260-264; Sadık Rızazâde-yi Şafak, *Târîh-i Edebiyyât-i Îrân,* Tahran 1352 hş., s. 535-536; Zebîhullâh Safâ, *Târîh-i Edebiyyât der Îrân*, III/II, İntişârât-ı Firdovs, Tahran 1369 hş., s. 1209-1213; M. Şemseddin Günaltay, *İslam Tarihinin Kaynakları Tarih ve Müverrihler*, Endülüs Yay., İstanbul 1991, s. 219-232; Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı,* İSAR Vakfı Yay., İstanbul 1998, s. 165-166; J. Boyle, "Djuwayni", *EI²*, II, Leiden 1991, s. 606–607; M. Fuad Köprülü, "Cüveynî", *İA*, C. 3, İstanbul 1977, s. 249-255; Orhan Bilgin, "Cüveynî Atâ Melik", *DİA*, C. 8, İstanbul 1993, s. 140-141; Osman Gazi Özgüdenli, "Târîh-i Cihângüşâ", *DİA*, C. 40, İstanbul 2011, s. 77-79.

[2] Alâeddin Ata Melik b. Bahâeddin b. Muhammed b. Muhammed Cüveynî, *Târîh-i Cihânguşâ*, tash. Muhammed b. Abdulvahhâb Kazvînî, I-II-III, İntişârât-i Donyâyi Kitâb, Tahran 1329 hş. (Bundan sonra Cüveynî/Kazvînî).

[3] 'Ala-ad-Din 'At*a*-Malik Juvainî, *The History of the World-Conqueror*, trans. J. A. Boyle, Vol. I-II, Harvard University Press, Massachusetts 1958.

[4] Alâeddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, çev. Mürsel Öztürk, TTK Yay., Ankara 2013.

[5] Müellif ve eseriyle ilgili ayrıntılar için bkz. Muhammed Takî Bahâr, *Sebkşinâsî/Târih-i Tatavvur-i Nesr-i Fârsî,* III, İntişârât-ı Emîr Kebîr, Tahran 2535 şş., s. 170-176; C. A. Storey, *Persian Literature A Bio-Bibliographical Survey*, II/I, London 1935, s. 71-78; Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı,* s. 234-237; Şemseddin Günaltay, "Türk Tarihinin Ana Kaynaklarından Camiüttevarih ve Fazlullah Reşidüddin", *Belleten*, 1/1, Ankara

kültürel, iktisadî ve dinî hayata dair geniş bilgiler sunmaktadır. Çalışmamızda, Muhammed Rûşen ve Mustafâ Mûsevî'nin 1373 hş. yılında dört cilt hâlinde Tahran'da neşredilen nüshası kullanılmıştır. [6] Bazı bilgilerle ilgili yapılan karşılaştırmalarda 1374 hş. yılında Tahran'da neşredilen Behmen Kerîmî nüshasından[7] ve Gazan Han dönemi için de 1940 yılında London'da Karl Jahn tarafından hazırlanan edisyon kritiğinden[8] de faydalanılmıştır. Ayrıca eser 1998-1999 yıllarında W. M. Thackston tarafından İngilizce'ye tercüme edilmiştir.[9] *Câmi'u't-Tevârîh*'in yanı sıra Reşîdüddîn'in *Şu'ab-i pençgâne (Neseb-nâme-i Mülûk)*[10] ve *Sevânihu'l-efkâr-i Reşîdî*[11] isimli eserlerinden yer yer istifade ettik.

İlhanlı dönemiyle ilgili bir diğer önemli kaynak Vassâf'el-Hadrâ lakabıyla tanınan Şerefeddîn Abdullah İzzeddîn Fazlullah-i Şîrâzî'nin (ö. 1329/1330), Cüveynî'nin tarihine bir zeyl olarak kaleme aldığı *Tecziyetu'l-Emsâr ve Tezciyetu'l-A'sâr (Târîh-i Vassâf)* adlı eseridir. Müellif olduğu eğitim sayesinde önce Reşîdüddîn himayesine girmiş, daha sonra İlhanlı Devleti bünyesinde görev almıştır. Eser yeniden düzenlenmiş hâli *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf* olarak da bilinmektedir.[12] Çalışmamızda Abdulmuhammed Âyetî tarafından 1346 hş. yılında Tahran'da yapılan baskısı kullanılmıştır.[13] Eser bazen Cüveynî ile örtüşen bazen ondan farklı bilgiler vermesi açısından önemlidir. Eserden, daha çok siyasî tarih bölümünün yazımında

1937, s. 165-179; Kral Jahn, "Cihan Tarihçisi Olarak Reşîdüddin", *İTED*, 3/3-4, 1959-1960, s. 227-236; John Andrew Boyle, "Rashīd al-Dīn: The First World Historian", *Iran*, 9, 1971, s. 19-26; Z. Velidi Togan, "Reşid-üddin Tabib", *İA,* C. 9, İstanbul 1964, s. 705-712; D. Morgan, "Rashid-al-Din Tabib", *EI²*, VIII, Leiden 1995, s. 443-444; Osman Gazi Özgüdenli, "Reşîdüddin Fazlullāh-ı Hemedânî, *DİA*, C. 35, İstanbul 208, s. 19-21.

[6] Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedânî, *Câmi'u't-Tevârîh-i Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedânî*, tash. Muhammed Rûşen-Mustafa Mûsevî, I-IV, Tahran 1373 hş. (Bundan sonra Reşîdüddîn/Rûşen-Mûsevî). Bu nüshanın İlhanlılar kısmı Türkçe'ye tercüme edilmiştir. Bkz. Reşîdüddin Fazlullah, *Câmiu't-Tevârîh (İlhanlılar Kısmı)*, Farsçadan çev: İsmail Aka vd., TTK Yay., Ankara 2013.

[7] Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedânî, *Câmi'u't-Tevârîh,* tash. Behmen Kerîmî, İntişârât-i İkbal, Tahran 1374 hş. (Bundan sonra Reşîdüddîn/Kerîmî).

[8] Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedânî*, Târîh-i mubârek-i Gâzânî*, neşr. Karl Jahn, *Geschichte Gāzān-Hān's aus dem Ta'rīh-i Mubārek-i Gāzānī des Rešīd al-Dīn Fadlallāh b. 'Imād al Daula Abū'l-Hair,* London 1940. (Bundan sonra Reşîdüddîn/Jahn).

[9] Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedânî*, Jami'u't-tawarikh Compendium of Chronicles A History* of the Mongols, İng. çev. W. M. Thackston, I-III, Harvard University 1998-1999.

[10] Reşîdüddîn Fazlullâh, *Şu'ab-i pençgâne (Neseb-nâme-i Mülûk)*, Topkapı Sarayı III. Ahmed Kütüphanesi, Yazma nr. 2937.

[11] Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedânî, *Sevânihu'l-efkâr-i Reşîdî*, neşr. Muhammed Takî Dânişpejûh, Tahran 1358 hş. (Bundan sonra Reşîdüddîn/Dânişpejûh).
Eserin farklı bir baskısı için bkz. Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedânî, *Mukatebât-i Reşîdî*, neşr. Muhammed Şafî', Lahor 1947. (Bundan sonra Reşîdüddîn/Şafî').

[12] Storey, *Persian Literature,* II/II, s. 267-270; Günaltay, *İslam Tarihinin Kaynakları Tarih ve Müverrihler*, s. 301-302; Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 238–239; P. Jackson, "Wassāf", *EI²,* XI, Leiden 2002, s. 174; Osman G. Özgüdenli, "İlhanlı Tarihine Ait Yeni Bir Kaynak: Târih-i Vassâf'ın Müellif Nüshası", *Belleten,* LXX, S. 258, Ankara 2006, s. 28-52; a.mlf., "Vassâf", *DİA*, C. 42, İstanbul 2012, s. 558-559.

[13] Şehâbeddîn Abdullah b. Fazlullah Şîrâzî, *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, tash. Abdulmuhammed Âyetî, İntişârât-ı Bonyâd-ı Ferheng-i Îrân, Tahran 1346 hş.

faydalanılmıştır.

İlhanlı döneminde tarih yazımına verilen önem, bu dönemde Farsça tarih kitaplarının yazımını etkilemiştir. Bu dönemde yazılan bir diğer Farsça eser Benâkitî'nin (ö. 1329/1330) yazmış olduğu *Ravzat ûlâ el-Bâb fî el- Tevârîh el-Ekâbir ve el-Ensâb (Târih-i Benâkitî)* isimli eserdir. Benâkitî bu eserini, İlhanlı hükümdarı Ebû Sa'îd Bahadır Han'ın emri ile *Câmi'u't-Tevârîh* ile boy ölçüşebilecek bir kitap yazmasını istemesi üzerine kaleme alınmıştır. Ancak eser *Câmi'u't-Tevârîh*'in gölgesinde kalmış ve onun bir özeti olmuştu.[14] Çalışmamızda Caʿfer Şiʿâr tarafından yapılan neşri kullanılmıştır.[15] Benâkitî'nin yazmış olduğu eser bağlamında değerlendirilebilecek bir diğer kaynak ise Şebânkâre'i'nin (ö. 1358 [?]) kaleme aldığı *Mecma'u'l-ensâb* adlı eserdir. Bu eserde kendinden önceki eserlerin özeti olmaktan kurtulamamıştır.[16] Çalışmada Mîr Hâşim Muhammed tarafından yapılan neşrinden istifade ettik.[17] Bahsi geçen iki eserde, çalışmada daha çok siyasî tarih kısmında kullanılmıştır.

İlhanlı Devleti'nin son dönemi için önemli kaynaklardan birisi de Kâşânî'nin (ö. XIV. yüzyılın ilk yarısı) *Târîh-i Ûlcâytû* adlı eseridir. Önemli bir İlhanlı tarihçisi olan Kâşânî'nin hayatına dair çok az bilgi günümüze ulaşmıştır. Ölceytü döneminde İlhanlı himayesine girdiği söylenmektedir. Kronolojik olarak Ölceytü dönemi olaylarını anlattığı eseri *Târîh-i Ûlcâytû, Câmi'u't-Tevârîh*'in zeyli niteliğindedir. Eser siyasî tarih bakımından olduğu kadar İlhanlı dönemindeki sosyo-kültürel hayata dair de önemli bilgiler ihtiva etmektedir.[18] Çalışmada eserin Mehîn Hambelî tarafından yapılan 1348 hş. yılında Tahran'da yapılan neşri kullanılmıştır.[19] Derya Örs tarafından yapılan Türkçe tercümesi de[20] işimizi bir hayli kolaylaştırmıştır.

İlhanlı dönemi Horasan için bir diğer Farsça tarih kitabı olarak Seyfî-yi Herevî'nin *Târîh-nâme-yi Herât* olarak bilinen eseri ön plana çıkmaktadır. İranlı bir tarihçi, şair ve edip

[14] Sa'îd Nefîsî, *Târîh-i Nazm ve Nesr der Îrân ve Zebân-i Fârsî*, I, İntişârât-i Furûgî, Tahran 1363 hş., s. 143; Storey, *Persian Literature,* II/I, s. 79-80; Günaltay, *İslam Tarihinin Kaynakları Tarih ve Müverrihler,* s. 305-306; Tahsin Yazıcı, "Benâkitî", *DİA*, C. 5, İstanbul 1992, s. 429-430.

[15] Seyyid Ebû Süleyman Fahruddîn Davud b. Tâcuddîn Ebû'l Fazl Muhammed b. Muhammed b. Dâvud el-Benâketî, *Târîh-i Benâketî*, tas. Ca'fer Şi'âr, Tahran 1348 hş.

[16] Storey, *Persian Literature,* II/I, s. 84-85; Safâ, *Târîh-i Edebiyyât der İrân*, III/II, s. 1269-1270; Rıza Kurtuluş, "Şebânkâreî", *DİA*, C. 38, İstanbul 2010, s. 390-391.

[17] Muhammed b. Ali b. Muhammed Şebânkâreî, *Mecma'u'l-Ensâb*, tas. Mîr Hâşim Muhammed, İntişârât-i Emîr Kebîr, Tahran 1343 hş.

[18] Günaltay, *İslam Tarihinin Kaynakları Tarih ve Müverrihler*, s. 303-304; Derya Örs, "Kâşânî, Abdullah b. Ali", *DİA*, C. 25, Ankara 2022, s. 4-5.

[19] Ebû'l-Kâsım Abdullâh b. Muhammed Kâşânî, *Târîh-i Ûlcâytû*, neşr. Mehîn Hambelî, Tahran 1348 hş. (Bundan sonra Kâşânî/Hamblî).

[20] Derya Örs, *Tarih-i Olcaytu (İnceleme ve Metin)*, (Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 1992.

olan Herevî, 1221-1321 yılları arasında Melik Gıyâsüddîn Kert'in emriyle hazırladığı bu eser, Herât özelindeki Moğol istilâsından ve Herât'ta yöneticilik yapmış Kert meliklerinin biyografileriyle ilgili doyurucu bilgiler vermektedir. Eser ayrıca Herât halkının sosyal yaşamına dair bilgiler vermesi açısından da son derece önemlidir.[21] Çalışmada eserin Muhammed Zubeyr es-Siddikî tarafından 1943 yılında yapılan Calcutta neşri kullanılmıştır.[22]

Hamdullah Müstevfî-yi Kazvinî'nin (ö. 1340'tan sonra) İlhanlılar için önemli olan iki kaynağından da yine çalışmada istifade ettik. Arap kökenli bir aileye mensup olan Müstevfî, Ölceytü döneminde Reşîdüddîn'in hizmetinde çalışmış ve ilerleyen süreçte Kâzvîn, Zencân, Ebher ve Târimeyn'in müstevfiliğine atanmıştır. Reşîdüddîn'in ölümünden sonra Ebû Sa'îd Bahadır Han döneminde vezirlik görevine getirilmiştir. Müstevfî'nin önemli eserlerinden olan *Târîh-i Guzîde* Farsça bir genel tarih niteliğindedir. Önemli bir İlhanlı kaynağı olarak görülmekle beraber Müstevfî'nin bu eseri *Câmi'u't-Tevârîh*'in özeti niteliğindendir.[23] Eserin özellikle dönemin edebiyatçı ve mutasavvıflarına dair vermiş olduğu kısa bilgiler çalışmamız açısından önemlidir. Çalışmada Abdulhüseyn Nevâ'î tarafından yapılan Farsça neşri[24] kullanılmıştır. Ayrıca eserin Mürsel Öztürk tarafından yapılan Türkçe tercümesi[25] de işimizi kolaylaştırmıştır. Müstevfî'nin İlhanlı tarihi için en önemli çalışmalarından birisi *Nuzhetu'l-kulûb* adlı eseridir. Müstevfî'nin, 1339 yılında tamamlanan bu eseri coğrafya, tabiat, kozmografya ve antropolojiye dair son derece önemli bilgiler vermektedir.[26] Biz çalışmada eserin Strange tarafından yapılan neşrinden[27] istifade ettik. Öte yandan eserin bizim için en önemli tarafı İlhanlı dönemi Horasan coğrafyasının sınırları bu eser üzerinden tespit edilmiş olmasıdır. Bunun yanı sıra eser, İlhanlı dönemi Horasan'da tarım, ticaret ve imara dair son derece değerli bilgiler sunmaktadır.

[21] Storey, *Persian Literature,* II/II, s. 354-355; Şafak, *Târîh-i Edebiyyât-i Îrân,* s. 539-540; Safâ, *Târîh-i Edebiyyât der Îrân*, III/II, s. 1240-1242.
[22] Seyf bin Muhammed bin Ya'kûb el-Herevî, *Târîh-nâme-yi Herât*, neşr. Muhammed Zubeyr es-Siddikî, Calcutta 1943.
[23] Müellif ve eseriyle ilgili ayrıntılar için bkz. Storey, *Persian Literature,* II/I, s. 81-84; Şafak, *Târîh-i Edebiyyât-i Îrân,* s. 538; Günaltay, *İslam Tarihinin Kaynakları Tarih ve Müverrihler*, s. 312-318; Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 240-242; Abdülkerim Özaydın, "Hamdullah el-Müstevfî", *DİA*, C. 15, İstanbul 1997, s. 454-455.
[24] Hamdullah Mustevfî-yi Kazvînî, *Târîh-i Guzîde*, haz. Abdulhüseyn Nevâ'î, İntişârât-ı Emîr Kebîr, Tahran 1387 hş. (Bundan sonra Kazvînî/Nevâ'î).
[25] Hamdullah Müstevfî-yi Kazvinî, *Târih-i Güzide*, çev. Mürsel Öztürk, TTK Yay, Ankara 2018.
[26] Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 241.
[27] Hamdullah Mustevfî-yi Kazvînî, *Nuzhetu'l-kulûb*, neşr. G. L. Strange, The Geographical Part of the Nuzhat al-Qulûb, Compossed by Hamd Allah Mustavfî of Qazwîn in 740 (1340), London-Leiden 1915.

İlhanlı tarih yazımında *Câmi'u't-Tevârîh*'in özeti niteliğinde dede ve torununun yazdığı iki eserden daha bahsedilebilir. Bu iki eserde İlhanlı dönemine muahhardır. İlki Mîrhând (ö. 1498) tarafından yazılan *Târîh-i Ravzatu's-safâ*'dır. Bir dünya tarihi niteliğindeki bu eser, Timurluların (1370-1507) son dönemine kadar bilgi vermektedir.[28] Çalışmada Cemşid Kiyanfer tarafından yapılan neşrinden istifade ettik.[29] İkinci eser, Mîrhând'ın torunu Hândmîr (ö. 1535/1536) tarafından yazılan *Habîbu's-siyer* adlı eserdir. Bu eserde İlhanlı dönemi Horasan için *Câmi'u't-Tevârîh*'in özeti niteliğindendir.[30] Biz eserin Muhammed Debîr Siyâkî tarafından yapılan neşrini[31] kullandık. Eserin siyasî tarih ile ilgili vermiş olduğu bilgiler önceki kaynakların tekrarı olsa da özellikle Herât özelinde sosyal hayata dair aktardıkları çalışmamız için kıymetlidir.

Timurlu dönemini eserlerinde de İlhanlı Devleti ile ilgili son derece önemli bilgiler bulunmaktadır. Bunlardan ilki Herât doğumlu bir Timurlu tarihçisi olan Hâfız-ı Ebrû'nun (ö. 1430) eseri *Zeyl-i Câmiʿu't-tevârîh-i Reşîdî'*dir. İlhanlı Devleti'nin son dönemi dair yazılmış en temel kaynaklardan biri olduğu ifade edilebilir.[32] Eserde Ebû Sa'îd Bahadır ve Ölceytü dönemi İlhanlıların Horasan'daki faaliyetleri son derece detaylı bir şekilde anlatılmıştır. Ayrıca eserde İlhanlı dönemi Horasan'daki siyasî hayatın yanı sıra sosyo-kültürel hayata dair önemli bilgiler bulunmaktadır. Çalışmada eserin Hânbâbâ Beyânî tarafından yapılan neşri[33] kullanılmıştır.

Herât doğumlu bir diğer Timurlu tarihçisi Fasîh-i Hâfî (ö. 1441 [?])'dir. Şâhruh döneminden itibaren Timurlularda malî işlerde görev alan Fasîh-i Hâfî'nin İslâm dünyasındaki olayları kronolojik olarak anlattığı eseri *Mucmel-i Fasîhî'*dir.[34] Eserdeki bilgiler son derece özet olup ancak Herât'ın özellikle sosyo-kültürel hayatına dair vermiş olduğu bilgiler açısından

[28] Müellif ve eseriyle ilgili ayrıntılar için bkz. Günaltay, *İslam Tarihinin Kaynakları Tarih ve Müverrihler*, s. 398-400; Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 247-248; İsmail Aka, "Mîrhând", *DİA*, C. 30, Ankara 2020, s. 156-157.

[29] Muhammed b. Hâvendşâh b. Mahmûd Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-safâ*, VIII, tas. Cemşid Kiyanfer, Tahran 1380 hş.

[30] Müellif ve eseriyle ilgili ayrıntılar için bkz. Günaltay, *İslam Tarihinin Kaynakları Tarih ve Müverrihler*, s. 405-408; Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 248-250; İsmail Aka, "Hândmîr", *DİA*, C. 15, İstanbul 1997, s. 550-552.

[31] Gıyâseddîn b. Humâmeddîn el-Hüseynî Hândmîr, *Habîbu's-siyer*, III, haz. Muhammed Debîr Siyâkî, Kitâbfurûş-i Hayyâm, Tahran 1333 hş.

[32] Hayatı ve eseriyle ilgili ayrıntılar için bkz. Günaltay, *İslam Tarihinin Kaynakları Tarih ve Müverrihler*, s. 365-368; Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 242-243; DİA, "Hâfız-ı Ebrû", *DİA*, C. 15, İstanbul 1997, s. 89-90.

[33] Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl-i Câmiʿu't-tevârîh-i Reşîdî*, neşr. Hânbâbâ Beyânî, Şirketi Tezâmuni İlmî, Tahran 1317 hş.

[34] Storey, *Persian Literature*, II/I, s. 90-91; Safâ, *Târîh-i Edebiyyât der İrân*, IV, s. 494-496; Rıza Kurtuluş, "Fasîh-i Hâfî", *DİA*, C. 12, İstanbul 1995, s. 214-215.

önemlidir. Çalışmada Muhammed Ferrruh tarafından yapılan neşrin ikinci cildinden[35] oldukça istifade edilmiştir.

Yine Şâhruh döneminden itibaren Timurlulara hizmet etmiş olan Herât doğumlu Semerkandî'nin (ö. 1482) *Matla-ı Sa'deyn ve Mecma-ı Bahreyn* adlı eseri son dönem İlhanlı tarihi için oldukça önemli bir kaynaktır.[36] Çalışmada eserin Abdülhüseyin Nevâî tarafından yapılan neşrinden[37] istifade ettik. Eser, Ebû Sa'îd Bahadır'ın tahta çıkışından itibaren özellikle Horasan'a dair verdiği bilgiler açısından son derece önemlidir. Ayrıca son dönem siyasî tarihin yanı sıra İlhanlı dönemi Horasan'daki sosyo-kültürel hayata dair de önemli bilgiler vermektedir.

Herât şehrinin tarihî ve coğrafyasını konu alan bir diğer önemli kaynak ise İsfizârî'nin (ö. 1494'ten sonra) iki cilt hâlinde yayınlanan *Ravzâtu'l-cennât fî evsâfi medîneti'l-Herât* adlı eseridir. Eser her ne kadar Herât özelinde yazılmış olsa da bütün Horasan coğrafyasına dair önemli bilgiler ihtiva etmektedir. Eser ayrıca İlhanlı dönemi siyasî tarih, sosyal hayat ve dönemin Kert meliklerine dair verdiği bilgiler açısından da önem arz etmektedir.[38] Çalışmada Seyyid Muhammed Kâzım İmâmî tarafından yapılan neşrinden[39] istifade ettik.

İlhanlı dönemi edebî hayatına dair önemli kaynaklardan olan Devletşâh-i Semerkandî'nin (1494/1495 [?]) *Tezkiretu'ş-şuʿarâ* adlı eseri de yine çalışmada kullanılan önemli kaynaklardandır. Eser İlhanlı sonrası Timurlular döneminde yazılmış olsa da İlhanlı dönemi şairlerine dair ihtiva ettiği bilgiler açısından önemlidir.[40] Çalışmada Muhammed Ramazânî tarafından yapılan neşirden[41] istifade ettik. *Tezkiretu'ş-şuʿarâ* bağlamında değerlendirilebilecek bir diğer eser de Emîn Ahmed-i Razî (1594'ten sonra) tarafından kaleme alınan *Tezkire-i Heft İklîm* adlı eserdir. Yine bu eserde İlhanlı sonrasında kaleme alınmıştır.

---

[35] Fasîh Ahmed b. Celâleddin Muhammed Hâfî, *Mucmel-i Fasîhî,* II, tash. Muhammed Ferruh, Kitâbufuruş-i Bastan, Meşhed 1341 hş.

[36] Müellif ve eseriyle ilgili ayrıntılar için bkz. Günaltay, *İslam Tarihinin Kaynakları Tarih ve Müverrihler*, s. 384-386; Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 244-245; Orhan Bilgin, "Abdürrezzâk es-Semerkandî", *DİA*, C. 1, İstanbul 1988, s. 299-300.

[37] Kemâleddin Abdürrezzâk-ı Semerkandî, *Matla-ı Sa'deyn ve Mecma-ı Bahreyn*, neşr Abdülhüseyin Nevâî, Müessese-i Itlâ'ât ve Tahkîkât-i Ferhengî, Tahran 1372 hş.

[38] Storey, *Persian Literature,* II/II, s. 355-356; Şafak, *Târîh-i Edebiyyât-i Îrân,* s. 539.

[39] Mu'înu'd-din Muhammed Zamçî İsfizârî, *Ravzâtu'l-cennât fî evsâfi medîneti'l-Herât,* I-II, neşr. Seyyid Muhammed Kâzım İmâmî, İntişarat-ı Danişgah-ı Tahran. 1338-1339 hş.

[40] Edward G. Browne, *A Literary History of Persia the Tartar Dominion (1265-1502),* Vol. III, Cambridge at the University Press, London 1928, s. 436-437; Ayla Demiroğlu, "Devletşah", *DİA*, C. 9, İstanbul 1994, s. 244-245.

[41] Emîr Devletşâh Semerkandî, *Tezkiretu'ş-şuʿarâ*, tash. Muhammed Ramazânî, İntişârât-i Pedîde-i Hâver, 1338 hş.

Eserin İlhanlı dönemi şairlerine dair vermiş olduğu bilgiler önemlidir. Eser yedi coğrafî bölge esas alınarak yedi bölüm hâlinde hazırlanmıştır.[42] Çalışmada Seyyîd Muhammed Rızâ Tâhirî tarafından yapılan neşri[43] kullanılmıştır.

3. 2. Arapça Kaynaklar

İlhanlı döneminde Memlûkler tarafından yazılan Arapça kaynaklar daha çok Bağdâd'ın Moğollar tarafından istilâ edilmesi üzerine eserlerini inşa etmişlerdir. Dolayısıyla İlhanlı dönemi Horasan'ı ile ilgili vermiş olduğu bilgiler son derece sınırlıdır. Çalışmamızda Arapça eserlerden az faydalanmakla birlikte bazı Arapça eserlere müracaat edilmiştir. Bunlardan ilki Baybars el-Mansûrî'nin kaleme aldığı *et-Tuhfetu'l-Mulûkiyye fi'd-Devleti't-Türkiye* adlı eseridir.[44] Bu eserin Hüseyin Polat tarafından yapılan Türkçe tercümesi kullanılmıştır.[45] Yine Memlûklerin büyük tarihçilerinden olan İbni Tagrıberdi'nin (ö. 1470) *En-Nücûm'z-Zâhire* adlı eserinin de Ahsen Batur tarafından yapılan Türkçe tercümesinden istifade edilmiştir.[46] Bu iki eserden de çok az istifade edilmiştir.

Ansiklopedik eserler içerisinde zikredilen ve kendinden sonra yazılan eserlere kaynaklık eden Şihabeddin b. Fazlullah el-Ömerî'ye (ö. 1349) ait olan *Mesâliku'l Ebsâr*'da çalışmamızda faydalandığımız bir diğer önemli kaynaktır.[47] Eserin Ahsen Batur tarafından yapılan Türkçe tercümesi kullanılmıştır.[48] Yine bir ansiklopedik eser olan Kalkaşendî'nin (ö. 1418) *Subhu'l-A'şâ fî Sınâ'ati'l-İnşâ* adlı eserinden de faydalanılmıştır.[49]

Arapça kaynaklar içerisinde özellikle Moğol istilâsı sırasında hayatını kaybeden Horasan âlimlerinin hâl tercümelerinin verildiği eserler de kullanılmıştır. Bunlar içerisinde

---

[42] Şafak, *Târîh-i Edebiyyât-i Îrân,* s. 611; Nimet Yıldırım, *Fars Edebiyatında Kaynak Bilim*, Pinhan Yay., İstanbul 2020, s. 20-21; M. Nazif Şahinoğlu, "Emîn-i Ahmed-i Râzî", *DİA*, C. 11, İstanbul 1995, s. 114.
[43] Emîn Ahmed-i Razî, *Tezkire-i Heft İklîm*, II, tash. Seyyîd Muhammed Rızâ Tâhirî, Tahran 1378 hş.
[44] Eserle ilgili ayrıntılar için bkz. Fatih Yahya Ayaz, *Memlükler'de Tarih ve Tarihçiler,* TTK Yay., Ankara 2020, s. 73-74.
[45] Baybars el-Mansûrî, *et-Tuhfetu'l-Mulûkiyye fi'd-Devleti't-Türkiye Türk Devleti Konusunda Sultânlara Armağan (1252-1312)*, çev. Hüseyin Polat, Ankara 2016.
[46] İbni Tagrıberdi, *En-Nücûm'z-Zâhire (Parlayan Yıldızlar),* çev. Ahsen Batur, Selenge Yay., İstanbul 2013. Müellif ve eseriyle ilgili ayrıntılar için bkz. Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı,* s. 219-221; Ayaz, *Memlükler'de Tarih ve Tarihçiler*, s. 110-118.
[47] Müellif ve eseriyle ilgili ayrıntılar için bkz. Ayaz, *Memlükler'de Tarih ve Tarihçiler,* s. 140-143; Abdülazîz el-Alevî, "İbn Fazlullah el-Ömerî", *DİA*, C. 19, İstanbul 1999, s. 483-484; Eymen Fuâd Seyyid, "Mesâlikü'l-Ebsâr", *DİA*, C. 29, Ankara 2004, s. 265-266.
[48] Şihabeddin b. Fazlullah el-Ömerî, *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım Mesâliku'l Ebsâr*, çev. Ahsen Batur, Selen Yay., İstanbul 2014.
[49] Eş-Şeyh Ebî-il 'Abbâs Ahmed el-Kalkaşendî, *Subhu'l-A'şâ fî Sınâ'ati'l-İnşâ*, VIII, Dâr-ül Mısriyye, Kahire 1340. Eser ve müellifle ilgili ayrıntılar için bkz. Ayaz, *Memlükler'de Tarih ve Tarihçiler,* s. 143-150.

İbnü'l-İmad'ın (ö. 1679) *Şezerâtü'z-zeheb fî ahbâri men zeheb*'i[50], Zehebî'nin (ö. 1348) *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*[51] ve Münzirî'nin (ö. 1258) *el-Tekmile livefeyâti'n-nakale*[52] adlı eserinden istifade edilmiştir.

3. 3. Ermenice Kaynaklar

İlhanlı dönemine dair bilgi veren Ermeni kroniklerinde son derece zengin malumat vardır. Ancak İlhanlı Devleti'nin Horasan'daki faaliyetlerine dair bilgiler son derece sınırlıdır. Daha çok İlhanlıların siyasî hayatına dair bilgi veren Ermeni kaynaklarından çalışmada kullanılanların tamamı Türkçe'ye tercüme edilmiştir. Bunlar arasında Genceli Kiragos[53], Aknerli Grigor[54], Vardan[55], Sebastatsi ve Piskopos Stepanos Vakayinamesi, II. Hetum, Anonim Vakayiname, Mhitar Ayrivanetsi ve David Bagişetsi[56] vardır. Yukarıda bahsi geçen Ermeni kaynaklarının hepsi çalışmada kullanılmıştır.

3. 4. Süryanice Kaynaklar

Süryani müelliflerinin yazdığı eserler İlhanlı tarihi açısından oldukça önemlidir. Bunlardan belki de en önemlisi Abû'l-Farac'ın (ö. 1286) kaleme aldığı *Abû'l-Farac Tarihi*'dir. Eseri önemli kılan en büyük özelliği müellifin İlhan Argun dönemine kadar İlhanlı devrinin görgü tanığı olmasıdır. Eser İlhanlı dönemi siyasî, sosyal, kültürel ve ekonomik hayata dair önemli bilgiler ihtiva etmektedir. Çalışmada sıkça kullanılan bu eser, E.A.W. Budge tarafından

---

[50] Ebü'l-Felâh Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed es-Sâlihî el-Hanbelî, *Şezerâtü'z-zeheb fî ahbâri men zeheb*, VII, Daru İbn-i Kesîr, Beyrut 1416. Eser ve müellifle ilgili ayrıntılar için bkz. Ayaz, *Memlükler'de Tarih ve Tarihçiler*, s. 197-198.

[51] İmam Şemseddîn b. Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, XXIII, Müessetür Risâle, Beyrut 1405. Eser ve müellifle ilgili ayrıntılar için bkz. Mehmet Efendioğlu, "Siyeru a'lâmi'n-nübelâ", *DİA*, C. 37, İstanbul 2009, s. 326-327.

[52] Zekiyüddîn Ebû Muhammed Abdulazîm b. Abdulkavî el-Münzirî, *el-Tekmile livefeyâti'n-nakale*, III, Müessetür Risâle, Beyrut 1405. Eser ve müellifle ilgili ayrıntılar için bkz. M. Yaşar Kandemir, "Münzirî", *DİA*, C. 32, İstanbul 2006, s. 35-37.

[53] Kiragos, *Ermeni Müverrihlerine Göre Moğollar*, ter. Gürsoy Solmaz, Elips Kitap, Ankara 2009. Biz eserin bu çevirsinden faydalandık. (Bundan sonra Kiragos/Solmaz). Eserin diğer çevirisi için bkz. "Ermeni Müellifi Kiragos", *Ermeni Kaynaklarında Türkler ve Moğollar*, haz. Hasan Oktay, Hitabevi Yayınları, İstanbul 2020, s. 15-99.

[54] Aknerli Grigor, *Okçu Milletin Tarihi*, çev. Hrand D. Andreasyan, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2007. Biz eserin bu çevirisinden faydalandık (Bundan sonra Grigor/Andreasyan). Eserin diğer çevirisi için bkz. Aknerli Grigor, "Okçu Milletler Tarihi (Moğol Tarihi)" *Ermeni Kaynaklarında Türkler ve Moğollar*, haz. Hasan Oktay, Hitabevi Yayınları, İstanbul 2020, s. 103-151.

[55] Müverrih Vardan, *Türk fütuhatı Tarihi (889-1266)*, çev. Hrand D. Andreasyan, *Tarih Semineri Dergisi*, 1/2, Millî Mecmua Basımevi, İstanbul 1937, s. 154-244. Biz eserin bu çevirisinden faydalandık (Bundan sonra Vardan/Andreasyan). Eserin diğer çevirisi için bkz. Ermeni Müellifi Vartan, "Ermeni Müellifi Vartan", *ErmenivKaynaklarında Türkler ve Moğollar*, haz. Hasan Oktay, Hitabevi Yayınları, İstanbul 2020, s. 153-178.

[56] A. G. Galstyan, *Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar*, çev. İlyas Kemaloğlu, Yeditepe Yay., İstanbul 2017, s. 35-59 vd.

İngilizceye, İngilizceden de Türkçe'ye Ömer Rıza Doğrul tarafından tercümesi yapılmıştır.[57] Ayrıca yazarın *Târîhi Muhtasari'd-Düvel*[58] adında başka bir eseri daha çalışmada kullanılmıştır.

3. 5. Latince Kaynaklar

İlhanlı tarihiyle ilgili Latince kaynaklarda sınırlı bilgiler bulunmaktadır. Daha çok Moğollarla ilgili detaylı bilgileri bulabildiğimiz Latince kaynaklar, Moğolların siyasî, sosyo-kültürel hayatlarına dair zengin bilgiler ihtiva etmektedirler. Bu bağlamda önemli Latince kaynaklar olarak Plano Carpini[59], Wilhelm Von Rubruk[60], Simon De Saint Quentin[61] ve Marco Polo'nun[62] seyahat notlarıdır. Bunlar içerisinde İlhanlı dönemi ile ilgili en ayrıntılı bilgi Marco Polo'da bulunmaktadır.

3. 6. Araştırmalar

İlhanlılar döneminde Horasan'a dair yapılan bu çalışmaya, konuyla doğrudan ve dolaylı olarak bağlantılı yapılan çalışmalar, bizim için de yol gösterici olmuştu. Bu bağlamda ismini zikredebileceğimiz çalışmalara baktığımızda ilk olarak Michal Biran'ın "The Battle of Herât (1270): A Case of Inner-Mongol Warfare"[63] adlı çalışmasını zikredilebilir. Bu çalışma İlhan Abaka döneminde Herât'ta gerçekleşen İlhanlı-Çağatay savaşının değerlendirilmesi açısından önemlidir. Michael Hope'un "The "Nawrūz King": The Rebellion of Amīr Nawrūz in Khurāsān (688-694/1289-1294) and its Implications for the Īlkhān Polity at the end of the Thirteenth Century"[64] adlı çalışması da Emîr Nevrûz'un Gazan Han dönemindeki isyanını ele almaktadır. Bu iki çalışmada siyasî tarih bölümünün yazımı sırasında çalışmamıza katkı sağlamıştır.

---

[57] Gregory Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, II, çev. Ömer Rıza Doğrul, TTK Yay., Ankara 1999.
[58] Ebu'l-Ferec İbnü'l-İbrî, *Târîhu Muhtasari'd-Düvel*, çev. Şerafettin Yaltkaya, TTK Yay., Ankara 2011.
[59] Carpini'nin iki farklı nüshasının çevirisi mevcuttur. Biz çalışmamızda karşılaştırmalı olarak iki çeviriden de faydalandık. Bkz. Plano Carpini, *Moğolistan Seyahatnamesi 13. Yüzyılda Avrupa'dan Orta Asya'ya Yolculuk (1245-1247)*, ter. ve Not. Ergin Ayan, Kronik, İstanbul 2018. (Bundan sonra Carpini/Ayan). Plano Carpinili Johannes, *Tatarlar Olarak Andığımız Moğolların Tarihi Bir Papalık Elçisinin Moğolistan Seyahati ve Gözlemleri (1245-1247),* Latince'den Çev. ve Not. Altay Tayfun Özcan, Ötüken Yay., İstanbul 2022. (Bundan sonra Carpinili/Özcan).
[60] Ruysbroeckli Willem, *Mengü Han'ın Sarayına Yolculuk 1253–1255*, ed. P. Jackson, D. Morgan, çev. Zülal Kılıç, Kitap Yay, İstanbul 2010. Biz eserin bu çevirisinden faydalandık (Bundan sonra Ruysbroeckli/Kılıç). Wilhelm Von Rubruk, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat 13. Yüzyılda İstanbul'dan Karakurum'a Yolculuk (1253-1255),* çev. ve not. Ergin Ayan, Kronik Kitap, İstanbul 2019.
[61] Simon De Saint Quentin, *Bir Keşiş'in Anılarında Tatarlar ve Anadolu 1245-1248,* çev. Erendiz Özbayoğlu, DAKTAV, Antalya 2006.
[62] Marco Polo, *Dünyanın Hikâye Edilişi*, Ter. Işık Ergüden-Z. Zühre İlkgelen, Ötüken Yay., İstanbul 2019.
[63] Michal Biran, "The Battle of Herât (1270): A Case of Inner-Mongol Warfare" *Warfare in Inner Asian Histroy (500-1800),* ed. Nicola Di Cosmo, Leiden 2002, s. 175-219.
[64] Michael Hope, "The "Nawrūz King": The Rebellion of Amīr Nawrūz in Khurāsān (688-694/1289-1294) and its Implications for the Īlkhān Polity at the end of the Thirteenth Century" *Bulletin of SOAS*, 78, 3, London 2015, s. 451-473.

İlhanlı dönemi Horasan'daki duruma dair en önemli çalışmalardan birisi Berthold Spuler'in[65] çalışmasıdır. Eser İlhanlı dönemi siyasî hayatının yanında sosyo-kültürel hayata dair bilgiler de sunmaktadır. İlhanlı tarihiyle ilgili Türkiye'deki ilk çalışmalardan olan Abdulkadir Yuvalı'nın *İlhanlı Tarihi*[66] adlı çalışması da Horasan'daki siyasî hayata dair yol gösterici olmuştur. İlhan Erdem'in "Olcaytu Han Devrinde Horasan'da İlhanlı-Çağataylı Mücadeleleri"[67] adlı çalışması da tezimize katkı sağlamıştır. Özellikle Osman Gazi Özgüdenli ve Mustafa Uyar'ın Moğol ve İlhanlı tarihine dair çalışmaları Türkiye'deki Moğol tarihi çalışmalarının gelişmesi açısından büyük öneme hâizdir. Bu iki ismin çalışmaları kendilerinden sonraki genç araştırmacılar için adeta birer kılavuz niteliğindedir. Çalışmamız açısından Özgüdenli'nin doktora tezi olarak hazırladığı daha sonra *Moğol İranında Gelenek ve Değişim Gâzân Han ve Reformları (1295-1304)*[68] adıyla kitaplaştırılan çalışması, Gazan'ın Horasan'daki siyasî, sosyal, kültürel ve ekonomik faaliyetlerinin detaylandırılması açısından önemlidir. Özgüdenli'nin, "Yokolan Bir Ortaçağ Şehri: Merv"[69] ve "Orta Çağ İran Tarih Yazıcılığına Kısa Bir Bakış"[70] adlı çalışmaları, tezimize oldukça önemli katkı sağlamıştır. Yine Mustafa Uyar'ın doktora tezi olarak hazırladığı ve *İlhanlı (İran Moğolları) Devleti'nin Askerî Teşkilatı (Ortaçağ Moğol Ordularında Gelenek ve Dönüşüm)*[71] adıyla kitaplaşan çalışması, İlhanlı dönemi Horasan'daki askerî faaliyetlerin değerlendirilmesi açısından önemlidir. Ayrıca Uyar'ın İlhanlı dönemi Horasan'daki yaylak ve kışlaklarının anlatıldığı "İlhanlı (İran Moğolları) Devleti'nin Önemli Yaylak ve Kışlakları"[72] adlı çalışması, İlhanlı dönemi tarih yazımının ele alındığı çalışmaları[73]

[65] Berthold Spuler, İran *Moğolları Siyaset, İdare ve Kültür İlhanlılar Devri 1220-1350*, çev. Cemal Köprülü, TTK Yay., Ankara 2011.
[66] Abdulkadir Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul 2017.
[67] İlhan Erdem, "Olcaytu Han Devrinde Horasan'da İlhanlı-Çağataylı Mücadeleleri", *PAÜ EFD*, 3, 1997, s. 106-112.
[68] Osman Gazi Özgüdenli, *Moğol İranında Gelenek ve Değişim Gâzân Han ve Reformları (1295-1304)*, Kaknüs Yay., İstanbul 2009.
[69] Osman Gazi Özgüdenli, "Yokolan Bir Ortaçağ Şehri: Merv", *Turco-Iranica: Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları*, Kaknüs yay., İstanbul 2006, s. 491-512.
[70] Osman Gazi Özgüdenli, "Orta Çağ İran Tarih Yazıcılığına Kısa Bir Bakış", *İran'da Tarih Kaynakları ve Tarih Yazımı*, ed. Serhan Afacan-Şefaattin Deniz-Abdulkadir Macit, İlem Yay., Ankara 2021, s. 371-401.
[71] Mustafa Uyar*, İlhanlı (İran Moğolları) Devleti'nin Askerî Teşkilatı (Ortaçağ Moğol Ordularında Gelenek ve Dönüşüm),* TTK Yay., Ankara 2020.
[72] Mustafa Uyar, "İlhanlı (İran Moğolları) Devleti'nin Önemli Yaylak ve Kışlakları", *Prof. Dr. Erdoğan Merçil'e Armağan*, İstanbul 2013, s. 244-257.
[73] Mustafa Uyar, "Partonaj ve Bürokratik Egemenlik Bağlamında İlhanlı Dönemi (1256-1353) Tarihyazımı", *İran'da Tarih Kaynakları ve Tarihyazımı*, ed. Serhan Afacan-Şefaattin Deniz-Abdulkadir Macit, İlem Yay., Ankara 2021, s. 121-145; a. mlf., "Ortaçağ Yazınında Yabancı İktidarı Meşrulaştırma Araçları: İlhanlılar Donemi Tarihyazıcılığı Orneği", *Uluslararası Prof. Dr. Halil İnalcık Tarih ve Tarihçilik Sempozyumu, Bildiriler*, II, haz. Ayşe Bedir vd., Ankara 2022, s. 157-173.

ve ayrıca Moğolların Müslümanlaşması üzerine yapmış olduğu çalışmalar[74], İlhanlı döneminin Horasan'daki sosyo-kültürel hayatının incelenmesinde büyük öneme sahiptir.

Ömer Subaşı'nın[75] İlhanlı döneminin son dönemine dair yapmış olduğu çalışmalar özellikle tezimizin Ebû Sa'îd Bahadır Han ve Ölceytü Han dönemi siyasî hayatının yazımında büyük katkı sağlamıştır. Özkan Dayı'nın doktora tezinin *Moğolların Teşkilat ve İdarî Tarihi İran Moğolları 1220-1295*[76]adıyla kitaplaşan çalışması, sosyo-kültürel ve ekonomik hayata dair *İlhanlılar Zamanında Tasavvuf (İran Moğollarında Hângâhlar ve Sûfîler)*[77], "Moğol İran'ında Tarım (1231-1339)"[78] ve "Moğol İran'ında Ticaret"[79] adlı çalışmaları, tezimizin ilgili bölümlerinin yazımında katkı sağlamıştır. Yine Derya Coşkun'un Herât'taki Kert Hanedanlığı üzerine kaleme aldığı çalışması da bölgedeki siyasî hayatın yazımında tezimize katkı sunmuştur.[80]

4. İlhanlı Dönemi Horasan Coğrafyası

Coğrafya çalışmalarında en önemli hususlardan birisi sınırların tespiti meselesidir. Zira bu durum aynı zamanda coğrafya üzerinde hâkimiyet kurmuş olan devletlerin de sınırlarının belirlenmesi anlamına gelmektedir. Ancak şunu ifade etmek gerekir ki: bölgenin idarî durumuna göre sınırların zaman zaman değişkenlik göstermesi sınır tespitini zorlaştırmaktadır. Bu bağlamda Horasan coğrafyası bu duruma en güzel örneklerden biridir. Farsçada "*güneşin doğduğu yer*"[81] anlamına gelen Horasan, tarih boyunca birçok medeniyete ev sahipliği yapmıştı. Bu noktada çalışmaya konu olan İlhanlılar dönemi için Horasan coğrafyasının sınırlarının tespit edilmesi, çalışmanın çerçevesinin çizilmesi açısından önemlidir. Bu sayede,

---

[74] Mustafa Uyar, "İlhanlı Hükümdarlarının İslâm'a Girmesinde Rol Alan Türk Sûfîleri: İlhan Tegüder ve Gazan Han Devirleri", *Belleten*, LXXVI/275, 2012, s. 7-30; a. mlf., "Ortaçağ Moğol Hükümdarlarının İslamlaşmasında Türk Unsurların ve Türk Din Anlayışının Rolü Üzerine", *Yücel Özkaya'ya Armağan Yazılar*, ed. Hamiyet Sezer Feyzioğlu, Ankara 2015, s. 211-233; a. mlf., "Moğol Hanlarının Müslümanlaşması", *Cengiz Han ve Mirası*, ed. Cem Korkut-Mürsel Doğrul, Ankara 2021, s. 133-148.

[75] Ömer Subaşı, "Olcâytû Sultan Döneminde Herât Muhasarası ve Siyasî Vakalar (706/1306-1307)", *The Journal of Academic Social Science Studies*, 43, 2016, s. 289-311; a. mlf., "Horâsân'da Siyasi Hayat ve Şehzâde Yesavur İsyanı (1317-1320)", *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 5/1, 2016, s. 278-303.

[76] Özkan Dayı, *Moğolların Teşkilat ve İdarî Tarihi İran Moğolları 1220-1295*, Altınordu Yay., Ankara 2020.

[77] Özkan Dayı, *İlhanlılar Zamanında Tasavvuf (İran Moğollarında Hângâhlar ve Sûfîler)*, Altınordu Yay., Ankara 2021.

[78] Özkan Dayı, "Moğol İran'ında Tarım (1231-1339)", *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 15/2, 2020, s. 380-391.

[79] Özkan Dayı, "Moğol İran'ında Ticaret", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimer Enstitü Dergisi*, 25/2, 2021, s. 579-597.

[80] Derya Coşkun, *Herât'tan Yükselen Işık Kert Hanedanlığı (Siyasi Tarihleri 643-791/1245-13389)*, Kitabevi Yay., İstanbul 2020.

[81] CI. Huart, "Horasan", *İA*, C. 5/1, İstanbul 1987, s. 560; Osman Çetin, "Horasan", *DİA*, C. 18, İstanbul 1998, s. 2-34.

İlhanlı dönemi Horasan coğrafyasından kastedilen tam olarak neresidir? Bu coğrafyanın İlhanlı öncesi ve sonrasıyla herhangi bir farklılığı var mıdır? sorularının da cevabını bulması demektir.

İslâm coğrafyacılarının eserlerine bakıldığında her dönem için Horasan coğrafyasıyla ilgili farklı sınırların ifade edildiği görülmektedir. Örneğin, Belâzurî (ö. 892/893), Ya'kûbî (ö. 905'ten sonra) ve İbn Fakîh el-Hemedânî (ö. IX-X. yüzyıl) gibi IX. ve X. yüzyıl coğrafyacıları, Horasan bölgesini Tahran'ın doğusundan başlatarak Hârezm, Mâverâünnehir ve Türklerin yaşadığı bölgeler olarak geçen Çin, Tibet, Peçenek, Guz ve Türgiş'e kadar olan yerleri Horasan olarak tanımlamışlardır.[82] Ancak bunların aksine sonraki dönemlerde Horasan için daha dar sınırlar çizilmiştir. Yâkut el-Hamevî (ö. 1229), Kazvînî (ö. 1283) ve Ebü'l-Fidâ (ö. 1331) gibi XIII. ve XIV. yüzyıl coğrafyacıları Horasan coğrafyasının sınırlarını her ne kadar öncekiler gibi Tahran'ın doğusundan başlatmış olsalar da Ceyhun Nehri'nden öteye geçmemişlerdi. Yani Hârezm, Mâverâünnehir ve Türklerin yaşadığı coğrafya Horasan sınırına dâhil edilmemiştir.[83] Horasan coğrafyasının sınırları, bölgedeki idarî yönetime bağlı olarak öncesindeki Büyük Selçuklu (1040-1308)[84] ve sorasındaki Timurlular döneminde farklılık göstermektedir.[85]

Yukarıda bahsi geçen farklılıkların yanı sıra bu çalışma için önemli olan Horasan'ın İlhanlı Devleti zamanındaki sınırlarıdır. Bu dönemdeki sınırların tespitinde İlhanlı döneminde yazılmış coğrafya eseri olan Kazvînî'nin *Nuzhetu'l-kulûb* adlı eseri kullanılmıştır. Bu sınırlar kısmen XIII. ve XIV. yüzyıl coğrafyacılarının çizmiş olduğu sınırlarla benzerlik göstermektedir. Kazvînî'nin çalışmasına göre, Horasan'ın sayısız şehri vardır. Sınır bölgeleri ise Kuhistân, Kûmes, Mâzenderân ve Hârezm çölleridir. Yani burada sınır Tahran'ın doğusundan başlamış ve Ceyhun Nehri'ne kadar götürülmüştür.[86]

Kadim bir geçmişi olan Horasan "ümmühât" adı verilen ve sınırları dâhilinde Nîşâbûr,

---

[82] Ahmed b. Yahyâ el-Belâzurî, *Fütûhu'l Büldân (Ülkelerin Fetihleri)*, ter. Mustafa Fayda, Siyer Yay., İstanbul 2013, s. 463-494; Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ebî Ya'kūb İshâk b. Ca'fer b. Vehb b. Vâzıh el-Ya'kūbî, *Kitâbü'l-Buldan (Ülkeler Kitabı),* çev. Murat Ağarı, Kitabevi Yay., İstanbul 2019, s. 71-100; İbn Fakîh el-Hemedânî, *Muhtasaru Kitâbi'l-Büldân*, der. ve çev. Yusuf Ziya Yörükân, *Ortaçağ Müslüman Coğrafyacılarından Seçmeler*, Ötüken Yay., İstanbul 2013, s. 230-243.

[83] Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkūt b. Abdillâh el-Hamevî el-Bağdâdî er-Rûmî, *Mu'cemu'l-Buldân*, II, Dâru Sâdr, Beyrut 1977, s. 350-354; Ebü'l-Fidâ, *Takvimü'l-Büldan*, ter. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yay., İstanbul 2017, s. 345-360; Sebahattin Samur, "İslam Coğrafyacılarına Göre Horasan; Yeri ve X. Yüzyıldaki Durumu", *Bilimname,* 9/3, 2005, s. 92.

[84] Büyük Selçuklu dönemi Horasan coğrafyasının sınırları ile ilgili olarak bkz. Cihan Piyadeoğlu, *Güneş Ülkesi Horasan Büyük Selçuklular Dönemi*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2012, s. 15-26.

[85] Hâfız-ı Ebrû, *Coğrafyâ-yi Hâfız-ı Ebrû Kısmet-i Rub'ı Horâsân Herât*, tas. Gulâm Rızâ Mâyil-i Herevî, İntişârât-i Bonyâd-i Ferhengi Îrân, Tahran 1349 hş., s. 3.

[86] Kazvînî, *Nuzhetu'l-kulûb,* s. 147.

Herât, Belh ve Merv gibi yerleşim yerlerinden oluşan dört bölgeye ayrılmaktadır.[87] Buna göre İlhanlı dönemi Horasan yerleşim yerleri şu şekildedir;

Nîşâbûr: Horasan'ın en önemli şehirleri arasındadır. Şehrin kuruluşu Sâsânîler (226-651) dönemine kadar dayanmaktadır. VII. yüzyıldan itibaren İslâmiyet ile tanışan şehir, Emevîler (661-750) ve Abbâsîlerden (750-1258) sonra Tâhirîler (821-873) ve Saffârîlerin (861-1003) yönetiminde kalmıştı. Asıl gelişimini Sâsânîler dönemine borçlu olan Nîşâbûr, bu dönemde Horasan'ın önemli bir sanat, ilim ve ticaret merkezi olmuştu. Nîşâbûr, X. yüzyıldan itibaren İslâm dünyasında, bünyesindeki medreselerle ön plana çıkmıştı. Ancak Horasan önce Selçukluların zayıflamasıyla Oğuz isyanına ve daha sonra bütün Orta Asya[88] ve Ortadoğu coğrafyasını etkisi altına alan Moğol istilâsına uğramıştı. Her ne kadar Moğol istilâsından sonra İlhanlı yönetiminde kısmi bir toparlanma sürecine girmiş olsa da eski parlak dönemini bir daha yakalayamamıştı.[89] İlhanlı dönemi Nîşâbûr'a bağlı olan yerleşim yerleri şu şekilde sıralanmaktadır;

Otuza yakın köyün bağlı olduğu orta büyüklükteki İsferâyn[90], güzel çarşı ve kasabaları ile bilinen Biyâr[91], kaynaklarda mamur ve muhkem bir şehir olarak tanımlanan Câcerm[92], Orta Çağ'da Ustuvâ olarak bilinen ve başkenti Kûçân olan Hâbûşan[93], Tûs, Şakân, Kilât ve Cirm,

---

[87] Bkz. İbn Havkal, *Sûrat El-Arz 10. Asırda İslâm Coğrafyası*, Yeditepe Yay., İstanbul 2021, s.369-389.

[88] Burada Orta Asya terimi dar anlamıyla Sovyetler Birliği'nin bir parçası olan Kazakistan, Özbekistan, Kırgızistan, Türkmenistan ve Tacikistan coğrafyası için değil, Afganistan, Pakistan'ın kuzeyi, Doğu Türkistan ve Tibet, Moğolistan ve Rusya'nın bir kısmı ile İran'ın Horasan bölgesini içine alan geniş anlamıyla kullanılmıştır. Bundan sonra Orta Asya'nın büyük bir kısmını içine alan ve İran'ın Horasan bölgesinden başlayan Türkistan terimi kullanılacaktır. Türkistan için bkz. Ahmet Taşağıl, "Türkistan", *DİA*, C. 41, İstanbul 2012, s. 556-560.

[89] İstahri, *Mesâlikü'l-Memâlik Ülkelerin Yolları*, çev. Murat Ağarı, Kitabevi Yay., İstanbul 2019, s. 222-223; Ya'kûbî, *Kitâbü'l-Buldan,* s. 76-77; İbn Havkal, *Sûrat El-Arz*, s. 326-329; *Hudûdü'l Âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib*, çev. Abdullah Duman-Murat Ağarı, Kitabevi Yay., İstanbul 2018, s. 57; Muhammed b. Ahmed el-Mukaddesî, *Ahsenü't-Takâsîm İslam Coğrafyası*, çev. ve not. Ahsen Batur, Selenge Yay., İstanbul 2015, s. 309-310; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, V, s. 331-333; Kazvinî, *Âsâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd'ı*, çev. Murat Ağarı, Kitabevi Yay., İstanbul 2019, s. 526; Ebü'l-Fidâ, *Takvimü'l-Büldan*, s. 351-352; Kazvînî, *Nuzhetu'l-kulûb,* s. 147-149; Guy Le Strange, *Doğu Hilafetlerinin Memleketleri (Mezopotamya, İran ve Orta Asya) İslâm Fetihlerinden Timur Zamanına Kadar*, çev. Adnan Eskikurt-Cengiz Tomar, Yeditepe Yay., İstanbul 2015, s. 467-473; E. Honigmann, "Nîşâpûr", *İA*, C. 9, İstanbul 1964, s. 302-305; E. Honigmann – [C. E. Bosworth], "Nīshāpūr", *El²*, VIII, Leiden 1995, s. 62-64; Osman Gazi Özgüdenli, "Nîşâbur", *DİA*, C. 33, İstanbul 2007, s. 149-151.

[90] el-Mukaddesî, *Ahsenü't-Takâsîm*, s. 310; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, I, s. 177-178; Kazvinî, *Âsâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd'ı*, s. 521; Ebü'l-Fidâ, *Takvimü'l-Büldan*, s. 350; Kazvînî, *Nuzhetu'l-kulûb,* s. 149; Strange, *Doğu Hilafetlerinin Memleketleri*, s. 478-479; CI. Huarth, "İsferâyîn", *İA*, C. 5/2, İstanbul 1987, s. 1074; C. E. Bosworth, "Isfarāyīn", *El²*, IV, Leiden 1997, s. 107.

[91] el-Mukaddesî, *Ahsenü't-Takâsîm*, s. 358-359; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, I, s. 517; Kazvînî, *Nuzhetu'l-kulûb,* s. 150; Strange, *Doğu Hilafetlerinin Memleketleri*, s. 448.

[92] *Hudûdü'l Âlem*, s. 57; el-Mukaddesî, *Ahsenü't-Takâsîm*, s. 330; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, II, s. 92; Kazvînî, *Nuzhetu'l-kulûb,* s. 150; Strange, *Doğu Hilafetlerinin Memleketleri*, s. 477-478; Rıza Kurtuluş, "Câcerm", *DİA*, C. 6, İstanbul 1992, s. 542; C. E. Bosworth, "Djādjarm", *El²*, XII, Leiden 2004, s. 235.

[93] el-Mukaddesî, *Ahsenü't-Takâsîm*, s. 330; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, II, s. 344-345; Kazvînî, *Nuzhetu'l-kulûb,* s. 150; Strange, *Doğu Hilafetlerinin Memleketleri*, s. 479; C. E. Bosworth, "Ḳūčān", *El²*, V,

Mersân, Ferâve, Beyhak ve Cüveyn gibi yerleşim yerlerinden oluşmaktadır.[94]

Herât: Günümüzde Afganistan'ın batısında yer alan bu tarihî şehir, Herîrûd Nehri çevresinde kurulmuştur. İslâm öncesi ve sonrasında birçok devletin hâkimiyeti altına giren Herât, özellikle Çin'e giden ticaret yolu üzerindeki konumu dolayısıyla önemli bir Horasan şehri idi. Tıpkı diğer Horasan şehirleri gibi burası da Moğol istilâsı esnasında büyük bir yıkıma uğramıştı. Ancak Ögedey Han ile başlayan süreç ve sonrasında yerel bir hanedanlık olan Kertlerin tutumu Herât'ın yeniden canlanmasını sağlamıştı.[95] İlhanlı döneminde Herât'a bağlı olan yerleşim yerleri ise şu şekilde sıralanmaktadır;

Herât, Nîşâbûr ve Kuhistân yönünde üç farklı kapısı bulunan Fûşenc[96], Herât'ın kuzeydoğusunda verimli bir bölgenin de adı olan Bâdgîs[97], Herât'ın kuzeybatısında kendisine bağlı yaklaşık iki yüz köyü bulunan Câm[98], Herât'ın batısında Nesâ şehri yakınlarında yer alan Hâf[99], Herât'ın doğusunda dağlık bir bölge olan Garcistân[100] Herîrûd Nehri boyunca uzanan orta büyüklükteki Cişt[101], Haydarîye dervişi Kutbeddin Haydar'ın (ö. 1221[?]) doğduğu yer

---

Leiden 1986, s. 311-312.

[94] Ya'kûbî, *Kitâbü'l-Buldan,* s. 74-75; *Hudûdü'l Âlem*, s. 57-58; el-Mukaddesî, *Ahsenü't-Takâsîm*, s. 329-331, 333; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, IV, s. 49-50; Kazvinî, *Âsâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd'ı*, s. 444, 451; Ebü'l-Fidâ, *Takvimü'l-Büldan*, s. 346, 352; Kazvînî, *Nuzhetu'l-kulûb,* s. 149-151; Strange, *Doğu Hilafetlerinin Memleketleri,* s. 464, 473-477, 481; V. Minorsky, "Tûs", *İA*, C. 12/2, İstanbul 1988, s. 123-130; a. mlf., "Tūs", *El²*, X, Leiden 2000, s. 740-744; Rıza Kurtuluş, "Tûs", *DİA*, C. 41, İstanbul 2012, s. 431-432; R. Hartmann, "Cüveyn", *İA*, C. 3, İstanbul 1977, s. 248-249; CI. Huart, "Beyhak", *İA*, C. 2, İstanbul 1979, s. 582; A. K. S. Lambton, "Bayhak", *El²*, I, Leiden 1986, s. 1130; Enver Konukçu, "Beyhak", *DİA*, C. 6, İstanbul 1992, s. 57-58.

[95] İbn Havkal, *Sûrat El-Arz*, s. 331-332; *Hudûdü'l Âlem*, s. 58; el-Mukaddesî, *Ahsenü't-Takâsîm*, s. 317; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, V, s. 396-397; Ebü'l-Fidâ, *Takvimü'l-Büldan*, s. 355; Kazvînî, *Nuzhetu'l-kulûb,* s. 151-152; W. Barthold, *An Historical Geography of Iran*, trans. Svat Soucek, ed. C. E. Bosworth, Princeton University Press, New Jersey 1984, s. 47-63; W. Barthold, "Herat ve Herirûd Boyu", çev. İsmail Aka, *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, S. 27, İstanbul 1973, s. 179-192; R. N. Frye, "Harāt", *El²*, III, Leiden 1986, s. 177-178; Zeki Velidi Togan, "Herat", *İA*, 5/1, İstanbul 1987, s. 429-442; Recep Uslu, "Herat", *DİA*, C. 17, İstanbul 1988, s. 215-218.

[96] Ya'kûbî, *Kitâbü'l-Buldan*, s. 79; İbn Havkal, *Sûrat El-Arz*, s. 333; *Hudûdü'l Âlem*, s. 58-59; el-Mukaddesî, *Ahsenü't-Takâsîm*, s. 318; Ebü'l-Fidâ, *Takvimü'l-Büldan*, s. 354-355; Kazvînî, *Nuzhetu'l-kulûb,* s. 152-153; Strange, *Doğu Hilafetlerinin Memleketleri*, s. 498-499; W. Barthold, "Bûşenc", *İA*, C. 2, İstanbul 1979, s. 825-826; W. Barthold- [B. Spuler], "Būshandj", *El²*, I, Leiden 1986, s. 1342-1343.

[97] Ya'kûbî, *Kitâbü'l-Buldan*, s. 79; İbn Havkal, *Sûrat El-Arz*, s. 334; *Hudûdü'l Âlem*, s. 59; el-Mukaddesî, *Ahsenü't-Takâsîm*, s. 318; Ebü'l-Fidâ, *Takvimü'l-Büldan*, s. 355; Kazvînî, *Nuzhetu'l-kulûb,* s. 153; Strange, *Doğu Hilafetlerinin Memleketleri*, s. 500-503; W. Barthold, "Bâdgis", *İA*, C. 2, İstanbul 1979, s. 192; W. Barthold- [F. R. Allchin], "Bādghīs"", *El²*, I, Leiden 1986, s. 857.

[98] Ebü'l-Fidâ, *Takvimü'l-Büldan*, s. 354; Kazvînî, *Nuzhetu'l-kulûb,* s. 153-154; Strange, *Doğu Hilafetlerinin Memleketleri*, s. 437; V. F. Büchner, "Türbet-i Şeyh-Câm", *İA*, C.12/2, İstanbul 1988, s. 140.

[99] İbn Havkal, *Sûrat El-Arz*, s. 333-334; *Hudûdü'l Âlem*, s. 59; el-Mukaddesî, *Ahsenü't-Takâsîm*, s. 310; Ebü'l-Fidâ, *Takvimü'l-Büldan*, s. 354; Kazvînî, *Nuzhetu'l-kulûb,* s. 154; Strange, *Doğu Hilafetlerinin Memleketleri*, s. 438-439; P. Schwarz, "Hâf", *İA*, C. 5/1, İstanbul 1987, s. 61; C. E. Bosworth, "Khʷāf", *El²*, IV, Leiden 1997, s. 910.

[100] İbn Havkal, *Sûrat El-Arz*, s. 336-337; *Hudûdü'l Âlem*, s. 60; Kazvînî, *Nuzhetu'l-kulûb,* s. 154-155; Strange, *Doğu Hilafetlerinin Memleketleri*, s. 503-504; M. Longworth Dames, "Garcistan", *İA*, C. 4, İstanbul 1977, s. 717.

[101] Kazvînî, *Nuzhetu'l-kulûb,* s. 154.

olan Zâve[102], başkenti Âhengerân olan ve Moğollar tarafından tamamen tahrip edilen Gûr[103], merkezi Mâlin olan Bâharz[104] ve Orta Çağ kaynaklarında Sebzivâr olarak da adı geçen İsfizâr[105] Herât'a bağlı yerleşim yerleri arasında bulunmaktadır.

Belh: Günümüzde Afganistan toprakları içerisine dahil olan ve Ceyhun Nehri'nin güneyinde yer alan Belh, çok eski dönemlerden beri Horasan'ın önemli şehirlerinden biridir. Belh birçok medeniyete ev sahipliği yapmıştır. Moğol istilâsıyla birlikte diğer Horasan şehirleri gibi büyük oranda tahrip edilmişti.[106] İlhanlı döneminde Belh'e bağlı olan yerleşim yerleri ise şu şekilde sıralanmaktadır;

Bu yerleşim yerlerinden birisi Bâmiyân'dır. Bâmiyân Cengiz Han'ın torunlarından olan Mötüken'in burada öldürülmesinden dolayı Moğol orduları tarafından yıkıma uğramıştı.[107] Büyük bir şehir olmasına rağmen İlhanlı döneminde harabe durumunda bulunan Huttelân[108] dağlık bir bölgede kurulan Penchîr[109], Belh'in batısındaki Cûzcân[110] ve bu şehirlerin yanı sıra Simincân, Tâlekân, Faryâb, Kuvâdiyân, Kâlif ve Delec[111] gibi küçük yerleşim yerleri İlhanlı

---

[102] el-Mukaddesî, *Ahsenü't-Takâsîm*, s. 310; Kazvînî, *Nuzhetu'l-kulûb,* s. 154; Strange, *Doğu Hilafetlerinin Memleketleri,* s. 436-437; CI. Huart, "Türbet-i Hayderi", *İA*, C.12/2, İstanbul 1988, s. 140.

[103] İstahri, *Mesâlikü'l-Memâlik*, s. 234; İbn Havkal, *Sûrat El-Arz*, s. 337; Kazvinî, *Âsâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd'ı*, s. 675; Ebü'l-Fidâ, *Takvimü'l-Büldan*, s. 361-362; Kazvînî, *Nuzhetu'l-kulûb,* s. 154; Strange, *Doğu Hilafetlerinin Memleketleri,* s. 504-506; CI. Huarth, "Firûz-âbâd", *İA*, C. 4, İstanbul 1977, s. 652-653.

[104] İbn Havkal, *Sûrat El-Arz,* s. 333; *Hudûdü'l Âlem*, s. 59; el-Mukaddesî, *Ahsenü't-Takâsîm*, s. 307; Ebü'l-Fidâ, *Takvimü'l-Büldan*, s. 355; Kazvînî, *Nuzhetu'l-kulûb,* s. 153; Strange, *Doğu Hilafetlerinin Memleketleri*, s. 497; CI. Huart, "Bâharz", *İA*, C. 2, İstanbul 1979, s. 222; B. Spuler, "Bākharz", *El²*, I, Leiden 1986, s. 952.

[105] İbn Havkal, *Sûrat El-Arz,* s. 333; *Hudûdü'l Âlem*, s. 57; el-Mukaddesî, *Ahsenü't-Takâsîm*, s. 319; Ebü'l-Fidâ, *Takvimü'l-Büldan*, s. 356; Kazvînî, *Nuzhetu'l-kulûb,* s. 152; Strange, *Doğu Hilafetlerinin Memleketleri,* s. 499-500.

[106] İbn Hurdazbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik Yollar ve Ülkeler Kitabı*, çev. Murat Ağarı, Kitabevi Yay., İstanbul 2019, s. 37-38; İstahri, *Mesâliku'l-Memâlik,* s. 236-237; Ya'kûbî, *Kitâbü'l-Buldan,* s. 90-91; *Hudûdü'l Âlem*, s. 63; el-Mukaddesî, *Ahsenü't-Takâsîm,* s. 305-306; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân* I, s. 478-480; Kazvinî, *Âsâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd'ı*, s. 632, 655; Ebü'l-Fidâ, *Takvimü'l-Büldan*, s. 359-360; Kazvînî, *Nuzhetu'l-kulûb,* s. 155; Barthold, *An Historical Geography of Iran,* s. 6-34; Strange, *Doğu Hilafetlerinin Memleketleri*, s. 508-511; R. Hartmann, "Belh", *İA*, C. 2, İstanbul 1979, s. 485-487; R. N. Frye, "Balkh", *El²*, I, Leiden 1986, s. 1000-1002; Tahsin Yazıcı, "Belh", *DİA*, C. 5, İstanbul 1992, s. 410-411.

[107] İstahri, *Mesâliku'l-Memâlik*, s. 239; İbn Havkal, *Sûrat El-Arz*, s. 341; Ebü'l-Fidâ, *Takvimü'l-Büldan*, s. 359; Kazvînî, *Nuzhetu'l-kulûb,* s. 155; Strange, *Doğu Hilafetlerinin Memleketleri*, s. 506-507; W. Barthold, "Bâmiyân", *İA*, C. 2, İstanbul 1979, s. 296-298; W. Barthold- [F. R. Allchin], "Bāmiyān", *El²*, I, Leiden 1986, s. 1009-1010.

[108] el-Mukaddesî, *Ahsenü't-Takâsîm,* s. 296-297; Kazvînî, *Nuzhetu'l-kulûb,* s. 155; Strange, *Doğu Hilafetlerinin Memleketleri,* s. 529-530; W. Barthold, "Huttel", *İA*, C. 5/1, İstanbul 1987, s. 620-621.

[109] Ya'kûbî, *Kitâbü'l-Buldan*, s. 92; İbn Havkal, *Sûrat El-Arz,* s. 340-341; *Hudûdü'l Âlem*, s. 64; el-Mukaddesî, *Ahsenü't-Takâsîm*, s. 312; Kazvînî, *Nuzhetu'l-kulûb,* s. 155; Strange, *Doğu Hilafetlerinin Memleketleri*, s. 430

[110] İbn Hurdazbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik,* s. 37-38; İstahri, *Mesâlikü'l-Memâlik*, s. 233; Ya'kûbî, *Kitâbü'l-Buldan,* s. 90; *Hudûdü'l Âlem,* s. 60-61; el-Mukaddesî, *Ahsenü't-Takâsîm,* s. 307-308; Kazvînî, *Nuzhetu'l-kulûb,* s. 155; Strange, *Doğu Hilafetlerinin Memleketleri*, s. 511; R. Hartmann, "Cûzcân", *İA*, C. 3, İstanbul 1977, s. 229-230; a. mlf., "Djūzdjān", *El²*, II, Leiden 1991, s. 608-609; Tahsin Yazıcı, "Cûzcân", *DİA*, C. 8, İstanbul 1993, s. 96-97.

[111] İstahri, *Mesâlikü'l-Memâlik,* s. 233; Ya'kûbî, *Kitâbü'l-Buldan,* s. 89, 92; *Hudûdü'l Âlem,* s. 64; [111] el-Mukaddesî, *Ahsenü't-Takâsîm*, s. 312 Kazvînî, *Nuzhetu'l-kulûb,* s. 155-156; Strange, *Doğu Hilafetlerinin Memleketleri,* s. 512-513, 535; CI. Huart, "Tâlekân", *İA*, C. 11, İstanbul 1979, s. 694-695; J. L. Lee, "Tālekān",

döneminde Belh sınırları içerisinde bulunmakta idi.

Merv: İlhanlı döneminde son "ümmühat" şehir olarak kaynaklarda Merv kaydedilmektedir. Orta Çağ'ın önde gelen şehirlerinden olan Merv, verimli Murgâb Nehri'nin üzerinde kurulmuştur. Günümüze kadar ulaşmayan Küçük Merverrûz'dan ayrıldığı için kaynaklarda Merveşşâhicân olarak da kaydedilmektedir. Şehrin tam olarak ne zaman kurulduğu bilinmese de İran ve Hazar arasındaki stratejik konumundan dolayı şehir ön plana çıkmıştı. Diğer Horasan şehirleri gibi birçok devlete ev sahipliği yapmış olan Merv de Moğol istilâsından payına düşeni almıştı.[112] İlhanlı döneminde Merv'e bağlı olan yerleşim yerleri şu şekilde sıralanmaktadır;

Buğdaydan başka bir şey yetişmeyen Esfûrgân[113], Nesâ'nın doğusundaki Ebîverd[114], yine Nesâ yakınlarında verimli bir şehir olan Teftâzân[115], başkenti Mihne olan ve birçok güzel bahçesiyle anılan Hâverân[116], Tûs ve Merv arasındaki Serahs[117], Merveşşâhicân ile Serahs arasında yer alan Merv er-Rûd[118] ve orta büyüklükte bir şehir olan Bâzer'den[119] oluşmaktadır.

5. İlhanlı Dönemine Kadar Horasan'da Siyasî Hayata Genel Bir Bakış

Binlerce yıllık geçmişiyle İran ve Türkistan'ı birbirine bağlayan en önemli kavşak noktası olması hasebiyle Horasan, tarihte birçok devletin hâkimiyet mücadelesine sahne

---

El², X, Leiden 2000, s. 157-158.

112 İstahri, *Mesâlikü'l-Memâlik*, s. 224-227; İbn Havkal, *Sûrat El-Arz*, s. 329-331; Ya'kûbî, *Kitâbü'l-Buldan*, s. 77-78; *Hudûdü'l Âlem*, s. 60; el-Mukaddesî, *Ahsenü't-Takâsîm*, s. 308-309; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, V, s. 112-116; ; Ebü'l-Fidâ, *Takvimü'l-Büldan*, s. 348-349; Kazvînî, *Nuzhetu'l-kulûb,* s. 156-157; Barthold, *An Historical Geography of Iran,* s. 35-46; Strange, *Doğu Hilafetlerinin Memleketleri*, s. 483-493; A. Yakubovskiy, "Merv", *İA*, C. 7, İstanbul 1957, s. 773-777; A. Yu. Yakubovskii [C. E. Bosworth], "Marw al-Shāhidjān", *El²*, VI, Leiden 1991, s. 618-621; Osman Gazi Özgüdenli-Yüksel Sayan, "Merv: Mimari", *DİA*, C. 29, Ankara, 2004, s. 223-225; Özgüdenli, "Yokolan Bir Ortaçağ Şehri: Merv", s. 491-512.

113 İstahri, *Mesâlikü'l-Memâlik,* s. 233; *Hudûdü'l Âlem*, s. 62; Kazvînî, *Nuzhetu'l-kulûb,* s. 157-158.

114 *Hudûdü'l Âlem*, s. 57; el-Mukaddesî, *Ahsenü't-Takâsîm*, s. 331; Kazvînî, *Nuzhetu'l-kulûb,* s. 157; Strange, *Doğu Hilafetlerinin Memleketleri,* s. 480-481; V. Minorsky, "Ebîverd", *İA*, C. 4, İstanbul 1977, s. 5-6; a. mlf., "Abīward", *El²*, I, Leiden 1986, s. 99-100.

115 Kazvînî, *Nuzhetu'l-kulûb,* s. 157.

116 Kazvînî, *Nuzhetu'l-kulûb,* s. 157-158; Strange, *Doğu Hilafetlerinin Memleketleri*, s. 480-481.

117 İstahri, *Mesâlikü'l-Memâlik,* s. 234-235; *Hudûdü'l Âlem*, s. 59; el-Mukaddesî, *Ahsenü't-Takâsîm*, s. 323-324; Ebü'l-Fidâ, *Takvimü'l-Büldan*, s. 354; Kazvînî, *Nuzhetu'l-kulûb,* s. 158; Strange, *Doğu Hilafetlerinin Memleketleri,* s. 481-482; J. Ruska, "Serahs", İA, C. 10, İstanbul 1966, s. 502; C. E. Bosworth, "Sarakhs", *El²*, IX, Leiden 1997, s. 34; Yüksel Sayan, "Serahs", *DİA*, C. 36, İstanbul 2009, s. 539-542.

118 Ya'kûbî, *Kitâbü'l-Buldan*, s. 95-96; el-Mukaddesî, *Ahsenü't-Takâsîm*, s. 324-325; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, V, s. 112; Ebü'l-Fidâ, *Takvimü'l-Büldan*, s. 356-357; Kazvînî, *Nuzhetu'l-kulûb,* s. 158-159; Strange, *Doğu Hilafetlerinin Memleketleri*, s. 492; E. Bosworth, "Marv al-Rūdh", *El²*, VI, Leiden 1991, s. 617-618

119 Kazvînî, *Nuzhetu'l-kulûb,* s. 159.

olmuştu. *Hudûdü'l Âlem*'e göre "Türkistan'ın kapısı"[120] olan Horasan'da hâkimiyet mücadelesi Pers İmparatorluğu ile başlamıştı. Daha sonra sırasıyla Sakalar, Kuşanlar ve Partların mücadelesinden sonra bölge Sâsânîlerin eline geçmişti.[121] İslâm fetihleriyle (630-715) beraber, yeni kurulan İslam Devleti'nin doğuya doğru genişlemesinin bir sonucu olarak Hz. Ömer (634-644) ile başlayan süreçte Horasan Hz. Osman (644-656) döneminde fethedilmişti.[122]

Hulefâ-yi Râşidîn döneminden (632-661) sonra Horasan'da Muavîye tarafından kurulan ve ilk İslâm hanedanı olan Emevîler dönemi başlamıştı. Emevîlerin Arapları üstün tutan anlayışı, bölgedeki diğer Müslümanları rahatsız etmişti. Bunun üzerine Horasan halkı Abbâsîlerin de etkisi ile mevcut Emevî yönetimine karşı ayaklanmıştı. Abbâsîler devlet olarak ortaya çıktıktan sonra Horasan'a Ebû Müslim el-Horasanî'yi (ö. 755) atayarak bölgedeki hâkimiyetini pekiştirmişti.[123] Bu dönemde Bağdâd'da ortaya çıkan karışıklıklar Abbâsîleri Horasan'dan uzaklaştırmıştı. Bunun sonucunda Horasan'da Tâhirîler, Saffârîler ve Sâmânîler (819-1005) hâkimiyet kurmuştu.[124]

Horasan coğrafyasında X. yüzyılın sonuna doğru Gazneliler (963-1186) hâkimiyet kurmuştu. Ancak Gaznelilerin bölgedeki usulsüz vergi uygulamaları ve art arda gelen kıtlıklar, Gazneli yönetimini Horasan halkının gözünden düşürmüştür. Yaşanan bu gelişmeler sonucunda bazı Horasan şehirleri, Büyük Selçuklu hâkimiyetini benimsemeye başlamış ve 1040 yılında yaşanan Dandanakan Savaşı ile bütün Horasan coğrafyası Selçuklu hâkimiyetine girmiştir. Yaklaşık yüz yıl boyunca Horasan'da devam eden Selçuklu idaresi, Oğuz isyanı ve ardından gelen Sultan Sencer'in ölümünden sonra son bulmuştur. Bir süre bölgede Gûrluların (1000-1215) hâkimiyeti devam etmiş ve Gûrluların da zayıflamasıyla birlikte bölgede Hârezmşâhlar (1097-1231) idaresi başlamıştı.[125]

---

[120] *Hudûdü'l Âlem,* s. 56.
[121] Bosworth, "Khurāsān", s. 56; Çetin, "Horasan", s. 235.
[122] Belâzurî, *Fütûhu'l Büldân*, s. 463-468; Ya'kûbî, *Kitâbü'l-Buldan,* s. 100.
[123] Belâzurî, *Fütûhu'l Büldân*, s. 470-494; Ya'kûbî, *Kitâbü'l-Buldan,* s. 101-113. Horasan'daki Emevî ve Abbâsî hâkimiyetiyle ilgili ayrıca bkz. İsmail Yiğit, "Emevîler", *DİA*, C. 11, İstanbul 1995, s. 87-104; Hakkı Dursun Yıldız, "Abbâsîler, *DİA*, C. 1, İstanbul 1988, s. 31-48; İzzetullah Zeki, *İlk Dönem Horasan Valileri Emevîler ve Abbâsîlerin Horasan Politikası (651-821),* Çizgi Yay., İstanbul 2020.
[124] Ya'kûbî, *Kitâbü'l-Buldan,* s. 113-115; Huart, "Horasan", s. 561; Bosworth, "Khurāsān", s. 57; Çetin, "Horasan", s. 237. Bu konudaki ayrıntılar için ayrıca bkz. Hasan Kurt, "Tâhirîler", *DİA*, C. 39, İstanbul 2010, s. 403-404; Erdoğan Merçil, "Saffârîler", *DİA*, C. 35, İstanbul 2008, s. 464-465; Aydın Usta, "Sâmânîler", *DİA,* C. 36, İstanbul 2009, s. 64-68; İzzetullah Zeki, *Horasan'da Hâkimiyet Mücadelesi (821-1005) Tâhirîler, Saffârîler, Sâmânîler, Simcûrîler*, Çizgi Yay., İstanbul 2020, s. 11-73.
[125] Minhâc-i Sirâc el-Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî Gazneliler, Selçuklular, Atabeglikler ve Hârezmşâhlar*, ter. Erkan Göksu, TTK. Yay., Ankara 2015; Muhammed bin Hâvendşâh bin Mahmûd Mîrhând, *Ravzatu's-Safa (Mülûk-i Gazneviyye)*, ter. Erkan Göksu, Kronik Yay., İstanbul 2017; a. mlf., *Ravzatu's-Safa fi Sîreti'l-Enbiyâ ve'l-Mülûk*

Horasan için en zor dönemlerden biri Hârezmşâhlarla birlikte başlamıştı. Bu dönemde Horasan bütün Doğu İslâm dünyasını etkisi altına alan Moğol istilâsına maruz kalmıştı. Moğollar bütün Horasan şehirlerinde büyük bir yıkıma neden olmuştu. Bunun sonucunda Horasan nüfusun azaldığı, üretimin durduğu, asayişin olmadığı bir bölge hâline gelmişti.[126] Cengiz Han'dan itibaren Moğollar, Horasan şehirlerini *daruga*lar[127] (askerî vali) aracılığıyla yönetmişlerdi.[128] Sadece Moğol hanına karşı sorumlu olan bu *daruga*lar, İslâmî bölgelerde *şıhne*[129], Türklerin yoğunlukta olarak yaşadığı bölgelerde ise *baskak* olarak adlandırılmıştır.[130] Etnik ve dinî yapının etkisiyle birbirinin yerine kullanılan ve zamanla isim değiştiren bu idarî görevlerin Horasan'daki karşılığı *şıhne*'dir. Moğollar ele geçirdiği Horasan şehirlerine birer *şıhne* atamış[131], ayrıca *melik* adı ile bilinen yerel yöneticilerin genellikle görevlerini

ve'l-Hulefâ (Tabaka-i Selçûkiyye), ter. Erkan Göksu, TTK Yay., Ankara 2015; Ahmed bin Mahmud, *Selçuknâme*, haz: Erdoğan Merçil, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2011; İbrahim Kafesoğlu, *Harezmşahlar Devleti Tarihi*, TTK Yay., Ankara 2000; Piyadeoğlu, *Güneş Ülkesi Horasan*, s. 33-327; Faruk Sümer, "Selçuklular", *DİA*, C. 36, İstanbul 2009, s. 365-371; C. E. Bosworth "The Early Islamic History of Ghur", *Central Asiatic Journal*, 6/2, 1961, s. 116-133; a. mlf., "The Ghurids in Khurasan", *Medieval Central Asia and the Persianate World*, ed. A.C.S. Peacock-D.G. Tor, I. B. Tauris, New York 2015, s. 210-221; a. mlf., "Ghūrids", *EI²*, II, Leiden 1991, s. 1099-1104; Erdoğan Merçil, "Gazneliler", *DİA*, C. 13, İstanbul 1996, s. 480-484; Iqtidar Husain Siddiqui, "Gurlular", *DİA*, XIV, İstanbul 1996, s. 207-211; Aydın Taneri, "Hârizmşahlar", *DİA*, C. 16, İstanbul 1997, s. 228-231; K. A. Nizami, "The Ghurids", *History of civilizations of Central Asia*, Vol. 4/1, ed. M. S. Asimov-C. E. Bosworth, Unesco Publishing, Paris 1998, s. 177-190.

[126] Moğol dönemi Horasan için bkz. *Moğolların Gizli Tarihi*, çev. Ahmet Temîr, TTK Yay., Ankara 2016, s. 181-184; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarîh,* XII, terc. A. Özaydın-A. Ağırakça, Bahar Yay., İstanbul 1987, s. 349-353; Minhâc-ı Sirâc el-Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî (Moğol İstilasına Dair Kayıtlar)*, çev. ve not: Mustafa Uyar, Ötüken Yay., İstanbul 2016, s. 58-65; Cüveynî/Kazvînî, I, s. 103-105, 112-140.

[127] Moğolcada bu terim, sıkmak, daraltmak gibi anlamlara gelmektedir. Darugalar, Cengiz Han'dan itibaren ele geçirilen yerlere ve Moğol hâkimiyetini kabul eden yerel yöneticilerin yanına askerî vali sıfatıyla gönderilmişlerdir. Bu terim Moğolların Mâverâünnehir ve İran coğrafyasına hâkim olduğu dönemde Türkçe ve Farsçaya geçmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. M. Fuad Köprülü, "Daruga", *İA*, C. 3, İstanbul 1977, s. 486-489; Abdulkadir Yuvalı, "Daruga", *DİA*, C. 8, İstanbul 1993, s. 505-506.

[128] B. Y. Vladimirtsov, *Moğolların İçtimaî Teşkilâtı Moğol Göçebe Feodalizmi*, çev. Abdulkadir İnan, TTK yay., Ankara 1995, s. 152.

[129] Bu terim Arapçada yük, düşmanlık, at sürüsü gibi anlamlarına gelmektedir. Bir şehrin veya bölgenin yönetiminden sorumlu kişiyi ifade etmek için kullanılmıştır. Cengiz Han ve halefleri zamanında kullanılan bu terim, İlhanlılarda da görülmekle birlikte daruga, baskak ve na'ib terimleri ile birlikte kullanılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. K. S. Lambton, "Shihna", *EI²*, IX, Leiden 1997, s. 437-438; Erdoğan Merçil, "Şahne", *DİA*, C. 38, İstanbul 2010, s. 292-293. İlhanlı askerî sistemi içerisinde yer alan şıhne, İlhanlı hükümdarları tarafından ele geçirilen topraklara da gönderilmişlerdi. Bkz. Uyar, *İlhanlı Devleti'nin Askerî Teşkilatı*; s. 135-136; Mustafa Uyar, "İlhanlı (İran Moğolları) Ordusunda Hiyerarşi: Askerî Yetkililer ve Nitelikleri", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 49/1, 2009, s. 39-40.

[130] Baskak Türkçe bir kelimedir. Moğol döneminde yaygın olarak kullanılan baskak tıpkı daruga ve şıhnenin görevlerine benzer olarak atandıkları yerde idarî ve mali görevleri yürütmüşlerdir. Bu terimle ilgili daha fazla ayrıntı için bkz. Paul D. Buell, *Historical Dictionary of the Mongol World Empire*, The Scarecrow Press, Lanham-Maryland- Oxford 2003, s. 119. Dayı, *Moğolların Teşkilat ve İdarî Tarihi,* s. 338-340; Özkan Dayı, "Moğol Dönemi Fars Edebiyatında Kullanılan Bazı Türkçe-Moğolca Terimler", *TAED*, 63, 2018, s. 494-495.

[131] Moğolların Horasan şehirlerine atadığı şıhnelerle ilgili bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarîh,* XII, s. 349; Cüveynî/Kazvînî, I, s. 115, 117, 121, 127; Herevî, *Târîh-nâme-yi Herât,* s. 72; İsfizârî, *Ravzâtu'l-cennât fî evsâfî medîneti'l-Herât*, II, s. 59.

sürdürmesine izin vermişlerdi.[132]

Cengiz Han'ın ölümünden sonra oğlu Toluy tarafından iki yıl içinde toplanan kurultayda Ögedey, Moğol İmparatorluğu'nun yeni hanı seçilmişti.[133] Cüveynî'ye göre "ilahî kader ve kazânın tecellisi"[134] olan bu durum, Cengiz Han'ın ölümünden sonra genelde İran coğrafyası özelde ise Horasan'ın kaderini de belirlemişti. Ögedey Han'dan itibaren İran coğrafyası için yeni bir sürecin başladığı ifade edilebilir. Ögedey Han, İran coğrafyasında Hârezmşâhların Celâlüddîn liderliğinde yeniden güçlenmesini engellemek için Çurmagun Noyan'ı çok sayıda emîr ve *baskak*ın yanı sıra büyük bir ordu ile bölgeye göndermiştir. Böylece Ögedey Han İran coğrafyasını, askerî ve sivil idareciler aracılığıyla merkez Karakorum adına idare etmek istemişti. [135]

Ögedey Han'ın, Çurmagun Noyan'ı batıya göndermesi ile başlattığı bu yeni süreçte Horasan'da idarî faaliyetler Cin Timur, Körgüz ve Argun Aka üzerinden yürütülmüştür. Moğollar, orduları sayesinde kolayca sınırlarını genişletip yeni yerler ele geçirmiş olsalar da bu bölgelerin elde tutulabilmesi için etkin bir sivil iradeye ihtiyaç duymuşlardı.[136] Bu bağlamda, Ögedey Han tahta geçtikten sonra Horasan'ı kontrol edebilmek için bölgede Cin Timur üzerinden sivil bir idare kurmaya çalışmıştı. Moğollar içinde yükselen Cin Timur'un Horasan'a gelişi, Ögedey Han'ın 1231 yılındaki fermanıyla olmuştu.[137]

Cin Timur yanındakilerle birlikte bütün Moğollar için müşterek bir toprak parçası[138] olan

---

[132] Denise Aigle, "Iran Under Mongol Domination: The effectiveness and failing of a dual administrative system", *Bulletin d'Etudes Orientales*, vol. 57, 2009, s. 73.

[133] *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 190-191; Cüveynî/Kazvînî, I, s. 148; Reşîdüddîn/Rûşen-Mûsevî, I, s. 663; Benâketî, *Târîh-i Benâketî*, s. 382; Şebânkâreî, *Mecma'u'l-Ensâb*, s. 249; İbnü'l-İbrî, *Târîhu Muhtasari'd-Düvel*, s. 15; Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, II, s. 525-526; Korykoslu Hayton, *Doğu Ülkeleri Tarihinin Altın Çağı*, Latince'den çev. ve not. Altay Tayfun Özcan, Selenge Yay., İstanbul 2015, s. 82-83; Fasîh-i Hâfî, *Mucmel-i Fasîhî*, s. 299-300; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-safâ*, VIII, s. 3904. May, Toluy'un askerî yetenekleri ve liderliği açısından taht için Ögedey Han'dan daha iyi aday olduğunu öne sürer. Bkz. Timothy May, *The Mongol Conquests in World History*, Reaktion Books, London 2012, s. 45. Ögedey'in veliaht olarak belirlenmesi hususunu incelendiği çalışma için bkz. Çetin Kaya, "Büyük Moğol Ulusu'nda İlk Veliaht Tayini Hususuna Dair Bir İnceleme", *USAD*, S. 14, 2021, s. 23-34.

[134] Uyar, "Partonaj ve Bürokratik Egemenlik Bağlamında İlhanlı Dönemi (1256-1353) Tarihyazımı", s. 127.

[135] Âyetî, *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, s. 326; Fasîh-i Hâfî, *Mucmel-i Fasîhî*, II, s. 305; Mollâ Ahmed Tetevî – Asâf Hân Kazvînî, *Târîh-i Elfî*, tash. Gulâm Rızâ Tabâtabâyî Mecd, VI, Şirket-i İntişârât-i 'İlmî ve Fehengî, Tahran 1382 hş., s. 3778; Spuler, *İran Moğolları Siyaset, İdare ve Kültür İlhanlılar Devri 1220-1350*, s. 44; Abbâs İkbâl Âştiyânî, *Târîh-i Mogûl*, İntişârât-i Negâh, Tahran 1387hş., s. 181; Judith Kolbas, *The Mongols in Iran Chingiz Khan to Uljaytu 1220-1309*, Routledge, London-New York, 2006, s. 88; Osman G. Özgüdenli, "Cengiz Han ve Moğol İmparatorluğu", *Ortaçağ'da Türkler, Moğollar, İranlılar (Kaynaklar ve Araştırmalar)*, Ötüken Yay., İstanbul 2020, s. 229.

[136] Timothy May, *Moğol İmparatorluğu*, çev. Ülke Evrim Uysal, Kronik, İstanbul 2021, s. 135.

[137] Fasîh-i Hâfî, *Mucmel-i Fasîhî*, II, s. 305; Osman Gazi Özgüdenli, "Ögedey Han", *DİA*, C. 34, İstanbul 2007, s. 21.

[138] Barthold, *An Historical Geography of Iran*, s. 99; Çetin, "Horasan", s. 237.

görev yeri Horasan'a ulaşmıştı.[139] Bu dönemde Moğollar için Horasan'daki en önemli sorun Hârezmşâhlar meselesi idi. Cin Timur'un Horasan'a geldiği dönemde, Hârezmşâh bakiyelerinin etkinliği, Sultân Celâlüddîn önderliğinde hâlen devam etmekte idi.[140] Bunun üzerine Cin Timur, Külbolat önderliğinde Horasan'da Hârezmşâhları kontrol altına almayı başarmıştı.[141] Buna rağmen Cin Timur, Horasan'da Çurmagun Noyan destekli bir darbe girişimi yüzünden idarî düzeni henüz sağlayamamıştı. Bu darbe girişimi Ögedey Han'ın Cin Timur'u asaleten Horasan valiliğine ataması ile sonuçsuz kalmıştı.[142] Böylece Cin Timur Horasan'daki güç mücadelesini, Ögedey Han'ın fermanı ile kazanmıştı. Ayrıca Ögedey Han'ın Cin Timur ile ilgili vermiş olduğu karar da Horasan'da sivil iradenin önünü açmıştı. Ancak Cin Timur'un 1235/1236 yılında ölmesi ile Horasan'daki görevi de son bulmuştu.[143]

Cin Timur'un ölümü sonrasında Ögedey Han, Horasan'da mevcut idarî düzeni devam ettirmek için Uygur asıllı Körgüz'ü vali olarak bölgeye atamıştı. [144] Bu atama aynı zamanda Moğolların devlet teşkilatını oluştururken Türk yöneticilerine Moğol İmparatorluğu içerisinde yer vermesine en güzel örneklerdendir.[145] Ögedey'in fermanıyla Horasan'a gelen Körgüz, kısa süre içinde bölgede idarî düzeni sağlamayı başarmıştı.[146]Ancak Ögedey'in ölümü aynı zamanda

[139] Cüveynî/Kazvînî, II, s. 219.
[140] Herevî, *Târîh-nâme-yi Herât*, s. 91; İsfizârî, *Ravzâtu'l-cennât fî evsâfî medîneti'l-Herât*, II, s. 70.
[141] Bahâüddîn Cüveynî ve yanındakiler Tâcüddîn Ferîzene'ye güvenmeseler de ona sığınmak zorunda kalmışlardı. Bkz. Cüveynî/Kazvînî, II, s. 220. Reşîdüddîn, Çurmagun'un Cin Timur ve Külbolât'ı ortadan kaldırması içim Nîşâbûr ve Tûs'a gönderdiğini kaydeder. Reşîdüddîn/Rûşen-Mûsevî, I, s. 660. Bu konuda Herevî ise Çurmagun'un Cin Timur'u Sultân Celâlüddîn'e bağlı askerler üzerine gönderdiğini ve Cin Timur'un başarısız olduğunu kaydeder. Herevî, *Târîh-nâme-yi Herât,* s. 92. Yine az farklı benzer bir anlatım için bkz. İsfizârî, *Ravzâtu'l-cennât fî evsâfî medîneti'l-Herât,* II, s. 70
[142] Cüveynî/Kazvînî, II, s. 222-223; Reşîdüddîn/Rûşen-Mûsevî, I, s. 661-662; Benâketî, *Târîh-i Benâketî,* s. 385-386. Jackson, Cin Timur'un kendisine itaat eden Horasan ve Mâzenderân meliklerini Ögedey'e göndermesi sayesinde valilik görevini aldığını öne sürmüştür. Bkz. Peter Jackson, *The Mongols and the Islamic World from Conquest to Conversion*, Yale University Press, London 2017, s. 82. Kolbas, Cin Timur'un Horasan'a asaleten atanmasıyla birlikte onun Cuci'ye olan bağlığının da sona erdiğini söyler. Bundan sonra Cin Timur'un Ögedey Han'a bağlı, Moğol Devleti'nin sivil bir valisi olduğunu vurgular. Bkz. Kolbas, *The Mongols in Iran*, s. 91. Cin Timur'un asaleten Horasan valisi olarak atanmasından sonra Tair Bahadır'ın yetkisi Afganistan bölgesiyle sınırlandırılmıştı. Bkz. Timothy May, "The Ilkhanate and Afghanistan", *New Approaches to Ilkhanid History*, ed. Timothy May vd., Brill, Leiden-Boston 2021, s. 280.
[143] Cüveynî/Kazvînî, II, s. 224, 228; Fasîh-i Hâfî, *Mucmel-i Fasîhî*, II, s. 308. Reşîdüddîn, Cin Timur'un ölüm tarihi ile ilgili herhangi bir tarih zikretmez. Reşîdüddîn/Rûşen-Mûsevî, I, s. 662.
[144] Cüveynî/Kazvînî, II, s. 229; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-safâ, VIII,* s. 3961; Ch'i T'ang, *Moğol Sülâlesi Devrinde Türk ve İslâm Dünyası ile Temasta Bulunan Şahsiyetler*, İstanbul 1970, s. 384.
[145] Türklerin Moğol bürokrasisinde görevlendirilmesine dair ayrıntılı bir inceleme için bkz. Bahaeddin Ögel, Çingiz *Han'ın Türk Müşavirleri*, IQ Yay., İstanbul 2002; Yine bu konuda bkz. Mustafa Uyar, *Moğollar ve Türkler Tarihsel Bağlar*, Ötüken Yay., İstanbul 2020, s. 35-38. Türklerin Moğol devletlerindeki görevlerinin, ilerleyen süreçte Moğol devlet teşkilatını nasıl etkilediğine dair tespitler için şu çalışmaya bkz. Altay Tayfun Özcan, "Türk Devlet Teşkilatının Moğol Hanlığı ve Şube Devletleri Üzerindeki Tesirlerine Dair bazı Tespitler", *Birinci Ermenek Tarih-Toplum-Devlet Çalıştayı (20-22 Eylül 2019 Ermenek/Karaman)*, Keskin Color Matbaası, İstanbul 2019, s. 139-153.
[146] Reşîdüddîn/Rûşen-Mûsevî, I, s. 680.

Körgüz'ün de sonunu getirmişti. Merkezdeki muhalefetin etkisi ile Körgüz, Ögedey'in yerine tahta refakat eden Töregene Hatun döneminde öldürülmüştü.[147] Körgüz'ün öldürülmesi hiç şüphesiz Horasan'daki idarî düzeni bozmuştu.[148]

Körgüz'ün öldürülmesinden sonra Ögedey'in eşi Töregene Hatun, Horasan'da Körgüz'den boşalan koltuğu, Emîr Argun Aka'ya vermiştir.[149] Töregene, yönetimi eline alır almaz[150] Horasan'a özel bir ilgi göstermişti. Şîrîn Beyânî bu ilginin altında, İranlı Fatıma Hatun'un etkisini ön plana çıkarır. Bu bağlamda Töregene 1243 yılında Horasan'a gelerek İran için idarî düzenlemeler yapmıştı. Böylece İran'daki idarî düzenlemelerle eski nüfuzlu yöneticilerin yerine Moğollardan çok İranlılar getirilmişti.[151]

Argun Aka, Ögedey Han döneminde *baskak* olarak atandığı Horasan coğrafyasına Töregene Hatun döneminde vali olarak gelmişti. Kaynaklar onun vali olarak geliş yılını 1243/1244 olarak vermektedir.[152] Argun Aka Horasan'daki idarî görevini Göyük[153] ve Möngke döneminde de sürdürmüştü.[154] Möngke Han, İran coğrafyasında seleflerinden farklı olarak yerli ve göçebe nüfus üzerinden kurmayı düşündüğü merkezîyetçi idarî yapının fikrini Argun Aka'nın vermiş olduğu rapordan almıştı.[155]

Argun Aka, Möngke Han'ın fermanıyla Horasan'a döndükten sonra birtakım idarî

[147] Cüveynî/Kazvînî, II, s. 239-241; Reşîdüddîn/Rûşen-Mûsevî, I, s. 682; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-safâ,* VIII, s. 3962. Fasîh-i Hâfî, Töregene'nin Körgüz'ü 1247/1248 yılında azlettiğini ifade etmiştir. Bkz. Fasîh-i Hâfî, *Mucmel-i Fasîhî*, II, s. 316. Barthold, Körgüz'ün yaptıklarıyla kendi sonunu hazırladığını öne sürer. Özellikle muhalif gruptan Ögedey'in affetmesine rağmen intikam almak istemesi ve Çağatay Emîrine hakaret etmemesini onun ölümündeki en büyük etkenler olarak sıralar. Bkz. V. V. Barthold, *Moğol İstilasına kadar Türkistan*, haz. Hakkı Dursun Yıldız, Kronik, İstanbul 2017, s. 492.

[148] Cüveynî/Kazvînî, II, s. 240.

[149] Cüveynî/Kazvînî, I, s. 199; D'ohsson, *Moğol Tarihi*, s. 220; Leo De Hartog, *Cengiz Han, Dünyanın Fatihi*, çev. Serkan Uzun, Dost Yay., Ankara 2003, s. 177; Michael Hope, *Power, Politics, and Tradition in the Mongol Empire and the Īlkhānate of Iran,* Oxford University Press, New York 2016, s. 64. Fasîh-i Hâfî, diğer kaynaklardan farklı olarak bu nokta da Emîr Argun'un Körgüz'ün öldürülmesinden sonra Göyük tarafından 1247/1248 yılında Horasan'a gönderildiğini kaydeder. Bkz. Fasîh-i Hâfî, *Mucmel-i Fasîhî*, II, s. 315-316.

[150] Ögedey, kendisinden sonra taht için üçüncü oğlu Küçü'yü aday göstermişti. Ancak Küçü, Songlarla yapılan savaşta ölünce, onun büyük oğlu Şiremün üzerinde taht için karar kılınmıştı. Fakat Töregene Hatun, kendi oğlu Göyük'ü tahta geçirmek için *nâibe* olarak yönetimi devralmıştı. Bu konudaki ayrıntılar için bkz. Jean-Paul Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, çev. A. Kazancıgil-A. Bereket, Kabalcı Yay., İstanbul 2001, s. 299; René Grousset, *Bozkır İmparatorluğu Attila Cengiz Han Timur*, çev. M. Reşat Uzmen, Ötüken Yay., İstanbul 2017, s. 303-304; Özgüdenli, "Ögedey Han", s. 21; Özgüdenli, "Cengiz Han ve Moğol İmparatorluğu", s. 231.

[151] Şîrîn Beyânî, *Moğol Dönemi İran'ında Kadın*, çev. Mustafa Uyar, TTK, Ankara 2018, s. 128-129. Töregene ve Fatıma Hatun arasındaki yakınlık, Töregene'nin oğlu Göyükle arasının açılmasına da sebep olmuştu. Cüveynî/Kazvînî, I, s. 200.

[152] Cüveynî/Kazvînî, II, s. 243-244.

[153] Cüveynî/Kazvînî, I, s. 212; Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, II, s. 547.

[154] Cüveynî/Kazvînî, III, s. 74; Reşîdüddîn/Rûşen-Mûsevî, II, s. 843; İbnü'l-İbrî, *Târîhu Muhtasari'd-Düvel,* s. 25.

[155] Aigle, "Iran Under Mongol Domination", s. 69.

düzenlemeler yaparak bölgede işleri yoluna koymaya çalışmıştı. Ancak bu sırada merkezde, Argun Aka'ya muhalif grubun Horasan'ı teftiş etmesi için gönderdiği Cemâlüddîn Hâs Hâcip Horasan'ı karıştırmıştı.[156] Bu kargaşa içerisinde Argun Aka, Möngke Han'ın kardeşi Hülegü'yü karşılamak ve ona bağlılığını bildirmek için Horasan'ın ileri gelenlerinin çoğuyla Keş'e varmıştı.[157] İlhan Hülegü'nün İran coğrafyasına gelişiyle Argun Aka'nın resmî olarak Horasan valiliğinin sona erdiği ifade edilebilir. Çünkü onun Keş'te Hülegü'ye bağlılığını sunması bölgede yönetimin Hülegü'ye geçtiğini göstermektedir. Möngke Han'ın, sivil iradenin daha merkezî bir tutumla İran coğrafyasında kendisini hissettirmesi için bölgeye kardeşini göndermesi ile bahsi geçen coğrafya yeni bir sürece girmişti. Ancak Argun Aka tamamen devre dışı bırakılmış değildi. İlhan Hülegü'nün sefer için İran'dan ayrıldığı zamanlarda onun idarî işlerini yürütmüştür.[158] Ayrıca kaynaklar onun, Abaka'nın vezîri olarak Horasan'da hizmet ettiğine[159] ve Abaka'nın Çağatay Han'ı Barak ile olan savaşında Abaka'nın yanında yer aldığına işaret etmektedir.[160] Kısmî olarak görevleri azalan Argun Aka 21 Haziran 1275 tarihinde Tûs şehrinde vefat etti.[161]

[156] Cüveynî/Kazvînî, II, s. 258.
[157] Cüveynî/Kazvînî, III, s. 99; İbnü'l-İbrî, *Târîhu Muhtasari'd-Düvel,* s. 27.
[158] Spuler, *İran Moğolları,* s. 63; Thomas T. Allsen, *Mongol Imperialism The Policies of the Grand Qan Möngke in China, Russia, and the Islamic Lands, 1251-1259*, University of California Press, London, 1987, s. 103; Ishayahu Landa, "Nev Light on Early Mongol Islamisation: The Case of Arghun Aqa's Family", *JRAS*, 28/1, 2017, s. 80.
[159] Reşîdüddîn/Rûşen-Mûsevî, II, s. 1058; Âyetî, *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf,* s. 41-42. Spuler, Argun Aka'nın İlhan Abaka döneminde tüm görevlerinin elinden alındığını ifade eder. Bkz. Spuler, *İran Moğolları,* s. 63.
[160] Reşîdüddîn/Rûşen-Mûsevî, II, s. 1074 vd.; Benâketî, *Târîh-i Benâketî*, s. 429; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-safâ*, VIII, s. 4101; Hândmîr, *Habîbu's-siyer*, III, s. 85.
[161] Reşîdüddîn/Rûşen-Mûsevî, II, s. 938. Argun Aka'nın ölüm tarihini Kazvinî, 13 Haziran 1275 olarak verir. Bkz. Kazvînî/Nevâ'î, s. 592. Fasîh-i Hâfî, Mayıs 1275 olarak aktarır. Bkz. Fasîh-i Hâfî, *Mucmel-i Fasîhî*, II, s. 343. Hândmîr, 1274-1275 olarak zikreder. Bkz. Hândmîr*, Habîbu's-siyer*, III, s. 109. Spuler ise 14 Mayıs 1278 olarak verir. Bkz. Spuler, *İran Moğolları,* s. 64.

I. BÖLÜM

İLHANLILAR DÖNEMİNDE HORASAN'DA SİYASÎ HAYAT

1. 1. Horasan'ın İkinci İmparatorluk Merkezi Olması

Horasan coğrafyası, Cengiz Han'ın Hârezmşâhları ortadan kaldırmasından sonra tüm Moğolların ortak mülkü olarak kabul edilen bir idarî bölgeye dönüştürülmüştü. Bu sayede bölgeyi kendi adına yönetecek olan yöneticiyi de Moğol hanı tayin etmeye başlamıştı. Cengiz Han ile Horasan'da uygulanan bu sistem, İlhanlılara kadar devam etmişti.[162] Bütün Moğol İmparatorluğu için müşterek bir toprak parçası olarak kabul edilen Horasan'ın statüsü, İlhanlı Devleti'nin İran coğrafyasında kurulması ile farklı bir boyut kazanmıştı. Ancak burada asıl sorulması gereken soru: Niçin İlhanlı Devleti İran'da kurulduktan sonra bu dönemde hemen hemen aynı statüde olan ve Altı Orda ile hâkimiyet noktasında sorun yaşadığı Derbend bölgesini[163] değil de, Horasan'ı "şehzâde sancağı" olarak kullanmıştı? Elbette bu soru tek bir nedene bağlı olarak cevaplandırılamayacağı gibi içerisinde coğrafi, ekonomik, etnik ve dinî nedenleri barındırmaktadır. Şimdi bu nedenlere dair tespitler aşağıda ele alarak Horasan'ın "şehzâde sancağı" olarak kullanılması hususuna bir nebze olsun açıklık getirmek hedeflenmektedir.

Evvela konuyu coğrafya üzerinden ele alındığında Horasan ve Derbend bölgelerinin coğrafi yapıları üzerinde durulması gerekmektedir. Horasan'ın kuzeyinden başlayan dağ silsilesi güneydoğu istikametine doğru iki kol hâlinde Kuzey Afganistan'a kadar uzanmaktadır. Yaklaşık 3.000 metreyi aşan bu dağ silsilesinin güneyinde, batıda Irak'ı Acem'e kadar ulaşan Deştikevir Çölü ve bunun güneyinde Deştilut Çölü vardır.[164] Ayrıca Herât merkezli yerel bir hanedanlık olan Kertler de Horasan'ın doğusunu kontrol etmektedir. Özellikle Kertlerin buradaki varlığı İran'ın doğu sınırının güvenliğini sağlanması adına önemlidir.[165] Esasen Kertlerin sahip olduğu toprakların, Çağataylar ve İlhanlılar arasından bir tampon bölge

[162] Barthold, *An Historical Geography of Iran,* s. 99.
[163] İlhanlı ve Altın Orda arasındaki Derbend krizi, merkez Karakorum'daki taht değişikliğine dayanmaktadır. Batu'nun desteğini alarak tahta çıkan Möngke Han, kardeşi Hülegü'yü Ön Asya için görevlendirince bir anlamda Altın Orda ve İlhanlı arasındaki düşmanlığı da başlatmış oldu. Hülegü, Ön Asya'ya gelince İlhanlı Devleti'nin sınırlarını Kafkas Dağları ve Derbend'den başlatmıştır. Hatta daha da ileri giderek Altın Orda'nın Azerbaycan üzerindeki haklarını kabul etmemiş ve Tebriz'i başkent yapmıştır. Bkz. İlyas Kamalov, *Moğolların Kafkasya Politikası*, Kaknüs Yay., İstanbul 2013, s. 41.
[164] Huart, "Horasan", s. 560; Bosworth, "Khurāsān", s. 56; Çetin, "Horasan", s. 234.
[165] Shivan Mahendrarajah, "The Iranian Interlude: From Mongol Decline to Timur's Invasion", *Iran After the Mongols*, ed. Sussan Babaie, Bloomsbury Publishing, London 2019, s. 165.

oluşturduğu ifade edilebilir. Dolayısıyla tüm bunlar Horasan'a girişi engellemiş ve bölgenin daha korunaklı olmasını sağlamıştı.

Bölgenin korunaklı olması açısından aynı şeyleri Derbend bölgesi için de söylenilmesi mümkündür. Arapça kaynaklarda *Bâbü'l Ebvâb*, Türkçe kaynaklarda *Demirkapı* olarak adlandırılan Derbend, benzeri çok fazla görülmeyen surları sayesinde Orta Çağ'da surlar şehri olarak anılmıştı. Hazar Denizi ile Kafkas dağları arasındaki üç kilometrelik dar bir arazi şeridindeki konumu sayesinde istilâlara karşı korunaklı bir yer olduğu ifade edilebilir.[166] Ancak buradaki temel husus, Derbend coğrafyasının Horasan'a göre dar bir arazi olmasıdır. Ayrıca bölgenin kuzeyi Altın Ordu Devleti ile sınırdır. Bu açıdan Horasan'a göre daha korunaksız olduğu ortaya çıkmaktadır. Derbend üzerindeki Altın Orda ve İlhanlı sınır problemi iki devleti sık sık karşı karşıya getirmişti.[167] Tüm bu hususlar göz önüne alındığında İlhanlı Devleti'nin, Horasan göre daha dar bir araziye insan ve hayvan gücünü konuşlandırmak istememiş olması akla yatkın gelmektedir. Ayrıca "şehzâde sancağı" olarak Derbend bölgesinin tercih edilmemesinde ani bir düşman saldırısında ordunun geri çekilmesinin Horasan'a göre çok daha zor olmasının da etkisi göz ardı edilememelidir.

Horasan'ın İlhanlılar tarafında "şehzâde sancağı" olarak tercih edilmesinde diğer etkili bir faktör ekonomik sebeplerdir. Horasan coğrafyası her ne kadar Moğol istilâsıyla beraber bir yıkım yaşamış[168] olsa da özellikle Ögedey Han döneminden itibaren bu coğrafya imar edilmeye başlamıştı. Bu durum İlhanlı Devleti zamanında da devam edince Horasan ekonomik ve ticarî anlamda ön plana çıkmıştı. Özellikle bölgede temel gıda olan buğdayın yanı sıra bol miktarda meyve yetiştirilmekte idi.[169] Ayrıca Horasan coğrafyası göçebe Moğolların hayvanları için son derece zengin yaylak ve kışlakların olduğu otlaklara sahiptir.[170] Bu açıdan Horasan coğrafyasının hem insanların hem de hayvanların gıda temini noktasında son derece zengin bir coğrafya olduğu gerçeği ortadadır. Bölgede güçlü bir siyasî iradenin tesis edilmesi ile birlikte

[166] Derbend coğrafyası ile ilgili ayrıntılar için bkz. W. Barthold, "Derbend", *İA*, C. 3, İstanbul 1977, s. 532-538; Saleh Muhammedoğlu Aliev, "Derbend", *DİA*, C. 9, İstanbul 1994, s. 164-166; Cihat Aydoğmuşoğlu, "İslâm Coğrafyacılarına Göre Derbend Şehri", *History Studies*, 13/3, 2021, s. 751-764.
[167] A. Yu Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, çev. Hasan Eren, TTK Yay., Ankara 2021, s. 41; Kamalov, *Moğolların Kafkasya Politikası*, s. 41.
[168] Horasan coğrafyasında yaşanan yıkımın ayrıntıları ilgili bölümde ayrıntılarıyla ele alınmıştır.
[169] Bu konudaki ayrıntılar için bkz. Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedânî, *Âs'ar ve İhyâ*, Tahran 1368 hş., s. 136, 189; Kazvînî, *Nuzhetu'l-kulûb,* s. 149-159.
[170] Horasan coğrafyasındaki yaylak ve kışlaklara dair ayrıntılar için bkz. Uyar, *İlhanlı Devleti'nin Askerî Teşkilatı,* s. 110-113; Uyar, "İlhanlı (İran Moğolları) Devleti'nin Önemli Yaylak ve Kışlakları", s. 254-257.

tarihî İpek Yolu üzerindeki konumundan dolayı canlı bir ticaret hayatı vardır.[171]

Horasan'ı ekonomik anlamda öne çıkaran unsurların Derbend için geçerli olduğunu ifade edilmesi mümkün değildir. Her ne kadar Moğollar öncesinde bölge bağ ve meyve yetiştiriciliği için mümbit topraklara sahip olsa da[172] Moğol İmparatorluğu ve İlhanlılar döneminde bu özelliğini sürdürememişti. Örneğin Ebü'l-Fida Hülegü döneminde Derbend'i "*az mamur küçük bir belde*" olarak tanımlamaktadır.[173] Derbend 1222'deki Moğol istilâsının ardından doğrudan Moğol idaresine girmiş ve XIII. yüzyıldan itibaren İlhanlı-Altın Orda arasındaki mücadeleler[174] sebebi ile bölge Hazar Denizi'nin en büyük limanı olma özelliğini yitirmişti. Bu durum zamanla bölgenin ticaretteki etkisini yitirmesine ve şehirlerin boşalmasına yol açmıştı.[175] Buradan hareketle Derbend'in Horasan'a göre İlhanlı döneminde ekonomik ve ticarî anlamda dezavantajlı bir konumda olduğu söylenebilir. Horasan coğrafyasının ekonomik ve ticarî avantajlarının yanı sıra İlhanlı hazinesine gelir getiren zengin bir coğrafya olduğu hususu göz önüne alındığında Derbend'e göre "şehzâde sancağı" olarak seçilmesi hususu da kısmen açıklığa kavuşmuştur.

Son olarak bu hususta bölgenin etnik ve dinî kimliği üzerinde durmakta yarar vardır. Bu dönemde Kafkasya'nın bazı bölgelerinde nüfusun çoğunluğunu göçebe Kıpçaklar oluşturmaktadır. Bunun yanı sıra Kıpçakların yaşadığı bölge Deşt-i Kıpçak diğer bir deyişle "Kıpçak Bozkırları" olarak adlandırılmaktadır. Deşt-i Kıpçak her ne kadar Cuci Ulusu'nun hâkimiyeti altına girmiş olsa da bölgeye büyük göçler yaşanmamıştı. Bu da bölgenin Türk yurdu olarak kalmasını sağlamış dolayısıyla da Moğollaşmasını engellemişti.[176] Bu hususa el-Ömeri de dikkat çekerek bölgenin bir Kıpçak yurdu olduğunu ve Moğolların Kıpçaklar içinde eridiğini ifade etmektedir.[177] Bu etnik kimliğin yanı sıra bölgenin yerli halkının da Müslüman olması[178], İlhanlıların, şehzâdelerin etnik ve dinî kimliğini korumak için Derbend'i tercih etmek istemedikleri sonucunu ortaya çıkarmaktadır. Yerli unsurların baskın etnik ve dinî kimliği, Altın Orda hanlarının da tutumlarını etkilemiş görünmektedir. Berke Han'dan itibaren Altın

[171] Horasan'daki ticarî hayat ilgili bölümde ayrıntılarıyla ele alınmıştır.
[172] Bkz. Barthold, "Derbend", s. 532.
[173] Ebü'l-Fidâ, *Takvimü'l-Büldan*, s. 322.
[174] İki devlet arasındaki mücadelelerin ayrıntıları için bkz. Kamalov, *Moğolların Kafkasya Politikası*, s. 31-97.
[175] Barthold, "Derbend", s. 536-537; Aliev, "Derbend", s. 164.
[176] Kamalov, *Moğolların Kafkasya Politikası*, s. 21-22.
[177] W. De Tiesenhausen, *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler*, çev. İsmail Hakkı İzmirli, Maarif Matbaası, İstanbul 1941, s. 373.
[178] Özkan İzgi, "Tatar Adı Hakkında", *Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları*, haz. Erkin Ekrem-Serhat Küçük, TTK Yay., Ankara 2020, s. 222.

Orda'nın Müslüman olması bu bağlamda değerlendirilebilir.[179] Ancak Horasan'daki durum Derbend'e göre farklılık arz etmektedir. Moğol istilâsıyla beraber Horasan'da öldüren insanlar ve bölgeden yapılan göçler düşünüldüğünde Debend'e göre daha avantajlı olduğu ifade edilebilir.[180] Aslında sistemli bir nüfus azaltma politikasının uygulanmaya çalışıldığı söylenebilir. Horasan'daki etnik ve dinî kimliğin Moğol istilâsıyla beraber değiştirilmeye çalışılması bölgeye Moğolların yerleşmesi açısından da uygun bir ortam hazırlamıştı. Moğol istilâsından sonra Horasan'a Moğol ve Türk göçmenlerinin yerleştirilmesi sayesinde bölgede uzun yıllar göçebe yaşam etkisini korumuştur.[181] Böyle bir ortamda Moğol şehzâdelerinin etnik ve dinî kimliğini korumasının daha kolay olacağı muhakkaktır. Bu bağlamda Khazanov'da XV. yüzyılda bile Horasan'ın göçebe geleneği koruduğu ve nüfusunun Türkçe konuştuğunu bunun yanında Altın Orda'nın göçebe kalsa bile Moğol olmaktan çıktığını aktarmaktadır.[182] Tüm bu hususların İlhanlı Devleti'nin Horasan'ı "şehzâde sancağı" olarak kullanmasında etkili olan sebepler olarak ön plana çıktığı ifade edilebilir.

1. 2. İlhanlı Devleti'nin İran'da Ortaya Çıkış Süreci

Möngke Han'dan itibaren Moğollar tek bir merkezden idare edilemeyecek kadar topraklarını genişletmişti. Bunun üzerine Möngke, kendinden önceki Moğol hanlarından farklı olarak daha merkeziyetçi bir tutumla kardeşlerinden Hülegü'yü İlhan[183] unvanıyla Ön Asya'ya görevlendirmişti. Bu taksimat hem Moğol hanedanındaki anlaşmazlıkları artırmış hem de Moğol İmparatorluğu'nu birbirinden bağımsız devletlere bölmeye başlamıştı.[184] Allsen'de bu noktada Möngke'nin içerdeki muhalefeti bastırmak adına yaptığı bu görevlendirmelerde özellikle Horasan'daki belirsizliğin Moğol İmparatorluğu'nun dağılmasında etkili olduğunu

---

[179] Berke Han'ın Müslümanlığı için bkz. Jean Richard, "Berke Han'ın İslam'a Girişi ve Altın Orda Hanlığında İslamiyetin Yayılışı", çev. Abdulkadir Yuvalı, *Türk Kültürü*, S. 306, 1988, s. 634-642; Uyar, "Moğol Hanlarının Müslümanlaşması", s. 134-136.

[180] Moğol istilâsı sırasında Horasan'daki nufüs değişiminin ayrıntıları için bkz. Cûzcânî/Uyar, s. 73; Cüveynî/Kazvînî, I, s. 117-140; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-safâ*, VIII, s. 3866-3867, 3869-3881.

[181] Cevâd 'Abbâsî- Taktam Yâr Muhammedî, "Te'sîr-i Hamâlet ve Hükûmet-i Mogûlân der Cem'iyet-i Horâsân (616-736 h.)", *Tahkîkât-i Târîh-i İctima'î-yi, Pejûheşgâh-i 'Ulûm-i İnsânî ve Mutâla'ât-i Ferhengî*, 2/1, 1391, s. 13-14.

[182] Anatoly M. Khazanov, *Nomad and the Outside World*, trans. Julia Crookenden, The University Of Wisconsin Press, London 1994, s. 250.

[183] İlhan ıstılahının kullanımına dair bkz. Reuven Amitai-Preiss, "İlhan Unvanının Moğollar Arasında İlk Kullanımına Dair Tespitler", çev. Mustafa Uyar, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. XXIX, 2014, S. 2, s. 645-656; Michael Hope, "Some Remarks about the Use of the Term *'īlkhān'* in the Historical Sources and Modern Historiography", *Central Asiatic Journal*, C. LX, 2017, S. 1/2, s. 273-299.

[184] Cüveynî/Kazvînî, III, s. 89-91; Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, II, s. 554; Hayton, *Doğu Ülkeleri Tarihinin Altın Çağı*, s. 104-105; *Kartlis Tskhovreba, (A History of Georgia)*, trans: Dmitri Gamq'relidze, ed: Roin Metreveli and Stephen Jones, Georgian National Academy of Sciences, Artanuji Publishing, Tbilisi 2014, s. 344; Grigor/Andreasyan, s. 55.

vurgulamaktadır.[185] Möngke Han bu taksimatta Moğol hâkimiyetini İran bölgesinde tam anlamıyla tesis etmeyi amaçlamasının yanı sıra dedesi Cengiz Han'ın genişleme politikasını da kendisine görev addetmesinin etkili olduğu söylenebilir. Bu görevi yerine getirebilmek için kardeşi Hülegü sayesinde henüz tam olarak ele geçirilememiş bölgelerde Moğol hâkimiyet alanını genişletme fırsatı yakalamış olacaktır.[186]

Jakson bu konuya farklı bir yaklaşımla "Möngke Han'ın gerçekten İran'da yeni bir *ulus* mu inşa etmek istedi yoksa bölgeyi merkez Karakorum üzerinden yönetmeyi mi düşündü?" şeklinde ele almaktadır. Bu soru henüz tam olarak cevaplanamasa da[187] Reşîdüddîn, Möngke'nin kardeşi Hülegü'den İran coğrafyasında düzeni sağladıktan sonra geri dönmesini istediğini belirtmektedir.[188] Ancak sonrasında gelişen olaylar Reşîdüddîn'in aktardığı gibi olmasa da artık bölgede tüm Moğollar için genel bir yönetim olmayacağı kesinleşmişti.[189] Toluy hanedanından Möngke, yönetimi ele almasıyla birlikte İran'daki yönetim anlayışına kardeşi Hülegü üzerinden yeni bir karakter kazandıracaktı. Böylece Çurmagun Noyan ile Azerbaycan coğrafyasında oluşturulan askerî yönetimle Horasan'da valiler üzerinden oluşturulan sivil yönetim Hülegü üzerinde tek çatı altında toplanmış olacaktı.

İlhan Hülegü'nün Ön Asya'ya gönderileceği haberi başkent Karakorum'u

---

[185] Allsen özellikle Horasan'daki belirsizliğin bölgenin zenginliğiyle alakalı bir durum olduğunu ifade ederek buranın Cengiz soyunun menfaati için merkez Karakorum'dan yönetilmesi üzerinde durmuştur. Bkz. Thomas T. Allsen, *Culture and Conquest in Mongol Eurasia*, Cambridge University Press, Cambridge 2001, s. 17-18.

[186] Thomas T. Allsen, "Guard and Goverment in the Reign of The Grand Qan Möngke 1251-1259", *Harvard Journal of Asiatic Studies*, 46/2, 1986, s. 499; Jackson, *The Mongols and the Islamic World*, s. 125. Boyle ve Meville, Hülegü'nün İran'a gönderiliş amacının bölgedeki Moğol kalıcılığını sağlamak olduğuna işaret etmişlerdir. Bkz. J. A. Boyle, "Dynastic and Political History of the Īl-Khāns", *Cambridge History of Iran,* ed. John A. Boyle, Vol. 5, Cambridge University Press, New York 1968, s. 340; Charles Melville, "The Mongols in Iran", *The Legacy of Genghis Khan Courtly Art and Culture in Western Asia, 1256-1353,* ed. Linda Komaroff and Stefano Carboni, Yale University Press, New Haven-London 2003, s. 38. Yine buna benzer bir yaklaşımı da Kempiners öne sürmüştür. O, Hülegü'nün İran coğrafyasına gönderilmesinin altında, Ögedeyliler ve Çağataylıların yerlerinden edilerek Moğol Devleti genelinde tam olarak Toluy hanedânlığının kurulmasının istendiğini ifade etmiştir. Bkz. Russell George Kempiners, *The Struggle for Khurâsân: Aspects of Political, Military and Socio-Economic Interaction in the Early 8th/14th Century*, (Basılmamış PhD Tezi), University of Chicago, Chicago 1985, s. 41. Bu konuda Hope, yukarıdaki yorumlardan farklı olarak, Möngke'nin Töregene döneminde Horasan şehirlerinden elde edilen gelirlerin Moğol Devleti'nin gerçek güç kaynağı olduğunun anlaşılmasından dolayı Möngke'nin kardeşi Hülegü sayesinde yerleşik nüfusu kontrol altında tutmayı planladığını öne sürmektedir. Bkz. Hope, *Power, Politics, and Tradition in the Mongol Empire and the Īlkhānate of Iran,* s. 80. Özdemir ise, bu durumu Möngke'yi İslâm dünyasına iten sebepler bağlamında ele alarak, onun genişleme isteği, İsma'îlîler ve Abbâsîlerle ilgili istihbarat ve Hıristiyan tahriki üzerinde durmuştur. Bkz. H. Ahmet Özdemir, *Moğol İstilâsı Cengiz ve Hülâgû Dönemleri*, İz Yay., İstanbul 2018, s. 209-230.

[187] Möngke Han'ın kardeşi Hülegü'yü İran'a gönderirken bölgeyi ona mı verdiği ya da sadece ondan yönetmesini mi istediği sorusunun tartışması için bkz. Jackson, *The Mongols and the Islamic World*, s. 138-141.

[188] Reşîdüddîn/Rûşen-Mûsevî, II, s. 977; Allsen, Möngke'nin kardeşi Hülegü'yü daimi olarak İran'a gönderdiğini, geri dönmesini istemesi hadisesinin sadece görünüşte olduğunu iddia etmiştir. Bkz. Allsen, *Culture and Conquest in Mongol Eurasia*, s. 20.

[189] Morgan, Cengiz Han'dan sonra kurulan hanlıklara vurgu yaparak bu durumu izah etmeye çalışmıştır. Bkz. D. O, Morgan, "Who Ran the Mongol Empire?", *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, No. 1, 1982, s. 125.

hareketlendirmişti.[190] Möngke Han, Hülegü'nün İran coğrafyasında yapacağı her türlü işte Cengiz yasalarına bağlı kalmasını istemişti. Yine Ceyhun'dan Mısır'a kadar uzanan coğrafyada tam bir yetkiyle hareket ederek kendisine itaat edenlere ikramda bulunarak hüsnü kabul göstermesini; aksi durumda kimseye acımamasını ve Horasan'dan başlayarak Mâverâünnehir, Irâk, Kûhistân, Fârs ve Kirmân bölgelerindeki kaleleri yıkmasını emrini vermişti.[191]

Möngke Han, kardeşi Hülegü'nün yolculuğunu güvenli bir şekilde tamamlaması için birtakım önlemler almıştı. Bu bağlamda 12.000 kişilik bir öncü birliği Kitbuka Noyan komutasında Horasan'a göndermişti.[192] Ayrıca Irâk'a doğru giden orduların yanı sıra Türkistân, Huttelân, Tâlekân ve Kunduz'daki boylar ile Gûr, Horasan, Herât ve Germesîr'de bulunan orduların Hülegü'ye katılmasını istemiştir.[193]

İlhan Hülegü maiyetindeki büyük orduyla 1253 yılında merkezden harekete geçmişti. Almalığ hududunu aştıktan sonra Mâverâünnehir yöneticisi Mesud Bey beraberindeki emîrlerle birlikte onu karşılamıştı. Buradan Semerkand'a ulaşan Hülegü, Morgzâr-ı Kân-ı Gil Ovası'nda Mesud Bey tarafından kurulan altın çadırda yaklaşık kırk gün konaklamıştı.[194] Bu sırada Melik Şemsüddîn Muhammed Kert herkesten önce Hülegü'ye bağlılığını bildirmek için gelmişti.[195] Bunun karşılığında Hülegü ona Herât, Sebzevâr, Gûr ve Garçe melikliğini vermişti.[196] Dolayısıyla Kertlerin bölgedeki hâkimiyeti Möngke Han'dan sonra bir kez de kardeşi Hülegü tarafından tasdik edilmiş oldu. Bu sayede devletin Afganistan ve Hindistan coğrafyasına giden

[190] İlhan Hülegü'nün Ön Asya'ya gönderilmesi kararlaştırılınca akrabaları kırk gün boyunca onunla vedalaşmak için gelmişler ve onun onuruna çeşitli eğlenceler tertip etmişlerdir. Şebânkâreî, *Mecma'u'l-Ensâb,* s. 260. Yine benzer eğlenceler İran güzergâhında Almalığ'da Orgina/Oragina/Organa Hatun tarafından düzenlenmiştir. Bkz. Âyetî, *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, s. 342; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-safâ*, VIII, s. 4017. Ayrıca Orgina Hatun'un Çağatay Hanlığı ve Orta Asya'daki faaliyetleri için bkz. Bruno De Nicola, "The Queen of the Chaghatayid: Orghīna Khātūn and the rule of Central Asi", *Journal of the Royal Asiatic Society*, 26/1-2, 2016, s. 107-120; Bruno De Nicola, *Women in Mongol Iran The Khātūns, 1206-1335*, Edinburgh University Press, Edinburgh 2017, s. 76-82.

[191] Reşîdüddîn/Rûşen-Mûsevî, II, s. 976; Âyetî, *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, s. 254.

[192] Reşîdüddîn/Rûşen-Mûsevî, II, s. 976.

[193] Cûzcânî/Uyar, s. 153.

[194] Cüveynî/Kazvînî, III, s. 98; Reşîdüddîn/Rûşen-Mûsevî, II, s. 978.

[195] Reşîdüddîn/Rûşen-Mûsevî, II, s. 978-979; Benâketî, *Târîh-i Benâketî*, s. 414; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-safâ*, VIII, s. 4017; Henry H. Howorth, *History of the Mongols*, III, Longmans-Green Publ., London 1876, s. 101; Potter, Şemsüddîn Muhammed Kert'in, Hülegü'nün İran coğrafyasını ele geçirmek için bölgeye geldiğinde, onun Semerkand'da Hülegü ile buluşmak için acele ettiğini ve İran'ın ele geçirilmesinde Hülegü'ye yardım ettiğini kaydetmiştir. Bkz. Lawrence Goddard Potter, *The Kart dynasty of Herat: Religion and politics in medieval Iran*, (Basılmamış PhD Tezi) Columbia University, New York 1992, s. 42. Kempiners, Melik Şemsüddîn'in varlığını Möngke Han'a borçlu olduğu için Hülegü'yü desteklediğini öne sürmüştür. Ayrıca bu desteği sayesinde Herât'ta avantajlı koşullar elde ettiğini ifade etmiştir. Bkz. Kempiners *The Struggle for Khurâsân,* s. 53-54.

[196] Reşîdüddîn/Rûşen-Mûsevî, II, s. 1105.

yolunun başlangıç noktası olan güney sınırının güvenliği sağlanmış olacaktı.[197]

İlhan Hülegü, Morgzâr-ı Kân-ı Gil Ovası'ndan hareketle ilerleyişini sürdürerek bir diğer konak yeri Keş'e ulaştı. Burada o dönemde Horasan valisi olan Emîr Argun Aka, beraberindeki Horasan ileri gelenleri ve din adamları Hülegü'ye bağlılıklarını bildirmişlerdi.[198] Yaklaşık bir ay Keş'te konaklayan Hülegü, İran ileri gelenlerine Möngke Han'ın hükmüyle İsma'îlîler'in bölgede çıkarmış oldukları karışıklıklara son vermek için geldiklerini[199] eğer isteklerinin karşılanması konusunda üzerlerine düşeni yaparlar ise hüküm sürdükleri coğrafyalarda rahatça yaşayabileceklerinin yazılı olduğu mektuplar göndermişti. Hülegü'nün tehdit ve güven veren mektupları üzerine Moğolların hâkimiyeti altındaki bölgelerden gelen melikler bağlılıklarını bildirmişti.[200]

İlhan Hülegü, bölgede Moğol Devleti'nin gücünü pekiştiren bu uygulamasıyla arkasını güvene alarak ileri harekâtına devam etmişti. Bölgeden aldığı destekle bütün gemicilerin gemilerine el koymuş ve ardından Ceyhun Nehri'nin üzerine köprü yapılmasını istemişti.[201] Köprünün inşasından sonra 1 Ocak 1256 tarihinde Hülegü maiyetindeki kalabalık orduyla[202]

---

[197] Potter, Tebriz merkezli kurulan İlhanlıların, Kertlerin Herât şehrini yönetmesinin devletin doğu sınırının yani Horasan coğrafyasının Çağatay tehlikesine karşı korunmasına adına ihtiyaç olduğuna dikkat çekmişti. Ayrıca merkezle Horasan arasındaki uzaklığa dikkat çekerek bölgede Kertlerin varlığının İlhanlı Devleti için önemli bir güç olduğuna işaret etmiştir. Bkz. Potter, *The Kart dynasty of Herat,* s. 44. Moğollar Hindistan bölgesindeki yöneticilerle Kertler üzerinden ilişki kurmuşlardır. Özellikle başlangıçta Şemsüddîn Muhammed Kert'in faaliyetleri önemlidir. Bu konudaki ayrıntılar için bkz. Siddiqui, "The Kurt Rulers of Herat", s. 159-164.

[198] Cüveynî/Kazvînî, III, s. 99; Reşîdüddîn/Rûşen-Mûsevî, II, s. 979; Âyetî, *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf,* s. 342; İbnü'l-İbrî, *Târîhu Muhtasari'd-Düvel,* s. 27; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-safâ,* VIII, s. 4017; Hândmîr, *Habîbu's-siyer,* III, s. 94-95.

[199] İsma'îlîler, Cengiz Han döneminde Moğollarla ittifak içinde olmuşlardı. Bu konudaki ayrıntılar için bkz. Timothy May, "A Mongol-Ismâ'îlî Alliance?: Thoughts on the Mongols and Assassins", *JRAS,* 14/3, 2004, s. 231-239. Ancak bu ikisi arasındaki anlaşma Cengiz Han'ın İsma'îlîlerin liderini ziyaret etmek istemesiyle tersine dönmüştü. Jackson, *The Mongols and the Islamic World*, s. 125. Cengiz döneminde başlayan olumsuz hava Göyük döneminde de devam etmişti. O, kurultaydan sonra Alamut'tan gelen elçileri azarlayarak geri göndermişti. Cüveynî/Kazvînî, I, s. 213. Möngke Han'ın döneminde ise, İran'a gönderilen Baycu Noyan'ın şikâyetleri, Kadı Şemsüddîn Kazvînî'nin İsma'îlîlerden korktukları için elbiselerinin altından zırh giyinmek zorunda olduğu söylemesi gibi gerekçelerle Hülegü İsma'îlîleri ortadan kaldırmak için görevlendirilmişti. Reşîdüddin/Aka vd., s. 12-13; Özdemir, *Moğol İstilâsı,* s. 214-216. Yine Cûzcânî ve Kazvinî'de Möngke'nin Hülegü'yü Kadı Şemsüddîn Kazvînî'nin ricasıyla İsma'îlîleri ortadan kaldırmak için İran'a gönderdiğini ifade eder. Bkz. Cûzcânî/Uyar, s. 144; Kazvînî/Nevâ'î, s. 588-589. Ayrıca Fransız seyyah Rubruk'ta beraberindekilerle Karakorum'da Möngke'nin huzuruna çıkmadan önce, 400 suikastçının Möngke'yi öldürmek için Karakorum'a gönderildiğini söylentisi üzerine sorgulanmışlar. Dolayısıyla Möngke'nin kardeşi Hülegü'yü İran'a göndermesinde bu durumda etli olmuştu. Bkz. Christopher Dawson, *Mission to Asia,* Harper&Row Publishers, New York 1966, s. 184; Ruysbroeckli/Kılıç, s. 231.

[200] İlhan Hülegü'ye itaat için melikler Anadolu, Fârs, Irâk, Azerbâycân, Errân, Şirvân ve Gürcistan'dan gelmişlerdir. Bkz. Reşîdüddîn/Rûşen-Mûsevî, II, s. 979; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-safâ,* VIII, s. 4017-4018.

[201] İlhanlılar deniz kuvvetine sahip olmasalar da su üzerinde ulaşım ve sevkiyatı sağlamak amacıyla derin ve geniş nehirler üzerine köprüler yaptıkları bilinmektedir. Bkz. Uyar, *İlhanlı Devleti'nin Askerî Teşkilatı,* s. 171-172.

[202] Jackson, Hülegü'nün ordusunun sayısını kesin olmamakla birlikte 150.000 olarak vermektedir. Bkz. Jackson, *The Mongols and the Islamic World*, s. 126. Kiragos, Hülegü'nün ordusunun büyüklüğünden dolayı Ceyhun'u geçmesinin yaklaşık bir ay sürdüğünü ifade etmiştir. Bkz. Kiragos, *Moğol İstilası*, s. 127. Bize göre bu süre abartılı

Ceyhun Nehri'ni karşıya geçmeyi başarmıştı.[203] Ceyhun Nehri'ni geçip Horasan'a geldiğinde ikamet yeri olarak Bâdgîs'i seçmişti.[204]

İlhan Hülegü'nün Ceyhun Nehri'ni karşıya geçmesiyle başlayan süreçte İlhanlı Devleti'ni Horasan coğrafyasında meşgul eden en büyük sorun devletin doğusundaki bir diğer Moğol Devleti olan Çağatay Hanlığı olacaktı. Bunun en büyük sebebi Cengiz Han'ın ulus verme yöntemiyle çocuklarına verdiği toprakların dışında kalan Horasan'ın tüm Moğol ulusları için ortak kabul edilmesinden kaynaklanmaktadır.[205] Bozkır yönetim geleneğinden kaynaklanan fethedilen toprakların tüm imparatorluk için ortak miras olarak kabul edilmesi anlayışı Moğol şehzâdelerini Horasan'da hak sahibi yapmıştı. Göçebe bir toplumun gereksinimleri düşünüldüğünde onlara belirli otlakların tahsis edilmesi zorunludur. Mevsimlik göçlerle bütün nüfus "su ve ot" arayışına girmektedir.[206]Bu anlayış ilerleyen süreçte Moğol uluslarının meydana gelmesine zemin hazırladı.[207] Ayrıca İlhanlıların kendisini İran'da konumlandırması, Horasan'ı bütün Moğol ulusları için müşterek bir toprak parçası olmaktan çıkarmıştı.[208] Horasan'daki çıkarlarından olan diğer Moğol ulusları özellikle Çağataylar buna karşı çıkmıştı. Dolayısıyla Horasan coğrafyası iki devlet arasındaki anlaşmazlığın temel sebebi olmuştu.

Cengiz Han'ın ölümünden sonra Ögedey Han ile birlikte hareket eden Mâverâünnehir merkezli Çağataylılar bu sayede Horasan'ı da kontrol altında tutma imkânı yakalamışlardır. Dolayısıyla Horasan konusunda herhangi bir sorun yaşamamışlardı. Ancak Ögedey ve Çağatay

olsa da Hülegü'nün ordusunun büyüklüğünü göstermesi açısından önemlidir.

[203] Reşîdüddîn/Rûşen-Mûsevî, II, s. 979; Fasîh-i Hâfî, *Mucmel-i Fasîhî*, II, s. 323; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-safâ*, VIII, s. 4018; Şebânkâreî, Hülegü'nün Ceyhun Nehri'nden geçişini 1253 olarak vermektedir. Bkz. Şebânkâreî, *Mecma'u'l-Ensâb,* 261. Bu konuda Cüveynî, Hülegü'nün Ceyhun'dan geçişinden bahsetse de herhangi bir tarih zikretmemiştir. Bkz. Cüveynî/Kazvînî, III, s. 99-100. Yine tarih verilmeden benzer anlatılar için bkz. İbnü'l-İbrî, *Târîhu Muhtasari'd-Düvel,* s. 27; Hayton, *Doğu Ülkeleri Tarihinin Altın Çağı*, s. 104-105. Howorth, Hülegü'nün Ceyhun Nehri'nden geçiş tarihini 2 Ocak 1256 olarak vermektedir. Bkz. Howorth, *History of the Mongols*, III, s. 101.

[204] Cûzcânî/Uyar, s. 153.

[205] Cengiz Han'ın çocuklarına verdiği topraklar için bkz. Cüveynî/Kazvînî, I, s. 31; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-safâ*, VIII, s. 3810; Hândmîr, *Habîbu's-siyer*, III, s. 77; D'ohsson, *Moğol Tarihi*, s. 167.

[206] Joseph Fletcher, "The Mongols Ecological and Social Perspectives", *HJAS*, 46/1, 1986, s. 13.

[207] Jackson, *The Mongols and the Islamic World*, s. 101-102. Fethedilen bölgelerde hanedân üyelerine verilen toprakların daha sonradan nasıl uluslara dönüştüğünün incelendiği çalışma için bkz. Peter Jackson, "From Ulus to Khanate: The Making of the Mongol States c. 1220-c. 1290", *The History of Mongolia*, Vol. I, ed. David Sneath-Christopher Koplonski, UK 2010, s. 229-248.

[208] İlhanlıların İran'da kurulması sadece Horasan'daki çıkarlarından olan Çağatay Hanlığıyla değil, bu dönemde hükümdarı Müslüman olan Altın Orda Han'ı Berke ve onların müttefiki konumundaki Memlûklerle de arasını açmıştır. Abbâsî Halifeliği'nin sebep olduğu anlaşmazlık, İlhanlı topraklarını düşmanlarla çevirmiştir. Dolayısıyla bu dönemde İlhanlı Devleti'nin tek müttefiki olarak merkez Karakorum'daki Kubilay Hanlığı kalmıştı. Bkz. May, *The Mongol Conquests in World History*, s. 67-68.

ailesine karşı Batu ve Toluy'un birlikteliği[209] Möngke Han'ı tahta geçirince mevcut güç dengelerini yeniden şekillendirmiş idi. Hülegü Ön Asya için görevlendirildiğinde İlhan Devleti'nin sınırlarını Ceyhun Nehri'ne dayandırmıştı. Bu sınır tayini aynı zamanda Horasan coğrafyasının Çağatay Hanlığı'nın kontrolünden çıkması anlamına gelmektedir. Fakat Çağataylılar bu duruma Möngke Han döneminde geçici olarak ses çıkarmamışlar ve onun ölümünden sonra hanlık seçiminde Kubilay'ı destekleyerek eski güçlerine kavuşmayı arzulamışlardır. Ancak Kubilay'ın han seçilmesi İlhanlıları oyunun dışına itmemişti. Bundan sonraki süreçte seslerini daha fazla çıkarmaya başlayan Çağataylılar kendine düşen toprakların azlığı konusunda sürekli şikâyet etmiş ve diğer Moğol uluslarının topraklarına doğru yayılmak istemişlerdi. Özellikle İlhanlıların bulunduğu İran bölgesine yaptıkları genişleme hamleleri Horasan'daki İlhanlı-Çağatay çatışmasını kaçınılmaz hâle getirmişti.[210] İlhanlı ve Çağataylılar arasındaki sürtüşmeye Moğolların Avrupa'ya gönderdiği elçisi Rabban Savma da (1220-1294) seyahat notlarında dikkat çekerek dinî itilafların etkisinin göz ardı edilemeyeceğini ancak asıl sorunun toprak paylaşımındaki anlaşmazlığın olduğunu aktarmaktadır.[211] İki devlet arasındaki sürtüşmeye ilk olarak İlhan Abaka döneminde Barak'ın Ceyhun Nehri'ni geçerek Horasan'a gelmesi örnek gösterilebilir.[212] Bundan sonraki süreçte İlhanlılar ve Çağataylılar Horasan coğrafyası için mücadelelerini sürdürmeye devam etmişlerdir. Dolayısıyla İlhanlı Devleti'nin Horasan coğrafyasındaki siyasî hayatını, Çağataylılarla olan mücadelesi şekillendirmişti.

1. 2. 1. Horasan'ın İlhanlı Devleti'nin Toprağı Hâline Gelmesi: İlhan Hülegü (1256-1265)

İlhan Hülegü'nün Ceyhun Nehri'ni karşıya geçmesi, İlhanlı Devleti'nin Horasan

[209] Möngke Han'ın tahta çıkış süreci ve sonrasında Ögedeyliler Çağataylıların tutumu için bkz. Allsen, "Guard and Government in the Reign of The Grand Qan Möngke, 1251-259", s. 497-498. Yine bu konuda bkz. David Morgan, *Medieval Persia 1040-1797*, Routledge, London 2016, s. 61; David O. Morgan, "The Mongols in Iran 1219-1256", *The Coming of the Mongols The Idea of Iran*, Vol. VII, ed. David O. Morgan-Sarah Stewart, I.B. Tauris, London-New York 2018, s. 48.

[210] Ebülgazi Bahadır Han, *Şecere-i Türk Türk'ün Soyağacı*, çev. Arif Acaloğlu, İstanbul 2020, s. 108; Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, s. 311; Morgan, *Medieval Persia*, s. 61; Allsen, *Culture and Conquest in Mongol Eurasia*, s. 24; Melville, "The Mongols in Iran", s. 42; May, "The Ilkhanate and Afghanistan", s. 291.

[211] Rabban Savma dinî itilaf noktasında Müslüman Çağatayların, İlhanlıların Nasturi Hıristiyanlığı ve Budizm üzerindeki korumacı tavırlarını hoş karşıladığını ifade etmektedir. Ancak bu iki devletin arasını açan asıl sorunun toprak meselesi olduğunun da altını çizer. Bkz. Morris Rossabi, *Kubilay Han'ın Seyyahı Doğu'dan Batı'ya İlk Yolculuk*, çev. Ekin Uşşaklı, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2008, s. 19. Rabban Savma'nın Avrupa'ya yaptığı elçiliğinin incelendiği çalışma için bkz. Özgür Türker-Rakkuş Karaduman, "XIII. Yüzyılda Moğol-Avrupa Diplomatik İlişkilerinde Yaşanan Dönüşümler ve Rabban Savma'nın Elçilik Misyonu", *Selçuklu Tarihçiliğinin Zamansız Kaybı Feda Şamil Arık'a Armağan Türk Tarihine Dair Yazılar III*, ed. Alpaslan Demir vd., Gece Kitaplığı, Ankara 2018, s. 723-743.

[212] Bkz. Reşîdüddîn/Rûşen-Mûsevî, II, s. 1065-1088; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-safâ*, VIII, s. 4100-4111.

coğrafyasındaki faaliyetlerinin başlaması anlamına gelmektedir. Ancak Hülegü'nün genelde İsma'îlîler ve Bağdâd'daki Abbâsî Halifesi meseleleri[213] ile yakından ilgilenmesi özelde Horasan'daki faaliyetlerini sınırlandırmıştı. Hülegü'nün İran'a geldiği dönemde Möngke Han tarafından bölgeye vali olarak atanan Emîr Argun Aka'nın görevi hâlen devam etmektedir. Moğol Devleti'ne tâbi olan Emîr Argun Aka, Keş'te Hülegü'yü karşılayarak ona bağlılık göstermişti. Hülegü her ne kadar Moğol Han'ı Möngke tarafından görevlendirilmiş olsa da onun İran coğrafyasında diğer devletlere karşı meşruiyet kazanması için resmî olarak hükümdarlığını ilan etmesi zaruriydi. Hülegü, Ceyhun Nehri'ni karşıya geçtikten sonra kışı Şafûrkân'da geçirdiği sırada Emîr Argun Aka'nın hazırladığı çadırda Moğol usulüne göre tahta çıkmıştı.[214] Bu merasimin İlhanlıların resmî kuruluşu anlamına geldiğinin ifade edilmesi mümkündür. Böylece George Lane'nin de çalışmasında vurguladığı gibi bu merasimle İran coğrafyasındaki şehirler kalıcı bir yönetim altında birleşmiş olacaktır.[215] İlhanlı Devleti'nin kurulmasıyla birlikte Horasan coğrafyası da İran'a dâhil edilecektir.[216] Ancak buna rağmen Kazvînî, Horasan'ın iç işlerinde özel bir statüsünün olduğuna işaret etmektedir.[217] İlhanlılar ile Horasan'ın değişen durumu Möngke'nin tahta çıkmasıyla diğer Moğol ulusları ile başlayan rekabeti iyice derinleştirmiş oldu.[218] Özellikle Çağataylılar Horasan'daki nüfuzlarını kaybetmemek adına İlhanlı Devleti'nin bölgedeki varlığını tanımamıştı.

Kışı Şafûrkân'da geçiren İlhan Hülegü bahar başında ilerleyişini sürdürmüş, Herât'ın Hâf ve Zâve hududundan Kaka İlkay ve Kitbuka Noyan'ı Kûhistân yönüne göndererek oradaki İsma'îlî faaliyetlerini sonlandırmıştı. Bu meseleyi başarıya ulaştırdıktan sonra hep birlikte Tûs'a yönelmişlerdi.[219] Beraberindeki heyetle birlikte Tûs'a vardığında burada Emîr Argun'un Möngke Han'ın emriyle hazırladığı çadırda konaklamıştı. Emîr Argun Aka, Hülegü'nün Horasan'a girişinden itibaren sürekli hizmetinde olmuş ve ihtiyaçlarını karşılamıştı. Aslında bu durum sadece Horasan için geçerli olmayıp merkezden yola çıktığı andan itibaren tüm batı

[213] Möngke Han'ın kardeşi Hülegü'yü İran'a göndermesinde tıpkı İsma'îlî meselesinde olduğu gibi, Abbâsî Halifesi meselesinde de Baycu Noyan'ın şikâyeti etkili olmuştu. Bkz. Reşîdüddîn/Rûşen-Mûsevî, II, s. 973-974; David Morgan, *The Mongols*, Blackwell Publishers, USA 2007, s. 130; Jackson, *The Mongols and the Islamic World*, s. 126; Özdemir, *Moğol İstilâsı*, s. 214-216.

[214] Cüveynî/Kazvînî, III, s. 100-101; Reşîdüddîn/Rûşen-Mûsevî, II, s. 980; Mîrhând, Hülegü'nün Şafûrkân'da fazla kalmadığını kaydeder. Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-safâ*, VIII, s. 4018.

[215] George Lane, "The Idea of Iran", *Iran After the Mongols*, ed. Sussan Babaie, Bloomsbury Publishing, London 2019, s. 12.

[216] Barthold, *An Historical Geography of Iran*, s. 99.

[217] Kazvînî, *Nuzhetu'l-kulûb,* s. 147.

[218] Melville, "The Mongols in Iran", s. 42.

[219] Cüveynî/Kazvînî, III, s. 102-103; Reşîdüddîn/Rûşen-Mûsevî, II, s. 984; Âyetî, *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, s. 342. Mîrhând ve Hândmîr Kûhistân'ın ele geçirilmesi sırasında Kûkâ Îlkây'ın ismini zikretmezler. Bkz. Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-safâ*, VIII, s. 4018; Hândmîr*, Habîbu's-siyer*, s. 95.

yolculuğunda, vardığı tüm konaklarda aynı ilgi kendisine gösterilmişti. Tûs'ta Emîr Argun ve İzzüddîn Tâhir'in hatunlarının verdiği ziyafette bu cümledendir.[220] Tüm bunlar Hülegü'nün İsma'îlîler üzerine giderken Horasan şehirlerini bir çeşit dinlenme ve ihtiyaçlarını giderme merkezleri olarak kullandığını göstermektedir. Çünkü harekâtı boyunca hem ordunun hem de hayvanların iaşesi son derece önemliydi. Zira Tûs'tan sonra Râdekân otlağında konakladıkları sırada Merv, Yâzır, Dihistân ve diğer şehirlerden getirtilen yiyecek ve içecekler bu tezi desteklemektedir. Bir süre Râdekân'da dinlendikten sonra Moğol istilâsı sırasında büyük bir yıkım gören ve terkedilmiş hâldeki Habûşân'a (Moğol döneminde Kûçân) varmışlardı.[221]

Habûşân'daki işlerle ilgilenen Hülegü 1256/1257 yılında Herât *şıhne*si Merktây'ı[222] elçi Bîklemiş/Menkmeleş ile beraber İsmâ'îlîlerin lideri Hurşâh'a göndermişti.[223] Ancak Merktây'ın elçiliğiyle Hülegü tarafından Hurşâh'a iletilen tabiiyet çağrısı kabul edilmemişti. Bunun üzerine İsma'îlî kalelerinin ele geçirilmesi emrini veren Hülegü 2 Eylül 1256 tarihinde Hârrekân ve Bistâm'a kadar gelmişti. Buradan bir kez daha Hurşâh'a tâbiiyet teklifini yenilemişti. Hülegü'nün elçiler ile yaptığı baskının yanı sıra içeride de Hâce Nâsırüddîn Tûsi'nin ve adamlarının Hurşâh'ın yaptıklarının onaylamaması Hurşâh'ı, Hülegü'ye boyun eğmek zorunda bırakmıştı.[224] Hurşâh kardeşi Şehinşâh ile bazı ileri gelenleri Hülegü'ye tâbi olduğunu bildirmek için göndermişti. Ancak bunun bir oyalama taktiği olduğu ve Hurşâh'ın söz verdiği gibi İsmâ'îlîlere ait kaleleri yıkmaması ve istenilen sürede de Hülegü'nün huzura gelmemesinden anlaşılmaktadır. Bunun üzerine Hülegü, Bistâm'dan hareket ederek İsma'îlî kalelerine saldırı hazırlıklarını tamamlamıştı.[225]

İlhan Hülegü, İsma'îlî kalelerini ele geçirdikten sonra 1257 yılında Hemedân civarında Çurmagun Noyan yerine İran'daki işleri yürüten Baycu Noyan'ı huzuruna kabul etmişti. Ona, İran memleketlerinde Moğol Devleti'nin istediklerini gerçekleştirememiş olmasından dolayı

[220] Cüveynî/Kazvînî, III, s. 104; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-safâ,* VIII, s. 4018.
[221] Cüveynî/Kazvînî, III, s. 104-105; Reşîdüddîn/Rûşen-Mûsevî, II, s. 984.
[222] Merktây Hârezmî, Möngke Han tarafından nöker Labılkây ile birlikte şıhne olarak Herat'a gönderilmişti. Bkz. Herevî, *Târîh-nâme-yi Herât,* s. 249; Hâfız-ı Ebrû, *Tarih-i selâtin-i Kert*, tas. Mir Hâşim Muhaddis, Miras-ı Mektub, Tahran 1398, s. 30. Bu isim dönemin çağdaş kaynaklarında Merkbây (مرکبای), Mergîtây (مرگیتای), Mukîtây (موکیتای) ve Merktây (مرکتای)olarak geçmektedir. Bkz. Reşîdüddîn/Rûşen-Mûsevî, II, s. 985; Reşîdüddîn/Kerîmî, s. 692; Benâketî, *Târîh-i Benâketî*, s. 415; Fasîh-i Hâfî, *Mucmel-i Fasîhî*, II, s. 323 vd. Bunlardan farklı olarak Herevî bu ismi Merktây Hârizmî (مرکتای خوارزمی) olarak vermektedir. Bkz. Herevî, *Târîh-nâme-yi Herât,* s. 249 vd.
[223] Reşîdüddîn/Rûşen-Mûsevî, II, s. 985; Benâketî, *Târîh-i Benâketî*, s. 415. Fasîh-i Hâfî, Hurşâh'a gönderilen elçinin ismini zikretmez. Bkz. Fasîh-i Hâfî, *Mucmel-i Fasîhî,* II, s. 323.
[224] Reşîdüddîn/Rûşen-Mûsevî, II, s. 985; Kerîmüddin Mahmud-i Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr,* çev. Mürsel Öztürk, TTK Yay., Ankara 2000, s. 37.
[225] Cüveynî/Kazvînî, III, s. 106-107. Reşîdüddîn'in Cüveynî'den farklı olarak Hûrşah'ın kardeşi Şehinşâhla birlikte Hâce Asîlüddîn Zûzenî'yi de Hülegü'ye gönderdiğini aktarır. Bkz. Reşîdüddîn/Rûşen-Mûsevî, II, s. 986.

sitem etmişti.[226] Ardından yönünü Bağdâd, Suriye ve Mısır üzerine çevirmişti.[227] Bu sırada Merktây 1258/1259 yılında Herât'a ulaşmıştı. Ancak Herât, Melik Şemsüddîn Muhammed Kert ve Harlığ'ın çekişmesi sebebi ile karışıktır. Bir süre sonra Şemsüddîn Muhammed Kert, Harlığ'ın bölgede kendi başına buyruk hareket ettiği yönündeki şikâyetleri Möngke Han'a ulaştırınca, o da Harlığ'ın azledilmesini emretmişti.[228] Harlığ'ın, Merktây tarafından azledilmesiyle bölgedeki gücü elinde toplayan Şemsüddîn Muhammed Kert'in özellikle Afganistan'a bağlı Nîmrûz halkının ileri gelenlerini öldürmesinin[229] yanı sıra Herât ve Sîstân bölgelerindeki başına buyruk faaliyetleri Hülegü'yü rahatsız etmişti. Bunun üzerine Hülegü, ona karşı önlem almak için[230] 1260 yılında komutanı Tağur/Tuğur olan bir orduyu Şemsüddîn Muhammed Kert'in üzerine göndermişti. Hülegü, Şemsüddîn Muhammed Kert'in uzuvlarının kesilmesini ve derisinin yüzülerek kendisine getirilmesini emretmişti. Sîstân hududundaki ilk karşılaşmada Hülegü'nün ordusu ağır kayıplar vererek yenilmişti. İlhanlılar bu yenilgiden sonra tekrar savaş hazırlıklarını tamamlamış ve iki ordu Herât'ta ikinci defa karşılaşmıştı. Bu sefer Hülegü birlikleri Şemsüddîn Muhammed Kert'i mağlup etmişti. Bunun üzerine Şemsüddîn Muhammed Kert, Hülegü'ye elçi göndererek onun himayesine girmek istediği bildirmişti.[231]

İlhan Hülegü'nün Ön Asya'ya gelişiyle birlikte özelde Horasan coğrafyasında büyük askerî hareketliliklerin olmadığı ifade edilebilir. Zira Hülegü'nün bölgede ciddi problemlerle karşılaşmaması bunu teyit etmektedir. Ancak İlhan Hülegü'nün ve ordusunun sürekli tetikte durduğu Memlûk dönemi tarih ve coğrafya âlimlerinden olan Şihabeddin b. Fazlullah el-Ömerî'nin, Hâce Mecdüddin İsmail es-Selami'den aktardığı bir kayıttan tespit edilebilmektedir. Bu kayıtta İlhan Hülegü her ne kadar Horasan'da Çağataylılar ile ilgili herhangi bir sorun yaşamasa da onun sarayındaki askerlerin Çağataylıların harekete geçtiği söylentisinden bile korktuklarını aktarmaktadır. Devamında Mâverâünnehir askerlerinin çok iyi bir savaşçı olmalarından dolayı bu durumun yaşandığına işaret etmektedir.[232] Dolayısıyla Horasan coğrafyasında henüz bir tehlike olmasa da ordunun her daim hazır tutulduğu anlaşılmaktadır.

[226] Reşîdüddîn/Rûşen-Mûsevî, II, s. 993.
[227] Ayrıntı için bkz. Cûzcânî/Uyar, s. 155-168; Reşîdüddîn/Rûşen-Mûsevî, II, s. 997-1035; Âyetî, *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf,* s. 13-26; Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, II, s. 568-570; Grigor/Andreasyan, s. 63-65.
[228] Fasîh-i Hâfî, Mucmel-*i Fasîhî*, II, s. 327. Togan, Harlığ'ın yaşlılığından dolayı azledildiğini ifade eder. Bkz. Togan, "Herât", s. 432.
[229] İsfizârî, *Ravzâtu'l-cennât fî evsâfi medîneti'l-Herât,* I, s. 403.
[230] Melik Şemsüddîn Muhammed Kert'in bu bölgelerdeki faaliyetlerinin ayrıntıları için bkz. İsfizârî, *Ravzâtu'l-cennât fî evsâfi medîneti'l-Herât,* I, s. 412-415.
[231] Âyetî, *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf,* s. 48; İsfizârî, *Ravzâtu'l-cennât fî evsâfi medîneti'l-Herât,* I, s. 402.
[232] el-Ömerî, *Mesâliku'l Ebsâr,* s. 89-90.

İlhanlı Devleti'nin önemli bir kısmını teşkil eden Horasan, vali ve onların *nâib*leri tarafından yönetilmiştir. Bunlarla beraber bölgeye vezîr gönderilmesi de Horasan'a özel bir uygulamadır.[233] Her ne kadar Hülegü döneminde Horasan'da sükûnetin hâkim olduğunu ifade edilse de Hârezmşâhların elinden alınan Horasan'ın diğer Moğol ulusları için de müşterek kabul edilmesi, bölgede İlhanlı Devleti'ni özellikle Çağatay Hanlığı ile karşı karşıya getirmişti. Bu anlamda İlhan Hülegü, en büyük ve kaynakların en değerli çocuğu olduğunu söylediği Abaka'yı kendisini temsilen Horasan'a şehzâde olarak göndermesi hem idarî düzenin hem de sınır güvenliğinin tesisi bağlamında değerlendirilebilir.[234] Abaka, Horasan'daki görevini Argun Aka danışmanlığında yürütmüştür.[235] İlhan Hülegü ile Horasan eyaletine veliaht gönderme geleneği ondan sonra da devam etmiştir. Bu durum İlhan'ın bölgede şekli bir temsili açısından coğrafya için önem arz etmektedir. Spuler, eksiklerinin olduğunu ifade ederek İlhanlılar döneminde Horasan'da görev yapan valilerin ayrıntılı bir listesini vermektedir.[236]

Kaynaklar Horasan coğrafyasında barış ortamının tesis edilmesinde İlhan Hülegü'nün tutum ve davranışlarının büyük payı olduğuna dikkat çekmektedirler. Bu hususta Kerîmüddin Aksarayî de *Müsâmeretü'l-Ahbâr* adlı eserinde Hülegü'nün adalet ve merhamet yönüne şöyle ifade etmektedir:

> "Güç sahibi cihangir bir padişah olduğu için halkı kendisine karşı gelen yerleri yıktı. Fakat boyun eğen yerlerin halkına iyi ve adaletli davrandı. Bir gün bir tarladan geçerken deste hâline getirilmiş buğday başakları görünce atından inerek yolunun üzerindeki desteyi alıp biraz uzağa bir yere koydu. Onun o güzel davranışını, ondaki şefkat ve tevazuyu gören tümen beğleri ve yakınları, ekin desteleri askerlerin hayvanlarının ayakları altında zarar görmesin diye hep birden atlarından inerek yoldan bir deste alıp yolun kenarına bir yere yığdılar. Gerçekten de devletin kalıcılığı için hiçbir hareket, adalet yaymaktan daha iyi değildir".[237]

İlhan Hülegü döneminde Horasan'da şimdilik İlhanlı Devleti'ni huzursuz edecek sorunlar yoktur. Hülegü'nün 8 Şubat 1265 tarihinde ölümü[238] ile ondan sonra tahtın yeni sahibi Horasan

---

[233] Spuler, *İran Moğolları*, s. 369, 371.
[234] Reşîdüddîn/Rûşen-Mûsevî, II, s. 1049; Benâketî, *Târîh-i Benâketî*, s. 425.
[235] May, Abaka'nın bir atabeg eşlinde Horasan'a gönderildiğini ifade etse de bunun kim olduğunu açıkça belirtmemiştir. Bkz. May, "The Ilkhanate and Afghanistan", s. 291. Yine Moğol ve İlhanlı dönemi hükümdarlarının atabeglerini incelediği çalışmasında Hope, Abaka'nın, Argun Aka danışmanlığında Horasan'a gönderildiği ifade etmiştir. Bkz. Michael Hope, "The Atabaks in the Mongol Empire and the Ilkhanate of Iran (602-736/1206-1335)", *New Approaches to Ilkhanid History*, ed. Timothy May vd., Brill, Leiden-Boston 2021, s. 333.
[236] Bkz. Spuler, *İran Moğolları*, s. 374-376.
[237] Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr,* s. 36-37.
[238] Reşîdüddîn/Rûşen-Mûsevî, II, s. 1051; Âyetî, *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf,* s. 30; Benâketî, *Târîh-i Benâketî*, s. 425; Baybars el-Mansûrî, *et-Tuhfetu'l-Mulûkiyye fi'd-Devleti't-Türkiye,* s. 47.

şehzâdesi Abaka olacaktır. Dolayısıyla İlhan Hülegü'nün oğluna miras olarak bıraktığı toprakların[239] büyüklüğü göz önüne alındığında, Abaka'nın babası dönemine kıyasla İlhanlı Devleti'nin sahip olduğu toprakları korumak için çok daha yoğun bir mücadelenin içerisine girecektir. Horasan özelindeki sınırları koruma mücadelesi ise Çağatay Hanlığı ile olacaktır.

1. 2. 2. Horasan'da Teşkilatlanma: İlhan Abaka (1265-1282)

İlhan Hülegü'nün öldüğü sırada Horasan'da şehzâdelik görevini ifa eden Abaka, durumdan haberdar olunca başkent Tebrîz'e hareket etmiş ve burada babasının yas törenini yerine getirdikten sonra 19 Haziran 1265 tarihinde bütün devlet adamlarının görüş birliği ile İlhanlı tahtına oturmuştur.[240] Abaka tahta çıktıktan sonra alışılagelmiş merasimler yerine getirmiş ve devlet işleriyle ilgilenmeye başlamıştı. Bu doğrultuda Abaka Horasan'ı, babası Hülegü'den sonra tahta çıkma konusunda isteği olan ancak aradığı desteği bulamayan kardeşi Yeşmut'a değil de, Tübşin'e bırakmıştı.[241] Hâce İzzüddîn Tahir'i de vezîr olarak Tübşin'in yanında Horasan'a göndermişti.[242] Ayrıca İlhan Abaka, babası döneminde Herât ve Sîstân bölgesini kontrol eden Melik Şemsüddîn Muhammed Kert'in görevini aynen devam ettirmiştir.[243]

İlhan Abaka döneminde Horasan'da siyasî hayat Altın Orda, Memlûk ve özellikle Horasan coğrafyası için büyük bir tehdit oluşturan Çağataylılar üçgeninde şekillenmişti. Çağataylıların, Abaka döneminde başlayan Horasan saldırıları aralıklarla İlhanlı Devleti'nin yıkılışına kadar sürmüştür.[244] Abaka, dış siyasette Altın Orda Han'ı Berke ile olan problemini

---

[239] Bu konuda El-Ömerî, Horasan'dan başlayarak, Irâk-ı Acem, Irâk-ı Arap, Azerbâycân, Hûzistân, Fârs, Diyar-ı Bekir, Anadolu ve bu geniş coğrafyada isimleri pek duyulmamış şehirlerin İlhan Hülegü'nün mirası olarak oğlu Abaka'ya bıraktığını ifade eder. el-Ömerî, *Mesâliku'l Ebsâr,* s. 397.

[240] Reşîdüddîn/Rûşen-Mûsevî, II, s. 1059; Aksarayî*, Müsâmeretü'l-Ahbâr*, 58; İbnü'l-İbrî, *Târîhu Muhtasari'd-Düvel,* s. 47; Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, II, s. 585; Kazvînî/Nevâ'î, s. 591; Ebülgazi Bahadır Han, *Şecere-i Türk*, s. 124; Stepannos Orbelean, *History of the State of Sisakan*, trans: Robert Bedrosian, Long Branch 2015, s. 215; Hayton, *Doğu Ülkeleri Tarihinin Altın Çağı*, s. 120-121; Grigor/Andreasyan, s. 67; el-Ömerî, *Mesâliku'l Ebsâr,* s. 397; Tetevî-Kazvînî, *Târîh-i Elfî*, VI, s. 4031. Abaka'nın tahta çıkış süreci ve İlhan olarak Kubilay Han tarafından tasdiki meselesinin incelendiği çalışma için bkz. Yusuf Ziya Karaaslan, "İlhan'ın Meşruiyeti: Abaka Han'ın Tahta Çıkısı ve Kubilay Kağan Tarafından Tasdiki Meselesi", Uludağ *Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 22/41, 2021, s. 1179-1209.

[241] Reşîdüddîn/Rûşen-Mûsevî, II, s. 1050; Âyetî, *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf,* s. 32; Benâketî, *Târîh-i Benâketî, s.* 427; Fasîh-i Hâfî, *Mucmel-i Fasîhî*, II, s. 333; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-safâ*, VIII, 4074.

[242] Reşîdüddîn, *Şu'ab-i Pençgâne,* vr. 143; *Muizzu'l Ensâb*, Bibliothèque Nationale de France, Département des Manuscrits, Persian 67, vr. 68.

[243] Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-safâ,* VIII, s. 4075. Reşîdüddîn sadece Nîmrûz'un Melik Şemsüddîn Muhammed Kert'e verildiğini aktarır. Bkz. Reşîdüddîn/Rûşen-Mûsevî, II, s. 1061.

[244] İlhan Abaka Dönemi, İlhanlı-Çağatay ilişkilerinin, nasıl başladığının ve bu ilişkilerin niçin sonradan iki devlet arasında savaşa neden olduğunun soruları üzerinden ayrıntılı bir incelemesi için bkz. Mohsen Rahmetî-Semâne Murâdî Nejâd, "Munâsâbat-i Ulûs-i Çağatây ve Îlhânân der 'Ahd-i Abâkâ Hân (663-680 h.)", *Fasılanâme-i Târîh-i Revâbıt-i Hâricî*, S. 50, 1391, 41-68.

çözdükten sonra 1266 yılında Horasan'a yönelmişti.[245] Çünkü aynı yılın kış ayında Mâverâünnehir vezîri Mahmûd Yalavac'ın oğlu Mesud, elçi olarak Çağataylı Barak adına İlhan Abaka'ya gönderilmişti. Elçinin geliş amacı Çağataylı Barak için İlhanlı ülkesinde olup bitenleri öğrenmekti. Bu elçilik görevi aynı zamanda Çağatay Hanlığı'nın, İlhanlıların Horasan'a gelmelerinden sonra onlarla ilk temasıdır. Yani bu teşebbüs İlhanlı Devleti'nin doğu sınırına yapılan ilk tehdittir. İlhan Hülegü döneminde Çağataylıların Horasan için bir girişimlerinin olmadığını yukarıda aktarılmıştı. Ancak Abaka dönemindeki bu temas dostane bir amaçtan ziyade İlhanlıları, Altın Orda meselesiyle uğraşırken hazırlıksız yakalayarak Horasan'a girme amacı taşımaktadır. İlhanlı sarayında son derece iyi karşılanan Mesud Bey'in saraydan ayrılmasından kısa bir süre sonra Çağataylı askerlerin Ceyhun Nehri'nin kenarında belirmesi Mesud Bey'in bölgeye geliş amacını netleştirmişti. Bunun üzerine Mesud Bey Ceyhun Nehri'ne kadar takip edilse de ele geçirilememişti. Bunun üzerine İlhan Abaka ve Horasan'a yönelmiş ve Merv'e bağlı Serahs'a kadar ilerlemişti.[246]

Çağataylı Barak'ın Horasan coğrafyasına yönelik bu ilk hamlesi akamete uğrayınca bir süre Türkistan bölgesinde yağma faaliyetlerine girişmiştir. Onun bu yağma girişiminin altında Cengiz Han'ın mirasından kendisine kalan otlaklar ve şehirler konusunda haksızlığa uğradığı düşüncesi yatmaktadır.[247] Bu düşünce ile Çağatay Hanlığı'na yeni yaşam alanları elde etmek için diğer amca çocuklarının sahip oldukları toprakları ele geçirme girişimlerinde bulunmuştu. Bu durumu bir derece daha ileriye taşıyan Barak, Kaydu ve Altın Orda Han'ı Mengü Timur [248] ile savaşı bile göze almıştı. Barak, Kaydu ve Altın Orda (Kıpçak) ordusunu mağlup edince, Mengü Timur amcası Berkeçar'ın yardımıyla Barak'ı Mâverâünnehir'e geri göndermeyi başarmıştı. Barak aldığı yenilgiye rağmen tekrar savaşı düşünse de Kaydu ve Mengü Timur yeni bir savaşın bölgedeki şehirleri tahrip edeceğini düşündükleri için Barak'a barış teklifinde bulunmuşlardı. Mengü Timur bu görevi üstlenerek Barak'a gitmiş ve iki akraba arasında barışın

[245] Reşîdüddîn/Rûşen-Mûsevî, II, s. 1063; Benâketî, *Târîh-i Benâketî,* s. 429; Fasîh-i Hâfî, *Mucmel-i Fasîhî*, II, s. 336; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-safâ*, VIII, s. 4082; İlhan Abaka'nın Berke Han ile olan mücadelesinin ayrıntıları için bkz. Kamalov, *Moğollaron Kafkasya Politikası*, s. 61-64. Yine Berke Han dönemi için ayrıca bkz. Akdes Nimet Kurat, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, TTK Yay., Ankara 2019, s. 128-129; İlyas Kemaloğlu, *Altın Orda ve Rusya, Rusya Üzerindeki Türk-Tatar Etkisi*, Ötüken Yay., İstanbul 2015, 81-83; Enver Konukçu, "Berke Han", *DİA*, C. 5, İstanbul 1992, s. 506-507.

[246] Reşîdüddîn/Rûşen-Mûsevî, II, s. 1063-1064; Biran, "The Battle of Herât", s. 186.

[247] Moğol Devletleri arasında sürekli sürtüşmeye neden olan otlak mevzusu, onların yaşamlarının besiciliğe bağlı olmasıyla ilgilidir. Bu yüzden onlar, ellerindeki otlakları korumak ya da daha verimli olan toprakları ele geçirmek için birbirleriyle mücadele etmişlerdir. Bkz. Robert Marshall, *Doğudan Yükselen Güç Moğollar*, çev. Füsun Doruker, Sabah Kitapları, İstanbul 1996, s. 4.

[248] Mengü Timur'un İlhan Abaka ile olan mücadelesi için bkz. Kamalov, *Moğollaron Kafkasya Politikası*, s. 67-70. Ayrıca Altın Orda'da Mengü Timur dönemi için bkz. Kemaloğlu, *Altın Orda ve Rusya*, s. 83-84; Abdulkadir Yuvalı, "Mengü Timur", *DİA*, C. 29, Ankara 2004, s. 138.

tesis edilmesini sağlamıştı. Barışın şartı olarak da Mâverâünnehir'in üçte ikisinin Barak'a, üçte birinin Kaydu ve Mengü Timur'a verilmesi, Barak'ın ise topraklarının artması ve malının çoğalması için İlhan Abaka'nın memleketlerini özellikle Horasan'ı ele geçirmesi kararlaştırılmıştı.[249] Barak'ın İlhan Abaka ile savaşının sonucu ne olursa olsun bu durumdan en karlı Kaydu çıkmış olacaktı. Barak'ın savaşı kaybetmesi durumunda Kaydu ondan kurtulacaktı. Ancak olası bir başarıda Barak yeni topraklar elde edeceği için yine istediğini almış olacaktı. Bu sayede Kaydu, Barak üzerindeki etkisini artıracaktı.[250] Bu bağlamda Liu Yingsheng, Çağataylıların 1271'den itibaren Ögedey'in torunu Kaydu tarafından yönetildiğini ifade eder.[251] Kısacası bu süreç Çağatay Hanlığı'nın bağımsızlığını yitirmesi anlamına gelmektedir.

Anlaşma gereği Barak, Kaydu'nun desteği ile bir kez daha yönünü Horasan coğrafyasına çevirmişti. İran'a saldıran Barak, Horasan halkının mallarına el koymuş ve Mâverâünnehir'deki bütün hayvanlarını Horasan coğrafyasına sürdürmüştü. Ancak Mesud Bey'in bu coğrafyanın ele geçirilememesi durumunda geri dönüşün mümkün olmayacağı uyarısı üzerine Barak bu teşebbüsünden vazgeçmişti.[252] Mesud Bey'in bu öngörüsü muhtemelen elçilik vazifesiyle geldiği Horasan coğrafyasındaki tecrübesinden ileri gelmektedir. Zira o buradaki durumu yakından müşahede etmiş ve olası başarısızlığın kendilerine ölüm getireceğini öngörmüştü.

Barak, Horasan'a yönelik ileri harekâtını durdursa da bu sefer de kaleyi içten fethetmek için harekete geçmişti. Elçiler vasıtası ile İlhan Abaka'nın hizmetinde olan Çağatay'ın torunu Tegüder Oğul[253] ile temas sağlamıştı. Barak, elçiyle Horasan'a saldırma niyetinin olduğunu ve kendisinin de onların yanında durmasını içeren mesajını bir okun içerisinde ona iletmişti.[254] İlhan Abaka bu sırada İran memleketlerindeki işlerle ilgilense de diğer taraftan Horasan'dan yakından ilgilenmekteydi. Bu bağlamda Abaka, Horasan işlerini Tegüder Oğul ile müzakere etmek için huzura istemişti. Ancak Tegüder Oğul'un Barak ile olan ilişkisi açığa çıktığı için

[249] Reşîdüddîn/Rûşen-Mûsevî, II, s. 1066.
[250] George Lane, *Early Mongol Rule in Thirteenth-Century Iran A Persian Renaissance*, Routledge Curzun, London-New York 2003, s. 41. Boyle, Kaydu'nun, Barak'ı İlhan Abaka'ya saldırması konusunda cesaretlendirdiğini ifade eder. Bkz. Boyle, "Dynastic and Political History of the Īl-Khāns", s. 356.
[251] Liu Yingsheng, "War and Peace between the Yuan Dynasty and the Chaghadaid Khanate (1312-1323)", *Mongols, Turks, and Others*, ed. Reuven Amitai-Michal Biran, Brill, Leiden-Boston 2005, s. 340
[252] Reşîdüddîn/Rûşen-Mûsevî, II, s. 1069-1070.
[253] Möngke Han'ın İlhan Hülegü'yü Ön Asya'nın fethiyle görevlendirdiği sırada diğer uluslardan da şehzâdelerin ona katılması emrini vermişti. Tegüder Oğul'da Hülegü'ye eşlik ederek Ön Asya'ya gelen Çağatay Ulusu'nun temsilcisidir. Cüveynî/Kazvînî, III, s. 91; Âyetî, *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf,* s. 41; Benâketî, *Târîh-i Benâketî,* s. 397; Şebânkâreî, *Mecma'u'l-Ensâb,* s. 261; Grigor/Andreasyan, s. 47, 56.
[254] Reşîdüddîn/Rûşen-Mûsevî, II, s. 1070; *Kartlis Tskhovreba, (A History of Georgia)*, s. 363; Hâfız-ı Ebrû, *Tarih-i selâtin-i Kert,* s. 44.

huzura gelmemişti. Tübşin, Horasan şehzâdesi[255] olarak Barak ile olan görüşmeleri yürütmüştü. Barak'ın Bâdgîs otlağını[256] kendi hayvanları için boşaltmaları gerektiğini iletmesi üzerine Tübşin, durumu İlhan Abaka'ya bildirmişti. Barak'ın bu teklifi karşısında İlhan Abaka, Herât sınırları içerisinde kalan bu coğrafyasının kendilerine atalarından kalan *incü*leri[257] olduğunu ve bu coğrafyadan vaz geçmeyeceğini kesin bir dille bildirmişti. Aldığı bu cevap karşısında memnun olamayan Barak büyük bir ordu ile Horasan'a yönelmişti.[258]

Barak'ın, ittifak içinde olduğu Kaydu ve Mengü Timur'un gönderdiği emîrlerle Horasan'da buluştu. İlhanlılara yapılacak olan saldırıyı planlamak için yapılan bu toplantıya Herât yöneticisi Melik Şemsüddîn Muhammed Kert de katılmıştı.[259] Melik Şemsüddîn İlhan Abaka'nın Serahs'da bulunduğu sırada ona hizmet etmiş ve bu hizmetinin karşılığını da Herât'taki yönetiminin İlhan Abaka tarafından tekrar onaylanması ile almıştı.[260] Ancak şimdi ona karşı kurulan cephenin içinde yer almıştı. Şemsüddîn Muhammed Kert her ne kadar İlhan Abaka'ya karşı oluşturulan cephenin içinde yer alsa da Barak öncülüğündeki muhalif grubun yaptıklarını desteklediği açık değildir. Zira onun bu toplantıda bulunması kendi hâkimiyet alanını korumak istemesinden kaynaklandığı söylenebilir.[261] Bu durum da bize Kertlerin

[255] İlhan Abaka'nın Horasan'a şehzâde olarak çocuklarından Argun ya da Geyhatu'yu değil de, kardeşi Tübşin'i göndermesi kaynaklara yansımasa da kuvvetle muhtemel onların yaşlarıyla alakalı bir durumdur. Zira Abaka 1265'te tahta çıktığında otuz bir yaşındadır. Dolayısıyla 1262 yılında doğan Argun üç yaşlarındadır. Ancak Geyhatu'nun doğum tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Geyhatu'nun kardeşi Argun'dan sonra doğduğunun bilindiği için onun da bu sırada doğduğuna dair kesin bir kanıt elimizde yoktur. Reşîdüddîn/Rûşen-Mûsevî, II, s. 1150, 1187. Yine bu konuda bkz. Kansu Ekici, *İlhanlı Hükümdarı Geyhâtû ve Zamanı*, (Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi), Isparta 2012, s. 23/4 dp.

[256] Göçebe çobanlıkta beslenmenin yalnızca hayvan yetiştiriciliğine dayalı olduğunu düşündüğümüzde, kalabalık hayvan sürüleri için otlakların kullanımı konusu, Moğol devletleri için başlıca çatışma sebebi olmuştu. İlhanlı Devleti içinde önem arz eden bu otlaklar özellikle Çağataylılarla olan mücadelesinde önemli rol oynamıştır. Bu yüzden Moğollar, otlaklarını Anadolu, Azerbâycân ve Horasan şeklinde üçe ayırıp yaylak ve kışlak olarak kullanmışlardır. Bahsi geçen yaylak ve kışlakların İlhanlı Devleti tarafından kullanımının ayrıntılı bir incelemesi için bkz. Uyar, *İlhanlı Devleti'nin Askerî Teşkilatı,* s. 100-113; Uyar, "İlhanlı Devleti'nin Önemli Yaylak ve Kışlakları", s. 244-257.

[257] İlhanlı hanedânının özel mülk ve mallarını ifade etmek için kullanılan bu terimin ayrıntılı bir incelemesi için bkz. Şemîs Şerîk Emîn, *Istılâhât-i Dîvân-i Dovrân-i Mogûl*, İntişârât-i Ferheng-i Edeb ve Hüner-i Îrân, Tahran 1357 hş., s. 51-55; Sanae Takagi, "The *Īnğū* in Iran under the Ilkhanate", *Orient*, vol. 55, 2015, s. 77-90; Abbâs Kadyânî, *Ferheng-i Câm'i-i Târîh-i Îrân*, İntişârât-i Ârven, Dânişgâh-i Şîrâz 1387 hş., s. 164-165; Osman Gazi Özgüdenli, "İncü", *DİA*, C. 21, İstanbul 2000, s. 281; Dayı, *Moğolların Teşkilat ve İdari Tarihi*, s. 377-379.

[258] Reşîdüddîn/Rûşen-Mûsevî, II, s. 1070-1072; Hâfız-ı Ebrû, *Tarih-i selâtin-i Kert,* s. 45-46; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-safâ*, VIII, s. 4090, 4093; Boyle, "Dynastic and Political History of the Īl-Khāns", s. 357. Potter, Bâdgîs'i Abaka ve Barak arasındaki savaşın başlıca nedeni olarak ifade eder. Bkz. Potter, *The Kart dynasty of Herat,* s. 60.

[259] Reşîdüddîn/Rûşen-Mûsevî, II, s. 1072; Hâfız-ı Ebrû, *Tarih-i selâtin-i Kert,* s. 48.

[260] Fasîh-i Hâfî, *Mucmel-i Fasîhî,* II, s. 335, 337.

[261] Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, s. 408. Potter, Şemsüddîn Muhammed Kert'in Barak'ı desteklemesine şüpheyle yaklaşarak bu durumun onun sonunu getirdiğine dikkat çeker. Bkz. Potter, *The Kart dynasty of Herat,* s. 42. Yine bu konuda Lane'de Melik Şemsüddîn Muhammed Kert gibi akıllı bir adamın Barak'ın vaatlerine kanmış olabileceğine şüpheyle yaklaşır. Bkz. Lane, *Early Mongol Rule in Thirteenth-Century Iran,* s. 101.

mevcut siyasî koşullara göre konum aldığı ve daima güçlünün tarafını seçtiğini göstermektedir. Zira benzer bir durum İlhan Hülegü döneminde yaşanmıştı. Şemsüddîn Muhammed Kert, İlhan Hülegü'nün Çağataylı Berke ile olan savaşında Müslüman olmasına rağmen İlhanlı saflarında yer almıştı.[262] Burada da görüldüğü gibi Kertler çıkarları için kendi dindaşlarıyla bile savaşmış ve güçlünün yanında yer almıştı. Bu sayede Herât bölgesindeki varlıklarını sürdürebilmişlerdi. Dolayısıyla Barak olayını da bu bağlamda değerlendirilmesi gerekmektedir.

Barak, müttefikleriyle yaptığı toplantı sonrasında tıpkı İlhan Hülegü gibi Ceyhun Nehri üzerine kurdurduğu köprüden 1268/1269 yılında karşıya geçerek Bedehşân, Keşm, Şabûrgân, Tâlekân ve Merv hududundan Nîşâbûr yakınlarına kadar bölgeyi kuşatma altına almıştı.[263] İlhanlı kuvvetleri Şehzâde Tübşin ve Argun Aka önderliğinde Barak'a karşı koyamamış ve geri çekilmek zorunda kalmışlardı. Argun Aka elinde kalan orduyu düzenleyip yardıma gelecek olan İlhan Abaka'nın birliklerini beklerken Tübşin, Mâzenderân'a geçmiş ve buradan İlhan Abaka'ya elçiler vasıtasıyla Barak'ın geldiğini haber vermişti.[264] Kışı Mâzenderân'da geçiren İlhan Abaka 1270 yılında Çağatay Han'ı Barak ile savaşmak için yönünü tekrar Horasan'a çevirmişti.[265] Barak ile savaş hazırlığı öncesi aynı yıl Horasan vezîrliğine Hâce Vecihüddîn Zengi'yi görevlendirmişti.[266] Horasan'da Hâce İzzüddîn Tâhir'in yerine oğlu Hâce Vecihüddîn Zengi'nin görevlendirilmesiyle ilgili sadece Devletşâh bilgi vermektedir. Devletşâh Tezkiretu'ş-*şu'arâ* adlı eserinde, Argun Aka'nın Hülegü zamanında Hâce İzzüddîn Tâhir hakkında söylediklerinden dolayı görevden alındığını aktarır. Ancak Argun Aka'nın İzzüddîn Tâhirle ilgili neler söylediğini açıkça belirtmemişti. Bu konuda sadece onun azledildiğini ve bir miktar parasına el konduğunu ifade etmişti.[267]

Öte yandan Barak yönünü Nîşâbûr'dan Herât'a çevirmiş ve Bâdgîs'i Çağatay şehzâdesi Yesavur'a[268] otlak olarak vermişti. Ardından Mergavul'a Nîşâbûr ve Tûs yolu boyunca

---

[262] Bu savaşın ayrıntıları ve Şemsüddîn Muhammed Kert'in savaştaki rolü için bkz. İsfizârî, *Ravzâtu'l-cennât fî evsâfi medîneti'l-Herât,* I, s. 402, 417-419; Hâfız-ı Ebrû, *Tarih-i selâtin-i Kert,* s. 40-60.

[263] Vassâf, Barak'ın Ceyhun Nehri'nden geçerken yanında 100.000 atlısının olduğunu söyler. *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf,* s. 41. Fasîh-i Hâfî ise ordunun 500 kişi olduğunu kaydeder. Fasîh-i Hâfî, *Mucmel-i Fasîhî,* II, s. 338. Hândmîr, Barak'ın büyük bir orduyla beraber Horasan'ın yanı sıra Irak ve Azerbâycân'ı da ele geçirdiğini söyler. Hândmîr*, Habîbu's-siyer,* III, s. 83.

[264] Reşîdüddîn/Rûşen-Mûsevî, II, s. 1072-1073; Âyetî, *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf,* s. 41; Şebânkâreî, *Mecma'u'l-Ensâb,* s. 263.

[265] Reşîdüddîn/Rûşen-Mûsevî, II, s. 1078; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-safâ,* VIII, s. 4102.

[266] Spuler, *İran Moğolları*, s. 374. Reşîdüddin bu atamadan bahsetse de herhangi bir tarih zikretmemiştir. Bkz. Reşîdüddin/Aka vd., s. 79. Yine Reşîdüddîn, *Şu'ab-i Pençgâne adlı eserinde* Hâce İzzüddîn Tâhir'den sonra oğlu Hâce Vecihüddîn Zengî'nin Horasan'a gönderildiğini kaydetse de burada da herhangi bir tarih vermemişti. Bkz. Reşîdüddîn, *Şu'ab-i Pençgâne,* vr. 143. Ayrıca bkz. *Muizzu'l Ensâb,* vr. 68.

[267] Semerkandî, *Tezkiretu'ş-şu'arâ,* s. 158.

[268] Çağatay Ulusuna mensup olan Şehzâde Yesavur ismi kaynaklarda farklı şekilde yazılmıştır (يسور ييسور, يساور,

gitmesini emrederek kendisi de Tâlekân'a geçmişti. Buradan 19 Mayıs 1270 tarihinde Nîşâbûr'a giren Barak ve birlikleri şehri yağmalamış ve birçok insanı öldürmüşlerdi.[269] Bir sonraki gün emîrlerinden birisine Herât için de aynı emri verse de Kutluğ Timur'un bu harekâtın İran memleketlerinin tepkisine sebep olacağını söylemesi üzerine bundan vazgeçmişti. Bunun üzerine Melik Şemsüddîn'in Haysâr Kalesi'nden[270] Kutluğ Timur tarafından Barak'ın huzuruna getirilmesi kararlaştırıldı. Kutluğ Timur, Haysâr Kalesi'ne ulaşınca Melik Şemsüddîn'e, Horasan memleketlerini aldıklarını ve yanlarında olması durumunda tüm bu coğrafyanın kendisine verileceğini iletti. Bu teklife kayıtsız kalamayan Melik Şemsüddîn, Barak'ın huzuruna varmış ve Kutluğ Timur aracılığıyla verdiği sözü yerine getirerek Horasan memleketlerini Melik Şemsüddîn'e bıraktığını (*tusamişi*)[271] söylemişti. Melik Şemsüddîn, her ne kadar İlhan Abaka'ya bağlılığının karşılığında Herât'ı tekrar elde etse de siyasî durum ve şartların gelişimine göre şekil aldığını burada ispat etmişti. Zira öncesinde Barak'ın yaptığı toplantıya katılarak bunun sinyalini vermişti. Ancak Barak'ın Horasan'ın zenginlerinin ismini istemesi üzerine durumdan şüphelenen Melik Şemsüddîn, Barak'ın yanından ayrılarak Herât halkına durumu bildirmiş ve Haysâr Kalesine çekilerek İlhan Abaka'nın gelişini beklemişti.[272]

İlhan Abaka 27 Nisan 1270 tarihinde Tübşin dışındaki bütün kardeşleri, emîrleri ve ordusuyla Azerbaycan hudutlarından yola çıkmıştı. Rey civarında Tübşin ve Argun Aka onu karşılamış ve oradan Râdekân otlağı üzerinden Bâharz'a ulaşmıştı. Buradan Kabartu Bahadur'u, Çağatay cephesinden haber alması için *casus*[273] olarak görevlendirse de Kabartu Fâryâb'a ulaşamadan geri dönmüştür. Bunun üzerine aynı görev için Abaka, Topçak Bahadur

---

,ميسور ميسور). Bu isimlerin geçtiği yerdeki olayların kronolojisi takip edildiğinde bunların aynı kişiye işaret ettiğini tespit edebilmekteyiz. Dolayısıyla kaynaklardaki bu farklı yazımların müstensihlerin yazım farklılıklarından kaynaklandığı kanaatindeyiz. Reşîdüddîn, Yesavur'un Ûrûktemûr'un oğlu olduğunu kaydeder. Bkz. Reşîdüddîn, *Şu'ab-i Pençgâne,* vr. 119; Yine Reşîdüddîn destekleyen benzer kayıtlar için bkz. Âyetî, *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf,* s. 353; Kâşânî, *Târîh-i Ûlcâytû*, s. 174. Yesavur, Moğolca sol kolun binbaşısı anlamına gelmektedir. Bkz. Tuncer Gülensoy- Paki Küçüker, *Eski Türk-Moğol Kişi Adları Sözlüğü*, Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul 2015, s. 524.

[269] Reşîdüddîn/Rûşen-Mûsevî, II, s. 1077; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-safâ,* VIII, s. 4099-4100.

[270] Gûr'daki Haysâr Kalesi, Afganistan'ın dağlık bölgelerinde inşa edilmiş birçok kaleden biridir. Özellikle Kert hükümdarları, Moğol saldırılarından korunmak için zamanlarının çoğunu bu kalede geçirmişlerdir. Kale, Cengiz Han'ın Horasan'ı ele geçirdiği sırada yüksekliği ve erişim zorluğuyla ele geçirilememiştir. Haysâr Kalesi'nin Kert yönetimindeki rolü için bkz. Potter, *The Kart dynasty of Herat,* s. 62-66.

[271] Moğolca bir terim olan Tusamişi, vermek, bırakmak, birisine teslim etmek veya birisinin sahipliğine bırakmak anlamında kullanılmaktadır. Bkz. Reşîdüddîn/Rûşen-Mûsevî, III, s. 2343.

[272] Reşîdüddîn/Rûşen-Mûsevî, II, s. 1077-1078; Fasîh-i Hâfî, *Mucmel-i Fasîhî*, II, s. 338; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-safâ,* VIII, s. 4095-4098; Biran, "The Battle of Herât", s. 190.

[273] İlhanlı Devleti'nin yaptığı savaşlar sırasında yürüttüğü casusluk faaliyetlerine dair örnekler için bkz. Uyar, *İlhanlı Devleti'nin Askerî Teşkilatı,* s. 124-125. Ayrıca XIII ve XIV. yüzyıldaki casusluk faaliyetlerinin daha kolay anlaşılması için bkz; Muhammed bin Hinduşâh Nahçivânî, *Düstûr el-Kâtib fî Ta'yîn el-Merâtib*, tash. A. A. Alizâde, I, Moskova 1946, s. 340-349; Mustafa Uyar, "Hinduşâh Nahçivânî'ye Ait Düstûr el-Kâtib fi Ta'yîn el-Merâtib Adlı Eserde Casusluk Anlayışı", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. XXIV, 2005, S. 38, s. 281-289.

ve Nikbay Bahadur'ı Belh'teki Fâryâb'a göndermişti. Bu sırada Mergavul, Barak'a askerlerin geldiği haberini yetiştirmişti. Barak, gelenlerin Tübşin ve Argun Aka olması durumunda endişelenilmemesi gerektiğini, ancak eğer gelen Abaka ise ona göre bir önlem alınması gerektiğini söylemişti.[274] Çünkü İlhan Abaka ile ilk defa karşılaşacaktır ve tedbir alınması yönünde verdiği talimattan onun Abaka'yı hafife almadığı söylenebilir. Ancak Tübşin ve Argun Aka ile daha önceden Merv'de karşılaşmıştı. Onların savaş taktiklerine yakından müşahede etmişti. Dolayısıyla onları Abaka'ya göre daha kolay bir rakip olarak görmekteydi.

İlhan Abaka ileri harekâtını sürdürerek Bâdgîs'e kadar ulaşmıştı. Buradan hitabet yönü güçlü, Barak'ı etkileyebileceğini düşündüğü ancak kaynakların ismini zikretmediği birini elçi olarak Barak'a göndermiştir. Elçi, İlhan Abaka'nın Horasan'a geldiğini haber vermiş ve ayrıca Barak'ı kötülük ve zulümle bu coğrafyada hâkimiyet kuramayacağı konusunda uyarmıştı.[275] Ancak hem bu uyarı hem de İlhan Abaka'nın barış telifi Çağataylılar tarafında pek hoş karşılanmamıştı. Sadece Şehzâde Yesavur barış teklinin kabul edilmesini isterken Mergavul ve diğerleri İlhan Abaka'nın bölgede dahi olmadığını ileri sürerek savaşmaktan yana tavır almışlardı. Onlar bu durumun bir oyalama ve aldatma taktiği olduğunu düşünerek *casus*lar aracılığıyla Abaka'nın bölgedeki varlığını teyit ettirme çalışmışlardı.[276]

Çağatay tarafından İlhan Abaka'nın teklifi üzerine yapılan toplantıda savaş kararının çıkması üzerine Barak, İlhan Abaka'nın gerçekten bölgede olduğunu tespit etmek için *casus*lar görevlendirmişti. Diğer taraftan Abaka, Herât'ı yağmalamayı düşünse de bu kararından vazgeçmişti. Emîr Toguz'a Çağataylılarla savaşmak için uygun bir yer tespit etmesini istemişti.[277] İranlı âlim ve filozof Nâsirüddin Tûsî'nin de eserinde belirttiği gibi uygun savaş yerinin tespit edilmesi hükümdarın savaş zamanında yapması gereken görevlerinden birisiydi.[278] Bu sırada Emîr Toguz, Karasu Nehri yakınlarında üç Çağatay *casus*u yakalamıştı. Abaka'nın bölgede olup olmadığını tespit etmek için görevlendirilen bu Çağatay *casus*ları,

[274] Reşîdüddîn/Rûşen-Mûsevî, II, s. 1078-1079; Hândmîr, *Habîbu's-siyer*, III, s. 88.
[275] Reşîdüddîn/Rûşen-Mûsevî, II, s. 1080; Benâketî, *Târîh-i Benâketî,* s. 429; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-safâ*, VIII, s. 4102-4103.
[276] Reşîdüddîn/Rûşen-Mûsevî, II, s. 1080-1081.
[277] Moğollar, savaşları için uygun zamanın ve mekânın belirlenmesine son derece özen göstermişlerdi. Zira bu durum kalabalık Moğol ordularının sevk ve idaresini kolaylaştırmaktadır. İlhan Abaka'nın Emîr Toguz'dan savaş için uygun bir yer belirlemesini istemesi de bu cümledendir. Bu konudaki değerlendirme için bkz. Uyar, *İlhanlı Devleti'nin Askerî Teşkilatı,* s. 167-168; Mustafa Uyar, "İlhanlı (İran Moğolları) Ordularının Savaş Öncesinde Yaptığı Stratejik Hazırlıklar ve Savaş Sırasında Yaptıkları Hileler", *Gazi Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi,* C. 29, 2009, s. 442-443.
[278] Nâsirüddin Tûsî'nin bu konudaki görüşleri için bkz. Nasîru'd-dîn et-Tûsî, *Risâle der Resm vo Âyîn-e Îlkhânî (Devlet Finansı Üzerine Düşünceler)*, çev. Mehmet Bayrakdar, Ofset Repromat, Ankara 1988, s. 20; Şerefeddin Yaltkaya, "İlhanîler Devri İdarî Teşkilâtına Dair", *THİTM*, II, İstanbul 1939, s. 9.

İlhanlılar tarafından yakalanınca içlerinden birisi Abaka'nın huzurunda, Çağataylı cephesinde olup biteni anlatmıştı. Bunun üzerine dâhice bir planı Herât Kadısı Şemsüddîn Şirazî ile hayata geçiren İlhan Abaka ansızın Barak ve ordusunun önüne çıkmayı planlamıştı. İlhanlı karargâhından kaçmasına izin verilen *casus*un Çağatay tarafına anlattıkları üzerine harekete geçen Barak ve beraberindekiler Herât Suyu'nu geçtikten sonra ovadaki bütün çadırları yağmalamışlardı. Geceyi eğlence içinde burada geçiren Barak ertesi gün Karasu kıyısındaki İlhanlı ordularını görünce tuzağa düştüğünü anladı. Karasu kıyısında 22 Haziran 1270 tarihinde gerçekleşen savaşta Barak ağır bir yenilgi aldı.[279] Böylece İlhan Abaka iki aydan daha az bir sürede Horasan'daki Çağataylı varlığına son vermeyi başarmıştı.

Barak'ın bu savaştan kesin galip olarak çıkacağı görüşünün[280] aksine İlhan Abaka İlhanlı Devleti için son derece önemli bir zafer kazanmıştı. Abaka, Horasan coğrafyasındaki Çağatay tehdidini bertaraf ettikten sonra bölgeyi eskiden olduğu gibi yine kardeşi Tübşin yönetimine bırakarak başkent Tebrîz'e geri dönmüştü.[281] Çağataylı Barak ise aldığı yenilgi karşısında canını zor kurtarmış ve az sayıdaki askerleriyle birlikte Herîrûd Nehri'ni karşıya geçebilmişti.[282] Dolayısıyla Barak'ın Kaydu ve Altın Orda destekli Horasan'da yayılma girişimi başarısız olmuştu.[283]

İlhan Abaka başkente dönse de Horasan işleriyle yakından ilgilenmişti. Özellikle Herât Savaşı sırasında Melik Şemsüddîn'in tutumu cezalandırmak istemiş olacak ki 1275 yılında onu yakalamaları için bir ordu bile görevlendirmişti. Ancak *Sâhib-i Dîvân* Şemsüddîn Muhammed Cüveynî, İlhanlı-Çağatay savaşında ordunun son derece bitkin düştüğünü söyleyerek bu seferi iptal ettirmişti. Ardından kendisine tevdi edilen bu görevi oğlu Bahâüddîn Muhammed Cüveynî'nin yapması konusunda ferman yazdırmıştı. Ancak Kadı Fahrüddîn ve Nizâmüddîn Evbehî, Bahâüddîn Muhammed'in Herât'a yönelmesini Melik Şemsüddîn'in onurunun incinmesi açısından uygun görmemişlerdi. Öte yandan Melik Şemsüddîn de İlhan Abaka'nın

[279] Reşîdüddîn/Rûşen-Mûsevî, II, s. 1082-1088; Benâketî, *Târîh-i Benâketî,* 431-432; Şebânkâreî, *Mecma'u'l-Ensâb,* 263-264; Âyetî, *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf,* s. 42; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-safâ*, VIII, 4104-4107; Hayton, *Doğu Ülkeleri Tarihinin Altın Çağı*, s. 127-128; Galstyan, *Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar*, s. 69. Biran, "The Battle of Herât", s. 195. Herât Savaşı'nda İlhanlı Devleti ve Çağatay Hanlığı'nın asker sayısı ve teçhizatı bakımından bir değerlendirmesi için bkz. Uyar, *İlhanlı Devleti'nin Askerî Teşkilatı,* s. 52-53.

[280] Rahmetî-Murâdî Nejâd, *"Munâsâbat-i Ulûs-i Çağatây ve İlhânân der 'Ahd-i Abâkâ Hân",* s. 61.

[281] Reşîdüddîn/Rûşen-Mûsevî, II, s. 1088; Hândmîr, *Habîbu's-siyer*, III, 109; Boyle, "Dynastic and Political History of the Īl-Khāns", s. 360

[282] Barak'ın Herât Savaşı'ndan yenilgisinden sonraki Çağataylıların durumu için bkz. Reşîdüddîn/Rûşen-Mûsevî, II, s. 1089-1096.

[283] May, "The Ilkhanate and Afghanistan", s. 291-292.

huzuruna gitmekten başka çaresi olmadığını düşünerek Tebrîz'e Abaka'nın katına ulaşmıştı.[284] Lane, Abaka'nın Şemsüddîn Muhammed Kert'in Çağatay kampındaki toplantıya katıldığını öğrendikten sonra onun hakkındaki düşüncelerinin kesinleştiğini öne sürmektedir.[285] Bu nedenle İlhan Abaka ona iltifat etmemişti. Dolayısıyla bu tutum İlhan Abaka'nın Melik Şemsüddîn'i gözden çıkardığının göstergesiydi. Esasen onun tekrar Herât'a dönmesine izin vermemesi de bu durumu desteklemektedir. İlhanlı emîrleri Şemsüddîn Muhammed Kert'in önceki hizmetlerini İlhan Abaka'ya hatırlatsalar da o, kararından dönmemişti. Hatta oğlu Melik Rüknüddîn Kert (1278/79-1305) ve kardeşini hapse attırarak Melik Şemsüddîn'in ailesinin Herât'ta tekrar hüküm sürmesini engellemek istemişti.[286]

İlhan Abaka'nın bu tutumu Horasan coğrafyasında kendisine dolayısıyla İlhanlı Devleti'ne itaatte tereddüt gösterenlerin cezasız kalmayacağını göstermektedir. Bu aynı zamanda İlhanlı Devleti'nin bölgede otoritesinin zedelenmemesi açısından önemli bir hamledir. Melik Şemsüddîn'in cezalandırılması da bu cümledendir. Ancak Melik Şemsüddîn'i ortadan kaldırılması Herât'ta kargaşa dönemini de beraberinde getirmişti. Bunun üzerine İlhan Abaka Melik Şemsüddîn'in oğlu Melik Rüknüddîn Kert'i babasının adıyla II. Şemsüddîn Sagîr olarak *şıhne* Kaçâk Nâmî ile birlikte Herât'a göndermişti.[287] Ayrıca babası ile karıştırılmaması için küçük anlamına gelen *kehin/kihin* lakabını kullanmıştı.[288] İlhan Abaka'nın Melik Rüknüddîn'i

[284] Reşîdüddîn/Rûşen-Mûsevî, II, s. 1105-1107; Hâfız-ı Ebrû, *Tarih-i selâtin-i Kert*, s. 66-71.
[285] Lane, *Early Mongol Rule in Thirteenth-Century Iran*, s. 101.
[286] Reşîdüddîn/Rûşen-Mûsevî, II, s. 1107; İsfizârî, *Ravzâtu'l-cennât fî evsâfi medîneti'l-Herât*, I, s. 420-421; Potter, *The Kart dynasty of Herat,* s. 43. Melik Şemsüddîn Muhammed Kert'in ölümüyle ilgili dönemin çağdaş kaynaklarında farklı bilgiler mevcuttur. Bu konuda Reşîdüddîn onun Tebrîz kalesine hapsedildikten sonra burada yüzüğünün taşının altındaki zehiri tutmaç ile yiyerek öldüğünü kaydeder. Devamında onun İlhan Abaka tarafından gönderilen Hûlkûtû tarafından mezara konulduğunu aktarır. Bkz. Reşîdüddîn/Rûşen-Mûsevî, II, s. 1107. Bu konuda İsfizari onun İlhan Abaka'nın emriyle hamamda yedirilen karpuzdan zehirlenerek öldüğünü kaydeder. Hatta onun ölüm haberi İlhan Abaka'ya ulaştığı zaman, Abaka bu haberin doğruluğunu teyit ettirmek için bir adamını görevlendirmişti. Sâhî Halatû adındaki bu adam yaptığı araştırmadan sonra İlhan Abaka'ya gelerek onun bir tabuta konulduktan sonra Cam vilayetine gönderildiğini söylemiştir. Bkz. İsfizârî, *Ravzâtu'l-cennât fî evsâfi medîneti'l-Herât*, I, s. 421-422; Hâfız-ı Ebrû, *Tarih-i selâtin-i Kert*, s. 72. Grousset, Melik Şemsüddîn Muhammed Kert'in Tebriz'de gizlice İlhan Abaka tarafından zehirletildiğini öne sürer. Bkz. Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, s. 408. Potter, Moğollardan bir yarlıgla aldığı, hizmet ettiği ve sonrasında sadâkatinden şüphe edilen Melik Şemsüddîn'in kurduğu idarî yönetimin, tüm Kertler boyunca devam ettiğine dikkat çekmiştir. Bkz. Potter, *The Kart dynasty of Herat,* s. 44. Lane, Moğollara hizmet denen ve Herât'a huzur ve refah getiren Şemsüddîn Muhammed Kert'in bir çıkar çatışması sebebi ile öldüğünü iddia eder. Bkz. Lane, *Early Mongol Rule in Thirteenth-Century Iran*, s. 102.
[287] İsfizârî, *Ravzâtu'l-cennât fî evsâfi medîneti'l-Herât*, I, s. 424-425; Seyyid 'Alî Mü'yyîd-i Sâbitî, *Târîh-i Nîşâbûr*, Silsile-i İntişârât-i Encumen-i Âsâr-i Millî, Tahran 2525 şş., s. 195; Potter, *The Kart dynasty of Herat,* s. 45; Lane, *Early Mongol Rule in Thirteenth-Century Iran*, s. 175; M. Longworth Dames, "Efganistan", *İA*, C. 4, Eskişehir 2001, s. 157. İsfizari, Melik Rüknüddîn'in Herât'ta adaleti gözeten, halkını koruyan ve kollayan bir yönetim anlayışı benimsediğini ifade eder. Ayrıca onun bu yönetim anlayışı dolayısıyla Horasan'ın bütün büyüklerinin onun hizmetine girmek için yanına geldiğini söyler. İsfizârî, *Ravzâtu'l-cennât fî evsâfi medîneti'l-Herât*, I, s. 426.
[288] Hâfız-ı Ebrû, *Tarih-i selâtin-i Kert,* s. 73.

babasının lakabıyla Herât'a göndermesi onun Melik Şemsüddîn'in Herât'taki güçlü otoritesini tekrar bölge halkı üzerinde hissettirmek istemesiyle açıklanabilecek bir durumdur. Zira kaynağın verdiği bilgiye bakacak olursak Melik Şemsüddîn döneminde Herât'ta adalet ve huzurun tesis edildiğini tespit edilebilmektedir.[289]

İlhan Abaka'nın Herât işleriyle meşgul olduğu sırada Çağataylılar tekrar harekete geçmişti. Çağatay'ın torunlarından Bucay'ın oğlu Abdullah'ın lideri olduğu Nikuderîler[290] Şîrâz kapılarına kadar gelmişlerdi. Bunu Horasan için bir tehdit gören İlhan Abaka 25 Mayıs 1278 tarihinde bir kez daha Tebrîz'den Horasan'a doğru yola koyulmuştu. Özellikle Karaunasların[291] Nikuderîlerle birlikte hareket etmesi İlhanlı Devleti'nin doğu sınırını hareketlendirmiştir. Bunun üzerine İlhan Abaka oğlu Argun'u 14 Temmuz 1279 tarihinde Nikuderîler'i bölgeden uzaklaştırması için görevlendirmişti. Argun'un babası dönemindeki bu ilk görevinde Nikuderîler'in peşinden Sîstân'a kadar gitmişti. Ayrıntılarına ulaşılamayan Argun'un bu ilk askerî harekâtından sonra Sîstân'dan döndüğü bilinmektedir. Bu sırada İlhan Abaka 25 Temmuz 1279 tarihinde Herât şehrine girince Karaunaslar İlhanlı Devleti'ne bağlanmışlardı. Bunun üzerine İlhan Abaka onlara çeşitli ikramlarda bulunduktan sonra başkent

[289] İsfizârî, *Ravzâtu'l-cennât fî evsâfi medîneti'l-Herât*, I, s. 424.

[290] Nikuderîler'in kökeni ve faaliyetlerinin ayrıntıları için bkz. Ömer Subaşı, "Moğol Neküderîlerin Kökeni ve Faaliyetleri", *Belleten*, LXXXIII/298, Aralık 2019, s. 853-886. Jackson, Nikuderî ve Karaunasları bir kabul etmiş ve Hint kaynaklarının Nikuderîlerden hiç bahsetmediğini aktarmıştır. Dolayısıyla Nikuderîlerin sadece Moğollar tarafından Farsça kaynaklarda geçtiğini ifade etmiştir. Bkz. Peter Jackson, *The Delhi Sultanate A Political and Military History*, Cambridge University Press, New York 2003, s. 328. Nikuderî ve Karaunasların birlikte ele alındığı ve genelde birbirlerinden büyük farklılıkların olmadığı anlatan güncel bir çalışma için bkz. May, "The Ilkhanate and Afghanistan", s. 285-295. Yine Nikuderîler için bkz. Mohsen Rahmetî-Tâhire Bîrânvend, "Peyâmedhâyî İctimâ'î-İktisâdî Tahtûtâz Negûderîyân der Kalemrû-i Îlhânî (652-696)" *Pejûheşgâh-i 'Ulûm-i İnsânî ve Mutâl'ât-i Ferhengî*, 1, 1391, s. 97-116.

[291] Karaunaslar, Hindistan sınırında karma bir Moğol grubu olarak hem Çağatay hem de İlhanlılar tarafından askerî güç olarak kullanılmışlardır. İlhan Abaka döneminde İlhanlı Devleti'ne bağlanan bu grup, Argun'un hükümdar olmasıyla ona hizmet etmişlerdir. Christopher P. Atwood, *Encyclopedia of Mongolia and the Mongol Empire*, Facts on File, Inc, New York 2004, s. 447-448. Öte yandan Buell, Karaunasları İran ve Hindistan arasındaki Moğol grubu olarak tanımlar. Bkz. Buell, *Historical Dictionary of the Mongol World Empire*, s. 223. Marco Polo ise Karonas olarak isimlendirdiği bu topluluğun adının karışık kan anlamına geldiğini söyler. Bunun sebebini de annelerinin Hintli, babalarının da Moğol olmasına bağlar. Acımasız ve bulunduğu bölgede hırsızlık yaptıklarını söylediği bu kalabalık topluluğun liderinin Negüdar olduğunu iddia eder. Bkz. Polo, *Dünyanın Hikâye Edilişi*, s. 93-95. Bu konuda Sümer ise Karaunasların Türk ve Moğollardan oluştuklarını ve onların Mâverâünnehir'de yaşadıklarını söyler. Bkz. Faruk Sümer, "Anadolu'da Moğollar", *SAD*, S. 1, Ankara 1970, s. 24/16 dp. Bu konuda diğerlerinden farklı olarak Jackson, Karaunas teriminin Hindistan'ın Müslüman bölgesinde kullanıldığını aktarmıştır. Bkz. Jackson, *The Delhi Sultanate*, s. 328. Jackson'ın Karaunasların Orta Asya'daki faaliyetlerine dair çalışması için bkz. Peter Jackson, "The Mongols of Central Asia and the Qara'unas", *Iran*, 56/1, 2018, s. 91-103. Karaunasların XIV. yüzyılda bir krallık oluşturma çabalarının anlatıldığı çalışma için bkz. Michele Bernardini, "The Mongol puppet lords and the Qarawnas", *Ferdowsi, the Mongols and the History of Iran: Art, Literature and Culture from Early Islam to Qajar Persia*, ed. Robert Hillenbrand, A. C. S. Peacock, Firuza Abdullaeva, London 2013, s. 169-176. Ayrıca May'in Karaunasları Nikuderîlerle birlikte değerlendirdiği güncel çalışması için Bkz. May, "The Ilkhanate and Afghanistan", s. 285-295.

Tebrîz'e geri dönmüştü.[292] Bundan sonra İlhan Abaka'nın Horasan özelinde herhangi bir faaliyetinin olmadığını söylenebilir. Onun 1 Nisan 1282 tarihinde ölümünden[293] sonra Horasan'daki mücadele oğlu Argun ve kardeşi Ahmed Tegüder'in taht kavgası üzerinden şekil almıştı.

1. 2. 3. Hanedân İçindeki İlk Savaş: İlhan Ahmed Tegüder (1282-1284)

İlhan Abaka döneminde Horasan coğrafyasındaki yoğun dış mücadele yerini Ahmed Tegüder döneminde iç siyasette yeğeni Argun ile olan taht çekişmesine bırakmıştı. Bu ikili arasındaki iktidar mücadelesi Şehzâde Argun'un Horasan coğrafyasında bulunduğu sırada[294], amcası Ahmed Tegüder'in 21 Haziran 1282 tarihinde Aladağ'da İlhanlı tahtına oturmasıyla başlamıştı. Bu durum Horasan ve merkez Tebrîz arasında bir iktidar mücadelesinin olduğunu göstermektedir. Argun, şehzâde olarak Horasan'da babası İlhan Abaka'nın verdiği görevi ifa ederken kendisini babasından sonra tahtın yeni sahibi olarak düşündüğü için Ahmed Tegüder'in İlhanlı tahtına oturması onu son derece rahatsız etmişti.[295] Zira Horasan'a şehzâdelik eğitimi için gönderilirken babasından sonra tahta çıkacağı düşüncesi veya tahtı kendi hakkı olarak

[292] Reşîdüddîn/Rûşen-Mûsevî, II, s. 1109-1110; Hândmîr, *Habîbu's-siyer*, III, s. 140. Nikuder, (metinde Tağudar) Gürcistan bölgesinde gücünü artırmaya başlayınca, bölgede eşkıyalık faaliyetlerine başlamıştı. Bu durumdan son derece rahatsız olan Ermeni ve Gürcü prensleri İlhan Abaka'dan yardım istemişlerdi. Abaka bu iş için Şiremün'u 100.000 kişiden oluşan bir orduyla Nikuder üzerine göndermişti. Şiremün, Ermeni ve Gürcü askerlerinde yardımıyla Nikuder'i yakalayarak İlhan Abaka'ya götürmüştür. Bu konudaki ayrıntı için bkz. Grigor/Andreasyan, s. 81-83. Yine İlhan Abaka'nın Nikuderîlerle olan mücadelesi için bkz. Ömer Subaşı, *Gürcü-Moğol İlişkisi Güney Kafkasya 1120-1346*, Kitabevi Yay., İstanbul 2015, s. 115-124.

[293] Reşîdüddîn/Rûşen-Mûsevî, II, s. 1118; Âyetî, *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, s. 94.

[294] Elimizde Argun'un Horasan'a ne zaman gittiğine dair kesin bir tarih yoktur. Abaka döneminde Horasan'a gönderilen Tübşin'in bölgedeki varlığını 1270'e kadar tespit edebilsek de Reşîdüddîn'in, İlhan Abaka'nın Tübşin'den sonra yerine Horasan'a gönderildiğini söylediği Yesüder ile ilgili bilgileri kısıtlıdır. Zira bu durum hem Tübşin ölüm tarihini hem de Yesüder'in ne zaman Horasan'a gönderildiği bilgisinin tespitini bir hayli güçleştirmektedir. Dolayısıyla Argun ile ilgili tespitlerimizi de sınırlandırmaktadır. Yine Reşîdüddîn'den hareketle babası Abaka'nın 25 Mayıs 1278'de Horasan'a hareket ettiğini ve 14 Temmuz 1279'da Argun'u Nikuderîler'i bölgeden uzaklaştırmak için görevlendirdiğini biliyoruz. Ancak Argun'un ilk defa Horasan'a babasıyla birlikte mi; yoksa daha öncemi Horasan'a geldiğini kaynağın verdiği bilgiden tespit etmek güç olsa da bize göre Argun babasından önce Horasan'a gelmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Bkz. Reşîdüddîn/Rûşen-Mûsevî, II, s. 1088-1099, 1109. Bu konuda Spuler'de kesin bir tarih vermekten kaçınmıştır. Spuler, *İran Moğolları*, s. 374. Yine bu konuda Uyar, Marco Polo'dan hareketle Argun'un babası zamanında yaşının küçük olması dolayısıyla Sartak Noyan ile birlikte Horasan'a gönderildiğini kaydeder. Bkz. Mustafa Uyar, *İlhanlı Devletinde Argun Dönemi (1284-1291)*, (Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2001, s. 11.

[295] Reşîdüddîn/Rûşen-Mûsevî, II, s. 1126; Âyetî, *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, s. 66; Şebânkâreî, *Mecma'u'l-Ensâb*, s. 264-265; İbnü'l-İbrî, *Târîhu Muhtasari'd-Düvel*, s. 53; Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, II, s. 610; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-safâ*, VIII, s. 4136; el-Ömerî, *Mesâliku'l Ebsâr*, s. 406-407; Fasîh-i Hâfî, *Mucmel-i Fasîhî*, II, s. 350; Hayton, *Doğu Ülkeleri Tarihinin Altın Çağı*, s. 139; Galstyan, *Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar*, s. 71. İlhan Abaka'nın yas merasiminden sonra taht için Ahmed Tegüder, Argun ve Möngke Timur'un isimleri ön plana çıkmıştı. Şehzâdeler, hatunlar ve emîrler tahtın boş kalmasının memleket için iyi olmayacağını düşünerek bir an önce yeni İlhan'ın seçimi konusunda acele etmişlerdi. Möngke Timur'un ölümü üzerine, Ahmed Tegüder ve Argun arasında kalan İlhanlı ümerası Emîr Şîşî Bahşî'nin araya girmesiyle Ahmed Tegüder üzerinde karar kılmıştı. Bkz. Reşîdüddîn/Rûşen-Mûsevî, II, s. 1125.

görmesi Ahmet Tegüder'e verdiği tepkiyi haklı çıkaracak niteliktedir.

Ahmed Tegüder'in tahta geçmesinden sonra Argun, amcasını tebrik için merkeze gitmişti. Ancak bu kabulleniş Argun'un amcasının yaptıklarını onayladığı anlamına gelmemelidir. Zira o açıktan olmasa da amcası Ahmed Tegüder'e karşı olan muhalefetini sürdürdüğünü gelişen olaylardan tespit edilebilmektedir.[296] İkili arasındaki ilk sürtüşme Ahmed Tegüder'in Rey'de Melik Fahrüddîn'i yakalatmasıyla ortaya çıkmıştı. Argun'un Bağdâd'da bulunduğu sırada yaşanan bu hadise Argun cephesinde tepkiyle karşılanmıştı. Argun'un tepkisine rağmen Ahmed Tegüder, Melik Fahrüddîn'i serbest bırakmamıştı. Bu sırada Argun, bir tümen Karaunas askerînin desteğinin yanı sıra Togaçar ve Koncukbal gibi emîrlerin ve şehzâdeler Baydu ve Geyhatu'nun desteği almıştı. Böylece Şehzâde Argun merkeze karşı elini güçlendirmişti. Ahmed Tegüder, Argun'un önünü kesmek için yeğeni Argun'a yakın adamları saf dışı bırakmaya çalışmıştı. Öte yandan ikili arasındaki var olan gerginliği tırmandıran bir diğer hadise ise Argun'un babası İlhan Abaka'yı zehirlediği söylenen Sâhib-i Dîvân Şemsüddîn Muhammed Cüveynî'nin amcası Ahmed Tegüder tarafından korunması olmuştu. Bunun üzerine Horasan'a yönelen Argun, Mâzenderân'a vardığında Ceyhun Nehri'nin kıyısını korumakta olan Hindu Noyan'ı[297] Ahmed Tegüder'e karşı girişeceği harekâtta yanına çekmeyi başaramamıştı.[298]

Ahmed Tegüder bu sırada Argun'un daha fazla güçlenmemesi için önce ona yakın kardeşi Kongurtay'ı ortadan kaldırdıktan sonra Ermeni, Gürcü, Moğol ve Müslümanlardan oluşan büyük bir ordu[299] hazırlamıştı. Bu ordunun öncü birliğini damadı Alınak Noyan komutanlığında

---

[296] Argun'un amcasına karşı isyanında kaynaklar özellikle Ahmed'in din değiştirmesinin etkili olduğunu vurgularlar. Argun'un tahta çıktıktan sonra amcası Ahmed'in Cengiz Han'ın yasalarından uzaklaştığını ve atalarımızın tanımadığı İslâmiyet yolunu tuttuğuna dair fermanı bunun en büyük kanıtıdır. Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, II, s. 618. Yine bu konuda el-Ömerî, Ahmed'in Müslüman olduğunu için Moğolların Ahmed'e bakışının değiştiğini ifade eder. Devamında Ahmed'in Moğolları İslâm dinine girmeleri için zorladığı gerekçesiyle Moğolların onu öldürmek istediğini kaydeder. el-Ömerî, *Mesâliku'l Ebsâr*, s. 407. Stepanos, Ahmed Tegüder'in tahta çıktıktan sonra gizlice İslâmiyet'i kabul ettiğini, bundan dolayı önemli makamlara Türkleri getirdiğini ifade etmişti. İlerleyen süreçte de onun Hıristiyanlığı tamamen yok etmek için çalıştığından söz eder. Galstyan, *Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar*, s. 71-72. Orbelean'da, Ahmed Tegüder'in din değiştirme hadisesine vurgu yapar ve onun Tagutar olarak bilindiğini ancak Müslüman olduktan sonra Ahmed adını kullandığını kaydeder. Bkz. Orbelean, *History of the State of Sisakan*, s. 217.

[297] Hindu Noyan, İlhan Abaka'nın Çağataylı Barakla olan Herât Savaşı'nda Samagar Noyan ile birlikte Abaka'nın ordusunda görev almıştı. Dolayısıyla babasına destek veren Hindu Noyan kendisine de destekleyeceği yönündeki öngörüsü boşa çıkmıştı. Hindu Noyan bu süreçte mevcut hükümdardan yana tavır takınmıştı. Bkz. Reşîdüddîn/Rûşen-Mûsevî, II, s. 1085.

[298] Reşîdüddîn/Rûşen-Mûsevî, II, s. 1130-1132; Âyetî, *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, s. 75; Uyar, *İlhanlı Devletinde Argun Dönemi*, s. 18-19; Hope, *Power, Politics, and Tradition in the Mongol Empire and the Īlkhānate of Iran*, s. 139-140.

[299] Bu ordunun sayısı konusunda Reşîdüddîn, 100.000'den fazla olduğunu kaydeder. Reşîdüddîn/Rûşen-Mûsevî, II, s. 1134. Piskopos Stepanos'ta Reşîdüddin ile aynı rakamı zikretmektedir. Bkz. Galstyan, *Ermeni Kaynaklarına*

Argun üzerine Horasan'a göndermişti.[300] Kazvîn'den yola çıkan Ahmed Tegüder ise Verâmîn'e kadar Argun'un topraklarında üç yüz sanatkârın evini yağmalatmıştı. Argun bu durumu haber alınca Habûşân'daki hazinesinin yanı sıra Nîşâbûr, Tûs ve İsferâyn'deki elbiselerin getirilmesi için buralardaki imalathanelere adamlar göndermişti.[301] Savaş öncesi bu hamle, Nâsirüddin Tûsî'nin eserinde vurguladığı gibi hükümdarın askere karşı asli görevlerindendi. Bu durum Argun'un orduyu sürekli teçhizatlı tutmak istemesi bağlamında değerlendirilmelidir.[302] Bu sayede hem ordunun ihtiyaçları karşılanmış hem de orduya maddî anlamda destek verilmişti. Argun'un orduyu savaşa teşvik hamlesi ona savaşı kazandıracaktır.

Argun, kendisine yakın olan Konkurtay'ın öldürülmesinden sonra Horasan ile yetinmeyeceğini göstermiş ve babasının topraklarını ele geçirmek için amcası ile savaş kararı almıştı. Bu sırada Alınak'ın öncü birliğinin arkasından 26 Nisan 1284 tarihinde yola çıkan Ahmed Tegüder 1 Mayıs 1284'te Tâlekân hududunda görünmüştü. Argun ise Emîr Nevrûz'un bir tümen Nikuderî askeriyle arkasından gelmesi için haber göndererek yola çıkmıştı. Ancak Argun'un *karavullarından*[303] biri yakalanarak Alınak'ın huzurunda sorguya çekilmişti. Bu sayede Argun cephesinde yaşananları öğrenen Ahmed Tegüder'in adamları bu doğrultuda büyük bir ordu hazırlamışlardı. İki ordu 4 Mayıs 1284 tarihinde Kazvîn civarındaki Âk Hoca'da karşı karşıya gelmiş ve yapılan savaştan Argun galip çıkmıştı.[304] Alınak Noyan beraberindekilerle kaçarken Argun onları takip etmek istese de yanındaki emîrler buna müsaade etmemişti. Argun, Ahmed Tegüder'in ordusunun onları takip etmesi durumunda onlarla Nîşâbûr'a bağlı Câcerm civarında savaşmayı planlamıştı. Ayrıca Karaunasların da kendilerine katılmasıyla güçlenmiş olacaktılar. Ancak beklenilen olmamıştı. Nikuderîler, Argun'un ordusunun geri dönerken yenildiği haberini almışlardı. Bu haber Ahmed Tegüder'i son derece

Göre Moğollar, s. 73. Mîrhând, Alınak'ın 15.000, Ahmed Tegüder'in ise 80.000 askerle Argun üzerine gittiğini kaydeder. Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-safâ,* VIII, s. 4149.

[300] Reşîdüddîn/Rûşen-Mûsevî, II, s. 1134; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-safâ*, VIII, s. 4146-4147; Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, II, s. 613; İbnü'l-İbrî, *Târîhu Muhtasari'd-Düvel,* s. 59; *Kartlis Tskhovreba, (A History of Georgia),* s. 375. Orbelean, *History of the State of Sisakan*, s. 217; Sebastatsi vakayinamesinde Ahmed Tegüder'in kardeşinin yanı sıra ileri gelen soylu Moğolları ve Gürcü prenslerini öldürdüğünü kaydeder. Galstyan, *Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar*, s. 52. Alınak Noyan'ın amca yeğen arasındaki saltanat mücadelesindeki rolünün ayrıntılarına dair bkz. Ömer Subaşı, "İlhanlı Devleti'nde Kerait Bir Aile: Alinak Noyan ve Emir Kurmişi", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8/41, 2015, s. 566-569.

[301] Reşîdüddîn/Rûşen-Mûsevî, II, s. 1135.

[302] Nasîrüddîn Tûsî'nin bu konudaki görüşleri için bkz. Nasîru'd-dîn-i-Tûsî, *Risâle der resm u âyîn-i Îlhânî*, s. 20; Yaltkaya, "İlhanîler Devri İdarî Teşkilâtına Dair", s. 9.

[303] İlhanlı Devleti'nde düşmandan veya herhangi bir mıntıkadan haber almak için kullanılan bu birlikler için bkz. Uyar, *İlhanlı Devleti'nin Askerî Teşkilatı*, s. 120.

[304] Reşîdüddîn/Rûşen-Mûsevî, II, s. 1135-1136; Benâketî, *Târîh-i Benâketî,* s. 439; Âyetî, *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf,* s. 76; Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, s. 111; Hândmîr, *Habîbu's-siyer*, III, s. 122; Fasîh-i Hâfî, *Mucmel-i Fasîhî,* II, s. 353.

mutlu etmişti. Özellikle Ahmed Tegüder'in ordusundaki Gürcü askerleri[305] Kazvîn'den Horasan'a kadar büyük bir yağma ve katliam sonucu halkın elindeki bütün mallarına el koymuşlardır. Argun bunun üzerine geri adım atarak amcasına barış teklifinde bulunmuştu. Ancak bu teklif emîrlerin araya girmesine rağmen Ahmed Tegüder tarafında karşılık bulmamıştı.[306]

Argun'a karşı ilerleyişini sürdüren Ahmed Tegüder, Emîr Buka'nın[307] uyarısını dikkate almamış ve yoluna devam etmişti. Buka, Tegüder'in sözünde durmamasından dolayı Argun'un safına geçerek onunla birlikte hareket etmeye başlamıştı. Ahmed Tegüder Horasan'a doğru ilerleyişinin kendi sonunu getireceğini bilmeden Habûşân'a kadar gelmişti. Argun bu sırada canından korkmuş olacak ki kendine yakın üç yüz adamıyla Kelâtkûh Kalesi'ne çekilmişti. Burada emîrleriyle ne yapılması gerektiğine dair görüş alışverişi yaptığı sırada Alınak Noyan kaleye gelerek Argun'u Ahmed Tegüder'in huzuruna çağırmıştı. Alınak ile huzura gelen Argun, amcası tarafından bağışlamıştı. Alınak'ın Argun'un öldürülmesine dair ısrarlarını Ahmed Tegüder dinlememişti. [308] Aslında bu af kararı Argun için yeni bir başlangıcı Ahmed Tegüder için ise sonu işaret etmektedir.

Amcası Ahmed Tegüder tarafından hapsedilen Argun, kendisine yakın emîrlerden Buka'nın yardımıyla[309] Alınak Noyan'ın gözetiminden kurtulmayı başarmıştı. Geceye bir esir olarak başlayan Argun, gün ağarırken hükümranlık tacını giymek için harekete geçmişti. Argun'un durumunu haber alan Ahmed Tegüder her ne kadar savaş için kılıç kuşansa da kendisine bağlı olan asker ve emîrlerin hepsinin öldürüldüğü haberini alınca çaresiz 5 Temmuz 1284 tarihinde Nîşâbûr'a bağlı İsferâyn civarından kaçmaya başlamış ve Irâk'a doğru gitmişti.[310] 13 Temmuz 1284'de Konkur Öleng'den Derbend taraflarına kaçmak istese de Şiktur Noyan'ın yardımıyla yakalanmıştı. Huzura gelen Ahmed Tegüder yaptıkları için pişmanlığını

[305] Ahmed Tegüder dönemi İlhanlı-Gürcü ilişkileri için bkz. Subaşı, *Gürcü-Moğol İlişkisi,* s.132-142.
[306] Reşîdüddîn/Rûşen-Mûsevî, II, s. 1136-1138.
[307] Emîr Buka'nın Kubilay Han'ın desteği ile İlhanlı Devleti'ndeki faaliyetlerinin ayrıntıları için bkz. Mustafa Uyar, "Buqa *Chīngsāng*: Protagonist of Qubilai Khan's Unsuccessful Coup Attempt against the Hülegüid Dynasty" *Belleten,* LXXXI/291 Ağustos 2017, S. 291, s. 373-386. Yine Emîr Buka ile ilgili bkz. Dayı, *Moğolların Teşkilat ve İdarî Tarihi*", s. 170-177.
[308] Reşîdüddîn/Rûşen-Mûsevî, II, s. 1139-1141; Benâketî, *Târîh-i Benâketî,* s. 439; Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, II, s. 614; İbnü'l-İbrî, *Târîhu Muhtasari'd-Düvel,* s. 59-60; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-safâ*, VIII, s. 4151; Hândmîr, *Habîbu's-siyer,* III, s. 122-123; Fasîh-i Hâfî, *Mucmel-i Fasîhî*, II, s. 354. Kartlis bu kalenin ismini Kalas olarak kaydetmektedir. *Kartlis Tskhovreba, (A History of Georgia),* s. 375.
[309] Grousset, Argun'un generalleri tarafından düzenlenen bir saray ihtilaliyle kurtulduğunu ifade etmiştir. Bkz. Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, s. 410.
[310] Reşîdüddîn/Rûşen-Mûsevî, II, s. 1144; Benâketî, *Târîh-i Benâketî,* s. 440; Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, s. 112; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-safâ*, VIII, s. 4152-4153; Hayton, *Doğu Ülkeleri Tarihinin Altın Çağı*, s. 145.

dile getirmişti. Ancak Konkurtay'ın çocukları, Tegüder öldürülmesi hususunda Argun'a baskı yapmışlardı. Argun bu kararda çekimser olsa da Konkurtay'ın kanının kısası olarak Ahmed Tegüder 10 Ağustos 1284 tarihinde öldürülmüştü.[311] Böyle amca ve yeğen arasında başlayan Horasan ile Tebriz arasındaki hanedan kavgasında kazanan Şehzâde Argun olmuştu.

1. 2. 4. Emîr Nevrûz'un İsyanı ve Şehzâde Gazan'ın Galibiyeti: İlhan Argun (1284-1291)

Ahmed Tegüder'in ölümünden sonra bütün hatun ve şehzâdeler Argun'un tahtın yeni sahibi olması üzerinde fikir birliği edince 11 Ağustos 1284 tarihinde Argun İlhanlı Devleti'nin yeni hükümdarı olmuştu.[312] İlhan Argun'un tahta geçişiyle beraber Horasan'daki olaylar oğlu Şehzâde Gazan öncülüğünde şekil almıştı. Argun kendinden önceki İlhanlı hükümdarları gibi yakın çalışma kadrosunu belirlemiş ve bir takım idarî atamalar gerçekleştirmişti. Bu bağlamda o da geleneğe uyarak tıpkı selefleri gibi Horasan'ı en yakınına yani oğlu Gazan'a bırakmıştı. Böylece Gazan'ın Horasan'daki şehzâdelik dönemi başlamıştı. Ayrıca Argun Şehzâde Kingşü ve Emîr Nevrûz'u Horasan emîrliğinde görevlendirmişti.[313] Böylece İlhan Hülegü ile başlayan Horasan'a şehzâde gönderme geleneğini torunu İlhan Argun tarafından da devam ettirilmişti.

Bu atamalardan sonra şehzâdeliğinden beri peşini bırakmadığı Sâhib-i Dîvân Şemsüddîn Muhammed Cüveynî'yi oğlu Yahya ile birlikte öldürmek suretiyle babasının intikamını almıştı.[314] Zira Argun'un, babasının Sâhib-i Dîvân'ın düzenlediği toyda zehirlendiğine

---

[311] Reşîdüddîn/Rûşen-Mûsevî, II, s. 1148; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-safâ,* VIII, s. 4154-4155.

[312] Reşîdüddîn/Rûşen-Mûsevî, II, s. 1154; Benâketî, *Târîh-i Benâketî,* s. 441; Âyetî, *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf,* s. 81; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-safâ,* VIII, s. 4159; Fasîh-i Hâfî, *Mucmel-i Fasîhî,* II, s. 354; *Kartlis Tskhovreba, (A History of Georgia),* s. 375*;* Orbelean, *History of the State of Sisakan,* s. 237; Galstyan, *Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar*, s. 53, 129; Piskopos Stepanos Vekâyinâmesi'nde, İlhan Abaka'nın ölümünden sonra Horasan'da olan oğlu Argun'un tahta geçtiğini, Ahmed Tegüder'in zorla tahtı ondan aldığını ifade eder. Ancak muhtemelen müellif olayların sırasını karıştırmıştır. Çünkü İlhan Abaka'dan sonra Argun değil, Ahmed Tegüder tahta geçmiştir. Ayrıca Tegüder'in tahtı zorla ele geçirmesi gibi bir durum yaşanmamıştır. Galstyan, *Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar*, s. 71; Hayton, Argun'un tahta geçişini 1285 olarak verir. Hayton, *Doğu Ülkeleri Tarihinin Altın Çağı,* s. 146.

[313] Reşîdüddîn/Rûşen-Mûsevî, II, s. 1155; Benâketî, *Târîh-i Benâketî,* s. 442; Şebânkâreî, *Mecma'u'l-Ensâb,* s. 265-266; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-safâ,* VIII, s. 4160; Hândmîr, *Habîbu's-siyer*, III, s. 141; Abû'l-Farac, İlhan Argun'un saltanatını sağlamlaştırdıktan sonra Babil, Asur, Rum, Mâzenderân ve Horasan diyarına birer prens tayin ettiğini söyler, ancak bunların isimlerini vermez. Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi,* II, s. 616. El-Ömerî, Argun'un oğulları Gazan ve Ölceytü'yü vali olarak Horasan'a gönderdiğini ifade eder. el-Ömerî, *Mesâliku'l Ebsâr,* s. 407. Marco Polo, Argun'un hükümdar olmasından sonra Horasan bölgesine 30.000 atlı ile Gazan'ı gönderdiğini söyler. Polo, *Dünyanın Hikâye Edilişi,* s. 423.

[314] Bu konudaki ayrıntılar için bkz: Reşîdüddîn/Rûşen-Mûsevî, II, s. 1157-1160; Benâketî, *Târîh-i Benâketî,* s. 443; Âyetî, *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf,* s. 114; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-safâ,* VIII, s. 4164-4165; Hândmîr, *Habîbu's-siyer,* III, s. 127; Fasîh-i Hâfî, *Mucmel-i Fasîhî*, II, s. 357; Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi,* II, 617; İbnü'l-İbrî, *Târîhu Muhtasari'd-Düvel,* s. 61. İlhan Abaka'nın ölümünü Reşîdüddîn, aşırı yeme ve içmeden; Hayton, Abû'l-Farac ve Sebastatsi ise onun zehirlendiğini kaydederler. Reşîdüddîn/Rûşen-Mûsevî, II, s. 1118; Hayton, *Doğu Ülkeleri Tarihinin Altın Çağı,* s. 139; Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi,* II, s. 609; Galstyan, *Ermeni*

dolayısıyla da bu işi onun yaptığına inancı tamdır.

İlhan Argun, hükümdarlığı döneminde genelde iç siyasete ağırlık vermiştir.[315] Merkezdeki idarî düzenlemelerden sonra 1284/1285 yılında Herât'a gelmişti. Bu sırada Herât'ı Melik Rüknüddîn Kert idare etmekteydi. Ancak Argun, Herât'a geldiği zaman Melik Rüknüddîn Kert şehrin idaresini oğlu Melik Alaüddîn Kert'e bırakarak kendisi Haysâr Kalesi'ne çekilmişti.[316] Kale bu sırada İlhan Argun'un, Ahmed Tegüder ile taht için giriştiği mücadelede yanında durmayan Emîr Hindu Noyan sebebi ile hareketliydi. İlhan Argun'dan çekinen Hindu Noyan, canını kurtarmak için Haysâr Kalesi'ne Melik Rüknüddîn Kert'e sığınmıştı. Melik Rüknüddîn, İlhanlı Devleti'ne sadâkatinin göstergesi olarak Hindu Noyan'ı 1286/1287 yılında yakalayarak İlhan Argun'a göndermiştir.[317] Bu durum Kertlerin, Herât'taki idaresini devam ettirebilmeleri için İlhanlı iç çekişmelerinden uzak durduğunu göstermektedir.

İlhan Argun'un 1287/1288 yılında henüz Herât'ta bulunduğu sırada Bağdâd'da *nâib*lik ve *hacip*lik görevlerini yürüten Saʿdüddevle, İlhan Argun'a bağlılığını bildirmek için gelmişti.[318] Saʿdüddevle bu bağlılık sayesinde İlhanlı Devleti içinde konumunu güçlendirmiş ve âdeta bir hükümdar gibi bazı atamalar yaparak devlet içinde kendi adına güç elde etmişti. Kaynaklar onun Horasan ve Anadolu dışındaki yerleri kendi kardeş ve akrabalarına tahsis ettiğini kaydeder. Zira bu iki bölge Argun'un çocukları Gazan ve Geyhatu'nun yönetimi altında olduğu için bu bölgelere atamalar yapamamış ya da İlhan Argun ile ters düşmemek için böyle bir teşebbüste bulunmamıştı.[319]

İlhan Argun Herât'tan sonra Azerbaycan'a dönmüştü. Reşîdüddîn bunu açıkça belirtmese de onun 1288 yılının kış mevsimini Errân'daki kışlağında[320] geçirdiğini ifade etmesi, Argun'un

Kaynaklarına Göre Moğollar, s. 52.

[315] Bu konuda Sümer, İlhan Argun'un saltanatı boyunca iç siyasetin oldukça hareketli olduğunu, aksine dış siyasetin de bir o kadar önemsiz ve durgun olduğunu ifade etmiştir. Bkz. Faruk Sümer, "Argun", *DİA*, C. 3, İstanbul 1991, s. 355-356.

[316] Hâfız-ı Ebrû, *Tarih-i selâtin-i Kert*, s. 75. Potter, İlhan Abaka'nın ölümünden sonra babasının yaşadığı akıbetin kendisini de bulacağı düşüncesinden korktuğu için Haysâr Kalesi'ne çekildiğine ifade etmiştir. Potter, *The Kart dynasty of Herat*, s. 45.

[317] Fasîh-i Hâfî, *Mucmel-i Fasîhî*, II, s. 357.

[318] Reşîdüddîn/Rûşen-Mûsevî, II, s. 1165.

[319] Âyetî, *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, s. 142-143; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-safâ*, VIII, s. 4168; Hândmîr, *Habîbu's-siyer*, III, s. 131. Vezîr Sa'düddevle'nin İlhanlı maliyesindeki faaliyetleri için bkz. Mustafa Uyar, "İlhanlı Devletinde Yahudi Bir Vezir: Sa'düddevle", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. XXI, 2003, S. 33, s. 226-242; a. mlf.,"Jewis Vizier Sa'd al-Dawla's Centralization Reform of Ilkhanid Financal Policy and the Reaction to it", *Kwartalnik Historii Zydow-Jewish History Quarterly*, 2009, S. 229, s. 5-12.

[320] Bu bölge Moğollar döneminde Azerbâycân'a bağlanmıştır. İlk defa Çurmagun Noyan tarafından kışlak olarak kullanıldıktan sonra İlhan Abaka zamanında kışlak olarak belirlenmiştir. İlhanlı Devleti Errân'ı sadece kışlak olarak değil, idarî merkez olarak da kullanmışlardır. Bkz. Uyar, *İlhanlı Devleti'nin Askerî Teşkilatı,* s. 106; Uyar,

Herât'taki işleri bitirir bitirmez Azerbaycan'a döndüğü anlaşılmaktadır. İlhan Argun'un Errân kışlağında bulunduğu sırada oğluna emanet ettiği Horasan'dan hoşuna gitmeyecek haberler 20 Şubat 1288'de elçiler vasıtasıyla ulaşmıştı. İlhan Abaka döneminden sonra bir süre geri çekilen Çağataylılar, Argun döneminde tekrar Horasan'da belirmişlerdi. Gelen habere göre Yesavur 30.000 atlı ile Horasan'ın önemli şehirlerinden olan Belh, Merv ve Şabûrgân taraflarında büyük bir yağma gerçekleştirerek Hâf ve Sengen'a kadar ilerlemişti.[321] Yine bu dönemde Haysâr Kalesi'nde kalan Hindu Noyan'ın akrabalarının neden olduğu kargaşada Melik Alaüddîn Herât'tan ayrılarak babasına destek içim kaleye gitmişti. Melik Alaüddîn'in Herât'tan ayrılmasını fırsat gören Ayacı Nikuderî'ye bağlı 10.000 Nikuderî Herât'a saldırmıştı. Büyük bir katliam ve yıkıma mâruz kalan Herât harabeye dönmüştür.[322] Melik Rüknüddîn Kert'in, Nikuderîlerin Herât'ta katliam ve yağma yaptıklarına dair şikâyetlerini İlhan Argun'a iletmesi Horasan'daki kargaşanın arttığını göstermektedir.[323]

Dış tehditlerin yanı sıra iç siyasette Nevrûz ve Kingşü'nun faaliyetleri Horasan'ı hareketlendirmişti. İlhan Argun yönetimi ele alınca kendine muhalif gördüklerini ortadan kaldırmıştı. Bunlar arasında Emîr Buka gibi Nevrûz'un adamlarının da olduğu söylentisi Nevrûz'u endişelendirmişti.[324] Bu söylentinin Horasan'da duyulması sonrasında Nevrûz ailesini Şehzâde Gazan'ın hizmetine bırakarak Horasan'dan ayrılmıştı. Argun bu sırada Emîr Tegne'yi Horasan'a göndererek Horasan emîrlerini onun yönetimine vermişti. Kingşü ise kışı geçirmek için Herât'a geçmişti. Baharla birlikte Şehzâde Gazan, hayvanlarının yiyecek temini için Merv'den Serahs'a doğru göç etmişti. Bu sırada Nevrûz, İlhan Argun'un huzura davetlerini her seferinde çeşitli bahanelerle geçiştirmişti. Zira o, Argun'a muhalif grubun yaşadığı akıbeti yaşamaktan korktuğu için huzura gitmemesi kuvvetle muhtemeldir. Ancak Nevrûz'un bu tutumu Horasan'ı iyice karıştırmıştı. Bunun üzerine Şehzâde Gazan 1289 yılının mart ayında Serahs'dan Tûs ve Râdekân'a doğru harekete geçmiş ve Sadak'ı Nevrûz'a göndererek Fergana Nehri karşısındaki Keşfrûd'a gelmesini söylemişti. Sadak'ı işkenceyle konuşturan Nevrûz, İlhan Argun'un kendisi hakkındaki düşüncelerini öğrenince canıyla ilgili şüpheleri kesinleşmişti. Bunun üzerine Nevrûz ordusuyla birlikte Horasan'da beş yıl boyunca sürecek olan isyan ateşini 20 Nisan 1289'da Gazan'a saldırıya geçerek yakmıştı.[325] Bunun üzerine

"İlhanlı Devleti'nin Önemli Yaylak ve Kışlakları", s. 250.

[321] Reşîdüddîn/Rûşen-Mûsevî, II, s. 1163; Michal Biran, *Qaidu and the Rise of the Independent Mongol State in Central Asia*, London 1997, s. 57

[322] İsfizârî, *Ravzâtu'l-cennât fî evsâfi medîneti'l-Herât,* I, s. 427-428; Potter, *The Kart dynasty of Herat*, s. 45.

[323] Fasîh-i Hâfî, *Mucmel-i Fasîhî*, II, s. 359.

[324] Reşîdüddîn/Rûşen-Mûsevî, II, s. 1172; Benâketî, *Târîh-i Benâketî,* s. 449.

[325] Emîr Nevrûz'un isyanına dair ayrıntılar için bkz: Reşîdüddîn/Rûşen-Mûsevî, II, s. 1217-1219; Hândmîr,

Argun Horasan'daki kargaşanın bertaraf edilmesinde Şehzâde Gazan'a yardım etmesi için 15 Ekim 1289 tarihinde Togan'ı bir ordu ile Horasan'a göndermişti.[326]

Şehzâde Gazan, talihinin yardımıyla Nevrûz'un saldırısından kurtulmuş ve Nîşâbûr'a doğru at sürmüştü. Nîşâbûr üzerinden Mâzenderân'a ulaşarak Nevrûz ile iş birliği içerisinde olan İlhan Hülegü'nün oğlu Şehzâde Hülecü'yü yakalamak istemişti. Bu arzusuna Mâzenderân emîrleri sayesinde ulaşan Şehzâde Gazan, Cürcân yakınlarında konaklamıştı. Buradan Hülecü'yü Bay-Timur eşliğinde İlhan Argun'a göndermişti. Bir süre askerleri denetledikten sonra tekrar Nevrûz meselesini çözmek için Habûşân ve Tûs üzerinden Râdekân'a doğru hareket etmişti. İnceke-sû mevkiinde iki ordu arasında büyük bir savaş meydana gelmişti. Bu savaşta Gazan'ın ordusunun dağılmasından dolayı iki taraf içinde kesin bir sonuç olmamıştı. Ordusunun dağılmasıyla bölgeden ayrılmak zorunda kalan Şehzâde Gazan, Cüveyn üzerinden Câcerm'e kadar ulaşmıştı. Yanındakilerinin tavsiyesiyle İlhan Argun'dan gelecek olan fermanın beklenilmesi kararlaştırıldı. Bu sırada Nizâmüddîn Yahya Beyhak'tan Gazan'ın ordusunun ihtiyaçlarının yanı sıra birçok hediyeyle gelmişti.[327]

Gazan'ın yardım bekleyişi sürerken Nevrûz 1290 yılının mayıs ayında Kaydu ve Çağataylı Du'a'nın ordularının desteğiyle Horasan'daki isyanını sürdürmüştür. Bu sırada İlhan Argun, Şehzâde Gazan'a yardım için Togaçar'ın yanı sıra[328] Şehzâde Baydu ve Nurin Aka'yı büyük bir orduyla Horasan'a göndermişti.[329] Şehzâde Gazan kendisine gelen kuvvetlerle Nevrûz'u Horasan'dan çıkarmıştı.[330] Ancak ondan geriye harap bir coğrafya kalmıştı. Nevrûz, Câm'dan Herât'a kadar olan bölgede büyük bir yağma faaliyetine girişmişti. Bunun üzerine ordusunu daha fazla ilerletmeyen Şehzâde Gazan, Herât'ta konaklamış ve Nevrûz'un yakın adamı Kingşü'nün kendisine getirilmesi için emîrlerini Bâdgîs'e göndermişti. Kingşü bunu haber alınca ailesiyle birlikte Gûr ve Garcistân dağlarına kaçarak hayatını kurtarmıştı. Ancak onun ordusunun emîrleri ve ona bağlı Karaunas askerlerini hepsi Herât'a Gazan'ın huzuruna getirilmişlerdi.[331] Şehzâde Gazan, Nevrûz ve taraftarlarını Horasan dışına itince bölge arzu edilen sükûnet ortamına kavuşmuştu. Bu sayede Gazan ve orduları 1290 yılının bahar aylarında

Habîbu's-siyer, III, s. 141; Sâbitî, *Târîh-i Nîşâbûr,* s. 196-196; Hope, "The "Nawrūz King", s. 451-473.
[326] Reşîdüddîn/Rûşen-Mûsevî, II, s. 1173; Benâketî, *Târîh-i Benâketî,* s. 445; Galstyan, *Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar,* s. 78.
[327] Reşîdüddîn/Jahn, s. 19-20.
[328] Biran, *Qaidu and the Rise of the Independent*, s. 57.
[329] Reşîdüddîn/Jahn, s. 21.
[330] Âyetî, *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf,* s. 144.
[331] Reşîdüddîn/Jahn, s. 22; Özgüdenli, *Gâzân Han ve Reformları,* s. 66.

Râdekân, Habûşân ve Şoterkûh civarında güven içerisinde zamanlarını geçirmişlerdi. Bu sırada Horasan'daki savaşlara destek veren askerler İlhan Argun'un hazinesinden nasiplerini almışlardı. Ancak Karaunasların muhalefeti bu emniyet ortamının geçici olduğunu göstermişti. Karaunaslar, Emîr Danişmend Bahadır önderliğinde bir kısmı Cüveyn'e bir kısmı da Serahs taraflarında isyana başlayıp Merv'e doğru yönelmişlerdi. [332]

Nevrûz ise Herât civarında aldığı mağlubiyet onu Kaydu ile iş birliğine mecbur etmişti. Az sayıdaki adamıyla Ceyhun Nehri'ni geçerek Kaydu'nun yanına varmıştı.[333] Nevrûz, Ceyhun Nehri'ni geçtikten sonra yaklaşık üç sene boyunca Türkistan'da kalmıştı. Kaydu'dan istediği yardımı bu süre zarfında ancak alabilmiş ve 1291 yılında 30.000 kadar atlının yanı sıra şehzâdeler ve emîrlerle Horasan'a yönelmişti. Bu harekât için Nevrûz ile birlikte Şehzâde Yesavur ve Kebek de görevlendirmişti.[334] Şehzâde Gazan bu haberin doğruluğunu teyit ettirdikten sonra dağınık hâldeki Horasan ordusunu toparlamak için harekete geçmişti. Herât, Mâzenderân ve Kûhistân'dan orduların gelmesiyle beraber Nîşâbûr'a doğru yönelmişlerdi. Burada Emîr Kutluğşâh'ın Nevrûz ve beraberindeki ordunun sayıca kendilerinden çok olduğunu bildirmesi üzerine yapılan toplantıdan sonra Râdekân'a geri dönülmesi kararı verilmişti. Ancak Nevrûz takibi bırakmamış ve iki ordu Râdekân ile Nîşâbûr arasındaki Tûs'ta karşı karşıya gelmişti.[335] Fakat bu ilk karşılaşmadan iki taraf için de istenilen sonuç çıkmamıştı. Şehzâde Gazan ve beraberindekiler Râdekân'a doğru geri çekilişini sürdürdüğü sırada Karaunaslar birtakım yağma faaliyetlerinde bulunduktan sonra Çağataylılarla birleşmişlerdi. Tûs'u yağmalayarak Nîşâbûr'a kadar gelen Nevrûz önderliğindeki Çağataylılar Gazan'ın buradaki direnişi kıramadıkları için şehre zarar veremeseler de Nîşâbûr'un köylerini yağmalamışlardı. Nîşâbûr'dan sonra tekrar Tûs'a geri dönen Nevrûz ve Çağataylılar özellikle Tûs'a bağlı Meşhed'de yağma girişiminden sonra Nevrûz'un adamlarının çoğu öldürülmüştü. Horasan'daki katliamlar ve yağmadan sonra bölgeyi terk eden Nevrûz, Bâdgîs'e ulaştığında yanında 5.000'den daha az asker kalmıştı. Horasan'da alınan yenilginin faturası Nevrûz'a kesilmiş ve bu durum onun Çağataylılarla olan dostluğuna büyük zarar vermişti.[336]

Gazan, şehzâdeliği döneminde uzun mücadelelerden sonra Horasan'da büyük bir tahribat olmasına rağmen hem Çağataylılar hem de Nevrûz'a karşı istenilen başarıyı elde etmeyi

[332] Reşîdüddîn/Jahn, s. 23.
[333] Âyetî, *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, s. 190-191.
[334] Reşîdüddîn/Jahn, s. 24-26; Özgüdenli, *Gâzân Han ve Reformları,* s. 68.
[335] Reşîdüddîn/Jahn, s. 26-27; Âyetî, *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, s. 191.
[336] Reşîdüddîn/Jahn, s. 28-29; Âyetî, *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, s. 191; Hândmîr, *Habîbu's-siyer*, III, s. 142; Biran, *Qaidu and the Rise of the Independent*, s. 58.

başarmıştı. Ancak tüm dikkatini Horasan coğrafyasındaki olaylara veren Gazan, tahtın en güçlü adayı olmasına rağmen merkezdeki taht değişikliğinden uzak kalmıştı.

1. 2. 5. İlhanlı Emîrlerin Gücü: İlhan Geyhatu (1291-1295)

İlhan Argun döneminde İlhanlıların doğuda Çağataylılara karşı Şehzâde Gazan önderliğindeki mücadelesi Geyhatu döneminde de yine aynı özne üzerinden devam etmişti. Argun'un 10 Mart 1291'de ölümüyle[337] ortaya çıkan kargaşada Emîr Çoban ve Kurmuşı önderliğindeki emîrler Baydu'yu tahta geçirmek istemişti. Buna karşılık Togaçar, Koncukbal ve Tukal gibi emîrlerin Geyhatu'yu desteklemesiyle 23 Temmuz 1291 tarihinde tahtın yeni sahibi Geyhatu olmuştu.[338] Geyhatu Anadolu'dan gelerek tahta çıkmıştı. Geyhatu'nun tahta çıkışı aynı zamanda Hülegü'den bu yana gelen ardıllık geleneğini ikinci kez bozmuştu. İlk bozulma Ahmed Tegüder'in tahta çıkışıyla olmuştu. Horasan'a gönderilen şehzâde aynı zamanda ilerleyen dönemde kendisini bir İlhanlı hükümdarı olarak görmekteydi.

Geyhatu yönetimi ele aldıktan sonra tahta çıkışı sırasında kendisine muhalif olan ve kardeşi Argun'un ölümünde parmağı olduğunu düşündüğü emîrlerle ilgili itilafı çözmüştü. Ardından Şehzâde Anbarçı'ya verdiği bir tümen askerle onu Horasan'a göndermişti.[339] Böylece Horasan, her ne kadar eski gücünde olmasa da Emîr Nevrûz'un faaliyetleri ve doğudan gelebilecek yeni bir Çağataylı saldırısı için takviye kuvvetlerle güçlendirilmişti.

Merkezdeki taht değişikliğinden sonra Şehzâde Gazan Horasan'ın durumunu İlhan Geyhatu'ya bildirmesi için Emîr Kutluğşâh'ı görevlendirmişti. Ardından Horasan'daki devlet işleri için atamalar yapan Gazan, Hurkudak ve Kutluğ Timur gibi bazı emîrleri görevlendirdi. Ayrıca dîvân da görevli memurlar da Horasan'daki ordunun yiyecek ve şehirlerin vergi işini üstlenmişlerdi. Bu esnada İlhan Geyhatu'ya giden elçi geri dönmüş ve Horasan için anlattıklarının o sırada eğlence ile meşgul olan Geyhatu nazarında pek dikkate alınmadığını bildirmişti. Bunun üzerine Gazan 1291 yılında kışlamak için Dâmgân ve Bistâm üzerinden Esterâbâd'a bağlı Sultân Divîn'e hareket etmişti. Bu güzergâhta ilerlerken Kâlpûş ve

---

[337] Reşîdüddîn/Rûşen-Mûsevî, II, s. 1182; Benâketî, *Târîh-i Benâketî, s.* 446; Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, s. 135; Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, II, s. 637; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-safâ*, VIII, s. 4162-4163; Hândmîr, *Habîbu's-siyer*, III, s. 133; el-Ömerî, *Mesâliku'l Ebsâr*, s. 411; Fasîh-i Hâfî, *Mucmel-i Fasîhî*, II, s. 364; Hayton ve Anonim Vekâyinâme, Argun'un ölümünü 1289 olarak verir. Bkz. Hayton, *Doğu Ülkeleri Tarihinin Altın Çağı*, s. 149; Galstyan, *Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar*, s. 140. Sebastatsi Vekâyinâmesi'nde ise Argun'un ölüm yılını 1290 olarak kaydetmiştir. Bkz. Galstyan, *Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar*, s. 54.

[338] Reşîdüddîn/Rûşen-Mûsevî, II, s. 1190-1191; Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr,* s. 135; Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, II, s. 638; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-safâ*, VIII, s. 4185; Hândmîr, *Habîbu's-siyer*, III, s. 135; Fasîh-i Hâfî, *Mucmel-i Fasîhî*, II, s. 364; el-Ömerî, *Mesâliku'l Ebsâr*, s. 411.

[339] Reşîdüddîn/Rûşen-Mûsevî, II, s. 1192-1193; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-safâ*, VIII, s. 4186.

Horasan'da karışıklık çıkararak halkı zor duruma düşüren Nizâmüddîn Yahya'nın Beyhak'tan getirilmesi için Kutluk Hâce ve Lâlâ'yı görevlendirmişti. Ancak Yahya'nın huzura getirildiğine dair kaynaklardaki bilgiler müphemdir.[340]

Şehzâde Gazan, Sultân Divîn'de baharı beklerken Geyhatu tarafından yardıma gönderilen Şehzâde Anbarçı, emîrlerden Doladay, Koncukbal ve İl-Timur, Şehzâde Gazan'ın ordusuna katıldı. Bu sırada Nevrûz'un Nîşâbûr yakınlarında olduğunu ve Andamud Kalesi'nden Nizâmüddîn Yahya'yı çıkararak birlikte Cüveyn'e saldıracağı haberini almıştı. Bu haberin doğruluğunu *casus*ları vasıtasıyla teyit eden Gazan[341], 1292 yılının ilkbaharında Nevrûz'un ileri harekâtına karşılık ordularının ihtiyaçları için Şehzâde Anbarçı ve Emîr Hurkudak'ı, Irâk ve Azerbaycan'dan gelen askerlerle birlikte Dihistân, Yâzır, Nesâ ve Âbıverd tarafına gönderirken kendisi de Herât'a kadar gelerek Mâlân Köprüsü'nün kıyısında konaklamıştı. Bu sırada Herât meliki Şemsüddîn Kert küçük oğlu Fahrüddîn Kert'i (1305-1307) Gazan'a bağlı olduğunu bildirmek için göndermişti.[342] Bölgede Kertlerin desteğini de alan Gazan, Fûşenc'in direnişine kale kuşatmasıyla[343] karşılık vermiş ve zor da olsa şehri almıştı. Gazan daha önce elçi aracılığıyla Horasan'ın durumunu bildirse de bu İlhan Geyhatu tarafından pek dikkate alınmamıştı. Bu sefer kendisi bu durumu izah etmek istemiş olacak ki merkeze gitme kararı almıştı. Fûşenc'in alınmasından sonra Azerbaycan'a yönelmiş ve Cürcân yolundan harekete geçse de bu kararından vazgeçmişti.[344] Gazan'ın bu kararından niçin vazgeçtiğine dair kaynaklar suskundur.

Şehzâde Gazan'ın, Geyhatu dönemindeki Horasan şehzâdeliği son derece sancılı olmuştu. Bu dönemde, ordunun gıda teminindeki sıkıntı, Kûhistânlı Melik Nâsırüddîn'in oğlu Şâh Alî'nin Herât'a bağlı Hâf'ı ele geçirmek istemesi ve yine buna benzer Nîşâbûr hatibi İmâmüddîn'in bölge halkını kışkırtması gibi sorunlarla uğraşmıştı. Ancak Gazan bu yaşananlara fırsat vermemiş ve sorumluları cezalandırmıştı.[345]

---

[340] Reşîdüddîn/Rûşen-Mûsevî, II, s. 1231-1232; Howorth, Gazan'ın Emîr Kutluğşâh'ı hem yeni hükümdara itaat hem de Horasan'ın acınası durumunu bildirerek ondan yardım istemek için gönderdiğini ifade etmektedir. Bkz. Howorth, *History of the Mongols*, III, s. 366.

[341] Reşîdüddîn/Rûşen-Mûsevî, II, s. 1132; Hândmîr, *Habîbu's-siyer*, III, s. 142.

[342] Reşîdüddîn/Rûşen-Mûsevî, II, s. 11331234; Howorth, *History of the Mongols*, III, s. 366.

[343] Moğol dönemi kale kuşatmaları için bkz. Carpini/Ayan, s. 106-107; Carpinili/Özcan, s. 80-81. Yine İlhanlı Devleti'nin kale kuşatma taktikleri için bkz. Uyar, *İlhanlı Devleti'nin Askerî Teşkilatı,* s. 171. Ayrıca hisar ve kuşatma geleneğiyle ilgili şu çalışmaya bkz. Mustafa Uyar, Ādāb el-Harb ve el-Şecā 'a'ya Göre 'Hisar ve Kuşatma Geleneği', *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXV/40, 2006, s. 215-224.

[344] Reşîdüddîn/Jahn, s. 35-36.

[345] Reşîdüddîn/Rûşen-Mûsevî, II, s. 1235. Behmen Kerîmî nüshasında İmâmüddîn ismi zikredilmemiştir. Bkz. Reşîdüddîn/Kerîmî, s. 865.

Şehzâde Gazan 1293 yılında Sultân Divîn'de olduğu sırada Çağataylıların tekrardan Horasan'a yöneldiği haberini almıştı. Bunun üzerine harekete geçen Gazan, Cürcân, Şehrek-i Nov ve Cûrcâd üzerinden Semenkân'a ulaşmıştı. Buradan daha önce sebebini bilinmeyen nedenden dolayı ertelediği Azerbaycan'a gitme kararını yenilemişti. Esasen bu durum artık Horasan'da işlerin iyice kötüye gittiğine işaret etmekte ve Gazan'ın bunun için merkezîn yardımına ihtiyaç duyduğunu göstermektedir. Emîr Kutluğşâh'ı yokluğunda Horasan'ı idare etmek için bırakan Gazan, Şâhdiz ve Firûzkûh yoluyla Demâvend'e ulaşmış[346] ve Emîr Yağmîş'i geldiğini haber vermesi için İlhan Geyhatu'ya göndermişti. Kendisi de Ebher taraflarına kadar ilerlemiş ve Geyhatu'nun huzuruna çıkmak için yoluna devam etmişti. Ancak Geyhatu Gazan'ın niyetinden şüphelenmiş olacak ki onunla görüşmek istemediğini Yağmîş'e bildirmişti. Aldığı ret cevabına rağmen Gazan, Tebriz'e doğru ilerleyişini sürdürdü. Fakat Tebrîz'e ulaştığında Kemcû ve Nârdû, Gazan'a artık daha fazla ileri gidemeyeceğini buradan Horasan'a dönmesi gerektiğini söylemişlerdi.[347] Yaşanan bu durum Gazan için son derece küçük düşürücü bir harekettir. Bir Horasan şehzâdesi aynı zamanda hükümdar adayının huzura kabul edilmemesi onun ilerdeki hükümdarlık imajı açısından son derece küçük düşürücü bir tutumdur. Ayrıca Gazan'ın Azerbaycan'a ilk teşebbüsünden vazgeçmesinde bu durumun yaşanacağını tahmin etmiş olması bir hayli güç olsa da Geyhatu'nun takındığı tutum hâlâ gizemini korumaktadır.

Şehzâde Gazan aldığı cevap karşısında öfkeyle Tebrîz'den ayrılmış ve Horasan'a doğru hareket etmişti. Fîrûzkûh'a ulaştığında Emîr Kutluğşâh'dan gelen elçiler Nevrûz'un ve ona yardım eden Çağataylı askerlerinin ağır bir yenilgiye uğratıldığını haber vermişlerdi. Ayrıca Nevrûz'un bütün teçhizatını bırakarak Nîşâbûr dağlarına kaçtığını öğrenmesi, Gazan'ı Geyhatu'nun davranışından sonra son derece mutlu etmişti. Bunun üzerine Gazan, Azerbaycan'a giderken Horasan'ı emanet ettiği Emîr Kutluğşâh'ın bu başarısını Bistâm'da ödüllendirmiş, buradan onunla birlikte kışı geçirmek için Sultân Divîn'e hareket etmişlerdi.[348]

Gazan, kışı beraberindeki emîrlerle Sultân Divîn'de geçirdikten sonra 1294 yılının ilkbaharında Demâvend'de toy ve eğlence işleriyle vakit geçirdiği sırada Emîr Mulay ve Hurkudak, Gazan'ın keyfini kaçıracak haberle gelmişlerdi. Gelen emîrler Nîşâbûr halkının bölgede huzursuzluk çıkardığını bildirmişlerdi. Bu haber üzerine Gazan derhal vaat ve tehdit

[346] Reşîdüddîn/Rûşen-Mûsevî, II, s. 1236.
[347] Reşîdüddîn/Rûşen-Mûsevî, II, s. 1236-1237; Özgüdenli, *Gâzân Han ve Reformları*, s. 75. Behmen Kerîmî nüshasında bu isim Tâğmîş olarak geçmektedir. Bkz. Reşîdüddîn/Kerîmî, s. 867.
[348] Reşîdüddîn/Rûşen-Mûsevî, II, s. 1237-1238; Özgüdenli, *Gâzân Han ve Reformları*, s. 76.

içeren *yarlıg*larla Nîşâbûr halkını yaptıklarından vazgeçirmeye çalışsa da bir netice elde edememişti. Bunun üzerine aynı yılın eylül ayında Gazan Nîşâbûr'a ulaşmıştı. Mu'eyyedî'de civarında konaklayan Gazan, Sa'düddîn Sâvecî'yi elçi olarak şehre göndererek bir kez daha vaatlerle halkı isyandan vazgeçirmek istemişti. Sâvecî'nin elçiliği etkili olmuş ve şehir halkı can ve mal güvenliklerinin sağlanması durumunda Gazan'a itaatte hazır olduklarını bildirmişlerdi.[349]

Elçi Sâvecî'nin aracılığıyla Nîşâbûr'dan çıkan halkın suçunu bağışlayan Gazan, isyanın organize edilmesinde başı çeken Fahrüddîn'in beraberindekilerle teslim edilmemesini gerekçe göstererek Nîşâbûr'u kuşatmıştı. Kuşatmayla birlikte Nîşâbûr'a giren ordu, korkudan câmilere sığınan halkı çıkarmak için câmilerin duvarlarında delikler açmışlardı. Bu kargaşada Gazan şehri yağma ve katliamdan koruyamamıştı. Câmilerden çıkarılan halkın aman çığlıklarına kayıtsız kalamayan Gazan, onları bağışlamıştı. Ardından şehre girerek yağma ve katliam yapan askerlerden bazılarını cezalandırarak onların vücut azalarını diğer askerlere ibret olması için şehrin kapılarına astırmıştı. Daha sonra isyanda rol alan topluluğu ele geçirip onlara gerekli cezayı verdikten sonra Nîşâbûr halkının gönlünü almış ve kışı geçirmek için Sultân Divîn'e geçmişti.[350]

Gazan, Sultân Divîn'de kışı geçirdiği sırada 21 Kasım 1294 yılında uzun yıllar mücadele ettiği Nevrûz'u, elçi Satılmış aracılığıyla affetmişti.[351] Birbirlerine karşı mücadele eden iki önemli güç artık birlikteydi ve bundan sonra ortak düşmana karşı birlikte hareket edeceklerdi. Bunun için harekete geçen Gazan, Mervcûk üzerinden Fâryâb'a doğru ilerlemişti. Bölgede itaat altına alınamayan Karaunaslar 1295 yılının ocak-şubat aylarında İlhanlı emîrlerin ani saldırısıyla hezimete uğratılmıştı. Bu sayede bölgeyi tamamen kontrol eden Gazan, Cûzcân üzerinden Serahs'a geçmişti. Karâtepe'de Geyhatu'dan gelen Emîr İdacı, Baydu'nun Azerbaycan'daki muhalefetini bildirmişti. Bu haber özellikle Nevrûz'u endişelendirmişti. İlhan Geyhatu'ya muhalefet eden Baydu ve emîrlerin Herât'a yönelmesini kendi ailesi için bir tehdit olarak gören Nevrûz, Gazan'dan izin alarak geri dönmüştü. Gazan ise ilerleyişine devam ederek Sultân Divîn'e kadar gelmişti.[352]

Azerbaycan'da taht değişikliğine giden süreçte siyasî hava iyice ısınmıştı. Geyhatu'nun

[349] Reşîdüddîn/Rûşen-Mûsevî, II, s. 1238-1239.
[350] Reşîdüddîn/Jahn, s. 43-44.
[351] Bkz. Reşîdüddîn/Rûşen-Mûsevî, II, s. 1240-1244.
[352] Reşîdüddîn/Jahn, s. 48-49.

tutum ve davranışlarından hoşnut olmayan emîrler[353], Şehzâde Baydu'nun safında birleşmişlerdi. Baydu bir taraftan diğer Moğol emîrlerini kendi safına çekmeye çalışırken diğer yandan İlhan Geyhatu'nun kendisine yaptıklarını bildirmek için Horasan'a elçiler göndermişti.[354] Elçiler aracılığıyla merkezdeki durumdan haberdar olan Gazan, merkeze gitmek için hareket etmişti. Bu sırada İlhan Geyhatu'nun öldürüldüğü haberini almıştı.[355] Bu süreçten sonra Gazan'ın Horasan'dan uzak kaldığını ve tahtı ele geçirmek için merkeze yani Azerbaycan'a yöneldiği kaynaklardan tespit edilebilmektedir. Gazan'ın Baydu ile giriştiği uzun mücadeleyi[356] Emîr Nevrûz'un büyük desteğiyle kazanan Gazan 3 Kasım 1295 tarihinde İlhanlı tahtına oturmuştu.[357] Hatta bu mücadele sürecinde Emîr Nevrûz'un Müslümanların desteğini alabilmek için Gazan'a İslâmiyet'i kabulüne yönelik teklifini bile geri çevirmemişti.[358] Dolayısıyla Gazan'ın İlhan Geyhatu'nun tahta çıkışı sırasında gösterdiği kabullenmeyi Baydu da göstermediği görülmektedir. Argun ve Geyhatu döneminde Horasan'da iç ve dış tehditlere karşı ciddi mücadeleler veren Gazan'ın tahta çıkışıyla beraber Horasan şehzâdeliği de sona ermişti.

1. 2. 6. İslam Devleti: Gazan Mahmud Han (1295-1304)

Gazan Mahmud Han Baydu'un öldürülmesinden sonra[359] tahta çıkmadan önce Tebrîz

[353] Bkz. Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, II, s. 641.
[354] Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, II, s. 643. İlhan Geyhatu ve Şehzâde Baydu arasında geçen olayların ayrıntısı için bkz. Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, II, s. 641-643.
[355] Geyhatu, Baydu'nun kendisine karşı harekete geçtiğini haber alınca emîrlerinden Akbuka ve Togaçar'ı onun adamları üzerine gönderdi. Ancak bir süre sonra güvendiği bu iki emîrden Togaçar'ın saf değiştirmesinden dolayı Geyhatu için sonun başlangıcı olmuştu. Artık savaşın kendisi için bir kurtuluş olmayacağını anlayan Geyhatu, Anadolu'ya kaçmak istese de yakalanarak 24 Mart 1295 Cuma günü idam edilmişti. Bkz. Benâketî, *Târîh-i Benâketî,* s. 449; Fasîh-i Hâfî, *Mucmel-i Fasîhî,* II, s. 369, Spuler, *İran Moğolları*, s. 102; Vassâf, Geyhatu'nun ölüm tarihini 25 Mart 1295 olarak verir. Bkz. Vassâf*, Tahrîr-i Târîh-i Vassâf,* s. 170. Hayton, bu konuda herhangi bir tarih zikretmez ve Geyhatu'nun yakınları tarafından boğuldunu zikreder. Bkz. Hayton, *Doğu Ülkeleri Tarihinin Altın Çağı,* s. 149-150.
[356] Gazan'ın Baydu ile olan mücadelesinin ayrıntısı için bkz. Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi,* II, s. 647-657; Özgüdenli, *Gâzân Han ve Reformları,* s. 82-92, 103-108.
[357] Bkz. Reşîdüddîn/Jahn, s. 88; Âyetî, *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf,* s. 199; Benâketî, *Târîh-i Benâketî,* s. 456; Hândmîr, *Habîbu's-siyer*, III, s. 145; Spuler, *İran Moğolları*, s. 103. Baydu'un Gazan ile yaptığı savaşı kaybetmesinde, onun yakın emîrlerinden Kurmuşı ve Çoban'ın taraf değiştirmesi de etkili olmuştu. Emîr Kurmuşı'nın babası Alınak'tan sonra İlhanlı Devleti'ndeki faaliyetleri için bkz. Şubaşı, "İlhanlı Devleti'nde Kerait Bir Aile: Alinak Noyan ve Emir Kurmişi", s. 569-576.
[358] Bu konudaki ayrıntılar için bkz. Reşîdüddîn/Jahn, s. 78-80. Yine bu konuda ayrıntılı bir analiz için bkz. Özgüdenli, *Gâzân Han ve Reformları,* s. 92-103.Gazan'ın İslamiyet'i kabulünde Şeyh Sadruddîn'in etkisi için bkz. Charles Melville, "P*ā*dish*ā*h-i Isl*ā*m: The Conversion of Sult*ā*n Mahmūd Gh*ā*z*ā*n Kh*ā*n", *Pembroke Papers I, Persian and Islamıc Studies In Honour of P.W. Avery*, ed. Charles Melville, Cambridge 1990, s. 159-177. Gazan Han'ın İslâm'ı seçmesinde Türk Sûfilerinin ve Türk unsurlarının incelendiği çalışmalar için bkz. Uyar, "İlhanlı Hükümdarlarının İslâm'a Girmesinde Rol Alan Türk Sûfileri", s. 21-25; Uyar, "Ortaçağ Moğol Hükümdarlarının İslâmlaşmasında", s. 211-233.
[359] Baydu'nun öldürülmesi için bkz. Reşîdüddîn/Jahn, s. 93; Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, II, s. 657; Benâketî, *Târîh-i Benâketî,* s. 456; Fasîh-i Hâfî, *Mucmel-i Fasîhî*, II, s. 372; Hândmîr, *Habîbu's-siyer*, III, s. 145, Aksarayî

civarında idarî anlamda kendinden önceki hükümdarların yaptığı gibi birtakım düzenlemeler yapmıştı. Bu bağlamda Baydu ile mücadelesinde onu yalnız bırakmayan emîrler bu düzenlemeden payına düşeni almıştı. Diyâr-i Bekr ve Diyâr-i Rabî'a Emîr Mulay'a bırakılmıştı. Böylece İlhanlı Devleti'nin hem güney sınırının kontrol altında tutulması hem de buradan gelecek Memlûk tehlikesinin bertaraf edilmesi amaçlanmıştı. Hiç şüphesiz buradaki merak konusu şehzâdelik sancağına kimin gönderileceğiydi. Gazan Han bu bölgedeki en geniş yetkiyi Baydu ile mücadelesinde büyük desteğini gördüğü ve tahta çıkması için ona yardım ettiği Emîr Nevrûz'a vermişti. Nevrûz Horasan'ın sınırı kabul edilen Ceyhun'dan başlayarak bölgedeki tüm ulusların yönetimi üzerinde söz hakkı elde etmişti.[360] Dolayısıyla yaptıklarından dolayı Gazan Han'dan en iyi şekilde karşılığını almış oldu.

Gazan Han'ın idarî anlamdaki düzenlemelerinin henüz devam ettiği sırada Çağataylı Barak'ın oğlu Şehzâde Du'a ve Kaydu'nun oğlu Sarban'ın Horasan ve Mâzenderân'a saldırdığını haber almıştı.[361] Bu durum Çağataylıların Gazan'ın şehzâdelik döneminde olduğu gibi hükümdarlık döneminde de boş durmadığını göstermektedir. Çağataylılar, Gazan'ın taht için Baydu ile mücadelesinde Horasan'ı terk etmesini fırsata çevirmek istemişlerdi. Çağataylıların Mâzenderân'a kadar katliam ve yağmasına önlem almak isteyen Gazan Han, Horasan'a Emîr Nevrûz ve ona yardımcı olması için Yeşmut'un oğlu Suka'yı görevlendirmişti. Ayrıca Ulkûnût boyundan Emîr Aslan-ogul, Emîr Hurkudak ve Ebeş Hatun'un oğlu Tayçu'ya da görev vermişti. Bütün bunların yanı sıra *nâib* olarak Nevrûz'un kardeşi Hacı Narin ile adamı Satılmış'ı da Horasan'a göndermişti. Gazan Han'ın görevlendirdiği bu heyet, Çağataylı tehlikesini bertaraf etmek için 2 Ocak 1296 tarihinde Horasan'a hareket etmişti.[362]

Horasan için görevlendirilen emîr ve şehzâdelerin henüz Horasan'a ulaşmadan yolda bir takım isyan hareketleri[363], Horasan harekâtını bir süre aksatmıştı. Şehzâde Suka'nın

---

ve Hayton bu konuda tarih vermezler. Bkz. Aksarayî*, Müsâmeretü'l-Ahbâr,* s. 152; Hayton*, Doğu Ülkeleri Tarihinin Altın Çağı,* s. 152

[360] Reşîdüddîn/Jahn, s. 86-87; Gazan Han'ın idarî anlamdaki düzenlemelerinin ayrıntılı olarak incelendiği çalışma için bkz. Charles Melville, "Ghazan Khan's Political Will and Testament: Further Light on the Mongol Household", *Ming Qing Yanjiu*, vol. 22, 2018, s. 164-190.

[361] Reşîdüddîn/Jahn, s. 97; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-safâ*, VIII, s. 4213; Biran, *Qaidu and the Rise of the Independent*, s. 59. Vassâf, Horasan'a saldıranın Barak'ın oğlu Ucay olduğunu zikreder. *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf,* s. 198. Benâketî, Kaydu'nun oğlu Sarban'dan söz etmez. *Târîh-i Benâketî,* s. 456. Hândmîr, Ceyhun'u karşıya geçen askerlerin arasında bir grup Turan askerînin de olduğunu söyler. *Habîbu's-siyer*, III, s. 146. Fasîh-i Hafî'de bu konuda Kaydu'nun ismini zikretmemesine rağmen, diğerlerinden farklı olarak ordunun sayısının 100.000 olduğunu kaydeder. Bkz. Fasîh-i Hafî*, Mucmel-i Fasîhî*, II, s. 374.

[362] Reşîdüddîn/Jahn, s. 97; Âyetî, *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf,* s. 199.

[363] İsyanın gerekçesine dair dönemin kaynaklarındaki bilgi kırıntılarını takip eden Özgüdenli, kaynakların Gazan Han'ın din değiştirme olgusu üzerinde durduğunu kaydeder. Şehzâde ve emîrlerin onun Müslüman olmasından rahatsız oldukları için böyle bir isyana teşebbüs ettiklerine dikkat çeker. İsyancıların evvela Nevrûz'u, sonradan

öncülüğünde başlayan bu isyan, onun Horasan'a gönderilmek istenmesinden kaynaklanmıştı. Zira Suka bu durumu kendisinin ailesinden ayırmak ve Horasan ordusuna katmak için planlı bir hareket olduğunu düşünüyordu. Bunun üzerine Barula ile yaptığı toplantıda Nevrûz'u ortadan kaldırıp, kendisinin padişah olması için anlaşmışlardı. Ancak bu girişimden haberdar olan Nevrûz, Rey civarında Hurkudak'ın öncülüğündeki birliği sayesinde Suka'yı öldürerek isyanı sonlandırmıştı.[364] Suka ve Barula'nın isyanı Gazan Han'ı harekete geçirse de Horasan'dan Emîr Mulay'ın Suka ve Barula'nın çıkardığı isyanın bertaraf edildiğini, Nurin Aka'nın da Horasan'daki olayların kısmen kontrol altına alındığını haber vermesi üzerine Gazan Han, Horasan'a yönelik harekâtını durdurmuş ve başkent Tebrîz'e geri dönmüştü.[365]

Gazan Han'ın Tebrîz'de bulunduğu sırada 13 Haziran 1296 tarihinde Emîr Aladu'nun Horasan'dan getirdiği haberin ayrıntısına dair kaynaklar sessiz kalsa da muhtemelen o, bölgedeki Çağataylıların faaliyetleri nedeni ile gelmişti. Çünkü Emîr Nevrûz ve beraberindekiler henüz Horasan'a ulaşamamıştı. Dolayısıyla bölgedeki karışıklığın hâlen devam ettiği şüphesizdir. Şehzâde Suka, isyanı dolayısıyla devre dışı kalınca Emîr Nevrûz Horasan'daki Çağataylı tehdidine karşı bölgede görev yapan Nurin Aka ile birlikte mücadele edecekti. Kıyat boyuna mensup olan Nurin Aka'nın kendi boyunu üstün görmesinden dolayı Horasan yaptığı işlerde Nevrûz'un kardeşi Uygurtay'ın söylediklerini dikkate almamıştı. Uygurtay, mâruz kaldığı bu aşağılanmayı abisi Nevrûz'a bildirince, Nevrûz ve Nurin Aka arasında sürtüşme yaşanmıştı. Dolayısıyla Nevrûz, Çağataylıların Horasan'a saldırısını Nurin Aka'nın başarısızlığı olarak göstermişti.[366] Bütün bu süreç Gazan'ın hükümdar olmasından sonra Horasan için idarî anlamda yaptığı düzenlemelerin henüz istenilen sonucu vermediğini

da Gazan Han'ı ortadan kaldırmak istemeleri de bunu kanıtladığını söyler. Ardından çok önemli bir noktaya dikkat çeken Özgüdenli İran'daki Moğol boy yapısının merkezî otoritenin boşluğundan her fırsatta yararlandığına dikkat çeker. Bkz. Özgüdenli, *Gâzân Han ve Reformları*, 116. Yine bu konuda Hayton, Gazan'ın İslam'ı benimsemesiyle Hıristiyanlara büyük acılar yaşattığını iddia eder. Bkz. Hayton, *Doğu Ülkeleri Tarihinin Altın Çağı,* 153. Gazan dönemi Tebrîz'deki olayların tasviri için bkz. Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi,* II, s. 657. Orbelian, Hristiyan mabetlerine yapılanlardan Gazan Han'ın haberi olmadığını öne sürer. Bkz. Orbelian, *History of the State of Sisakan*, s. 240.

[364] Bu konudaki tafsilat için bkz. Reşîdüddîn/Jahn, s. 98-99; Âyetî, *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, s. 200; Kazvînî/Nevâ'î, s. 603; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-safâ*, VIII, s. 4215-4216; Hândmîr, *Habîbu's-siyer*, III, s. 147.Yine bu konuda bkz. Özgüdenli, *Gâzân Han ve Reformları*, s. 113-115.

[365] Horasan'da karışıklık çıkaran asilerin mağlup edildikten sonra Arslan-ogul ile birlikte Pîl Sûvâr'a oradan da Mansûriye Sarayına gitmişlerdi. Gazan Han, Çoban, Sülemiş, Kurmuşı ve Taytak gibi emîrlerini asiler üzerine göndermişti. Bîlkân civarında yapılan savaşta ilk gün Gazan Han'ın emîrleri üstünlük kuramasa da ikinci gün Hurkudak ve Barim'in iki bin kişiyle yardıma gelmesiyle üstünlük kurmayı başarmışlardı. İsyanın elebaşı Arslan-ogul'un 29 Mart 1296 tarihinde öldürülmesiyle isyan tamamen bastırılmıştı. Bkz. Reşîdüddîn/Jahn, s. 99-100; Özgüdenli, *Gâzân Han ve Reformları*, s. 115.

[366] Reşîdüddîn/Jahn, s. 102.

göstermektedir.

Emîrler arasında yaşanan bu sürtüşme iki tarafı aynı amaç için Cürcân'da buluştursa da birlerine olan kırgınlığı unutturmamıştı. Özellikle Nevrûz'un bu işin üstüne giderek Şehzâde Tayçu'nun önünde Horasan'da Çağataylı tahribatının sorumlusu olarak Nurin Aka'yı göstermesi orada bulunanlar tarafından tepkiyle karşılanmıştı. Böylesi bir ortamda Cürcân'dan hep birlikte Habûşân'a gelmişlerdi. Bu sırada düşmanın geldiği haberi ulaşsa da Nevrûz, Râdekân'a kadar giderek bunun asılsız olduğunu teyit etmişti. Ancak bu asılsız haber bile onları endişelendirmişti. Bu yüzden Çağataylıların ne durumda olduğunu öğrenmek için Nevrûz 4.000 atlı ile 21 Mayıs 1296 tarihinde Herât'a doğru yol alırken Şehzâde Tayçu ve Nurin Aka Râdekân'a dönmüşlerdi. Yaklaşık bir hafta sonra da Nevrûz geri dönmüş ve Horasan'daki idarî işleri Şehzâde Tayçu ve Nurin Aka'ya bırakarak kendisi karısının yanına Azerbaycan'a hareket etmişti.[367]

Emîr Nevrûz'un Horasan'dan ayrılması bölgedeki ordunun da dağılmasına neden olmuştu. Nevrûz'un bu tutumu kendisi için işleri tersine döndüren ilk adımıdır. Nevrûz'un Horasan'ı terk etmesini hoş karşılamayan Gazan, onu geri döndürmeyi başaramamıştı. Engellemelere rağmen Nevrûz 24 Haziran 1296 tahinde Gazan'ın huzuruna çıktığında emîrler, Gazan ile Nevrûz arasındaki ilişkinin eskisi gibi olmayacağını anlamışlardı. Görüşmeden sonra Nevrûz 3 Temmuz 1296 tarihinde *nâib* Nizameddin Yahya ile birlikte Horasan'a hareket etti.[368] Nevrûz bu görüşmeden sonra Gazan'ın kendisine olan güvenin azaldığını hissetmiş olacak ki Herât Şeyhu'l-İslâm'ının oğlu Sadrüddîn'i kendisi hakkında olup bitenleri öğrenmek için başkente Gazan Han'ın hizmetine *casus* olarak göndermişti.[369]

Emîr Nevrûz, Horasan'a ulaştığında Gazan Han 17 Eylül 1296 tarihinde kışlamak için Bağdâd'a[370] gitti. Yaklaşık bir hafta sonra Emîr Nurin Aka'nın Horasan'dan gelmesi, Nevrûz'un bölgede İlhanlı Devleti'nin otoritesini tam anlamıyla tesis edemediğine bir

[367] Reşîdüddîn/Jahn, s. 103; Mîrhând ve Hândmîr bu konuda Reşîdüddîn'den farklı bilgi vermektedirler. Onlar, Çağataylıların Mâverâünnehir'den Mâzenderân'a kadar büyük bir katliam ve yağma yaptığını, bunun üzerine Nevrûz'un gelişini haber alınca Ceyhun'u geçerek geri döndüklerini söylerler. Nevrûz, onları Herât'a kadar takip etmiş ve büyük bir kısmını öldürmeyi başarmıştı. Bkz. Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-safâ,* VIII, s. 4213; *Habîbu's-siyer*, III. S. 147. Yine az bir farkla benzer malûmat için bkz. Âyetî, *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf,* s. 199.
[368] Reşîdüddîn/Jahn, s. 104.
[369] Reşîdüddîn/Jahn, s. 108.
[370] Bağdâd bölgesi Irak'ta olmasına rağmen Moğollar için Azerbâycân'a bağlı önemli bir kışlık merkezî olarak kullanılmıştır. İlk olarak İlhan Abaka döneminde kullanılan bu kışlık karargâh, daha sonra torunu Gazan Han döneminde de kullanılmıştır. Bağdâd'daki bu kışlık otlakların ayrıntısı için Bkz. Uyar, *İlhanlı Devleti'nin Askerî Teşkilatı,* s. 108; Uyar, "İlhanlı Devleti'nin Önemli Yaylak ve Kışlakları", s. 252.

işarettir.[371] Zira gelen elçiden sonra Reşîdüddîn 27 Ekim 1296 tarihinde Gazan Han'ın geleneğe uyarak kardeşi Ölceytü'yü kendi *nâibi*ni olarak tam yetkiyle Horasan'a gönderdiğini aktarmaktadır.[372] Şehzâde Ölceytü'nün Horasan'a gelişi aynı zamanda Nevrûz için bir sona işarettir. Bunun en önemli ayağı 13 Mart 1297 tarihinde elçisi 'İlmuddîn'in Bağdâd'da yakalanmasıdır. Nevrûz'u ölüme götürecek bu gelişmede o, Memlûkler ile iş birliği yaparak Gazan Han'ı tahtan indirmekle suçlanmıştı.[373] Osman Gazi Özgüdenli, bu konuda kaynak ve bilgi yetersizliğinden yola çıkarak bu olayın Emîr Nevrûz'u ortadan kaldırmak için planlı bir komplo olduğuna dikkat çekmektedir.[374]

Gazan Han, yaşanan bu hadiseden sonra Nevrûz'u ortadan kaldırmak için 14 Mayıs 1297 tarihinde Şehzâde Ölceytü'yü, emîrlerden Pulad Kaya, Hurkudak ve Sutay'ın yanı sıra Kutluğşâh ve Kutluk Kaya'nın da daha sonra bunlara katılması isteyerek Horasan'a gitmelerini emretti.[375] Nevrûz'un yakalanması için Horasan'da başlatılan harekât Câm şehri üzerinden Nevrûz'un Herât'a kaçmasıyla burada yoğunlaşmıştı. Herât'a vardığında onun bazı emîrlerinin muhalefetine karşı Şemsüddîn Kert'in oğlu Fahrüddîn'in davetine icabet ederek 400 askeriyle şehre girmişti.[376] Bu sırada Gazan Han'a bağlı birlikler[377] Tûs'un Meşhed'i üzerinden Herât'a gelmişlerdi. Bir türlü Herât'ın sağlam surlarını aşamayan Gazan'ın askerleri geri dönmeyi düşünmüştü. Ancak Emîr Kutluğşâh böylesi bir durumda geri dönmeyi kendine

[371] Reşîdüddîn/Jahn, s. 105.
[372] Reşîdüddîn/Jahn, s. 106. Ölceytü'nün Horasan'a geliş tarihi konusunda kaynaklar kesin bir tarih vermezler. Hâfiz-ı Ebrû'da bu konuda kesin bir tarih vermekten kaçınmıştır. O bu konuda; Gazan'ın hükümdar olduğunda kardeşi Ölceytü'yü Horasan emîrliğine gönderdiğini ifade eder. Bkz. Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl-i Câmiʿ el-Tevârîh-i Reşîdî*, s. 2, 18. Ancak Abû'l-Farac, Ölceytü'nün Horasan'da ordu kumandanı olarak Suriyeli eşkıyalarla savaştığını ifade etmiştir. 1289 yazında gerçekleşen bu olayda üzerine bölgede ordu kumandanı olan Ölceytü'nün bu eşkıyalara karşı başarı gösteremediğini kaydeder. Çok sayıda askerîni ve yakını esir bırakan Ölceytü'nün yanındaki 40 kişi ile kaçarak Suriyelilerden kurtulmuşlardı. Devamında kaynağın aktardığına göre; Ölceytü, esirleri kurtarmak için savaşın sorumlusu olarak gördüğü Hıristiyanlardan para toplamak istemiştir. Ancak içinde bulundukları konağın yıkılmasıyla Ölceytü canını zor kurtarabilmiştir. Abû'l-Farac*, Abû'l-Farac Tarihi*, II, s. 628-629.
[373] Nevrûz'un ölümüyle sonuçlanan bu sürecin ayrıntıları için bkz. Reşîdüddîn/Jahn, s. 107-111. Yine bu sürecin ayrıntılı bir tafsilatı için bkz. Özgüdenli, *Gâzân Han ve Reformları,* s. 121-125
[374] Özgüdenli, *Gâzân Han ve Reformları*, s. 125.
[375] Reşîdüddîn/Jahn, s. 111; Âyetî, *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, s. 206; Benâketî, *Târîh-i Benâketî,* s. 458. Bu konuda Reşîdüddîn, Nevrûz'un üzerine gönderilen ordunun miktarına dair bilgi vermez. Ancak *Vassâf*, Mîrhând, Hândmîr, Herevî ve İsfizârî, 20.000 kişilik bir kuvvetten bahsederler. Yine Nevrûz'un üzerine gönderilen emîrler konusunda Reşîdüddîn'den ayrılırlar. Bkz. Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-safâ*, VIII, s. 4220; Hândmîr, *Habîbu's-siyer*, III, s. 149; Herevî*, Târih-nâme-yi Herât,* s. 419; İsfizârî, *Ravzâtu'l-cennât fî evsâfî medîneti'l-Herât,* I, s. 432. Herevî ve İsfizârî, Kutlugşâh'ın 70,000 kişilik kuvvetle Herât'a geldiğini aktarır. Bkz. Herevî*, Târih-nâme-yi Herât*, s. 424; İsfizârî, *Ravzâtu'l-cennât fî evsâfî medîneti'l-Herât,* I, s. 434.
[376] Reşîdüddîn/Jahn, s. 112; Âyetî, *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, s. 205; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-safâ*, VIII, s. 4221; Hândmîr, *Habîbu's-siyer*, III, s. 149. Herevî ve İsfizârî Nevrûz'un 300 askerle Herât girdiğini ifade eder. Herevî, *Târih-nâme-yi Herât,* s. 424; İsfizârî, *Ravzâtu'l-cennât fî evsâfî medîneti'l-Herât,* I, s. 434.
[377] Herevî, Gazan'a bağlı birliklerin 70.000 kişiden oluştuğunu, bu sırada Herât'ta ise 50.000 kişinin olduğunu kaydeder. Herevî*, Târih-nâme-yi Herât,* s. 424-425.

yediremeyeceğini söyleyerek Câm Şeyhu'l-İslâm'ı aracılığıyla Melik Fahrüddîn'e bir mektup yazarak Nevrûz'u teslim etmemesi durumunda Herât şehrinin ve halkının büyük zarar göreceğini bildirmişti. Mektup Melik Fahrüddîn'e ulaşınca samimi dostluğunun göstergesi olarak mektubu Nevrûz'a vermişti. Nevrûz mektubun içeriğine vakıf olduktan sonra adamlarından Hacı Ramazân'ın, Melik Fahrüddîn'i tutsak etme teklifini reddetmişti. Ancak Hacı Ramazân'ın teklifi Melik Fahrüddîn'in adamları tarafından işitilince, Melik Fahrüddîn'in Nevrûz'a karşı tutumu değişmişti.[378]

Melik Fahrüddîn, Gazan Han'ın ordusunun er ya da geç şehri ele geçirip, şehir halkına zarar vereceğini biliyordu. Bu yüzden Kutluğşâh'tan alınacak *amânnâme* karşılığında Nevrûz'u teslim etmeyi kararlaştırmıştı. Melik Fahrüddîn'in uygulamaya koyduğu plan sayesinde Nevrûz'un askerleri dağıtılmış ve bu sayede Melik Fahrüddîn, Nevrûz'u ele geçirmişti.[379] Ardından durumu Kutluğşâh'a bildirerek Herât halkının cezalandırılmaması konusunda Gazan Han'dan *amânnâme* istemişti. Kutluğşâh, Nevrûz'un emîri Hacı Ramazân'ın kellesini görünce Melik Fahrüddîn'in sözlerinin doğruluğuna inanmıştı. Yapılan anlaşma gereği Gûrlu askerlerin gözetiminde Kutluğşâh'a teslim edilen Nevrûz'un, 14 Ağustos 1297 tarihinde kesilen başı Emîr Pulad-Kaya tarafından Gazan Han'a gönderilmişti.[380] Gazan Han, Nevrûz gibi güçlü bir Horasan emîrini ortadan kaldırdıktan sonra İlhanlı Devleti içindeki otoritesini tam anlamıyla tesis edebilmişti.[381]

Gazan Han'ın tahta çıkışından sonra Horasan'da Emîr Nevrûz ile olan mücadelesi Çağataylıların bölgedeki faaliyetlerini bir süre gölgede bıraktığı söylenebilir. Ancak Çağataylılar Horasan'dan tamamen vazgeçmiş değillerdi. Özellikle Du'a'nın oğlu Kutlug Hoca'nın Horasan'ın güneydoğusundaki hareketliliği bunu göstermektedir. Gazan Han, Çağataylıların Hindistân ve Afganistan'daki hâkimiyet kurmalarınn olası bir Horasan saldırısında İlhanlı Devleti'ni bölgede zora düşüreceğinin farkındaydı. Buna engel olmak için Şehzâde Ölceytü aracılığıyla bölgeyi kontrol altında tutmuştu.[382]

Şehzâde Ölceytü'nün Çağataylılarla ilgilendiği sırada Melik Fahrüddîn'in Herât'taki

[378] Reşîdüddîn/Jahn, s. 113; Benâketî*, Târîh-i Benâketî,* s. 458; Herevî*, Târih-nâme-yi Herât,* s. 426.
[379] Reşîdüddîn/Jahn, s. 114; Herevî*, Târih-nâme-yi Herât,* s. 427; Hândmîr, *Habîbu's-siyer*, III, s. 149.
[380] Reşîdüddîn/Jahn, s. 116; Benâketî*, Târîh-i Benâketî,* s. 459; İsfizârî, *Ravzâtu'l-cennât fî evsâfî medîneti'l-Herât,* I, s. 434; Fasîh-i Hâfî, *Mucmel-i Fasîhî*, II, s. 376. Hândmîr, Nevrûz'un başının Emîr Kutluğşâh tarafından kesildiğini iddia eder. Bkz. Hândmîr*, Habîbu's-siyer*, III, s. 148.
[381] Özgüdenli, *Gâzân Han ve Reformları*, s. 131.
[382] Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, s. 377; Özgüdenli, *Gâzân Han ve Reformları,* s. 222; Biran, *Qaidu and the Rise of the Independent,* s. 60; Erdem, "Olcaytu Han Devrinde Horasan'da İlhanlı-Çağataylı Mücadeleleri", s. 108.

birtakım faaliyetleri merkezîn dikkatini çekmişti. Gazan Han, Nevrûz'un yakalanmasındaki hizmetinden dolayı Melik Fahrüddîn'e Gûr, Garcistân, Kûhistân, Bâharz, Sebzevâr, Ferâh'ın yanı sıra Herât'ın valiliğini vermişti. Ancak bu durum onda merkeze karşı tutumunu değiştirmesine sebep olmuştu. Herât'ta yaklaşık 60.000 kişiden oluşan bir ordu kurması ve şehrin etrafında hendekler açtırması bu bağlamda değerlendirilebilir. Dolayısıyla artık merkeze karşı olan sorumluluklarını yerine getirmemeye başlamıştı.[383] Ayrıca Kûhistân'dan gelen Nikuderîler, Melik Fahrüddîn'in himayesinde Horasan'da asayişsizliğe neden olması Gazan'ı endişelendirmişti. Bunun üzerine Gazan, Melik Fahrüddîn'in bölgedeki faaliyetlerine önlem alma adına Mâzenderân'da bulanan kardeşi Ölceytü'yü 1299 yılında Herât'a göndermişti.[384] Şehzâde Ölceytü, Nîşâbûr'a ulaştığında Melik Fahrüddîn'den Nikuderîlerin kendisine teslim edilmesini istese de olumlu bir sonuç alamamıştı. Bunun üzerine iki taraf arasında savaşın kaçınılmaz olduğu anlaşılınca Melik Fahrüddîn kaçarak Amânkûh (Eskelce) Kalesi'ne[385] sığınmıştı. Şehzâde Ölceytü bu kalenin muhasara edilmesini emredince Melik Fahrüddîn önce Herât'a ardından da Gûr'a kaçarak canını kurtarmak istemişti.[386] Ancak Melik Fahrüddîn'in peşinden Herât'a gelen Şehzâde Ölceytü ve beraberindekiler şehri kuşatmıştı. Yaklaşık on sekiz günlük kuşatmanın ardından Şeyhu'l-İslâm Hace Şihâbüddin Câmî'nin araya girmesiyle iki taraf arasında antlaşma sağlanmış ve Melik Fahrüddîn bu sayede Herât'a geri dönebilmişti.[387]

Şehzâde Ölceytü, Melik Fahrüddîn'in İlhanlı Devleti'ne olan tâbiiyetini tekrar sağlayıp Horasan bölgesinde düzeni korumaya çalışsa da bu sefer de Çağatay şehzâdelerinin Horasan bölgesine daha kapsamlı harekâtıyla karşı karşıya kalmıştı. Bu harekât Du'a'nın oğlu Kutlug Hoca'nın Çağataylılara bağlı Karaunaslar ile 1298/1299 yılında yürüttüğü kapsamlı bir yağma hareketine dönüşmüştü. Kutlug Hoca, kendisine bağlı 50.000 asker ile Herât, Belh, Tâlekân,

---

[383] İsfizârî, *Ravzâtu'l-cennât fî evsâfi medîneti'l-Herât*, I, s. 435; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-safâ*, VIII, s. 4225-5226.Özellikle kale duvarlarını tekrar inşa etmesi olası bir savaşa hazırlık mahiyeti taşımaktadır. Âyetî, *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, s. 208.

[384] Herevî, *Târih-nâme-yi Herât,* s. 431-433; İsfizârî, *Ravzâtu'l-cennât fî evsâfi medîneti'l-Herât*, I, s. 435; Fasîh-i Hâfî, *Mucmel-i Fasîhî*, II, s. 378; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-safâ*, VIII, s. 4226; Hândmîr, *Habîbu's-siyer*, III, s. 150-151; Potter, *The Kart dynasty of Herat,* s. 46. Reşîdüddîn, Nevrûz'un ortadan kaldırılmasından sonra Gazan'ın başkente doğru hareket ettiğini, onun 28 Mayıs 1298'da Ucan'a ulaştığı sırada, Şehzâde Ölceytü'nun Horasan'dan geldiğini kaydeder. Yine burada yapılan toy ve kurultaydan sonra şehzâdenin Horasan'a giderek o bölgeyi korumasını emrettiğini, bunun üzerine Ölceytü'nun geri döndüğünü söyler. Reşîdüddîn/Jahn, s. 124.

[385] Herât'ın güneyindeki bu kalede tıpkı Kertlerin Moğollardan korunmak için kullanılan Haysâr Kalesi ile aynı işleve sahiptir. Ancak Haysâr kadar önemli olmamıştır. Amânkûh Kalesi için bkz. Potter, *The Kart dynasty of Herat,* s. 66-67.

[386] Herevî, *Târih-nâme-yi Herât,* 434-436; İsfizârî, *Ravzâtu'l-cennât fî evsâfi medîneti'l-Herât*, I, s. 436; Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl-i Câmiʿu't-tevârîh-i Reşîdî,* s. 18-19; Fasîh-i Hâfî, *Mucmel-i Fasîhî*, II, s. 378; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-safâ*, VIII, s. 4226-4227.

[387] Herevî, *Târih-nâme-yi Herât,* s. 438-439; Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl-i Câmiʿu't-tevârîh-i Reşîdî*, s. 19; İsfizârî, *Ravzâtu'l-cennât fî evsâfi medîneti'l-Herât*, I, 436-437; Fasîh-i Hâfî, *Mucmel-i Fasîhî*, II, s. 378-379; Mîrhând, savaşın 17 gün sürdüğünü ifade eder. Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-safâ*, VIII, s. 4229.

Şabûrgân, gibi Horasan şehirlerini yağma ve tahribattan sonra ele geçirmişti.[388] Özellikle Gazan Han'ın Suriye seferiyle meşgul olmasını fırsata dönüştürmek isteyen Çağataylılar, sadece Horasan'da değil, İlhanlı Devleti'nin diğer eyaletlerinde de harekete geçmişlerdi. Kirmân ve Fârs'daki tahribatın ardından 23 Mart 1300 tarihinde Şîrâz önlerine kadar gelmişlerdi. Ancak Şîrâz'da istediklerini elde edemeseler de bu bölgelerdeki tahribatın ardından yüklü ganimetle bölgeyi terk etmek zorunda kalmışlardı.[389]

Ölceytü'nün Horasan'daki şehzâdeliği sırasında Çağataylılara ve Kaydu'ya karşı verdiği mücadelelerinden biri de dönemin kaynağı olan Kâşânî'nin *Târîh-i Ûlcâytû* adlı eserinde yer almaktadır. Kâşânî, Çağatyalıların Sarban, Minkan, Kebek gibi şehzâdelerin yanı sıra onların emîrlerinin 50.000 askerle Tûs'a kadar geldiğini, Ölceytü'nün bu saldırı karşında elindeki ordunun mevcudiyetinin azlığına rağmen, galip gelmesini bildiğini ifade etmiştir. Müellif bu olayın ne zaman gerçekleştiğine dair herhangi bir tarih vermese de Şehzâde Ölceytü'nün Horasan'daki başarısını Gazan Han'ın Suriye seferinde aldığını söyleyerek tahmini bir zaman aralığı verilmesine olanak sağlamıştı.[390] Gazan'ın Suriye seferlerinin 1299-1304[391] yılları arasında gerçekleştirdi bilindiği için, Kâşânî'nin verdiği bu bilginin yukarıda bahsi geçen yıllar arasında meydana geldiğini rahatlıkla söylenebilir. Yine bu dönemde Şehzâde Ölceytü'nün iki farklı Çağataylı tehdidinden Horasan'ı koruduğunu Reşîdüddîn aktarmaktadır. Bunlardan birincisi, Gazan'ın 29 Aralık 1302'de Ermenî-balâ'nın Horasan'dan gelerek 3.000-4.000 kadar düşman askerinin Ölceytü tarafından bölgeden uzaklaştırılmasıdır.[392] Reşîdüddîn'in aktardığı diğer haber ise 26 Mart 1303'te Horasan'da Kaydu'nun ordusunun hezimete uğratılarak Kaydu'nun öldürüldüğü ve Barak'ın oğlu Du'a'nın yaralı olmasıdır.[393] Gazan'ın bu haberleri tam da Suriye seferleri sırasında alması Kâşânî ve Reşîdüddîn'in verdiği bilgilerin birbirini tamamlar gibi göstermektedir. Ancak iki kaynakta verilen asker sayıları ve Kâşânî'nin Tûs'daki mücadelede Kaydu ve Du'a'nın isimlerini zikretmemesi bunların farklı tarihlerde meydana gelen olaylar olduğuna işaret etmektedir.

---

[388] Âyetî, *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf,* s. 218-219; Biran, *Qaidu and the Rise of the Independent,* s. 60; Yingsheng, "War and Peace between the Yuan Dynasty and the Chaghadaid Khanate", s. 344.
[389] Âyetî, *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf,* s. 220-221; Biran, *Qaidu and the Rise of the Independent,* s. 60.
[390] Kâşânî/Hamblî, s. 18-20.
[391] Gazan'ın Suriye Seferlerinin tafsilatı için bkz. Baybars el-Mansûrî, *et-Tuhfetu'l-Mulûkiyye fi'd-Devleti't-Türkiye*, s. 146-162; Özgüdenli, *Gâzân Han ve Reformları,* s. 137-169.
[392] Reşîdüddîn/Rûşen-Mûsevî, II, s. 1309.
[393] Reşîdüddîn/Jahn, s. 146. Biran'ın Mart-Nisan 1303 yılında Kaydu'nun ölüm haberinin gelmesi Gazan'ı rahatlattığını ifade eder. Bkz. Biran, *Qaidu and the Rise of the Independent,* s. 60.

1. 2. 7. Herât'taki Tabi Kertlerle Mücadele: Ölceytü Han (1304-1316)

Gazan Han döneminde İlhanlı Devleti'nin doğu sınırını müdafaa eden Ölceytü 17 Mayıs 1304 tarihinde abisi Gazan Han'ın ölümü[394] ile Horasan'daki şehzâdelik görevini tamamlamış oldu. Ölceytü tahtı ele geçirmek için kendine muhalif olan amcası İlhan Geyhatu'nun oğlu Şehzâde Alâfirenk ve Horasan emîrlerinden Hurkudak'ı, kendine yakın emîrler sayesinde İlhanlı tahtına giden yolda devre dışı bırakmayı başarmış idi.[395] Ardından yaptığı idarî düzenlemede Horasan'ı Aldu Noyan'ın oğlu Bektut'a ve Emîr Yasavul'a bırakmştı.[396] Bu atamayla İlhanlı Devleti'nin doğu sınırını güvence altına aldıktan sonra abisi Gazan'ın vasiyeti gereği[397] 19 Temmuz 1304 tarihinde Ucân'da tahta çıkmış ve İlhanlı Devleti'nin yeni hükümdarı olmuştu.[398]

Ölceytü Han'nın şehzâdeliği döneminde İlhanlıları doğuda her fırsatta rahatsız eden Çağataylılar ve Kaydu ulusunun, Ölceytü'nün tahta çıktığı dönemde birbirlerine karşı verdiği mücadeleler sebebi ile Horasan'a herhangi bir saldırı girişimleri olmamıştı. Ayrıca Kaydu'nun oğlu Çapar'ın 19 Eylül 1304 tarihinde Ölceytü'ye barış için gelmesi ve bunlara Ölceytü'nün hüsnükabul göstermesine dayanarak Horasan'da sükûnetin hâkim olduğu söylenebilir.[399] Bu

---

[394] Gazan Han'ın ölümüyle ilgili bkz. Reşîdüddîn/Jahn, s. 159; Âyetî, *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, s. 272; Kâşânî/Hamblî, s. 14-15, 31; Benâketî, *Târîh-i Benâketî*, s. 470; Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr,* s. 239-241; el-Ömerî, *Mesâliku'l Ebsâr*, s. 422; Fasîh-i Hâfî, *Mucmel-i Fasîhî*, III, s. 11; Hayton, *Doğu Ülkeleri Tarihinin Altın Çağı,* s. 184; Galstyan, *Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar*, s. 164; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-safâ,* VIII, s. 4254; Hândmîr, *Habîbu's-siyer*, III, s. 157-158; Özgüdenli, *Gâzân Han ve Reformları,* s. 366.

[395] Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl-i Câmiʿu't-tevârîh-i Reşîdî*, s. 5-6; Kâşânî/Hamblî, s. 21; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-safâ,* VIII, s. 4257-4259.

[396] Kâşânî/Hamblî, s. 22. Kâşânî eserinde Yasavul'dan sultan olarak bahseder. Bkz. Kâşânî/Hamblî, s. 22vd. Bu isim Moğolca *Casagul* arabulucu, hakem; yargıç, hâkim; nöbetçi, bekçi; kâhya ve yönetim memuru anlamlarına gelmektedir. Gülensoy-Küçüker, *Eski Türk-Moğol Kişi Adları Sözlüğü*, s. 524. Yine bu ıstılah için bkz. Uyar, *İlhanlı Devleti'nin Askerî Teşkilatı,* s. 137; Uyar, "İlhanlı Ordusunda Hiyerarşi", s. 42

[397] Kâşânî/Hamblî, s. 95. Gazan Han'ın kendisinden sonra tahta kardeşi Ölceytü'nün geçebilmesi için devlet adamlarına verdiği vasiyetin ayrıntıları için bkz. Kâşânî/Hamblî, s. 11-15. Gazan'ın kaleme aldığı vasiyetnâme şeklinde düzenlenen yarlığın Kâşânî ve Vassâf'ta geçen versiyonlarının karşılaştırmalı tercümesi için bkz. Osman G. Özgüdenli, "İlhanlı Hükümdarı Gâzân Han'ın Vasiyetnâmesi: Metin, Tercüme ve Değerlendirme", *Orhon Yazıtları ve Türk-Moğol İlişkileri,* ed. İlhan Şahin vd., Bursa Orhangazi Belediyesi Yay., İstanbul 2021, s. 282-339. Yine bu konuda Pachymérès, Gazan Han'ın, Toktâ'nın taht için hak iddia etmemesi için kardeşi Ölceytü'yü yanına çağırarak doğuştan sahip olduğu hükümdarlık hakkını ona verdiği söyler. Ayrıca kendi yaptığı yasaların bozulmadan kalması içinde Ölceytü'den söz aldığını kaydeder. Georges Pachymérès, *Bizanslı Gözüyle Türkler*, çev. İlcan Bihter Barlas, İstanbul 2019, s. 98.

[398] Ölceytü'nün tahta çıkış sürecine dair bkz. Âyetî, *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, s. 276; Kâşânî/Hamblî, s. 23; Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl-i Câmiʿu't-tevârîh-i Reşîdî*, s. 7; Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, s. 242; Benâketî, *Târîh-i Benâketî*, s. 474; Şebânkâreî, *Mecmaʻu'l-Ensâb,* s. 270; İsfizârî, *Ravzâtu'l-cennât fî evsâfî medîneti'l-Herât,* I, s. 442; el-Ömerî, *Mesâliku'l Ebsâr*, s. 422; Fasîh-i Hâfî, *Mucmel-i Fasîhî*, III, s. 12; Hayton, *Doğu Ülkeleri Tarihinin Altın Çağı,* s. 184; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-safâ,* VIII, s. 4261; Hândmîr, *Habîbu's-siyer*, III, s. 191.

[399] İki ulus arasındaki bu çekişme Kaydu'nun ölümüyle beraber şiddetlenmişti. Özellikle Du'a babası Barak'a yapılanların intikamı almak için harekete geçmişti. Du'a, Kaydu'nun yerine geçecek olan Urus'a karşı Çapar'ı tahta çıkması için harekete geçirince, Kaydu ulusu içinde itilaf başlatmıştı. Bu sayede tıpkı Kaydu'nun Çağatay Hanlığı üzerindeki hâkimiyeti gibi o da Kaydu ulusu üzerinde hâkim olma fırsatını elde etmiş olacaktı. Bunun

durumu destekler nitelikte meydana gelen birkaç hadise Horasan'ın durumunu daha da netleştirmektedir. 25 Aralık 1306 tarihinde Horasan'dan gelen Argun Aka'nın oğlu Uygurtay Gazan, Ölceytü'ye itaatini sunarak Du'a'nın öldüğünü bildirdi. Yine 12 Ocak 1307 tarihinde Kaydu'nun oğlu Sarban'ın itaat için Ölceytü'nün huzuruna gelmesi ve 3 Şubat 1307 tarihinde Kaydu'nun oğullarının ve torunlarının dağıldığının haberinin Horasan'dan merkeze ulaşması şimdilik Horasan'da mevcut durumun İlhanlı Devleti'nin arzu ettiği şekilde olduğunu destekler niteliktedir.[400]

Dış tehditlerin olmadığı bu dönemde Ölceytü Han, İlhanlı Devleti içerisindeki otoritesini tehdit ettiğini düşündüğü Herât hâkimi Fahrüddîn Kert meselesiyle ilgilenmekteydi. Ölceytü Han tahta çıktıktan sonra Melik Fahrüddîn Kert'in tebrik için huzura gelmemesini bahane ederek onu Emîr Danişmend Bahadır ile cezalandırmak düşüncesindeydi. Zira tahta çıkan hükümdara bağlılık göstermemek ona karşı bir isyan anlamı taşımaktadır. Esasen bu durumun yaşanmasında Ölceytü'nün Horasan şehzâdeliği sırasında Fahrüddîn Kert'in Nikuderîler'e yardım etmesi ve kendisiyle savaşan Herât halkını cezalandırmak istemesinin de etkili olduğu ifade edilebilir. Dolayısıyla tüm bunlar Fahrüddîn'in cezalandırılması için yeterli sebepler idi. Ölceytü Han'ın fermanı gereği Gazan Han döneminde boyun eğmiş bir Karauna olan Emîr Danişmed Bahadır maiyetindeki 10.000 askerle Horasan'a yöneldi.[401] Emîr Danişmed Bahadır Horasan'a giderken yol güvenliği için önden Giray isimli adamını 1.000 atlıyla Herât'a göndermişti. Ancak burada dikkat çeken bir husus Danişmend Bahadır'ın Giray'a Herât halkına zarar vermemesi yönündeki telkinidir.[402] Her ne kadar Ölceytü Han Herât halkını cezalandırmak istese de Danışmend Bahadır'ın bu tutumu Melik Fahrüddîn ile olan savaşında

üzerine Kubilay Han'ın yerine geçen torunu Temür Olcaytu Han ile arasını düzelten Du'a, bu sayede Türkistan ve Horasan bölgesinin kendi uhdesine bırakılmasını teyit eden yarlıgı almayı başarmıştı. Bu hamleyle elini güçlendiren Du'a, Çapar'a bahsi geçen bölgeleri boşaltmasını söylemişti. Dolayısıyla Du'a destek vererek Çağataylıların başına geçirdiği Çapar'a karşı açıktan muhalefetini başlatmış oldu. Burada aklımıza şu soru gelebilir. Acaba Du'a, Çapar'ı daha kolay bertaraf edebileceğini düşündüğü için mi ona, tahta çıkma yolunda destek vermişti? Hiç şüphesiz kaynakların Çapar'ı zayıf görüşlü, kıt akıllı ve dar görüşlü olarak nitelendirmesi, Du'a'nın bu işi planlı bir şekilde yaptığını ortaya koymaktadır. Du'a'nın emîrler ve şehzâdeler aracılığıyla mücadelesini sürdürdüğü ve ilk fırsatta öldürmek istediği Çapar ile olan mücadelesinin ayrıntıları için bkz. Kâşânî/Hamblî, s. 31-41. Yingsheng, Kaydu'nun ölümünden sonra Çapar'ın Çağatay Hanlığının bağımsızlığını yeniden tesis ettiğini aktarır. Bkz. Yingsheng, "War and Peace between the Yuan Dynasty and the Chaghadaid Khanate", s. 340. Çağatay Hanlığında Du'a Han döneminin ayrıntıları için bkz. Mustafa Kafalı, *Çağatay Hanlığı (1227-1345)*, Berikan Yay., Ankara 2005, s. 117-122. Yine Kubilay Han'ın ölümünden sonra torunu Temür Olcaytu ve Du'a arasındaki ilişkilerin ayrıntıları için bkz. Çetin Kaya, *Çağatay Hanlığı ile Büyük Moğol Kağanlığı Arasındaki Siyasi İlişkiler (1227-1318),* (Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi), Antalya 2021, s. 107-118.

[400] Kâşânî/Hamblî, s. 53-54.

[401] Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl-i Câmiʿu't-tevârîh-i Reşîdî*, s. 18-20; İsfizârî, *Ravzâtu'l-cennât fî evsâfî medîneti'l-Herât,* I, s. 442; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-safâ*, VIII, s. 4282-4283.

[402] Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl-i Câmiʿu't-tevârîh-i Reşîdî*, s. 20; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-safâ*, VIII, s. 4283.

Herât halkını yanında tutmak istemesiyle açıklanabilecek bir durumdur. Ayrıca Danışmend Bahadır'ın Herât halkının zarar görmemesini de istemiş olması kuvvetle muhtemeldir.[403]

Emîr Danışmend Bahadır henüz Herât'a ulaşmış değildi. Önden gönderdiği adamı Giray önce elçiler aracılığı ile Danışmend Bahadır'ın Ölceytü Han fermanıyla Herât'ı ele geçirmek için geldiğini Fahrüddîn Kert'e bildiriyordu. Elçiler aracılığıyla yapılan görüşmeden netice alınamayınca Giray bizzat Fahrüddîn Kert'in huzuruna çıksa da o da Danışmend Bahadır'ın istediği sonucu elde edememişti. Ancak Fahrüddîn Kert gelen elçiler ve Giray'ı büyük bir hüsnü kabulle geri gönderdi. Bu durum onun Danışmend Bahadır'ın bölgeye gelmesiyle yaşanacak süreçte hem zaman kazanmak hem de süreci daha az hasarla atlatmak için uyguladığı akıllıca bir siyaset olduğu açıktır. Çünkü Fahrüddîn Kert savaşın kaçınılmaz olduğunun farkında idi. Dolayısıyla süreci başından itibaren dikkatli bir şekilde yürütüyordu. Giray'ın da Fahrüddîn Kert huzurundan eli boş dönmesinden birkaç gün sonra Danışmend Bahadır Herât ovasına çadır kurmuştu. Buradan vakit kaybetmeden adamları Tutak Bala ve Hindu Cak'ı Fahrüddîn Kert'e göndererek Nikuderîleri teslim etmesinin yanı sıra Merv, Âbıverd, Serahs, Câm ve Hâf'dan Herât'a gelmiş olan halkın geri gönderilmesini teklifine Fahrüddîn Kert yine olumsuz cevap vermişti. Fahrüddîn Kert'in bu cevabı, Danışmend Bahadır ile savaşı kaçınılmaz hâle getirmişti.[404]

Fahrüddîn Kert'in olumsuz cevabı karşısında harekete geçen Danışmend Bahadır, İlhanlı Devleti'ne bağlı Ferah, Gâh Kalesi, İsfizâr ve Kâsıdân vadisindeki emîr ve meliklerine haber göndermiş ve Fahrüddîn Kert ile girişeceği savaşta onlardan yardım istemişti. Bunun üzerine Melik Celâlüddîn Karâ ve Emîr Ömer Dere'den, Cemâl Kâdı ve Melik Kutbüddîn İsfizar'dan, Melik Kutbüddîn Bulek ve Melik Rükn Kâsıdan'dan yardım için askerleriyle birlikte Danışmend Bahadır'un huzuruna yetişmişlerdi. Bu sırada iki taraf arasında savaşın seyrine büyük oranda etki edecek olan bir hadise yaşanmış idi. Herât'ta Kâdılkudât olan Mevlânâ Vecihüddîn Nesefî, Fahrüddîn Kert ve Nikuderîlerin Herât'ta yaptıklarını onaylamamış ve çareyi Danışmend Bahadır sığınmakta görmüştü. Onun taraf değiştirmesi Danışmend Bahadır'ın savaş stratejisini de belirlemiş idi. Mevlânâ Vecihüddîn Nesefî'nin Herât şehrine giden yolların kapatılması önerisini dikkate alan Danışmend Bahadır 2.000 kişiyle şehrin

[403] Subaşı, "Olcâytû Sultan Döneminde Herât Muhasarası ve Siyasî Vakalar", s. 292.
[404] Herevî, *Târîh-nâme-yi Herât,* s. 363-364; Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl-i Câmiʿu't-tevârîh-i Reşîdî,* s. 20-21; İsfizârî, *Ravzâtu'l-cennât fî evsâfi medîneti'l-Herât,* I, s. 442-443; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-safâ,* VIII, s. 4283; Hândmîr, *Habîbu's-siyer,* III, s. 192; Subaşı, "Olcâytû Sultan Döneminde Herât Muhasarası ve Siyasî Vakalar", s. 292.

girişlerini kontrol altına almıştı.[405]

Emîr Danışmend Bahadır'ın Vecihüddîn Nesefî'nin tavsiyesiyle yaptığı savaş hazırlıklarına karşın Fahrüddîn Kert'in boş durduğunu söylenemez. Özellikle atalarından kalan hazineyi ordu ve hizmetçilerine dağıtmış ve onları savaşa teşvik etmişti. Bu sayede gece baskınları ile Danışmend Bahadır'ın ordusundan birçok kişiyi öldürmüşlerdi. Bu durum karşısında hazırlıksız yakalanan Danışmend Bahadır, ordusuna yapılan gece baskınlarının üstesinden gelemeyeceğini anlayınca Çiştiyye tarikatına mensup Şeyhu'l-İslâm Hoca Kutbüddîn'i iki taraf arasında barışı tesis etmesi için görevlendirdi. Emîr Danışmend Bahadır Şeyhu'l-İslâm Kutbüddîn aracılığıyla Ölceytü Han'ın emrini yerine getirmek için Herât'a geldiğini ve dolayısı ile şahsi bir düşmanlığının olmadığını bildirmişti. Şeyhu'l-İslâm barışın tesis edilmesi için Fahrüddîn Kert'ten, Herât'ta yerine Danışmend Bahadır'ın oğlunu vekil bırakarak kendisinin Amânkûh Kalesi'ne çekilmesini istemişti. Yine Şeyhu'l-İslâm Kutbüddîn de Herât halkının çektiği sıkıntıları göz önüne alarak Fahrüddîn Kert'e barış teklifini kabul etmesi yönünde telkinde bulunmuştu. Ancak Fahrüddîn Kert'in bu anlaşmanın Danışmend Bahadır'ın bir tuzağı olduğunu düşünerek ilk başta olumlu cevap vermemişti. Fakat Danışmend Bahadır'ın oğullarından Lagri'nin kendisiyle Amânkûh'a gelmesini diğer oğlu Togay'ın ise Herât'ta kalması şartıyla barış şartlarına uyacağını beyan etmişti. Ayrıca kaleye ulaştığında da Lagri'yi geri göndereceği söyleyerek bu şekilde hem kendi hem de Danışmend Bahadır'ın oğlu Lagri'nin can güvenliğini sağlamayı düşünüyordu.[406]

Fahrüddîn Kert'in Emîr Danışmend Bahadır'ın çocukları üzerinden yaptığı teklif Melik Yinâltegîn ve Melik Kutbüddîn İsfizârî gibi emîrlerin muhalefetine yol açsa da barıştan yana olan Danışmend Bahadır Fahrüddîn Kert'in şartlarını kabul etmişti. Bunun üzerine Vecihüddîn Nesefî'ye yazdırılan ahitname ile barış şartları güvence altına alındıktan sonra[407] Fahrüddîn Kert, Herât'taki işlerini Muhammed Sam'a devretmişti. Ayrıca ona Herât'taki işlerinde yardımcı olması için de Gûr'un ileri gelenlerine Muhammed Sam'a itaat etmelerini buyurmuştu. Tüm bu hazırlıklardan sonra Fahrüddîn Kert 250 süvari 300 piyadeden oluşan askerleriyle Amânkûh'a ulaşmıştı. Anlaşma gereği kaleye ulaşınca Lagri'yi hediyelerle babası

[405] Herevî, *Târîh-nâme-yi Herât*, s. 465; Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl-i Câmiʿu't-tevârîh-i Reşîdî*, s. 21; İsfizârî, *Ravzâtu'l-cennât fî evsâfî medîneti'l-Herât,* I, s. 443; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-safâ,* VIII, s. 4284.
[406] Herevî, *Târîh-nâme-yi Herât,* s. 466-467; Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl-i Câmiʿu't-tevârîh-i Reşîdî,* s. 21-22; İsfizârî, *Ravzâtu'l-cennât fî evsâfî medîneti'l-Herât,* I, s. 444; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-safâ,* VIII, s. 4285.
[407] Herevî, *Târîh-nâme-yi Herât*, s. 468-469; Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl-i Câmiʿu't-tevârîh-i Reşîdî*, s. 23; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-safâ,* VIII, s. 4285-4286.

Danışmend Bahadır'a göndermişti.[408] Fahrüddîn Kert'in Herât'tan ayrılmasından sonra Ölceytü'nün emrini yerine getirmek için harekete geçen Danışmend Bahadır Herât'ın Hûş kapısına geldiğinde yüksek duvarlar ve derin hendekler karşısında şaşkınlığını gizleyememişti. Vecihüddîn Nesefî'nin kapının tahrip edilerek içeriye girilmesi yönündeki önerisini dikkate alan Danışmend Bahadır diğer taraftan Herât halkına endişeye kapılmamaları yönünde haber göndererek kendi tarafına çekmeye çalışmıştı. Ardından Tutak Bala'yı Muhammed Sam'a göndererek onu itaate davet etmişti.[409]

Muhammed Sam Herât'ın müstahkem duvarlarına güvenmiş olacak ki[410] Danışmend Bahadır'ın çağrısına olumlu cevap vermemiş idi. Bunun üzerine Sam'ı öldürmeye yemin eden Danışmend Bahadır, oğulları Lagri ve Togay'ın yanı sıra emîr ve meliklerini Herât'ın muhasarası için görevlendirmişti. Herât'a yönelik her saldırıda olduğu gibi yine araya giren Vecihüddîn Nesefî, bu işin kan dökülmeden halledilmesi için Şeyhu'l-İslâm Kutbüddîn'i Amânkûh'a Fahrüddîn Kert'in yanına göndermesini önermişti.[411] Diğerlerinde olduğu gibi bu öneriyi de dikkate alan Danışmend Bahadır, Şeyhu'l-İslâm ve Tutak Bala'yı Amânkûh'a göndermişti. Yapılan ilk görüşmeden müspet bir sonuç alamayan Şeyhu'l-İslâm, ikinci görüşmesinde Fahrüddîn Kert'in Muhammed Sam'a mektup göndermesini sağlamıştı. Ancak Fahrüddîn diğer taraftan başka bir mektubu gizlice Sam'a ulaştırmış ve Danışmend Bahadır'a karşı Sam'ı uyarmıştı. Fahrüddîn Kert olası bir olumsuz durumda Danışmend Bahadır ve adamlarını yakalayabileceğini bildirmişti.[412]

Fahrüddîn Kert'ten gelen mektup üzerine harekete geçen Sam, şehrin ileri gelenlerinin de önerisi ile Gûrlulardan ve Sencerîlerden oluşan üç yüz adamını şehirde pusuya yatırmıştı. Kendisi de Tâcüddîn Yıldûz, Ebü'l Feth, Ali Câb gibi adamlarıyla Danışmend Bahadır onuruna verilecek toy için hazırlıklara başlamıştı. Şeyhu'l-İslâm ile şehre gideceğini haber veren Danışmend Bahadır, Sam'ın kendisi hakkında söyledikleri karşısında mutlu olmuştu. Ayrıca İhtiyârüddîn Kalesi'ndeki[413] asker sayısına dair Şeyhu'l-İslâm'ın değil de, her zamanki gibi

[408] Herevî, *Târîh-nâme-yi Herât,* s. 471-475; Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl-i Câmiʿu't-tevârîh-i Reşîdî,* s. 24-26; Subaşı, "Olcâytû Sultan Döneminde Herât Muhasarası ve Siyasî Vakalar", s. 295

[409] Herevî, *Târîh-nâme-yi Herât*, s. 476-477; İsfizârî, *Ravzâtu'l-cennât fî evsâfi medîneti'l-Herât,* I, s. 444; Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl-i Câmiʿu't-tevârîh-i Reşîdî*, s. 26; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-safâ*, VIII, s. 4288.

[410] Subaşı, Muhammed Sam'ın, Fahrüddîn Kert'in emrinden çıkarak Herât'ta başına buyruk hareket etmesini ve Danişmend Bahadır'a karşı cephe almasını, Herât'ın sağlam duvarlarında güvenmesinden kaynaklandığını ifade eder. Bkz. Subaşı, "Olcâytû Sultan Döneminde Herât Muhasarası ve Siyasî Vakalar", s. 296.

[411] Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl-i Câmiʿu't-tevârîh-i Reşîdî*, s. 27-28; İsfizârî, *Ravzâtu'l-cennât fî evsâfi medîneti'l-Herât,* I, s. 445.

[412] Herevî, *Târîh-nâme-yi Herât*, s. 482-483; İsfizârî, *Ravzâtu'l-cennât fî evsâfi medîneti'l-Herât,* I, s. 446.

[413] İsfizârî ve Hâfız Ebrû dışındaki kaynaklar bu kalenin İhtiyârüddîn olduğu bilgisini vermezler. Bkz. İsfizârî,

Vecihüddîn Nesefî'nin söylediklerine itimat eden Danışmend Bahadır, Sam ve adamlarını yakalamak için harekete geçmişti.[414] Ancak bu hareket Danışmend Bahadır'ın sonu olacaktı. Bu sırada Hintli bir müneccimin Herât'a gitmemesi yönündeki söylemi bir an için Emîr Danişmend'i duraklatsa da onu ölüme götürecek karar Vecihüddîn Nesefî'den gelmişti. Vecihüddîn Nesefî'nin söylemi ile harekete geçen Danışmend Bahadır Lagri, Kacuy ve Mengü'yü art arda İhtiyârüddîn'e göndermişti. Sam gelenleri hoşgörüyle karşılayarak planına sadık kalmıştı. Ancak Kacuy ve Sam İhtiyârüddîn etrafını dolaşırken dört Gûrlu askerîn pusuya yattığını görmüştü. Bu durum bir an için Sam'ın bütün planlarını alt üst etse de Sam'ın onları sopayla cezalandırarak şehirden atması mevcut durumu kurtarmıştı.[415] Bu sayede bu tertibin kendisinden habersiz yapıldığı izlenimini vererek Danışmend Bahadır için hazırladığı planı kurtarmış oldu.

Danışmend Bahadır İhtiyârüddîn Kalesi'nde bahsi geçen hadiseye rağmen Sâm'a güvenmiş olacak ki 180 askerle birlikte İhtiyârüddîn'e gelmişti. Yaşanan olaydan dolayı Sam'ı İhtiyârüddîn'i yerle bir etmekle tehdit etmişti. Sam, Danışmend Bahadır'ın kendisini tehdit etmesine rağmen ona güzel sözler söylemiş ve özür dilemişti.[416] Yanındakilerle İhtiyârüddîn Kalesi'nin ortasına kadar gelen Danışmend Bahadır burada kendisini bekleyen plandan habersiz Fahrüddîn Kert'in sarayına doğru ilerlerken Tâcüddîn Yıldûz tarafından öldürülmüştü. Bir anda ne yapacaklarını şaşıran Danışmend Bahadır'ın adamları İhtiyârüddîn'i terk etmek isteseler de pusuya yatmış olan Gûrlular ve Sencerîlerin ansızın saldırısıyla öldürülmüşlerdi.[417] Hiç şüphesiz ki burada şu sorular akla gelmektedir: Danışmend Bahadır'ın uzun yıllar boyunca Herât'ta hüküm süren Kertlerin kolayca Herât'ı nasıl teslim edebileceğini düşünmesidir? Vecihüddîn Nesefî'nin, başından beri verdiği bilgilerle Danışmend Bahadır'ı aldatıp aldatmadığıdır? Olayların gelişimine bakıldığında Danışmend Bahadır yanındaki adamlara ve karşılıklı anlaşmalara güvenerek Kertlerin Herât'ı teslim edeceğini düşünmüş olması muhtemeldir. Vecihüddîn Nesefî ikili arasındaki cereyan eden hadiselerde sürekli Danışmend

Ravzâtu'l-cennât fî evsâfi medîneti'l-Herât, II, s. 44; Hâfız Ebrû, *Zubdetu't-Tevârîh*, III, Sâzmân-i Çâp ve İntişârât-i Vezâret-i Ferheng ve Erşâd-i İslâmî, Tahran 1311 hş., s. 580.

[414] Herevî, *Târîh-nâme-yi Herât,* s. 478-485; Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl-i Câmiʿu't-tevârîh-i Reşîdî,* s. 31.

[415] Herevî, *Târîh-nâme-yi Herât,* s. 485-488; Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl-i Câmiʿu't-tevârîh-i Reşîdî*, s. 32; İsfizârî, *Ravzâtu'l-cennât fî evsâfi medîneti'l-Herât,* I, s. 447-448; Subaşı, "Olcâytû Sultan Döneminde Herât Muhasarası ve Siyasî Vakalar", s. 298-299.

[416] Herevî, *Târîh-nâme-yi Herât*, s. 488; Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl-i Câmiʿu't-tevârîh-i Reşîdî*, s. 33; İsfizârî, *Ravzâtu'l-cennât fî evsâfi medîneti'l-Herât,* I, s. 448.

[417] Herevî, *Târîh-nâme-yi Herât,* s. 491-492; Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl-i Câmiʿu't-tevârîh-i Reşîdî*, s. 34; İsfizârî, *Ravzâtu'l-cennât fî evsâfi medîneti'l-Herât,* I, s. 448-449; Fasîh-i Hâfî, *Mucmel-i Fasîhî*, III, 15; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-safâ,* VIII, s. 4294; Hândmîr, *Habîbu's-siyer,* III, s. 192.

Bahadır'ı desteklemiş ve şehri ele geçirmesine yardımcı olmuştu. Ancak onun son öngörüsü Danışmend Bahadır'ı ölüme götürdüğü için Vecihüddîn Nesefî'yi şüpheli duruma düşürse de onun da aynı akıbeti yaşaması mevcut şüpheyi ortadan kaldırmaktadır.

Emîr Danışmend Bahadır'ın öldürülmesinden sonra İhtiyârüddîn'den dışarı çıkan Sam, Herât halkına bu olayı haber verdikten sonra şehirde geri kalan İlhanlı askerlerini öldürmüştü. Danışmend Bahadır'ın öldürülmesi aynı zamanda Fahrüddîn Kert'in Âmânkûh'tan çıkışı anlamına gelmektedir.[418] Çünkü Emîr Danışmend Bahadır'ın öldürülmesiyle ikili arsındaki anlaşmada geçerliliğini yitirmiş oldu. Ancak Herât ileri gelenleri Danışmend Bahadır'ın ölüm haberini Fahrüddîn Kert'e ulaştırdıklarında onun bu haberden memnun olmadığını ileri sürerken[419] Spuler bunun tam tersine işaret etmektedir[420]. Esasen Fahrüddîn Kert'in Sâm'a gönderdiği gizli mektupta Danışmend Bahadır'ın öldürmesine dair herhangi bir şey söylememesi Herât ileri gelenlerini haklı çıkarmaktadır. Ayrıca sonraki süreçte gelişen olaylara bakıldığında Sam'ın bu kararı kendi inisiyatifiyle aldığı düşüncesini güçlendirmektedir.

Hiç şüphesiz Herât'tan gelen haberler Ölceytü Han'ı son derece rahatsız etmişti. Şehzâdeliği döneminde başarıyla idare ettiği Horasan'da kargaşanın hâkim olmasının yanın da Kertler ile yarım kalan işi de bitirememişti. Diğer yandan bu yaşananlar her daim Horasan'a saldırmak için fırsat kollayan Çağataylılar için de elverişli bir ortam oluşturmuştu. Ancak bu sırada kendi iç meseleleriyle uğraşan Çağataylılar bu fırsatı değerlendirememişlerdi.[421] Bu durum Ölceytü Han'ı mutlu etse de bir an önce Herât'ta yaşanan olayları kontrol altına alması gerektiğinin farkındaydı. Bu yüzden hiç vakit kaybetmeden Emîr Yasavul'u Horasan emîrliğine tayin etti. Ardından Danışmend Bahadır'ın Anadolu'da görev yapan oğlu Bucay'ı da babası ve kardeşlerinin intikamını alması için Horasan'a görevlendirdi. Bucay'ın görevlendirilmesi Ölceytü Han'ın Herât'taki Kertler meselesini çözme noktasındaki kararlığını göstermektedir. Ölceytü Han'ın emriyle Horasan'a doğru harekete geçen Bucay Tûs'a gelmişti. Burada babasının ordusuyla birleşerek 1307 yılının ocak ayında Herât'a ulaşmıştı.[422] Öte yandan Ölceytü Han Horasan'daki karışlıkları bir an önce çözüme kavuşturmak için Emîr Yasavul'u

[418] Herevî, *Târîh-nâme-yi Herât*, s. 496; Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl-i Câmiʿu't-tevârîh-i Reşîdî*, s. 36; İsfizârî, *Ravzâtu'l-cennât fî evsâfi medîneti'l-Herât,* I, s. 450.
[419] Herevî, *Târîh-nâme-yi Herât*, s. 499-501; İsfizârî, *Ravzâtu'l-cennât fî evsâfi medîneti'l-Herât,* I, s. 451.
[420] Spuler, *İran Moğolları*, s. 124.
[421] Erdem, "Ölceytü Han Devrinde Horasan'da İlhanlı-Çağatay Mücadeleleri", s. 108
[422] Herevî, *Târîh-nâme-yi Herât*, s. 503; Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl-i Câmiʿu't-tevârîh-i Reşîdî*, s. 36-37; İsfizârî, *Ravzâtu'l-cennât fî evsâfi medîneti'l-Herât,* I, s. 451; Fasîh-i Hâfî, *Mucmel-i Fasîhî*, III, s. 15; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-safâ*, VIII, s. 4296-4297; Kazvînî/Nevâ'î, s. 607.

da Horasan'a göndermişti. O, Ceyhun kenarında bir karargâh kurmuş, Horasan'ın bütün emîr ve meliklerinin kendisine itaat etmesini buyurmuştu. Ayrıca Emîr Yasavul, Bucay'ın olası başarısında Horasan'daki dengeleri değiştireceğinden çekindiği için adamı Muhammed Doladay vasıtasıyla Sam'ı himaye etme teşebbüsünde bulunmuştu.[423] Dolayısıyla bu süreç İlhanlı emîrlerini bölgede karşı karşıya getirmişti.

Bucay, Ölceytü Han'dan aldığı emir gereği Herât'ı muhasaraya başlamış idi. Kuşatma sırasında Fahrüddîn Kert'e elçi gönderen Bucay ondan şehri teslim etmesini istemişti. Ancak Fahrüddîn Kert Sâm'a sözünü geçiremediğini söylemişti. Böylece Fahrüddîn Kert Herât'ın artık tamamen Sam'ın yönetiminde olduğunu itiraf ediyordu. Fahrüddîn Kert'ten aldığı cevaba memnun olmayan Bucay kuşatmanın kırkıncı gününde 30.000 adamı ile Herât şehrinin önünde toplanmıştı. Diğer taraftan Sam da şehrin içinde savaş hazırlıklarıyla meşgul olmakta idi.[424] 5 Şubat 1307 tarihinde harekete geçen Bucay, Gûrlu, Herevî, Sencerî, Belûcî ve Halaçlardan oluşan ordusu, Sam'ın 1.700 kişilik ordusuyla savaşsa da iki tarafında birbirine üstünlüğü olmamıştı. Bucay, Sam'ı yenemeyeceğini anlayınca Mâlân Köprüsü'ne çekilmiş ve burada karargâhını kurmuştu. Sam, Bucay'ın bu çekilişini fırsata dönüştürmek için onun karargâhına ara ara yaptığı baskınlarla askerî gücünü kırmaya çalışmıştı.[425] Ancak 28 Şubat 1307 tarihinde Fahrüddîn Kert'in ölümü mücadelenin seyrini Bucay lehine değiştirmişti.[426] Sam, Fahrüddîn Kert'in ölümü gizleyerek askerlerinin dağılmasını engellemek istese de Bucay, Pehlivân Muzaffer İsfizârî aracılığıyla Fahrüddîn Kert'in ölümünü haber alınca bunu Sâm'a karşı kullanmıştı.[427]

Geceyi eğlenceyle geçiren Bucay gün ağardıktan sonra Sam üzerine harekete geçti. Sam bu saldırıya 2.000 okçusuyla karşılık vererek Bucay'ı geri püskürtmeye çalışıyordu.[428] Bu sırada elçi Muhammed Doladay, Sâm'a Emîr Yasavul'un Ölceytü Han'ın fermanı gereği 20.000 kişilik bir orduyla Herât'a geldiğini bildirdi. Her ne kadar huzura gelmesi koşuluyla Bucay'a karşı himaye edileceğine inandırılmaya çalışılsa da onu bekleyen son değişmeyecekti.

---

[423] Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl-i Câmiʿu't-tevârîh-i Reşîdî*, s. 37; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-safâ*, VIII, s. 4303; Erdem, "Ölceytü Han Devrinde Horasan'da İlhanlı-Çağatay Mücadeleleri" s. 109; Subaşı, "Olcâytû Sultan Döneminde Herât Muhasarası ve Siyasî Vakalar", s. 303.

[424] Herevî, *Târîh-nâme-yi Herât*, s. 504-505; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-safâ*, VIII, s. 4298; İsfizârî, *Ravzâtu'l-cennât fî evsâfi medîneti'l-Herât,* II, s. 72-73.

[425] Herevî, *Târîh-nâme-yi Herât*, s. 506-509; İsfizârî, *Ravzâtu'l-cennât fî evsâfi medîneti'l-Herât,* II, s. 73-74; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-safâ*, VIII, s. 4298-4299.

[426] Herevî, *Târîh-nâme-yi Herât,* s. 511; İsfizârî, *Ravzâtu'l-cennât fî evsâfi medîneti'l-Herât,* I, s. 453; Fasîh-i Hâfî, *Mucmel-i Fasîhî*, III, s. 15.

[427] Herevî, *Târîh-nâme-yi Herât,* s. 514-515; İsfizârî, *Ravzâtu'l-cennât fî evsâfi medîneti'l-Herât,* II, s. 75.

[428] Herevî, *Târîh-nâme-yi Herât,* s. 517; İsfizârî, *Ravzâtu'l-cennât fî evsâfi medîneti'l-Herât,* II, s. 75.

Bölgede İlhanlı Devleti'nin otoritesinin tesisi için Sam'ın Ölceytü Han'ın emrine göre ortadan kaldırılması gerekiyordu. Emîr Yasavul'un bu hamlesi Bucay'ı harekete geçirmekte idi. O, şehrin kendisine teslim edilmesi durumunda babasının intikamından vazgeçeceğini dahi bildiriyordu. Yaşanan bu durum iki İlhanlı emîri arasındaki itilafı göstermesi açısından önem arz etmektedir. Bu teklif Sam'da karşılık bulmayınca Bucay muhasaraya davet etti.[429] Muhasaranın şiddeti halkı zor duruma düşürünce Sam halkın baskılarına dayanamayarak yaklaşık 5.000 kişiyi Bucay'ın karargâhına gönderdi. Gelen halkın Bucay'ın emriyle geri gönderilmesi Sam'ı iyice köşeye sıkıştırdı. Bunun üzerine Şeyhu'l-İslâm Kutbüddîn'i hapisten çıkaran Sam ara buluculuk için onu Bucay'a gönderdi. Şeyhu'l-İslâm'ın ara buluculuğu ile barış kararı alınmasına rağmen bu durum Bucay'ın çevresindekiler tarafından hoş karşılanmayacaktı.[430]

Sam'ın yaşadığı çıkmazdan sonra imzalan antlaşma ile Bucay kendisine bağlı askerler ile birlikte şehre girmiş ve Herât halkını dışarı çıkararak kale duvarlarının tahrip edilmesini emretmişti. Herât halkının tamamı 23 Haziran 1307 tarihinde şehri boşaltarak Ceyhun Nehri'nin kenarına çekilmişti. Sam ise 200 Gûrlu ve Sencerî'den oluşan adamlarıyla İhtiyârüddîn'e kapanmıştı. Ertesi gün huzura gelen Sam, Bucay'ı öldürmek için plan yapsa da adamları Herât halkının zor duruma düşeceğini ifade ederek onu bu kararından vazgeçirmişlerdi.[431] Planından vazgeçen Sam bu seferde çift taraflı hareket ederek İlhanlı emîrlerini birbirine düşürmeye çalışmıştı. Bir taraftan İhtiyârüddîn'i boşaltmayarak Bucay'ı oyalarken diğer taraftan Emîr Yasavul'u Herât'a davet etmişti. Aldığı davet üzerine 50.000 adamıyla Herât'a gelen Emîr Yasavul, Sam'ın huzura gelmesinden sonra onu yakalayarak Bucay'a teslim etmişti. Bucay, babasını öldüren Tâcüddîn Yıldûz ve Pehlivân Lokmân'ı 20 Gûrlu askerle birlikte Herât Köprüsü'nde katletmişti.[432] Söz verdiği gibi Sâm'a dokunmamıştı. Ancak bu durum Ölceytü Han'ın fermanına karşı gelmek anlamına geldiği için Bucay canını nasıl kurtaracağına dair düşünmeye başlamıştı. Sam ile babası Danışmend Bahadır'ı Fahrüddîn Kert'in emriyle öldürdüğünü söylemesi yönünde anlaşarak onu Ölceytü'nün huzuruna göndermişti. Bu sayede ikisi de canlarının bağışlanacağı düşünmüştü. Ancak bu plandan haberdar olan Emîr Yasavul, Sam'ın kendisi için söyleyeceği sözlerin Ölceytü karşısında zor

[429] Herevî, *Târîh-nâme-yi Herât,* s. 532; İsfizârî, *Ravzâtu'l-cennât fî evsâfi medîneti'l-Herât,* II, s. 79-80; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-safâ*, VIII, s. 4304
[430] Herevî, *Târîh-nâme-yi Herât,* s. 534-535; İsfizârî, *Ravzâtu'l-cennât fî evsâfi medîneti'l-Herât,* II, s. 80-81.
[431] Herevî, *Târîh-nâme-yi Herât,* s. 536-537; İsfizârî, *Ravzâtu'l-cennât fî evsâfi medîneti'l-Herât,* II, s. 81; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-safâ*, VIII, s. 4305
[432] Herevî, *Târîh-nâme-yi Herât,* s. 538-539; Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl-i Câmi'u't-tevârîh-i Reşîdî*, s. 38; İsfizârî, *Ravzâtu'l-cennât fî evsâfi medîneti'l-Herât,* II, s. 82-83; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-safâ*, VIII, s. 4306.

duruma düşüreceğini biliyordu. Bu yüzden askerler tarafından Tûs'tan geri getirilen Sam, Emîr Yasavul'un emriyle Bucay tarafından öldürüldü. Böylece Ölceytü Han'ın hükmü yerine gelmiş oldu. Ayrıca Horasan'da Fahrüddîn Kert ile başlayan kargaşa dönemi de sona erdi.[433]

Ölceytü Han Horasan'da istediği düzeni sağlamıştı. Ancak bir süre sonra iç karışıklıklarından kurtulan Çağataylar tekrar Horasan'ı tehdit etmişlerdi. Özellikle Du'a'nın ölümünden sonra başlayan saltanat mücadelesi Çağataylıları bir süre Horasan'dan uzak tutmuştu. Bu karışık ortamdan faydalanmak isteyen Çapar harekete geçse de Du'a'nın oğlu Kebek tarafından ortadan kaldırılması Çağataylıları güçlendirmişti. Ardından İsen Buka'nın tahta çıkarılması Çağataylılar'da yeni bir dönemin habercisi olmuştu.[434] Çağataylıların kargaşa sürecinden çıkışı Ölceytü'yü endişelendirmiş olacak ki 26 Temmuz 1308 tarihinde Sevinç Aka'yı büyük bir orduyla Horasan'ı koruması için Irâk-ı Acem göndermişti.[435]

İsen Buka'nın tahta geçişinden sonra Çağataylılar her ne kadar bir süre kendi iç mücadelesiyle meşgul olsa da Horasan'ın doğusundaki şehzâdelerin faaliyetleri Horasan'dan vazgeçmediklerini açıkça göstermektedir. Özellikle Hindistân'ın Gazne bölgesinde Kutlug Hoca'nın oğlu Dâvûd Hoca ve Du'a'nın damadı Timur Gürkan arasındaki hayvan otlağı anlaşmazlığı Horasan'ı da tehdit etmişti. Ölceytü Han devletin doğu sınırındaki bu anlaşmazlığa kayıtsız kalamayacaktı. Timur Gürkan'ın Dâvûd Hoca'yı bölgeden uzaklaştırmak için Ölceytü'den Horasan ordusunun kendisine yardım etmesini istiyordu. Ölceytü devletin doğu sınırındaki bu tehlikenin bertaraf edilmesi ve 20.000 kişilik Timur Gürkan'ın ordusunun daha sonra kendisine hizmet edeceği bir antlaşma ile 1312 yılında Şehzâde Mîtukkân önderliğinde Horasan ordusunu yardıma göndermişti. Horasan ordusunun yardıma gelmesiyle birlikte şansı kalmayan Dâvûd Hoca aldığı yenilgi sonrası Ceyhun Nehri'ni karşıya geçmişti. Dâvûd Hoca'dan geri kalan ganimeti ele geçiren Timur Gürkan, Ölceytü'ye göndererek bağlılığını bildirdikten sonra 1313 yılında Emîr Yasavul'un yanına geçmişti. Bu sırada Dâvûd Hoca amcası İsen Buka'nun huzuruna çıkarak yeni bir saldırı için istediği yardımı elde etmeyi başarmıştı. İsen Buka, kardeşi Kebek ve Yesavur'u Cinkeşi ile birlikte yardım için

[433] Herevî, *Târîh-nâme-yi Herât*, s. 540; Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl-i Câmiʿu't-tevârîh-i Reşîdî,* s. 38-39; Fasîh-i Hâfî, *Mucmel-i Fasîhî,* III, s. 15-16; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-safâ*, VIII, s. 4306-4307.

[434] Barak'ın oğlu Du'a'nın ölümünden sonra yerine oğlu Künçük Han geçmişti. Ancak onun yaklaşık bir buçuk yıllık hükümdarlığından sonra yerine Taliku Han Çağataylıların yeni Han'ı olsa da Kebek'in desteğiyle İsen Buka Çağataylıların yeni Han'ı seçilmişti. Bu konudaki ayrıntılar için bkz. Kâşânî/Hamblî, s. 53-54, 147-150; Erdem, "Ölceytü Han Devrinde Horasan'da İlhanlı-Çağatay Mücadeleleri", s. 109; Abdulkadir Yuvalı, "Çağatay Hanlığı" *DİA*, C. 8, İstanbul 1993, s. 177-178. Du'a'nın ölümünden sonra Çağataylılarda başlayan kargaşa döneminin ayrıntıları için bkz. Kafalı, *Çağatay Hanlığı*, s. 117-125.

[435] Kâşânî/Hamblî, s. 82.

görevlendirmişti. İsen Buka'nın emriyle şehzâdeler, 1313 yılının aralık ayında saldırı için Ceyhun Nehri'ni geçmişlerdi.[436]

Çağataylıların saldırısı sırasında Şâm seferinden[437] dönen Ölceytü Horasan emîrlerinin tamamıyla Mâzenderân'da buluşmuştu. Dolayısıyla savunmasız kalan Horasan coğrafyası, Çağataylıların hedefi hâline gelmişti.[438] Bunun üzerine harekete geçen Çağatay şehzâdeleri Kebek ve Sa'd Horasan'a ulaştıktan sonra Nîşâbûr'a kadar yağmalamışlardı.[439] Horasan'daki bu durumu Aldu Noyan'ın oğlu Bektut ve Emîr Ramazân Bitikçi sayesinde haber alan Horasan emîrleri hemen bölgeye hareket etseler de Çağataylılar Bektut ve Ramazân'ı yenilgiye uğratarak bölgeyi yağmalamışlardı[440]. Bunun üzerine Ölceytü 7 Eylül 1313 tarihinde Horasan'a hareket etmişti. Çağataylılar Ölceytü Han'ın gelişini haber alınca Mâverâünnehir'e geri dönmüşlerdi.[441]

İsen Buka ile birlikte en parlak dönemini yaşayan Çağataylılar Horasan'daki mevcut durumdan faydalanarak İlhanlı Devleti'ni bölgede yıpratmışlardı. Her daim Horasan arzusunu canlı tutan Çağataylılar bu sefer de doğrudan saldırmak yerine İlhanlı Devleti kuzey ve güneydeki karışıklıklarla meşgul ederek devletin doğu cephesini savunmasız bırakma düşüncesiyle Altınordu ve Memlûkler ile ittifak arayışına girmiştiler.[442] Öte yandan bu sırada Anadolu'da da işler İlhanlı Devleti'nin istediği gibi değildir. Karaman civarındaki Türkmenlerin isyanı İlhanlı Devleti'ni bölgede zora sokmuştu. Ölceytü Han, Emîr Çoban sayesinde kısa sürede bölgedeki isyanı bastırmıştı.[443] Ancak yaşanan bu hadise İlhanlı Devleti'nin eyaletlerdeki gücünün zayıfladığını göstermektedir. Hem Anadolu'daki hem de Horasan'daki karışıklık, Çağataylıların amaçlarına hizmet etmektedir. Bu durumun farkında olan Çağataylılar Kebek, Yesavur ve Dâvûd Hoca ile bir kez daha Horasan'ı ele geçirmek için 1315 yılında Ceyhun Nehri'ni karşıya geçmişlerdi. Çağataylıların bu hamlesine karşılık İlhanlılar Emîr Yasavul komutasında Bucay, Muhammed Doladay'ın oğlu Bayramşâh ve Ali Şâh Murgâb'da bir araya gelmişlerdi. Yapılan toplantıdan sonra Emîr Yasavul bir savaş taktiği

[436] Âyetî, *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, s. 351; Kâşânî/Hamblî, s. 152-153, 201; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-safâ*, VIII, s. 4212-4213. Hândmîr, *Habîbu's-siyer*, III, s. 192
[437] Adı geçen sefer için bkz. Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl-i Câmiʿu't-tevârîh-i Reşîdî*, s. 53-55.
[438] Kâşânî/Hamblî, s. 153; Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl-i Câmiʿu't-tevârîh-i Reşîdî*, s. 55.
[439] Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl-i Câmiʿu't-tevârîh-i Reşîdî*, s. 55.
[440] Kâşânî/Hamblî, s. 153.
[441] Âyetî, *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, s. 352; Kâşânî/Hamblî, s. 154, 164; Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl-i Câmiʿu't-tevârîh-i Reşîdî*, s, 55;
[442] Kâşânî/Hamblî, s. 145; Erdem, "Ölceytü Han Devrinde Horasan'da İlhanlı-Çağatay Mücadeleleri", s. 110.
[443] Kâşânî/Hamblî, s. 168-169.

olarak askerin savaş isteğini yükseltmek için Horasan hazinesini askere dağıtmıştı. Bu sırada Bucay'da Çağatay birliklerinden haber almak için 1.000 atlıyla harekete geçmişti. Şabûrgân yakınlarında 20 Bedehşân askerini ele geçirerek onlardan Çağataylılar hakkında bilgi almıştı. Ele geçirilen bu askerler Çağataylıların 60.000 kişilik bir orduyla Ceyhun'u geçtiğini söyleyince, Bucay bu haberin doğruluğuna inanmamış olacak ki, daha fazla bilgi almak için Çağataylıların geldiği yöne doğru hareket etmişti.[444]

Bu sırada Belh'te olan Çağataylılar Şabûrgân'a gelmişlerdi. Tıpkı onlar da İlhanlılar gibi öncü birlikleriyle haber almaya çalışıyorlardı. Bu iş için görevlendirilen 500 atlı ansızın Bucay'ın ordusuyla karşılaşmıştı. İki tarafın karşılaşması ile meydana gelen savaşta Bucay yaklaşık 100 Çağataylı askerini öldürmeyi başarmıştı. O, Çağataylıların kalabalık bir orduyla geldiğini haberini teyit edince daha fazla orada beklemeyerek geri dönmüştü. Durumu Emîr Yasavul'a arz edince hemen savaş hazırlıkları başlamıştı. Yapılan toplantıda çeşitli savaş önerilerine karşılık olarak[445] Emîr Yasavul bir meydan savaşıyla Çağataylılar karşına çıkmayı kafasına koymuştu. İlhanlıların savaş taktiğini belirlemeye çalıştığı sırada Çağataylılar Murgâb'a kadar gelmişlerdi. Burada yapılan şiddetli bir savaştan sonra Çağataylılar zaferle ayrılmışlardı.[446] Savaş sırasında Bucay öldürülürken Emîr Yasavul Fûşenc'e ulaşmıştı. Ordunun geri kalanı perişan bir hâlde Herât ve diğer vilayetlere sığınmışlardı. Böylece Çağataylılar, Abaka döneminden beri arzu ettikleri Horasan hâkimiyetini şimdilik sağlamışlardı.[447]

Çağataylıların Horasan'ı ele geçirmesi üzerine Ölceytü Han, dedeleri gibi oğlu Ebû

---

[444] Herevî, *Târîh-nâme-yi Herât,* s. 628-629; Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl-i Câmiʿu't-tevârîh-i Reşîdî,* s. 56-57; İsfizârî, *Ravzâtu'l-cennât fî evsâfi medîneti'l-Herât,* I, s. 465; Fasîh-i Hâfî, *Mucmel-i Fasîhî*, III, s. 20-21; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-safâ*, VIII, s. 4313, 4316; Hândmîr, *Habîbu's-siyer*, III, s. 192; Kazvînî/Nevâ'î, s. 609.

[445] Bucây'ın Çağatay ordusunun gelişini haber vermesinden sonra yapılan toplantıda, Çağatay ordusunun nasıl karşılanması gerektiğine dair Bucây ve Şâh Bedehşân'ın önerileri olmuştu. Bucây, İlhanlı ordusunun az olmasından dolayı Murgâb geçidinin tutularak binerli gruplar hâlinde Çağataylılarla savaşılmasını önermiştir. Bu taktik aynı zamanda İlhanlı ordusunun mevcudiyetinin Çağataylılar tarafından öğrenilmesini engelleyeceğini söylemiştir. Şah Bedehşan ise Herât şehri civarına hareket edilmesini önermiştir. Bundaki amaç ise olası bir yenilgi de bayındır bir şehir olan Herât'tan yardım almayı planlamıştır. Bkz. Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl-i Câmiʿu't-tevârîh-i Reşîdî*, s. 57-58.

[446] Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl-i Câmiʿu't-tevârîh-i Reşîdî*, s. 57-58, İsfizârî, *Ravzâtu'l-cennât fî evsâfi medîneti'l-Herât,* I, s. 466; Erdem, "Ölceytü Han Devrinde Horasan'da İlhanlı-Çağatay Mücadeleleri", s. 110. İki taraf arasında meydana gelen bu savaşta Çağatay ordusu 7 sıra hâlinde 7.000 kişiden oluşurken; İlhanlı kuvvetleri 1 sıra hâlinde 10.000 kişiden oluşmaktadır. Çağataylıların bu üstünlüğünü gören Horasan askerlerinin çoğu savaş meydanını terk etmiştir.

[447] Herevî, *Târîh-nâme-yi Herât,* s. 634; Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl-i Câmiʿu't-tevârîh-i Reşîdî*, s. 59-60; İsfizârî, *Ravzâtu'l-cennât fî evsâfi medîneti'l-Herât,* I, s. 467; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-safâ*, VIII, s. 4314-4315; Hândmîr, *Habîbu's-siyer*, III, s. 192; Kazvînî/Nevâ'î, s. 609.

Sa'îd'i Horasan'a göndermişti.[448] Şehzâde Ebû Sa'îd'in Horasan'daki bu görevinde *atabeg*leri Emîr Sevinç ve Algu da ona eşlik etmişti.[449] Emîr Yasavul tarafından karşılanan Şehzâde Ebû Sa'îd ve beraberindekiler hiç vakit kaybetmeden Çağataylılarla ilgilenmeye başlamışlardı. Özellikle bu sırada Çağatay şehzâdeleri arasındaki çekişme Ebû Sa'îd'in işini kolaylaştırmıştı.[450] Şehzâde Kebek, Şehzâde Yesavur'un Ölceytü Han ile anlaştığını iddia ederek ona savaş açmıştı.[451] Şehzâde Yesavur çareyi İlhanlılara sığınmakta görerek Şehzâde Ebû Sa'îd'e adamı Hüseyin Timur aracılığıyla haber göndererek Ölceytü'ye itaat edeceğini bildirmişti. Ancak ulusuyla beraber İlhanlı topraklarına geçmesini de şart koşmuştu. Ebû Sa'îd, Çağatay şehzâdesinden gelen bu teklifi Sultâniyye'de olan babası Ölceytü'ye iletmişti. Ölceytü Han bu durumun Çağataylıları güçsüz bırakmak için bir fırsat görmüş olacak ki Şehzâde Yesavur'un maiyetindekilerle birlikte Ceyhun'dan geçmesine izin vermişti. Ayrıca Belh'ten Germesîr'e kadar uzanan bölgeye yerleşmesini ve olası bir Kebek saldırısında Ebû Sa'îd'in askerî yardımda bulunmasını istemişti.[452] Vassâf'a göre, Şehzâde Yesavur'un Semerkand'daki yağmasından sonra 10.000 asker üç ay içinde Ceyhun Nehri üzerinden geçerek Şabûrgân'da konaklamıştı.[453]

Şehzâde Yesavur'un İlhanlılarla olan ittifakına karşı destek arayan Şehzâde Kebek, kardeşi İsen Buka'yı emîrlerin de araya girmesiyle Şehzâde Yesavur'un ortadan kaldırılmasına ikna etmeyi başarmıştı. Mâverâünnehir'de kendisi hakkındaki hükmü haber alan Yesavur, Ölceytü Han'ın emri gereğince Şehzâde Ebû Sa'îd'den yardım istemişti. Durumdan haberdar olan Ölceytü Ali Kuşçı, Kurumçi Gürkan ve Mittukkan gibi emîrlerini büyük bir orduyla Horasan'a göndermişti. Ölceytü'nün gönderdiği kuvvetler Horasan'da Emîr Yasavul, Emîr

[448] Ölceytü'nün oğlu Ebû Sa'îd'i Horasan'a ne zaman gönderdiğine dair kaynaklarda çeşitli bilgiler mevcuttur. Bu konuda Kâşânî 1315/1316 yılı olaylarını anlattığı bölümde, Ebû Sa'îd'in Horasan'a bu yılın başlarında gönderildiğini söyler. Bkz. Kâşânî/Hamblî, s. 179. Yine bu konuda Benâketî, Mîrhand ve Hândmîr, Kâşânî'den farklı yıl zikrederler. Benâketî 713 Muharrem (Nisan-Mayıs 1314) tarihini verirken, Semerkandî, Mîrhând ve Hândmîr, Ebû Sa'îd'in 1313/1314 yılında Horasan'a gönderildiğini kaydeder. Benâketî, *Târîh-i Benâketî*, s. 478; Semerkandî, Matla-*ı Sa'deyn ve Mecma-ı Bahreyn,* s. 54; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-safâ,* VIII, s. 4318; Hândmîr, *Habîbu's-siyer*, III, s. 198.

[449] Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl-i Câmiʿu't-tevârîh-i Reşîdî*, s. 70-71; Howorth, *History of the Mongols*, III, s. 568; Hope, "The Atabaks in the Mongol Empire and the Ilkhanate of Iran", s. 339. Kazvinî, Ebû Sa'îd'in atabegi olarak sadece Emîr Sevinç'in ismini zikretmiş, Emîr Algu'dan hiç bahsetmemiştir. Bkz. Kazvînî/Nevâ'î, s. 609. Yine bu konuda Özgüdenli'de atabeg olarak sadece Emîr Sevinç'i vermiştir. Bkz. Osman Gazi Özgüdenli, "Olcaytu Han", *DİA*, C. 33, İstanbul 2007, s. 345.

[450] Âyetî, *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf,* s. 353-354; Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl-i Câmiʿu't-tevârîh-i Reşîdî,* s. 60-61; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-safâ,* VIII, s. 4316-4317; Kazvînî/Nevâ'î, s. 609.

[451] Kâşânî/Hamblî, s. 211-212; Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl-i Câmiʿu't-tevârîh-i Reşîdî*, s. 62; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-safâ*, VIII, s. 4319.

[452] Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl-i Câmiʿu't-tevârîh-i Reşîdî,* s. 61-62. Kâşânî/Hamblî, s. 213; Fasîh-i Hâfî, *Mucmel-i Fasîhî*, III, s 24; Hândmîr, *Habîbu's-siyer,* III, s. 195-196.

[453] Âyetî, *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf,* s. 353.

Bayramşâh ve Emîr Bektut ile birleşerek yaklaşık 30.000 kişiyle Şehzâde Yesavur'un yardımına gönderilmişlerdi. Şehzâde Yesavur kendisine gelen kuvvetlerden de güç alarak Şehzâde Kebek'i mağlup etmeyi başarmıştı. Aldığı yenilgi karşında Şehzâde Kebek bir süre geri çekilse de Şehzâde Yesavur'un Tirmiz ve Semerkand'da kalan ulusunun diğer fertlerini Ceyhun'dan geçirdiği sırada Şehzâde Kebek tekrar saldırıya geçerek Tirmiz'e kadar ilerlemişti. Bunun üzerine halkın zarar görmemesini isteyen Şehzâde Yesavur onların Herât sınırına göç ettirilmesini emretmişti. Ardından bir elçi vasıtasıyla durumu Ölceytü'ye bildirerek ondan Bâdgîs civarına yerleşme iznini almıştı. Bunun üzerine Ceyhun'dan geçen Şehzâde Yesavur beraberindekilerle birlikte Mâzenderân'a kadar uzanan bölgeye yerleşmişti.[454]

Çağataylıları kendi şehzâdeleri Yesavur ile Horasan'dan uzak tutmayı başaran Ölceytü Han, hükümdarlığının son zamanlarında 1316/1317 yılında yaşanan *casus*luk olayı sebebi ile Horasan için endişelenmişti. Mâverâünnehirli birisinin Ölceytü'ye getirdiği ve yalan olduğu sonradan anlaşılan bir haberle, Çağataylardan İsen Buka ve Kebek'in Altın Orda'dan Özbek Han'ın[455] ve Mısır Sultanı en-Nâsır'ın ittifak ettiklerini haber vermişti. Bu üç hükümdarın birbiriyle olan ittifakı Horasan'ı doğu, batı ve kuzeyden aynı anda tehlikeye düşürmesi anlamına gelmekteydi. Ancak *casus*un getirdiği bilginin Ölceytü'nün sorduğu sorularla yalan olduğu ortaya çıkması üzerine o Tebrîz'de hapsedilmişti.[456] Dolaysıyla yaşanan bu durum *casus*ların para ile satın alınarak devletlerin birbiri aleyhinde kullandıklarını göstermektedir.[457]

Ölceytü Han'ın 17 Aralık 1317 tarihinde ölümünden sonra[458] kendisinin Horasan'a yerleştirdiği Çağatay şehzâdesi Yesavur'un faaliyetleri tekrardan Horasan'ı karıştırmıştı. Bu süreçten sonra Ebû Sa'îd İlhanlı Devleti'nin yeni hükümdarı olarak Horasan coğrafyasındaki mesaisini Çağatay şehzâdesi Yesavur'u ortadan kaldırmak için harcayacaktı.

---

[454] Kâşânî/Hamblî, s. 214-215; Herevî, *Târîh-nâme-yi Herât,* s. 640-648; Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl-i Câmiʿu't-tevârîh-i Reşîdî,* s. 63-65; İsfizârî, *Ravzâtu'l-cennât fî evsâfi medîneti'l-Herât,* I, s. 468-469; Fasîh-i Hâfî, *Mucmel-i Fasîhî,* III, s. 24; Semerkandî, Matla-*ı Sa'deyn ve Mecma-ı Bahreyn,* s. 55; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-safâ*, VIII, s. 4320-4321; Erdem, "Ölceytü Han Devrinde Horasan'da İlhanlı-Çağatay Mücadeleleri", s. 111.

[455] Özbek Han'ın Altın Orda tahtına geçişinden sonra İlhanlı Devletine karşı izlediği politika için bkz. Kâşânî/Hamblî, s. 144-146; Kamalov, *Moğolların Kafkasya Politikası*, s. 90-97. Ayrıca Altın Orda'da Özbek Han dönemi için bkz. Kurat, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri,* s. 130-131; Kemaloğlu, *Altın Orda ve Rusya*, s. 93-95; Mustafa Kafalı, "Özbek Han", *DİA*, C. 34, İstanbul 2007, s. 107-109. İbn Battûta'nın seyahati sırasında Özbek Han'ın ülkesi Deşt-i Kıpçak'a ve Özbek Han'a dair gözlemleri için bkz. Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tanci, *İbn Batûtâ Seyahatnâmesi*, çev. A. Sait Aykut, İstanbul 2004, s. 309-329.

[456] Kâşânî/Hamblî, s. 212.

[457] Uyar, *İlhanlı Devleti'nin Askerî Teşkilatı,* s. 124.

[458] Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl-i Câmiʿu't-tevârîh-i Reşîdî,* s. 70; el-Ömerî, *Mesâliku'l Ebsâr*, s. 424.

1. 2. 8. İlhanlı Devleti'nin Horasan'da Sonu: Ebû Sa'îd Bahadır Han (1317-1335)

Ölceytü Han'ın ölümüyle Şehzâde Ebû Sa'îd için de taht yolu açılmıştı. Ancak Ölceytü Han'ın ölümü beraberinde Horasan'da birtakım sorunların başlamasına sebep olmuştu. Ölceytü Han sayesinde Horasan'a yerleşen Çağatay şehzâdesi Yesavur İlhanlı hükümdarının ölümünü haber alınca Horasan'da isyana kalkışmıştı. Bu iş için Emîr Bektut ile birlikte hareket eden Şehzâde Yesavur, Horasan'da kendilerine karşı koyabilecek olan Emîr Yasavul'u ortadan kaldırmak için anlaşmışlardı.[459] Öte yandan bu sırada Ebû Sa'îd Sultâniyye'ye varmıştı. Babası için yapılan yas merasiminden sonra Emîr Sevinç ve Emîr Çoban'ın desteğiyle 1317 yılının nisan-mayıs aylarında İlhanlı tahtının yeni sahibi olmuştu.[460] Ancak İbn Battûta henüz yaşının küçük olmasından dolayı ülkede Emîr Çoban'ın sözünün geçtiğini, dolayısıyla da kendisinin sadece ismen hükümdar olduğunu ifade etmektedir.[461]

Ebû Sa'îd Han tahta çıktıktan sonra memleket işleriyle ilgilenmeye başlamıştı. Bu bağlamda mülki işleri Emîr Çoban'a verirken kendi yerine Horasan'a İsen Kutluğ'u göndermişti. Fakat kısa bir süre sonra İsen Kutluğ Horasan'dan Ebû Sa'îd tarafından geri çağrılmıştı. Çağataylı Yesavur ve Emîr Bektut Horasan'da çıkaracakları isyan için İsen Kutluğ'un bölgede olmamasını kendileri için fırsat görmüşlerdi.[462] Bu sırada Herât bölgesinde halk Emîr Yasavul onuruna verilecek olan toy için toplanan paralardan dolayı zor duruma düşmüştü. Herât'ta halkın karşı karşıya kaldığı kötü muamele Emîr Yasavul'a karşı nefrete dönüşmüştü. Emîr Yasavul halktan topladıklarıyla Şehzâde Yesavur'un Bâdgîs civarındaki ordugâhına doğru harekete geçmişti. Şehzâde Yesavur onun toy bahanesiyle kendisini öldürmek için geldiğini düşünerek Bektut ile birlikte onu öldürmek için bir plan yapmıştı. Ancak Ölceytü'nün ölümünden sonra Şehzâde Yesavur'un Horasan'ı ele geçirmek istediği göz önüne alındığında toyu kendisinin bahane ettiği anlaşılmaktadır. Zira Emîr Yasavul kendisi için yapılan plandan habersizdi. Horasan halkının nefretini kazandığı bir dönemde destek

---

[459] Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl-i Câmiʿu't-tevârîh-i Reşîdî*, s. 71; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-safâ*, VIII, s. 4327; Hândmîr, *Habîbu's-siyer*, III, s. 201; Kazvînî/Nevâ'î, s. 611.

[460] Şebânkâreî, *Mecmaʿu'l-Ensâb*, 208; Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl-i Câmiʿu't-tevârîh-i Reşîdî*, s. 73; Fasîh-i Hâfî, *Mucmel-i Fasîhî*, III, s. 26; Semerkandî, *Matla-ı Sa'deyn ve Mecma-ı Bahreyn,* s. 59; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-safâ,* VIII, 4326; Kazvînî/Nevâ'î, s. 611; el-Ömerî, *Mesâliku'l Ebsâr*, 424; Aksarayî, Ebû Sa'îd'in tahta çıkmasıyla birlikte İlhanlı Devleti'ne dirlik, düzen ve canlılığın geldiğini kaydeder. Bu sayede meydana gelen güven ve huzur ortamının da insanları rahatlattığını ifade eder. Aksarayî*, Müsâmeretü'l-Ahbâr,* s. 251.

[461] İbn Battûta, *İbn Batûtâ Seyahatnâmesi,* s. 222-223.

[462] Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl-i Câmiʿu't-tevârîh-i Reşîdî*, s. 73-74; Semerkandî, *Matla-ı Sa'deyn ve Mecma-ı Bahreyn,* s. 60-61; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-safâ,* VIII, s. 4324; Hândmîr, *Habîbu's-siyer*, III, s. 201; Kazvînî/Nevâ'î, s. 612.

bulamayacağını bilerek şehzâdeyi öldürmeye gitmek istemesi olağan bir durum değildir.[463]

Emîr Yasavul kendisi hakkında düşünülenlerden habersiz Şehzâde Yesavur'un ordugâhına ulaşmış ve Bektut'un çadırında büyük bir ziyafet vermişti. Olacaklardan habersiz bir şekilde eğlencesine devam eden Emîr Yasavul, bu sırada ortaya çıkan kargaşada kendi emîrlerinden biri Bektut'un kendisini öldüreceğini haber verince hiç vakit kaybetmeden Bektut'un otağından ayrılmıştı. Emîr Yasavul, Bektut'un çadırından ayrıldıktan sonra Herât'ta abisi Fahrüddîn'in ölümüyle yönetimi devralan kardeşi Melik Gıyâsüddîn Kert'i (1307/08-1328/29) huzura çağırarak ondan ihtiyaçlarını temin etmesini istemişti. İhtiyaçlarının karşılanmasından sonra Herât'tan ayrılarak Nîşâbûr'a yönelen Emîr Yasavul, Câm civarında Bektut'un adamlarıyla yaptığı savaşta Mübarekşâh tarafından öldürülmüştü. Yaşanan bu olay sonrası Ebû Sa'îd, Emîr İsen Kutluğ'u Horasan'a görevlendirmişti.[464] Çünkü emîr Yasavul gibi güçlü bir Horasan emîrin öldürülmesi hiç şüphesiz Ebû Sa'îd'i endişelendirmişti.[465] İsen Kutluğ'un olayı sorgulamak için Horasan'a gelmesi üzerine Şehzâde Yesavur, Bektut'u onun huzuruna göndermiş ve Emîr Yasavul'un toy bahanesiyle canına kast ettiği gerekçesiyle öldürdüğünü ifade etmişti.[466] Ardından Şehzâde Yesavur zekice bir hamle ile Ebû Sa'îd'e yazdığı ahitnameyi çeşitli hediyelerle birlikte ona ulaştırarak tıpkı babası Ölceytü'ye hizmet ettiği gibi kendisininde Ebû Sa'îd'e hizmetle bağlı olduğunu ifade ederek Emîr Yasavul'un öldürülme hadisesinden ceza almadan kurtulmayı başarmıştı. Ebû Sa'îd bu ahitnameye karşılık, cevaben babası dönemindeki hukukun aynen devam edeceğini bildirerek farkında olmadan Şehzâde Yesavur'un elini güçlendirmişti.[467]

Şehzâde Yesavur ahitnameyle birlikte Ebû Sa'îd'e hizmet edeceğini söylese de onun

---

[463] Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl-i Câmiʿu't-tevârîh-i Reşîdî*, s. 74; İsfizârî, *Ravzâtu'l-cennât fî evsâfî medîneti'l-Herât*, I, s. 469-470; Fasîh-i Hâfî, *Mucmel-i Fasîhî*, III, s. 25; Semerkandî, Matla-*ı Sa'deyn ve Mecma-ı Bahreyn,* s. 61; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-safâ*, VIII, 4327; Hândmîr, *Habîbu's-siyer*, III, s. 201; Subaşı, "Horâsân'da Siyasi Hayat ve Şehzâde Yesavur İsyanı (1317-1320)", s. 282.

[464] Âyetî, *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, s. 357-358; Kâşânî/Hamblî, s. 220; Herevî, *Târîh-nâme-yi Herât,* s. 651-654; Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl-i Câmiʿu't-tevârîh-i Reşîdî*, s. 75-77; İsfizârî, *Ravzâtu'l-cennât fî evsâfî medîneti'l-Herât,* I, s. 470; Semerkandî, *Matla-ı Sa'deyn ve Mecma-ı Bahreyn,* s. 61-62; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-safâ*, VIII, 4329-4330; Hândmîr, *Habîbu's-siyer*, III, s. 202; Kempiners, Bektut'un hem Emîr Yasavul'u ortadan kaldırması hem de Horasan'daki Çağatay şehzâdeleriyle ittifak kurması onu bölgede egemen güç hâline getirdiğini ifade eder. Kempiners*, The Struggle for Khurâsân*, s. 123.

[465] Ebû Sa'îd'in Emîr Yasavul'un öldürülmesinden sonra endişelenmesi, Kempiners'in de işaret ettiği gibi İlhanlı otoritesinin Horasan'da geçici olarak ortadan kalkmasıyla alakalı bir durumdur. Bkz. Kempiners*, The Struggle for Khurâsân*, s. 125.

[466] Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl-i Câmiʿu't-tevârîh-i Reşîdî*, s. 77; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-safâ*, VIII, 4330; Hândmîr, *Habîbu's-siyer*, III, s. 202; Fasîh-i Hâfî, *Mucmel-i Fasîhî*, III, s. 27.

[467] Şehzâde Yesavur ve Ebû Sa'îd'in birbirlerine yazdıkları ahitnamelerin ayrıntıları için bkz. Herevî, *Târîh-nâme-yi Herât*, s. 659-670; Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl-i Câmiʿu't-tevârîh-i Reşîdî*, s. 80-84.

1318/1319 yılında Horasan'daki isyanı ikili arasında imzalanan ahitnamenin hükmünü yitirmesine sebep olmuştu. Durumu haber alan Ebû Sa'îd emîrlerle yaptığı toplantıdan sonra Emîr Hüseyin'i Horasan'a göndermişti. Emîr Hüseyin, Horasan'a ulaştığında bölgenin Şehzâde Yesavur'un askerlerinin eline geçtiğini haber vermişti. Ancak kendisine yardım gelmesi hâlinde Horasan'ı düşmandan temizleyebileceğini iddia etmişti. Bunun üzerine Ebû Sa'îd büyük bir orduyu Emîr Hüseyin'e yardım için görevlendirmişti. Gelen yardımla birlikte harekete geçen Emîr Hüseyin olumsuz hava şartlarından dolayı istenilen sonucu ele edememişti. Tam bu sırada Emîr Çoban Horasan'a gitme isteğiyle hükümdarın huzuruna gelmişti. Ebû Sa'îd, bölgeyi düşmandan kurtaracağı ümidiyle bu teklifi olumlu karşılayarak Emîr Çoban'ı Horasan'a göndermişti. Fakat bu sırada Özbek Han'nın ordusunun Derbend'e gelerek merkezi tehdit etmesi üzerine Emîr Çoban, Ebû Sa'îd'e yardım için Kür Nehri'ni geçmişti. Emîr Çoban'ın yardıma gelmesiyle Ebû Sa'îd, Altın Orda meselesinden kurtulmuştu.[468] Ebû Sa'îd, Altın Orda Han'ı Özbek ile olan savaşında bazı İlhanlı devlet adamlarının yaptıkları hatalardan dolayı onları Emîr Çoban'a şikâyet etmişti. Emîr Çoban bu işin üstüne gidince İlhanlı emîrleriyle arasında mücadele başlamıştı. İlhanlı emîrleri Emîr Çoban'ı öldürmek için harekete geçse de Ebû Sa'îd'in yardımıyla, suçlu bulunan emîrler yakalanarak öldürülmüştü.[469] Charles Melville, emîrlerin bu isyan meselesini incelediği çalışmasında bu durumun yaşanmasında Ebû Sa'îd'in parmağının olduğuna Memlûk kaynakları üzerinden dikkat çekmektedir. Ayrıca bu isyanın aynı zamanda İlhanlı Devleti'nin de sonunu getirdiğine işaret etmektedir.[470] Ebû Sa'îd 'in desteğiyle kendisine karşı oluşturulan isyan hareketinden kurtulan Emîr Çoban, daha güçlü bir figür olarak ortaya çıktığı gibi Ebû Sa'îd üzerindeki etkisini de artırmıştı. Esasen burada dikkat çeken husus genç hükümdarın İlhanlı emîrleri aracılığıyla Emîr Çoban'dan kurtulmak istemesidir. Dolayısıyla Memlûk kaynaklarının Emîr Çoban'a karşı isyanı tertip etmesini de bu bağlamda değerlendirmek daha doğru bir yaklaşım olabilir.

Şehzâde Yesavur, talihinin yardımıyla iki İlhanlı emîrinin seferinden kurtulmayı başarmıştı. Bu durum onun elini biraz daha güçlendirmişti. Ayrıca her ne kadar Horasan'daki kargaşada Şehzâde Yesavur ön planda olsa da Emîr Bektut'un İlhanlı hükümdarı ve emîrlerine olan muhalefeti Şehzâde Yesavur'un tutumuna da büyük oranda etki etmişti.[471] Emîr Bektut'un

[468] Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl-i Câmiʿu't-tevârîh-i Reşîdî*, s. 84-86; Semerkandî, *Matla-ı Sa'deyn ve Mecma-ı Bahreyn,* s. 64-65; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-safâ*, VIII, 4333-4334; Hândmîr, *Habîbu's-siyer*, III, s. 205.
[469] Bu konudaki tafsilat için bkz. Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl-i Câmiʿu't-tevârîh-i Reşîdî,* s. 96-104.
[470] Melville'nin Emîr Çoban'a karşı emîrlerin isyanının ayrıntılarıyla ele alındığı çalışması için bkz. Charles Melville, "Abu Sa'id and the Revolt of the Amirs in 1319", *L'Iran Face à La Domination Mongole,* ed. Denise Aigle, Tahran 1997, s. 89-120.
[471] Herevî, *Târîh-nâme-yi Herât,* s. 670; Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl-i Câmiʿu't-tevârîh-i Reşîdî*, s. 87; Semerkandî, *Matla-*

günden güne artan şöhreti hem İlhanlı tarafında hem de Mâverâünnehir'den Ebû Sa'îd'e tâbi olarak gelen Çağataylı emîrlerini son derece rahatsız etmişti. Bunun üzerine Şehzâde Minkan ve Muhammed Doladay'ın oğlu Bayramşâh Horasan'daki kargaşanın sorumlusu olarak gördükleri Emîr Bektut'u ortadan kaldırmak için harekete geçmişlerdi. Emîr Bektut'a karşı giriştikleri bu harekâtta onun adamlarından da destek almışlardı. Emîr Bektut'un yaptıkları kendi adamları tarafından da hoş karşılanmadığı için buldukları ilk fırsatta onu ortadan kaldırmak isteyenlerle ittifak içerisine girmişlerdi. Minkan ve Bayramşâh, Nîşâbûr'a bağlı Tûs ve Râdekân arasında Ebû Sa'îd'in emîrleriyle birleşmişlerdi. Buradan hep birlikte harekete geçen emîrler, Herât Meliki Gıyâsüddîn Kert'ten de istedikleri desteği alarak Emîr Bektut'a saldırmışlardı. Ancak Bektut bu saldırıdan kaçarak kurtulmayı başarmıştı. Hiç vakit kaybetmeden Şehzâde Yesavur'un yanına giderek ondan destek istemişti. Bunun üzerine Şehzâde Yesavur bizzat savaşa katılmak için harekete geçmişti. Ayrıca oğlu Şehzâde Cuki'nin yanı sıra Bektut'u ve Bucay'ın oğlu Mübârekşâh'ı 7.000 kişilik bir orduyla öncü olarak göndermişti.[472] Kâşâni, Emîr Yasavul'un öldürülmesinden sonra çocuklarının Bektut'un otağını yağmalayarak bazı adamlarını öldürdüklerini ifade etmektedir.[473]

Şehzâde Yesavur'un olaya müdahil olmasıyla beraber Merv'in Serahs'ında Şehzâde Minkan'a yetişmişlerdi. İki taraf arasında gerçekleşen zorlu bir savaştan sonra Şehzâde Minkan yenilerek kaçarken Şehzâde Yesavur'un orduları Bayramşâh'a yetişememişti. Ancak Serahs civarında birkaç köyü yağmalayarak halkını esir almışlardı. Emîr Bektut, Şehzâde Yesavur'un yardımıyla düşmanları bertaraf etmesini bilmişti. Ayrıca Şehzâde Yesavur'dan çeşitli hediyelerin yanı sıra *hil'at*lar ve Bâdgîs'i alarak eskisinden daha güçlü bir konum elde etmişti. Ardından Şehzâde Yesavur ordusunun bulunduğu Germesîr'e geri dönerken yolda Bucay'ın oğlu Mübârekşâh yanına aldığı 200 adamıyla birlikte kaçarak Merv'e bağlı Âbıverd taraflarına gitmişti. Bu sırada Ebû Sa'îd Horasan'da yaşananlar üzerine Emîr İsen Kutluğ'u Horasan emîrliğine tayin etmişti. Emîr İsen Kutluğ'un bölgeye atanmasında Emîr Çoban'ın isteği etkili olmuştu. İsen Kutluğ, Horasan'a ulaştığında Emîr Bektut Bâdgîs'ten huzura gelmişti. Bu sırada tüm Horasan emîrleri İsen Kutluğ'un yanında Bektut'u yakalamak için hazırlanmıştılar. Ancak İsen Kutluğ emîrlerin aksine Bektut'u yakalamak niyetinde değildi. O, Ebû Sa'îd'in ve Emîr Çoban'ın emrinin olduğu iddia ettiği düzmece bir mektupla Horasan emîrlerinin onu hainlikle

ı Sa'deyn ve Mecma-ı Bahreyn, s. 66; Kempiners*, The Struggle for Khurâsân*, s. 127.

[472] Herevî, *Târîh-nâme-yi Herât,* s. 671-672; Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl-i Câmiʿuʾt-tevârîh-i Reşîdî,* s. 87; Fasîh-i Hâfî, *Mucmel-i Fasîhî*, III, s. 27; Semerkandî, *Matla-ı Sa'deyn ve Mecma-ı Bahreyn,* s. 66-67.

[473] Kâşânî/Hamblî, s. 220.

suçlamasına rağmen Bektut'un canını kurtarmakla kalmamış onun hediye ve *hil'at*larla geri dönmesini sağlamıştı. Dolayısıyla Emîr Bektut, hem İsen Kutluğ'un hamlesiyle canını kurtarmış hem de Horasan'daki itibarını artırarak Şehzâde Yesavur'un güvenine mazhar olmuştu.[474]

Horasan'daki karışıklığı kendi lehine sonuçlandırarak Germesîr'e çekilen Şehzâde Yesavur, 1318 yılında başarısız olarak nitelendirilebileceği Sîstân seferine çıkmıştı. Onun Sîstân seferinde başarısız olmasında Nikuderîlerin etkisi büyüktür. Çünkü Nikuderîler Şehzâde Yesavur'un Horasan'da çıkardığı karışıklıklardan son derece rahatsızdılar. Bu bağlamda Sîstân Valisi Melik Nasîrüddîn'i yönlendirerek Şehzâde Yesavur'un oyununu bozmuşlardı. Bu yüzden Şehzâde Yesavur istediğini elde edemeden Sîstân'dan dönerken Nikuderîler'e saldırarak onların lideri Timur Abaci'yi öldürmüştü.[475] Daha sonra Germesîr'e dönen Şehzâde Yesavur, tekrar Horasan'a hareket için yaptığı hazırlıklar Germesîr ve Gazne'deki dostları tarafından Melik Gıyâsüddîn'e haber verilince o da durumu derhal Tûs ve Râdekân'daki İlhanlı emîrlerine bildirmişti. Ancak onun uyarısına karşılık olarak İlhanlı emîrleri Şehzâde Yesavur'un tekrar Horasan'a gelecek gücünün olduğuna ihtimal verilmediği için herhangi bir tedbir almamışlardı.[476]

Şehzâde Yesavur 1318 yılında otağını oğlu Cuki'ye emanet ederek sayısız askerle Horasan'a yönelmişti. Horasan hududunda Bektut, Delgak ve Mübârekşâh gibi emîrlerle buluşan Şehzâde Yesavur, onlara Ebû Sa'îd'in kendine muhalif emîrlerden dolayı hâlâ İlhanlı tahtına oturamadığını söylemiş ve onları Horasan'a girmeye ikna etmeyi başarmıştı. Şehzâde Yesavur'un asıl amacından habersizce Horasan'a girmeye karar verseler de bu harekâtın başarıya ulaşması için Melik Gıyâsüddîn'i kendi saflarına çekmeleri gerekiyordu. Emîrlerden Mübârekşâh Herât'ın defalarca denendiği için savaş yöntemiyle ele geçirilemeyeceğini söylemesi üzerine Bektut'un önerisiyle Şehzâde Yesavur, Melik Gıyâsüddîn'e bir mektup yazarak Horasan'da olduklarını ve onun da kendilerine katılması durumunda bölgenin kontrolünün tamamını kendisine vereceğini bildirmişti. Melik Gıyâsüddîn, mektubu okuduktan

[474] Herevî, *Târîh-nâme-yi Herât,* s. 672-673; Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl-i Câmiʿu't-tevârîh-i Reşîdî*, s. 88-89; Semerkandî, *Matla-ı Sa'deyn ve Mecma-ı Bahreyn,* s. 67; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-safâ,* VIII, s. 4336.
[475] Şehzâde Yesavur'un Sîstân seferi ve Nikuderîlerin seferdeki rolünün ayrıntıları için bkz. Herevî, *Târîh-nâme-yi Herât,* s. 674-677; Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl-i Câmiʿu't-tevârîh-i Reşîdî*, s. 89-91; Semerkandî, *Matla-ı Sa'deyn ve Mecma-ı Bahreyn,* s. 67-68; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-safâ,* VIII, s. 4336-4337.
[476] Herevî, *Târîh-nâme-yi Herât,* s. 678; Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl-i Câmiʿu't-tevârîh-i Reşîdî*, s. 91; İsfizârî, *Ravzâtu'l-cennât fî evsâfi medîneti'l-Herât,* I, s. 473; Semerkandî, *Matla-ı Sa'deyn ve Mecma-ı Bahreyn,* s. 69; Fasîh-i Hâfî, *Mucmel-i Fasîhî*, III, s. 27; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-safâ,* VIII, 4337, Hândmîr, *Habîbu's-siyer,* III, s. 202.

sonra Şehzâde Yesavur'a güvenmediğini söyleyerek mektuba olumsuz cevap vermişti.[477]

Şehzâde Yesavur, Melik Gıyâsüddîn'den istediği cevabı alamayınca vakit kaybetmeden harekete geçerek Herât'tan Mâzenderân'a yönelmişti. Melik Gıyâsüddîn'in olumsuz cevabına rağmen Herât'ta herhangi bir müdahalede bulunmadan Câm'a kadar gelmişti. Bu sırada Şehzâde Yesavur'un geleceğine ihtimal vermeyen İlhanlı emîrleri, eğlenceyle meşgul oldukları sırada Şehzâde Yesavur ansızın saldırıya geçmişti. Mâzenderân bölgesindeki bütün emîrlerin evlerini ve mallarını yağmalayan Şehzâde Yesavur, emîrleri tutsak ettikten sonra buradan Horasan şehirlerine haber göndererek âdeta tehdit eder gibi onları kendine tâbi olmaya davet etmişti. Aksi durumda Mâzenderân'da yaşananların kendi başlarına da geleceğini ima etse de Horasan şehirlerinin hiçbirisi Şehzâde Yesavur'a boyun eğmeyeceğini bildirilmişti. Bu sırada Mâzenderân'daki durumu haber alan Ebû Sa'îd, Emîr Hüseyin'i kalabalık bir orduyla Horasan'a göndermişti. Emîr Hüseyin'in bölgeye gelişi, Şehzâde Yesavur'un Horasan'a yapacağı saldırıyı engellemişti. Her ne kadar Şehzâde Yesavur, Mâzenderân'da başarı sağlasa da, onun Ebû Sa'îd'in ordusuyla baş edemeyeceğini anladığı için geri çekildiği kuvvetle muhtemeldir.[478]

Kalabalık bir orduyla Horasan'a gelen Emîr Hüseyin hiç vakit kaybetmeden Şehzâde Yesavur'un peşine düşmüştü. Rey civarında Ebû Sa'îd'e bir elçi göndererek Şehzâde Yesavur'u ele geçirebilmek için yardıma ihtiyacı olduğunu bildirmişti. Bunun üzerine Ebû Sa'îd kalabalık bir orduyu Emîr Hüseyin'e yardım için Horasan'a geldi. Şehzâde Yesavur ise bu sırada, kendisine bağlı olan emîrlerle İlhanlı Devleti'nin saldırısına karşı nasıl bir yol izleyeceklerini belirlemek için toplantı yapmıştı. Ancak onlar İlhanlı ordusuna karşı koyamayacaklarını düşünmüş olacaklar ki kendi yurtlarına dönmeye karar vermişlerdi. Aldıkları kararla kış ortasında Mâzenderân'dan harekete geçen Şehzâde Yesavur ve yanındakiler Emîr Hüseyin'in öncü kuvvetleri tarafından adım adım izlenmişti[479]. Şehzâde Yesavur Nîşâbûr civarına vardığında bazı emîrleri 2.000 askerle beraber şehre göndererek şehir halkına yüklediği vergiyi tahsil etmelerini istemişti. Vergi meselesinin yol açtığı kargaşa, Emîr Hüseyin'in Nîşâbûr'a yaklaştığı haberi üzerine son bulmuştu. Şehzâde Yesavur'un Nîşâbûr'daki bu başarısız

[477] Herevî, *Târîh-nâme-yi Herât*, s. 684-685; Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl-i Câmiʿu't-tevârîh-i Reşîdî*, s. 91-93; İsfizârî, *Ravzâtu'l-cennât fî evsâfi medîneti'l-Herât,* I, s. 474; Semerkandî, *Matla-ı Sa'deyn ve Mecma-ı Bahreyn,* s. 70; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-safâ*, VIII, 4338.
[478] Herevî, *Târîh-nâme-yi Herât,* s. 688-689; Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl-i Câmiʿu't-tevârîh-i Reşîdî*, s. 94-96; İsfizârî, *Ravzâtu'l-cennât fî evsâfi medîneti'l-Herât,* I, s. 475; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-safâ*, VIII, s. 4340-4341; Hândmîr, *Habîbu's-siyer*, III, s. 203.
[479] Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl-i Câmiʿu't-tevârîh-i Reşîdî,* s. 104; Semerkandî, *Matla-ı Sa'deyn ve Mecma-ı Bahreyn,* s. 78.

girişiminden sonra Emîr Çoban'ın desteğiyle Melik Gıyâsüddîn, Şehzâde Yesavur'un Bâdgîs'de bıraktığı askerlerinin ve bazı emîrlerinin evlerini yağmalayarak onların ailelerini Herât'a götürmesi, Şehzâde Yesavur'u bölgede son derece zora sokmuştu.[480]

Şehzâde Yesavur Emîr Hüseyin'in takibinden kurtulmak için Câm taraflarına gitmişti. Şehzâde Yesavur'un Câm'da destek görmemesi Emîr Hüseyin'in işini kolaylaştırmıştı. Emîr Bedrüddîn'den aldığı hediyelerle yoluna devam eden Emîr Hüseyin, yorgun düşen hayvanlarını dinlendirmek için Tûs ve Râdekân arasında birkaç konaklamıştı.[481] Onun konaklamasını fırsat olarak gören Şehzâde Yesavur, Nîşâbûr ve Meşhed'deki başarısız ittifak girişimlerinden sonra Câmiyye tarikatı mensubu Câm Şeyhu'l-İslâm'ı Şeyh Şihâbüddîn İsmail'e elçi gönderse de ondan da istediği desteği alamamıştı. Bunun üzerine Şeyhu'l-İslâm Şihâbüddîn'i öldürmek için harekete geçen Şehzâde Yesavur'un adamları İhtiyârüddîn'e kapanan Şeyh Şihâbüddîn'e ulaşamamışlardı. Sadece Câm'ın koyunlarını sürerek Şehzâde Yesavur'a getirmişlerdi. Yaşanan bu hadiseden sonra Şehzâde Yesavur bütün bu olumsuz durumların yaşanmasının sebebi olarak gördüğü Herât Meliki Gıyâsüddîn Kert'i ele geçirmek için Mübârekşâh'ı 6.000 atlıyla Herât'a göndermişti.[482]

Bunun üzerine Melik Gıyâsüddîn Kert, Mübârekşâh'ın saldırısına karşı birtakım önlemler almak için harekete geçmişti. İlk olarak halkın can güvenliğini düşünen Melik Gıyâsüddîn, kırsalda yaşayan köylülerin savunmasız kalacağını düşünerek onları Herât ve İsfizâr'ın merkezîne toplamaya çalışmıştı. Ardından Gûrlu, Nikuderî, Halaç, Belûc ve Afganlardan oluşan bir ordu toplayarak hazırlıklarını tamamlamıştı. 3 Nisan 1319'da Bâdgîs'e gelen Emîr Mübârekşâh Herât civarında ilk olarak Belucilerle karşılaşmıştı. Şâh Belûc ve Emîr Mübârekşâh arasında meydana gelen savaşta her iki taraftan da çok sayıda asker ölmüştü. Bu sırada Melik Gıyâsüddîn'in Şâh Belûc'e gönderdiği yardımlardan dolayı Emîr Mübârekşâh geri çekilmeye başlamıştı.[483]

Emîr Mübârekşâh, Herât civarında aldığı yenilgiye rağmen Şehâde Yesavur ve Emîr

---

[480] Herevî, *Târîh-nâme-yi Herât*, s. 692-693; Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl-i Câmiʿu't-tevârîh-i Reşîdî,* s. 104-105; Semerkandî, *Matla-ı Saʿdeyn ve Mecma-ı Bahreyn,* s. 78-79; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-safâ*, VIII, s. 4348; Hândmîr, *Habîbu's-siyer*, III, s. 203.

[481] Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl-i Câmiʿu't-tevârîh-i Reşîdî,* s. 106; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-safâ*, VIII, s. 4349, Hândmîr, *Habîbu's-siyer*, III, s. 203; Fasîh-i Hâfî, *Mucmel-i Fasîhî*, III, s. 30; Semerkandî, *Matla-ı Saʿdeyn ve Mecma-ı Bahreyn*, s. 80.

[482] Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl-i Câmiʿu't-tevârîh-i Reşîdî,* s. 107; İsfizârî, *Ravzâtu'l-cennât fî evsâfi medîneti'l-Herât*, I, s. 477; Semerkandî, *Matla-ı Saʿdeyn ve Mecma-ı Bahreyn,* s. 80; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-safâ*, VIII, s. 4350;

[483] Herevî, *Târîh-nâme-yi Herât,* s. 695-697; Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl-i Câmiʿu't-tevârîh-i Reşîdî*, s. 107; İsfizârî, *Ravzâtu'l-cennât fî evsâfi medîneti'l-Herât,* I, s. 478; Semerkandî, *Matla-ı Saʿdeyn ve Mecma-ı Bahreyn,* s. 80.

Bektut'un huzuruna gönderdiği Rahle adındaki elçisiyle kendisine verilecek 5.000 kişiyle birlikte Herât'ı alabileceğini iletmişti. Bu yardım talebine kayıtsız kalmayan Şehzâde Yesavur, Sultân isimli komutanını Emîr Bektut'un 10.000 bin adamıyla Emîr Mübârekşâh'a yardım için göndermişti. 26 Mayıs 1319 tarihinde cuma günü Emîr Mübârekşâh kendisine gelen yardım kuvvetleriyle Herât'ın yakınlarına ulaşmıştı. Ordusunu hazırlamış kendisini bekleyen Melik Gıyâsüddîn ile giriştiği savaşta her iki tarafta ağır kayıplar vermişti. Bu sırada Emîr Bektut, Şeyhu'l-İslâm Hoca Ebû Ahmed'i, Melik Gıyâsüddîn'in huzuruna göndererek anlaşma yoluyla onun Bâdgîs'den Herât'a esir olarak götürdüğü aileleri ve askerleri serbest bırakmasını istemişti. Aksi takdirde Herât'ı harabeye çevirmekle tehdit ederek istediğini almayı ummuştu. Ancak Melik Gıyâsüddîn Ebû Sa'îd'in hükmüyle esirlerin Herât'a getirildiğini dolayısıyla ondan izinsiz bir şey yapamayacağını söyleyerek Emîr Bektut'un isteğine olumsuz cevap vermişti.[484] Bu olumsuz cevap üzerine savaş hazırlıklarına başlayan Emîr Bektut, Emîr Mübârekşâh'ı 3.000 askeriyle Zengine Köprüsü'ne[485] gönderirken Şehzâde Yesavur'un Sultân isimli askeri de 3.000 adamıyla Derkara Köprüsü'ne yönelmişti. Emîr Bektut da geriye kalan askerleriyle İncili Köprüsü'ne kadar askerlerini yerleştirerek Herât'a saldırmıştı. Tüm bu saldırılara karşı Melik Gıyâsüddîn başarılı bir savunmayla şehri onlara teslim etmemişti. Zorlu bir savaştan sonra Emîr Bektut'a bağlı birlikler Herât'ta istedikleri sonucu alamayacaklarını anlayınca geri çekilmişlerdi.[486]

Emîr Bektut liderliğindeki Şâhzade Yesavur birlikleri geri çekilse de Şeyhu'l-İslâm Hoca Ebû Ahmed'i Melik Gıyâsüddîn'in huzuruna göndererek diplomasi yoluyla Emîr Bucay'a mensup beş haneyi kendilerine teslim etmesi durumunda savaştan vaz geçeceğini bildirmişti. İlhanlı Devleti'nin gücünü arkasında hisseden Melik Gıyâsüddîn'in Emîr Hüseyin'in de Irâk ordusuyla birlikte yardıma geldiğini düşünüldüğünde onun bu teklife olumlu cevap vermesi

[484] Herevî, *Târîh-nâme-yi Herât,* s. 701; Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl-i Câmiʿu't-tevârîh-i Reşîdî,* s. 108-109; İsfizârî, *Ravzâtu'l-cennât fî evsâfî medîneti'l-Herât*, I, s. 479; Semerkandî, *Matla-ı Sa'deyn ve Mecma-ı Bahreyn,* s. 81; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-safâ*, VIII, 4351, Hândmîr, *Habîbu's-siyer*, III, s. 204

[485] Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl-i Câmiʿu't-tevârîh-i Reşîdî,* s. 109. Herevî, bu köprüyü Rîkîne olarak kaydeder ve asker sayısını 2.700 olarak verir. Bkz. Herevî*, Târîh-nâme-yi Herât,* s. 703; İsfizari, köprünün ismini Herevî'deki gibi Rîkîne olarak verse de asker sayısını Herevî'den farklı vermiştir. İsfizari, asker sayısını 700 olarak vermektedir. Bkz. İsfizari*, Ravzâtu'l-cennât fî evsâfî medîneti'l-Herât*, I, s. 480. Semerkandî de köprünün ismini diğerleri gibi Rîkîne olarak verirken, asker sayısı konusunda Hâfız-ı Ebrû gibi 3.000 rakamını zikreder. Bkz. Semerkandî, *Matla-ı Sa'deyn ve Mecma-ı Bahreyn,* s. 82. Yine bu konuda daha sonraki kaynaklarda da farklı bilgiler mevcuttur. Mîrhând gelen asker sayısını 1.000 olarak gösterirken, köprünün ismini Rîkîne olarak kaydeder. Bkz. Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-safâ*, VIII, s. 4352.

[486] Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl-i Câmiʿu't-tevârîh-i Reşîdî*, s. 109; İsfizârî, *Ravzâtu'l-cennât fî evsâfî medîneti'l-Herât,* I, s. 481; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-safâ*, VIII, 4352; Subaşı, "Horasan'da siyasî Hayat ve Şehzâde Yesavur İsyanı", s. 298. Melik Gıyâsüddîn Kert'e Herât'ı Çağataylı şehzâdelere karşı başarılı savunmasından sonra Ebû Sa'îd tarafından bir yarlıg verilerek hacca gitmesine izin verilmiştir. Bkz. Potter, *The Kart dynasty of Herat*, s. 47.

beklenemezdi. Şeyhu'l-İslâm Hoca Ebû Ahmed, Melik Gıyâsüddîn'in cevabını bildirmek için geri geldiğinde Emîr Bektut ve askerleri Herât'tan ayrılmışlardı. Dönemin çağdaş kaynakları Emîr Bektut'un Melik Gıyâsüddîn'in cevabını beklemeden Şehzâde Yeasavur'un yanına geri dönmesini Emîr Hüseyin'in Herât'a yaklaşmasına bağlamaktadırlar. Çünkü Şehzâde Yesavur, Emîr Bektut'un Irâk askerleriyle beraber Herât'a gelen Emîr Hüseyin ile baş edemeyeceğini bildiği için onu geri çağırmıştı. Emîr Bektut geri geldikten sonra Emîr Hüseyin'in yaklaşık iki ay kadar daha Herât'a ulaşamayacağını yaptırdığı istihbarat neticesinde öğrenmişti. Bunu fırsata çevirmek isteyen Çağataylılar Şehzâde Yesavur öncülüğünde yapılan toplantıda Herât muhasarasının tamamlanması yönündeki öneriyi mantıklı bularak harekete geçmişlerdi. Emîr Hüseyin bölgeye gelmeden önce şehri ele geçirmeyi ve yağmalamayı hedefleyen Şehzâde Yesavur 3.000 kişiyi Tûs'a doğru Irâk askerlerinin durumunu öğrenmek için gönderirken 1.000 kişiyi de Kühistân'a göndermişti. Bu şekilde kuzey ve güneyi kontrol altında tutarak Emîr Bektut'u Mübârekşâh ile Herât'a doğru harekete geçirmiş ve 13 Mayıs 1319 yılında[487] Beşûrân çayına kadar gelmişti. Şehzâde Yesavur'un birlikleri Herât'a yaklaştığı sırada Melik Gıyâsüddîn durumdan haberdar olduğu için savaş hazırlıklarına başlamıştı. Şehzâde Yesavur'un adamlarının Herât kapısına gelmesiyle başlayan zorlu savaş on sekiz gün boyunca devam etti. Ancak Şehzâde Yesavur henüz istediğini alamamıştı ve bundan sonra da alamayacağını düşünmüş olacak ki elçi vasıtasıyla Melik Gıyâsüddîn'in Emîr Bucay'ın eşini teslim etmesi durumunda Herât'tan ayrılacağını bildirmişti. Ancak Melik Gıyâsüddîn'in cevabı Emîr Bektut'a verdiği cevaptan farklı olmamıştı. Yaklaşık bir ay boyunca kuşatma altında kalan Herât teslim olmamıştı. Şehzâde Yesavur bu başarısız kuşatmadan sonra Herât'tan ayrılarak Selvin çayırında konakladıktan sonra Germesîr'e çekilmişti. Şehzâde Yesavur'un Herât'tan ayrılmasından sonra bölgeye gelen Emîr Hüseyin Melik Gıyâsüddîn'in adamlarıyla birlikte Şehzâde Yesavur'un peşinden Germesîr'e doğru hareket etmişti. Şehzâde Yesavur meselesini sonlandırmak isteyen Emîr Hüseyin, Zerrin meydanına kadar gelmişti ancak hava muhalefeti nedeniyle buradan geri dönmek zorunda kalmıştı.[488]

Her ne kadar Emîr Hüseyin Germesîr'e ulaşamasa da Şehzâde Yesavur'un Herât'taki başarısızlığı onun için sonun başlangıcına işaretti. Şehzâde Yesavur Ölceytü Han desteğiyle

[487] Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl-i Câmiʿu't-tevârîh-i Reşîdî,* s. 110; Semerkandî, *Matla-ı Saʿdeyn ve Mecma-ı Bahreyn,* s. 83; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-safâ,* VIII, 4353; Bu konudaki farklı tarihlendirmeler için bkz. Herevî, *Târîh-nâme-yi Herât*, s. 710; İsfizârî, *Ravzâtu'l-cennât fî evsâfî medîneti'l-Herât,* I, s. 482.

[488] Herevî, *Târîh-nâme-yi Herât,* s. 716-717; Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl-i Câmiʿu't-tevârîh-i Reşîdî,* s. 110-111; İsfizârî, *Ravzâtu'l-cennât fî evsâfî medîneti'l-Herât,* I, s. 482-483; Fasîh-i Hâfî, *Mucmel-i Fasîhî,* III, s. 28-30; Semerkandî, *Matla-ı Saʿdeyn ve Mecma-ı Bahreyn,* s. 83; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-safâ*, VIII, s. 4353; Hândmîr, *Habîbu's-siyer*, III, s. 204.

yerleştiği Horasan coğrafyasında başlattığı isyan hareketiyle Horasan'ı ele geçirme isteği başarısızlıkla sonuçlanmıştı. Onun Horasan'daki başarısızlığı, birlikte Horasan'a geldiği ancak bir süre sonra aralarının açıldığı diğer Çağatay şehzâdesi Kebek'e ulaşmıştı. Kebek Elçigidey Rüstem, Menkil Hâce, Bulad gibi şehzâdelerin yanı sıra 40.000 askerle birlikte Şehzâde Yesavur ile olan hesabını kapatmak için Germesîr'e doğru Mâverâünnehir'den harekete geçmişti. Bu sırada elçi vasıtasıyla Emîr Hüseyin'e haber göndererek Şehzâde Yesavur'a karşı başlattığı harekâtta kendi ulusunun şehzâdesine karşı tıpkı onun yaptığı gibi İlhanlı Devleti ile ittifak yaparak aynı silahla onu vurmak istemişti. Hiç şüphesiz Horasan'daki kargaşanın kaynağı olan Şehzâde Yesavur'un ortadan kaldırılmasını isteyen Emîr Hüseyin, Şehzâde Kebek'in bu teklifine olumlu cevap vermişti. Bunun üzerine Gazan, Elkici ve Bektimur'u 20.000 askerle Kandahâr'a göndermişti. Diğer yandan Melik Gıyâsüddîn'e mektup yazarak Gûr, Ferâh ve İsfizâr'dan toplayabildiği kuvvetlerle diğerlerine katılmasını istemişti. Melik Gıyâsüddîn, Emîr Hüseyin'in emriyle topladığı 40.000 askerle Germesîr'e doğru harekete geçmişti. Hersenk civarına ulaştığında, önden giden Çağataylı şehzâdelerinin 1320 yılının haziran-temmuz aylarında Şehzâde Yesavur'u öldürdüklerini haber almışlardı.[489] Bu sırada Mâverâünnehir'e geri çekilen Kebek, Horasan'a elçi göndererek bölgede fitne ve kargaşanın sebebi olan Şehzâde Yesavur'un öldürüldüğünü ve yardıma gelen İlhanlı kuvvetlerinin geri dönebileceğini bildirmişti. Dolayısıyla Horasan'da Çağataylı şehzâdesinin çıkardığı fitne ve kargaşa yine bir başka Çağataylı şehzâdesi tarafından ortadan kaldırılmıştı.[490]

Ebû Sa'îd Bahadır Han Horasan'daki uzun kargaşa döneminden Şehzâde Yesavur'un öldürülmesiyle kurtulmuştu. Ancak bu durum Horasan için elbette kalıcı bir sükûneti getirmemişti. Bundan sonraki süreçte Horasan'daki olaylar Emîr Çoban ve ailesinin faaliyetleri çerçevesinde gelişmişti. Bunun ilk basamağı Anadolu'daki İlhanlı emîri Emîr Çoban'ın oğlu Demirtaş'ın[491] Horasan memleketlerini ele geçirmek için Mısır ve Şâm'dan yardım istemesiyle ortaya çıkmıştı. Bu teşebbüs başta babası Emîr Çoban olmak üzere Ebû Sa'îd'i de son derece öfkelendirmişti. Oğlunun isyan girişimi kendisi çözmek isteyen Emîr Çoban, Ebû Sa'îd'in izni ile ağır kış şartları ve *gut (nikris)* hastalığına rağmen 1324 yılında Anadolu'ya doğru büyük bir

[489] Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl-i Câmi'u't-tevârîh-i Reşîdî,* s. 111-112; İsfizârî, *Ravzâtu'l-cennât fî evsâfi medîneti'l-Herât*, I, s. 509; Semerkandî, *Matla-ı Sa'deyn ve Mecma-ı Bahreyn,* s. 84; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-safâ*, VIII, s. 4354 Hândmîr, *Habîbu's-siyer*, III, s. 204.
[490] Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl-i Câmi'u't-tevârîh-i Reşîdî,* s. 113; İsfizârî, *Ravzâtu'l-cennât fî evsâfi medîneti'l-Herât*, I, s. 510; Fasîh-i Hâfî, *Mucmel-i Fasîhî*, III, 32; Hândmîr, *Habîbu's-siyer*, III, s. 204-205; Subaşı, "Horasan'da Siyasî Hayat ve Şehzâde Yesavur İsyanı", s. 300-301.
[491] Emîr Çoban'ın oğlu Demirtaş'ın hayatı ve Anadolu'daki genel valiliğinin ayrıntılı bir tafsilatı için bkz. İ. Hakkı Uzunçarşılı, "Emir Çoban Soldoz ve Timurtaş", *Belleten*, XXXI/124, 1967, s. 622-646.

ordu ile harekâta geçmişti. Demirtaş, babası ile savaşmayı göze almış olsa da araya giren devlet büyükleri sayesinde babasından özür dilemişti. Ancak bu özür onun bağlanarak Ebû Sa'îd'in huzuruna götürülmesine engel olamamıştı. Huzura getirilen Demirtaş'ın herhangi bir ceza almadan Ebû Sa'îd tarafından affedilerek tekrar Anadolu'ya gönderilmesi Emîr Çoban'ın İlhanlı hükümdarı nazarında itibarını göstermesi açısından önemlidir. Zira böylesi bir isyan girişiminin cezasız kalması Emîr Çoban'ın İlhanlı Devleti'ndeki gücüyle açıklanabilecek bir durumdur.[492]

Ebû Sa'îd'in, Demirtaş'ın Anadolu'daki isyan teşebbüsü dolayısıyla kaynaklara yansımasa da Emîr Çoban ve ailesine karşı düşüncülerinin olumsuz yönde değiştiğini söylenebilir. Ancak hem yaşının genç olması hem de Emîr Çoban ve ailesinin gücünden çekinmiş olacak ki şimdilik onları karşısına almak istememişti. Ayrıca Emîr Çoban'ın 1325 yılında Özbek ulusunun Erran'daki faaliyetleri dolayısıyla bölgeye başarılı bir sefer düzenlemesi[493] ve Ebû Sa'îd'in Emîr Çoban'ın kızı Bağdâd Hatun'a sevdalanması Ebû Sa'îd'in Emîr Çoban ve ailesine karşı olumlu tutumunu sürdürmesinde etkili olduğu söylenebilir.[494] Tüm bu olumlu sürecin göstergesi olarak da Emîr Çoban'ın Horasan'da yeterince asker olmadığını söyleyerek bölgeye gitmek için izin alması bu cümledendir. Aslında Ebû Sa'îd her ne kadar Şehzâde Yesavur'dan sonra Horasan'da sükûneti tesis etmiş olsa da Çağataylıların tekrar Horasan'a saldıracağından endişe etmekteydi. Bundan dolayı Emîr Çoban gibi güçlü bir figürün Horasan'a gitmesi, Ebû Sa'îd'in bölgedeki otoritesinin tesisi açısından son derece önemlidir.

Kalabalık bir orduyla Horasan'a hareket eden Emîr Çoban ve beraberindekiler konakladıkları her yerde büyük bir izzet ve ikramla karşılanmışlardı. Bu durum Herât'a kadar devam etmişti. Emîr Çoban ve beraberindekiler Herât'a vardıktan sonra Çağatay tehlikesine karşı büyük oğlu Emîr Hasan'ı Gazne'ye göndermişti. Bu sayede burada faaliyet gösteren Çağatay Han'ı Alâüddîn Tarmaşirin'in olası harekâtı için Horasan'ın güneydoğu sınırını kontrol altında tutmak istemişti. İleri harekâtını sürdüren Emîr Hasan Tarmaşirin'i mağlup ederek Gazne'ye girmişti. Büyük bir katliam ve yağmadan sonra 1326 yılında Herât'a babasının

[492] Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl-i Câmiʿu't-tevârîh-i Reşîdî,* s. 114-115; Semerkandî, *Matla-ı Sa'deyn ve Mecma-ı Bahreyn,* s. 87-88; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-safâ,* VIII, s. 4356-4357; Uzunçarşılı, "Emîr Çoban Soldoz ve Demirtaş", s. 624-627.
[493] Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl-i Câmiʿu't-tevârîh-i Reşîdî,* s. 117.
[494] Ebu Sa'id'in Bağdâd Hatun'a sevdalanması ve sonrasında evliliğe giden sürecin ayrıntıları için bkz. Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl-i Câmiʿu't-tevârîh-i Reşîdî,* s. 117-118, 139-140; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-safâ,* VIII, s. 4361-4365, 4386-4388.

yanına dönmüştü.[495]

Yukarıda izah edilen Ebû Sa'îd ve Emîr Çoban arasındaki olumlu ilişki Emîr Çoban'ın diğer oğlu Dımaşk Hace'nin Sultâniyye'deki tutumu dolayısı ile değişmişti. Dımaşk Hace kendini hükümdar gören davranışları sebebi ile Ebû Sa'îd tarafından öldürülmüştü. Dolayısıyla da Ebû Sa'îd ve Emîr Çoban arasındaki ilişkinin seyrine farklı bir boyut kazandırmıştı.[496] Hiç şüphesiz Dımaşk Hâce'nin bu davranışlarının gücünü babası Emîr Çoban'ın güç ve iktidarından aldığı bir gerçektir. El-Ömerî'nin bu dönemde Çoban'ı Horasan'da gerçek bir sultan olarak görmesi da bu gücün en açık göstergesidir.[497] Ancak Ebû Sa'îd'in bu durumu cezasız bırakmaması bir taraftan kendi gücünü göstermesi diğer taraftan olası benzer durumlar için bir mesaj niteliği taşısa da öte yandan İlhanlı Devleti için son derece önemli olan Horasan coğrafyasını kontrol altında tutan Emîr Çoban gibi güçlü bir emîrin düşmanlığını kazanmak anlamına gelmektedir. Bu üzerine Ebû Sa'îd, Emîr Ekrenç, Emîr Mahmûd, Emîr İsen Kutluğ ve Emîr Nevrûz'a bir mektup yazarak Emîr Çoban'ı öldürmelerini istemişti. Ebû Sa'îd'in elçi aracılığıyla mektubu emîrlere ulaştırırken, kendisi de topladığı orduyla Kazvîn'e gelmişti.[498]

Elçinin mektubu Horasan emîrlerine ulaştığında onlar hükümdarın isteği karşısında İran ülkesinde kimsenin karşısına çıkmaya cesaret edemeyeceği Emîr Çoban gibi güçlü bir lideri öldüremeyecekleri hususunda fikir birliğine varmışlardı. Ayrıca bununla yetinmeyip durumu Emîr Çoban'a anlatmışlardı. Emîr Çoban oğlunun öldürüldüğü haberini emirlerden öğrendikten sonra yanındakilerle durum değerlendirmesi yapmıştı. Bu sırada söyledikleriyle ön plana çıkan oğlu Emîr Hasan, Ebû Sa'îd ile savaşılması yönünde telkinine kayıtsız kalmamıştı. Hatta Emîr Hasan bu savaş için Çağataylılardan bile destek alınabileceğini ifade etmişti. Emîr Hasan'ın söyledikleri üzerine Emîr Çoban savaş hazırlıklarına başlamıştı.[499] Ebû Sa'îd'in güvendiği emîrlerin, Emîr Çoban karşısında duracak cesareti gösterememesinden Horasan'da Emîr

[495] Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl-i Câmiʿu't-tevârîh-i Reşîdî*, s. 121-122; Kazvînî/Nevâ'î, s. 617; Semerkandî, *Matla-ı Sa'deyn ve Mecma-ı Bahreyn,* s. 95-97; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-safâ*, VIII, s. 4365-4367, Hândmîr, *Habîbu's-siyer*, III, s. 210-211; Uzunçarşılı, "Emîr Çoban Soldoz ve Demirtaş", s. 611.

[496] Emîr Çoban'ın oğlu Dımaşk Hace'nin Sultâniyye'deki faaliyetleri ve sonrasında öldürülmesinin ayrıntısı için bkz. Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl-i Câmiʿu't-tevârîh-i Reşîdî,* s. 123-124; Semerkandî, *Matla-ı Sa'deyn ve Mecma-ı Bahreyn,* s. 97; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-safâ*, VIII, s. 4367-4368; Uzunçarşılı, "Emîr Çoban Soldoz ve Demirtaş", s. 611-612. İbn Battûta, Dımaşk Hace'nin öldürülmesini onun annesi Dünya Hatun ile olan ilişkisine bağlamaktadır. Bkz. İbn Battûta, *İbn Batûtâ Seyahatnâmesi*, s. 223.

[497] el-Ömerî, *Mesâliku'l Ebsâr*, s. 151. Potter, Ebû Sa'îd'in küçük yaşata çıkmasında dolayı Emîr Çoban'ın on yıl boyunca oğullarıyla devleti yönettiğini aktarır. Bkz. Potter, *The Kart dynasty of Herat,* s. 132.

[498] Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl-i Câmiʿu't-tevârîh-i Reşîdî*, s. 125; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-safâ*, VIII, s. 4369.

[499] Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl-i Câmiʿu't-tevârîh-i Reşîdî,* s. 127-128; Kazvînî/Nevâ'î, s. 618; Semerkandî, Matla-*ı Sa'deyn ve Mecma-ı Bahreyn,* s. 102; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-safâ*, VIII, s. 4371-4372; Hândmîr, *Habîbu's-siyer*, III, s. 211; Uzunçarşılı, "Emîr Çoban Soldoz ve Demirtaş", s. 613.

Çoban'ın ne kadar güçlü bir konumda olduğu anlaşılmaktadır. Bu da Ebû Sa'îd'in son yıllarında eyaletlerde merkezî otoriteyi tam olarak tesis edemediğine işaret etmektedir.

Emîr Çoban savaş kararından sonra Horasan'dan topladığı 70.000 askerle Irâk'a doğru harekete geçmişti. Meşhed üzerinden Simnân'a varınca burada Şeyh Alâüddevle'nin dergâhına giderek ondan Ebû Sa'îd ile arasını bulmasını istemişti. Emîr Çoban'ın niçin savaştan vazgeçtiğine ve Ebû Sa'îd ile barış yapmak istediğine dair kaynaklar suskundur. Alâüddevle'nin ikili arasında yürüttüğü müzakerede Ebû Sa'îd olumsuz tutum sergilemişti. Bunun üzerine ileri harekâtını sürdüren Emîr Çoban büyük bir yağma ve tahribattan sonra geceyi geçirmek için Kûhâ'da çadır kurduğu sırada, emîrlerinden Muhammed Çiçek, Muhammed Bey ve Nikruz 30.000 askerle taraf değiştirmişti. Ebû Sa'îd'e bağlılıklarını bildiren bu emîrler aynı zamanda savaşın sonucunu da belirlemişlerdi.[500]

Gün ağardığında emîrlerinin taraf değiştirdiğini öğrenen Emîr Çoban, artık Ebû Sa'îd ile başa çıkamayacağını düşünerek Horasan'a geri dönmüştü. Oradan Herât'a giderek Melik Gıyâsüddîn Kert'ten yardım almayı düşünmüştü. Ancak yanındaki emîrler Nevrûz'un olayını hatırlatarak Melik Gıyâsüddîn'e güvenmemesini söylemişlerdi. Emîrlerin uyarısını dikkate almayan Emîr Çoban Herât'a varmıştı. Durumdan haberdar olan Ebû Sa'îd, Melik Gıyâsüddîn'den Emîr Çoban'ı öldürmesini istemişti. Bu durum karşısında çaresiz kalan Melik Gıyâsüddîn durumu Emîr Çoban'a bildirmişti. Artık kaçışının olmadığın anlayan Emîr Çoban 1327 yılının ekim ayında yay kirişiyle boğularak öldürülmüş ve iki tırnaklı parmağı Ebû Sa'îd'e gönderilmişti.[501] Tıpkı Emîr Nevrûz'un öldürülmesinde olduğu gibi Emîr Çoban'ın öldürülmesinde de aynı senaryo tekrar etmişti. Emîr Çoban, emîrlerin uyarılarını dikkate almayarak bunu canıyla ödemişti. Diğer yandan Melik Gıyâsüddîn Ebû Sa'îd'in fermanına karşı gelmeyerek Herât'taki hâkimiyetini sürdürmeye devam etmişti.

Ebû Sa'îd, Emîr Çoban'ı Melik Gıyâsüddîn sayesinde oyun dışı bırakmayı başarmış[502] ve

[500] Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl-i Câmiʿu't-tevârîh-i Reşîdî,* s. 129-130; Semerkandî, *Matla-ı Sa'deyn ve Mecma-ı Bahreyn,* s. 103-106; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-safâ,* VIII, s. 4373; Uzunçarşılı, "Emîr Çoban Soldoz ve Demirtaş", s. 613.
[501] Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl-i Câmiʿu't-tevârîh-i Reşîdî,* s. 131-133; Fasîh-i Hâfî, *Mucmel-i Fasîhî,* III, s. 37-38; Semerkandî, Matla-*ı Sa'deyn ve Mecma-ı Bahreyn,* s. 109; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-safâ,* VIII, s. 4376-4379; Hândmîr, *Habîbu's-siyer,* III, s. 212-213; Uzunçarşılı, "Emîr Çoban Soldoz ve Demirtaş", s. 614-615.
[502] Melik Gıyâsüddîn'in 1328/1329 yılında ölümünden sonra Herât'ta sırasıyla dört oğlunun üçü de yönetime gelmişti. Melik Gıyâsüddîn Kert'in hacda olduğu dönemde yerine vekâlet eden en büyük oğlu Şemsüddîn Muhammed (1328/29-1329/30), babasının ölümünden sonra tahta çıkmıştı. Bir yıldan daha az süre görev yapan Şemsüddîn Muhammed, yerini kendisinden sonra iki yıl görev yapmış olan ve bir suikast sonucu öldürülen Hâfız'a (1329/30-1331/1332) bırakmıştı. Hâfız'ın öldürülmesinden sonra da küçük kardeşi Muizzüddîn (1332-1370), Ebû Sa'îd tarafından Herât yönetimine getirilmişti. Bkz. Potter, *The Kart dynasty of Herat,* s. 47-48.

Emîr Çoban'dan sonra Horasan emîrliği görevini Narin Tagay'a vermişti.[503] Fakat Narin Tagay'ın Horasan'da kendini tek yetkili olarak görmeye başlamış ve bu durum 1328 yılında merkeze karşı bir isyan hareketine dönüşmüştü. Horasan'daki bu kargaşanın ve bölgedeki idarecilerin halka yaptıklarından dolayı Reşîdüddîn Fazlullâh 1327-1335 yıllarında Ebû Sa'îd'in vezirlik görevini yürütmüş olan oğlu Hâce Gıyâsüddîn Muhammed Reşîd'e bir mektup yazarak ondan Horasan'da yaşanan kargaşayı çözmesini istemişti.[504] Bu karışık dönemde Çağataylıların büyük bir ordu ile Horasan'a saldırdığı haberi gelmişti. Aslı olmayan bu haber üzerine Narin Tagay, Mâverâünnehir'den gelen orduyla savaşabilmek için Ebû Sa'îd'den yardım istemişti. Bunun üzerine Ebû Sa'îd, Erbil'deki dayısı Emîr Alî, Taştimur ve Muhammed Bey'i diğer emîrlerle Horasan'a görevlendirmişti.[505]

Ebû Sa'îd'in Horasan'dan gelen yardım çağrısı üzerine gönderdiği emîrler, haberin asılsız olduğunu öğrenince Sultâniyye'den ileri gitmemişlerdi. Ebû Sa'îd durumu haber alınca elçi vasıtasıyla gönderdiği haberde onların Horasan'a ulaşması istemişti. Ancak emîrler Ucan'a dönerek Ebû Sa'îd'in emrine karşı gelmişlerdi. Aslında emîrler Bağdâd Hatun ve Hâce Gıyâsüddîn Muhammed'in Ebû Sa'îd nezdindeki itibarlarından rahatsız olmuşlardı. Dolayısıyla Ucan'a dönerek onları ortadan kaldırmak istemişlerdi.[506] Ancak Bağdâd Hatun ve Hâce Gıyâsüddîn Muhammed Reşîd durumdan haberdar olmuş ve Emîr Tarhân, Muhammed Bey ve Taştimur'u yakalayarak Ebû Sa'îd'in huzuruna çıkarmışlardı. Emîrler Ebû Sa'îd'in huzurunda affedilince tekrardan Horasan'a gitmeleri yönünde emir almışlardı. Ancak bunlar Ebû Sa'îd'in huzurundan ayrılıp Narin Tagay ile birleşince tekrardan isyana kalkışmışlardı. Bunun üzerine Ebû Sa'îd görevlendirdiği orduyla Narin Tagay ve Taştimur'u 1328/1329 yılında öldürtmüştür. Böylece isyana son veren Ebû Sa'îd daha sonra Horasan'da Narin Tagay'dan boşalan koltuğu Emîr Şeyh Alî'ye vermişti. Bölgeye vezîr olarak da Hâce Alâüddîn Muhammed'i görevlendirmişti. Ebû Sa'îd Narin Tagay'ın Horasan'da yapmış olduğu zulüm ve tahribattan ötürü olsa gerek Horasan halkından bir *dinar* dahi alınmaması emrini vermişti.

---

[503] Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl-i Câmiʿu't-tevârîh-i Reşîdî,* s. 139; Gıyâseddîn b. Humâmeddîn el-Hüseynî Hândmîr, *Dustûru'l-vuzerâ,* tash. Sa'îd Nefîsî, Çâphâneyi İkbâl, Tahran (t.), s. 328; Semerkandî, *Matla-ı Sa'deyn ve Mecma-ı Bahreyn,* s. 118; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-safâ,* VIII, s. 4388; Uzunçarşılı, "Emîr Çoban Soldoz ve Demirtaş", s. 620.

[504] Kaynaklar Reşîdüddîn Fazlullâh'ın yirmiden fazla çocuğu olduğunu aktarmaktadır. Bunlardan Hâce Gıyâsüddîn Muhammed Reşîd, 1327-1335 yılları arasında Ebû Sa'îd'in vezirliğini yürütmüştür. Bkz. Özgüdenli, "Reşîdüddin Fazlullāh-ı Hemedânî", s. 20. Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedânî'nin oğluna Horasan için yazdığı mektubun ayrıntıları için bkz. Reşîdüddîn/Dânişpejûh, s. 133-142; Reşîdüddîn/Şafî', s. 145-155.

[505] Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl-i Câmiʿu't-tevârîh-i Reşîdî*, s. 140; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-safâ,* VIII, s. 4389-4391; Hândmîr, *Habîbu's-siyer,* III, s. 215-217.

[506] Özellikle Narin Tagay'ın, vezîr Hâce Gıyâsüddîn Muhammed'i öldürmek için yaptıklarına dair bkz. Hândmîr, *Dustûru'l-vuzerâ,* s. 328-329.

Çünkü Narin Tagay'ın Horasan'daki zulüm ve baskısı Horasan halkını yerlerinden etmişti. Dolayısıyla Ebû Sa'îd bu sayede onları tekrar geri topraklarına getirmek için böyle bir uygulamayı başlatmıştı.[507]

Ebû Sa'îd'in hükümdarlığının son döneminde Horasan için bir dış tehdit oluşmamıştı.[508] Onun 30 Kasım 1335'de ölümü[509] İlhanlı Devleti'nin bölgede siyasî birliğini sona erdirmişti. Çünkü Ebû Sa'îd'in kendisinden sonra halef gösterebileceği erkek evladı yoktu. Dolayısıyla onun ölümü beraberinde İran'a karmaşayı getirmiş ve İran coğrafyasındaki siyasî rekabet bölgedeki küçük hanedânlar arasında paylaşılmıştı.[510] Bundan sonraki süreçte Horasan bölgesini de emîrlerin desteğini alan Toga Timurlular idare etmişti.[511]

İlhanlılar, İlhan Hülegü'nün önderliğinde İran merkezli bir Moğol şube devleti olarak tesis edilmesinden sonra Horasan coğrafyasını bir "şehzâde sancağı" olarak kullanmıştı. İlhanlıların Horasan'ı tercih etmesinde bölgenin coğrafî olarak dağ silsileleri ve çöllerle çevrili olması; ekonomik olarak bölgede temel gıda maddesi olan buğdayın bolca yetişmesinin yanı sıra hayvanlar için zengin yaylak ve kışlaklara sahip olması ve ayrıca bölgenin etnik ve dinî anlamda şehzâdelerin kimliklerini koruyabilecekleri bir coğrafya olmasından dolayı tercih edildiği anlaşılmıştı. Ayrıca İlhanlılar devletin sınırlarını Ceyhun Nehri'ne dayandırmasıyla Horasan İlhanlı toprağı haline gelmiş ve böylece bütün Moğol ulusları için müşterek bir toprak parçası olmaktan çıkmıştı. İlhan Hülegü'nün en büyük erkek çocuğunu Horasan'a göndermek suretiyle başlattığı bu gelenek sayesinde bölge, İlhanlılar için bir "şehzâde sancağı" dönüşmüştü. Böylece Horasan'ın İlhan Hülegü'den itibaren hükümdarı temsilen en büyük erkek çocuk tarafından idare edildiği görülmüştü. Ancak her zaman erkek çocukla değil, erkek

---

[507] Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl-i Câmiʿu't-tevârîh-i Reşîdî,* s. 141; Semerkandî, *Matla-ı Saʿdeyn ve Mecma-ı Bahreyn,* s. 123-124; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-safâ*, VIII, 4392-4393; Hândmîr, *Habîbu's-siyer*, III, s. 218.

[508] Spuler, *İran Moğolları*, s. 143. Ebû Sa'îd'in hükümdarlığının son dönemlerinde kaynaklar Çağatay Han'ı Alâeddin Tarmaşirin'in Horasan bölgesine yaptığı ve ya yapmayı planladığı herhangi bir harekâttan söz etmezler. Özellikle Tarmaşirin'in son dönemlerinde Çağataylar, kendi içindeki muhalif gruplarla mücadele etmektedir. Kafalı, *Çağatay Hanlığı*, s. 135-137.

[509] Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl-i Câmiʿu't-tevârîh-i Reşîdî,* s. 144; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-safâ,* VIII, s. 4397. Hândmîr, Ebû Sa'îd'in ölümünü 13 Ocak 1332 olarak verir. Bkz. Hândmîr*, Dustûru'l-vuzerâ*, s. 330.

[510] Ebû Sa'îd'in ölümünden sonra İran coğrafyasındaki karışıklığa dair bkz. Spuler, *İran Moğolları,* s. 144-154; Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, s. 427-430; Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, s. 288-293; Boyle,"Dynastic and Political History of the Īl-Khāns", s. 413-417; Osman Gazi Özgüdenli, "Ortaçağda İran: Zaman ve Mekan", *Name-i Aşina*, Yıl. 6, S. 17-18, 2004, s. 104-107. İlhanlı Devleti'nin çöküşünü ve sonrasındaki düzenin incelendiği çalışması için bkz. Charles Melville, "The End of the Ilkhanate and After: Observations on the Collapse of the Mongol World Empire", *The Mongols' Middle East, Continuity and Transformation in Ilkhanid Iran*, ed. Bruno De Nicola-Charles Melville, Leiden-Boston 2016, s. 309-335.

[511] Potter, *The Kart dynasty of Herat*, s. 132-133; Bernard Hourcade, Esko Naskali, Osman Gazi Özgüdenli, İsmail Safa Üstün, Saleh Muhammedoğlu Aliev, Hamid Algar, Tahsin Yazıcı, Mürsel Öztürk, A. Naci Tokmak, Mehmet Kanar, Nûrullah Kisâî, A. Engin Beksaç, "İran: Fethinden Safevîler'e Kadar", *DİA*, C. 22, İstanbul 2000, s. 399.

çocuğun olmadığı durumlarda erkek kardeş aracılığıyla da idare edildiği gözden kaçırılmamalıdır. Yine her zaman olmasa da Horasan'a giden erkek çocuk, taht için en büyük aday idi. Yani bir alamda Horasan İlhanlılarda ardıllık meselesinin belirlendiği bir coğrafyaya dönüşmüştü. İlhanlılar amcazade çocukları Çağataylılarla olan sınır problemi sebebiyle Horasan'ın bir İlhanlı toprağı olduğunu ortaya koymak için şehzâdeleri bir anlamda "gölge hükümdar" olarak bölgeye göndermişti. İlhanlı şehzâdeleri, Abaka'dan itibaren Horasan'da Çağataylılar ve onların desteklediği karma Moğol grupları olan Karaunaslar ve Nikuderîlerle mücadele etmişlerdir. İlhanlı şehzâdelerinin bu mücadelesi son İlhanlı hükümdarı aynı zamanda son Horasan şehzâdesi olan Ebû Sa'îd'e kadar devam etmişti.

II. BÖLÜM

İLHANLILAR DÖNEMİNDE HORASAN'DA İKTİSADÎ DURUM

2. 1. Tarımsal Faaliyetler ve Sulama Sistemi

Çin'den başlayarak doğu-batı istikametinde uzanan tarihî İpek Yolu güzergâhında yer alan Horasan coğrafyası, konumundan dolayı ticaretin yanı sıra yer altı ve yer üstü kaynakları sayesinde tarım, hayvancılık, sanat ve zanaat faaliyetlerin yürütüldüğü zengin bir coğrafyadır. Bu coğrafya canlı iktisadî hayatını Moğolların bölgeye gelişine kadar sürdürmüştür.[512] Moğol istilâsı İpek Yolu üzerindeki birçok şehir gibi Horasan'ı da harap etmiştir. Moğol istilâsıyla ekilebilir arazilerin hayvanların otlak ihtiyacı için meraya dönüştürülmesi[513] ve sulama sisteminin tahrip edilmesi bölgedeki üretim faaliyetlerini aksatmış ve iktisadî hayata büyük bir darbe vurmuştur.[514]

Moğol istilâsı ile bozulan iktisadî hayatın aslında bütün Moğol hanları dönemini kapsamadığı söylenebilir. Bozuk iktisadî hayatın sadece Moğol istilâsının yoğun olarak yaşandığı Cengiz Han dönemi ile sınırlı olduğunu ifade etmek mümkündür. Çünkü Ögedey Han ile birlikte bölge için birtakım iktisadî hamleler olmuştu. Kaynaklar onun tarımsal üretimi artırma konusundaki çabası ve iktisadî yapıyı güçlendirmek istemesinden bahsetmektedirler.[515] Bu bağlamda Moğol hanlarının desteğiyle sivil idareciler Horasan'da iktisadî hayatı canlandırmak için birtakım teşebbüsler içerisinde olmuşlardır.[516]

---

[512] Çetin, "Horasan", s. 234-235. Örneğin büyük Selçuklu dönemi Horasan'da belli dönemler hariç zengin bir iktisadî hayatın olduğunu ifade edilmektedir. Ayrıntılar için bkz. Piyadeoğlu, *Güneş Ülkesi Horasan*, s. 163-191. Möngke Han'ı ziyaret için Karakorum'a giden Rubruklu Willem'de İran coğrafyasındaki zenginlikten bahsetmektedir. Onun İran coğrafyasından geçerken başka hiçbir yerde ihtiyaçlarımız karşılanmadı söylemi de bunu ortaya koymaktadır. Ancak bu söylemin o dönem de Moğol istilâsını göz önüne aldığımızda Horasan için geçerliği olduğunun söylenilmesi güçtür. Bkz. Ruysbroeckli/Kılıç, s. 262.

[513] Ann K. S. Lambton, *Continuity and Change in Medieval Persia Aspects of Administrative, Economic and Social History, 11th-14th Century*, I.B. TAURIS, London 1988, s. 180.

[514] Bu konudaki örnekler için bkz. Şihâbüddîn Muhammed b. Ahmed b. Ali el-Hurendizî ez-Zeyderî en-Nesevî, *Sîretu's-Sultân Celâleddîn Mengübirtî*, ter. Muhammed Ali Nâsih, İntişârât-i Sa'dî, Tahran 1366 hş., s. 69-70; I. P. Petroşevsky, *Keşâverzî ve Münâsebet-i Erzî der Îrân 'Ahd-i Mogûl*, I, ter. Kerîm Keşâverz, Tahran 1344 hş., s. 91; Rezevî, *Siyâset ve İktisâd der 'Ahd-i Îlhânân*, s. 58.

[515] Cüveynî bu konuda şu örneği vermektedir: "*Karakurum bölgesinde şiddetli soğuk yüzünden ziraat yapılamazdı. Fakat onun (Ögedey Kaan'ın) yönetimi sırasında ziraata başladılar, o sırada bir kişi turp yetiştirip ondan birkaç tanesine hediye etmek için Kaan'a götürdü. Kaan, turbu yapraklarıyla birlikte saymalarını emretti. Yüz tane olduğunu öğrenince turpu getiren çiftçiye yüz baliş vermelerini söyledi. Bir kişi gelip o tepenin etrafına birkaç tane badem ve söğüt ağacı dikti, ondan önce kimse orada yeşil bir ağaç görmemişti. Ağaçların yeşerip büyüdüğünü gören Kaan, ağacı yetiştirene her bir ağaç için bir baliş vermelerini buyurdu."* Bkz. Cüveynî/Kazvînî, I, s. 169-170.

[516] Bu konudaki ayrıntılar için bk. Cüveynî/Kazvînî, II, s. 229-230, 238; Rossabi, *Kubilay Han'ın Seyyahı Doğu'dan Batı'ya İlk Yolculuk*, s. 61; Thomas T. Allsen, *Commodity and Exchange in the Mongol empire A*

Moğol istilâsı Horasan'da toprağa dayalı faaliyetlere de büyük bir darbe vurmuştur. Dolayısıyla tarım alanlarındaki yıkım da sert olmuştu. Ayrıca Horasan'daki yıkım ve beraberinde bölgeden yapılan göçler tarımsal üretimi de düşürmüştür. Bunun sonucunda Horasan'ın en verimli bölgeleri olan Nîşâbûr ve Herât'ın ekilebilir arazileri azalmıştı.[517] Ancak Ögedey Han döneminden itibaren Horasan'da başlayan tarımsal faaliyetler İlhanlılar tarafından da devam ettirilmişti. Bu bağlamda XIII. yüzyılda İran coğrafyasının genelinde tarımsal faaliyetler akarsular, kanallar, kanat sistemi (Farsça: *kehrîz/yer altı su kanalı*) ve kuyular olmak üzere dört farklı sulama sistemleri üzerinden yapılmıştı.[518] Özellikle Horasan coğrafyasında tarımsal sulamada ve içme suyu tesisinde *kehrîz* sistemi kullanılmıştır. H. Sa'îdlû, Horasan coğrafyasında kırk iki bin *kehrîz* sisteminden bahsetmektedir.[519] Yaklaşık üç bin yıl öncesine dayanan bu sistemde yer altında depolanan sular daha sonra ihtiyaca göre tarım arazilerinde ve içme suyu olarak yerleşim yerlerinde kullanılmıştı.[520] Künkten yapılmış olan bu *kehrîz* sisteminin uzunluğu zaman zaman 100 km. kadar uzandığı bilinmektedir. Ancak her üç yüz metrede bir sistem içerisinde temizlik yapmaya da yarayan havalandırma kuyuları bırakılmıştı.[521] Ayrıca bu sistemden sorumlu olan Kârîzkon/Kerhîzkon adı verilen bir meslek grubu bulunuyordu.[522]

Horasan coğrafyasında suyun kullanımı ile ilgili olarak Kazvînî, *Nuzhetu'l-kulûb* adlı eserinde önemli bilgiler aktarmaktadır. Kazvînî'ye göre Nîşâbûr'un su ihtiyacı büyük oranda yer altındaki su kanallarından karşılanmaktadır. Ancak Moğol istilâsıyla beraber bunların bir kısmının harabeye döndüğünü de ilave eder. Devamında Nîşâbûr'a bağlı İsferâyn'in ve çevresindeki köylerin su ihtiyacının da aynı sistem üzerinden karşılandığını aktarmaktadır.[523] Yine Nîşâbûr bağlı Cüveyn, Herât ve buraya bağlı olan Câm, Zâve, Belh'e bağlı olan Cûzcân ve Merv'de de aynı sistem kullanılmaktadır.[524] Bu konuda Hâfız Ebrû da Horasan'a bağlı Nîşâbûr, İsferâyn Herât'ta yer altı kanallarıyla hem içme suyu hem de tarım arazilerinin su

cultural history of Islamic textiles, Cambridge University Press, United Kingdom 1997, s. 33; Seyyid Ebû'l-Fazl Rezevî, "Câygâh-i Senâyi'-i Kârhâneî der İktisâd ve Câmi'a-i 'Ahd-i İlhânân", *Îrân-i Nâmegi*, 1, 1399 hş., s. 42.

[517] Lambton, *Continuity and Change in Medieval Persia,* s. 173.

[518] A. R. Yâverî, *Mukaddemeî ber Şenâht-i Keşâverzî-yi Sonnetî der Îrân*, Tahran 1359 hş., s. 43-46. İran'daki kanat sistemiyle ilgili ayrıntılar için bkz. H. E. Wulff, "The Qanats of Iran", *Scientific American,* 218/4, 1968, s. 94-107.

[519] H. Sa'îdlû, *Mesâil-i Keşâverzî der Îrân*, Tahran 1366 hş., s. 53.

[520] Petroşevsky, *Keşâverzî ve Münâsebet-i Erzî der Îrân 'Ahd-i Mogûl*, I. s. 45.

[521] Ali Mazaherî, *Ortaçağda Müslümanların Yaşayışları*, çev. Bahriye Üçok, Varlık Yay., İstanbul 1972, s. 215.

[522] Petroşevsky, *Keşâverzî ve Münâsebet-i Erzî der Îrân 'Ahd-i Mogûl*, I. s. 214.

[523] Kazvînî, *Nuzhetu'l-kulûb,* s. 148-149. Ayrıca bkz. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, V, s. 331; Bosworth, "Isfarāyīn", s. 107.

[524] Bkz. Kazvînî, *Nuzhetu'l-kulûb,* s. 150, 152, 154, 155, 157.

ihtiyacının karşılandığına dikkat çekmektedir.[525]

İbn Haldun eseri *Mukaddime*'de şehirlerin kuruluşunda faydalı olacak unsurları ele alırken suyun öneminden bahsetmektedir. İbn Haldun bu konuda şu ifadelere yer vermektedir:

> "Öncelikle su ihtiyacının karşılanması için şehrin bir nehir kenarında veya tatlı ve bol suyu olan kaynaklara yakın bir yerde kurulması gerekir. Suyun bir beldeye yakın olması, o belde halkının zaruri bir gereksinim olan su ihtiyaçlarını karşılamalarını kolaylaştır ve onlara sağlayacağı fayda çok büyük ve genel olur.[526]"

İbn Haldun, İlhanlı döneminde yaşamamış olsa da suyun şehir ve insan için önemine binaen vurguladığı bu hususun, daha öncesinde İlhanlı hükümdarları tarafından fark edildiği söylenebilir. Bu bağlamda İlhanlı hükümdarları, Horasan'da ilk olarak harabe hâldeki yer altı su kanallarını aktif hâle getirmiş ve yerleşim yerlerini canlandırmaya çalışmışlardır. Zira İlhan Hülegü'nün Horasan topraklarına girdikten sonra harabe hâldeki Nîşâbûr'a bağlı Habûşân'a ulaştığında, buradaki *kehrîz* sulama sistemini tamir ettirerek kısa sürede bölgeye su getirmesi de bunu göstermektedir.[527] İlhan Hülegü ile Horasan coğrafyasında başlayan faaliyetler Çağataylıların Horasan'ı kendi toprağı görmesi sebebiyle zaman zaman Horasan'a saldırmaları, tarımsal faaliyetleri kesintiye uğratmıştı.[528] Özellikle Çağataylıların saldırıları Hülegü'den sonra oğlu Abaka döneminde de artarak devam etmiştir. Yine Çağataylara bağlı olarak hareket eden Nekûderîlerin de Horasan'daki tahrip ve yağma faaliyetleri tarım alanında başlayan çöküşü iyice hızlandırmıştı.[529] Ancak Gazan döneminde Nekûderîler Horasan'dan uzaklaştırılınca Gazan'ın fermanıyla bölgedeki tarımsal faaliyetler tekrardan canlanmış ve bölgede üretim artmıştı.[530] Özellikle Herât'ta Kertler tarımsal faaliyetlerin temel yapıları olan su kanallarını yeniden açmış ve bölgedeki tarımsal faaliyetlere destek vermişlerdir.[531] Ancak Ann K. S. Lambton da genel olarak İlhanlı döneminde tarımsal bir durgunluğun olduğuna işaret etmektedir.[532] İlhanlılar Horasan'da alt yapısını kendilerinden önceki büyük Moğol hanlarından aldıkları tarımsal faaliyetleri yukarıda Lambton'un da işaret ettiği gibi istenilen seviyeye getirememişti. Elbette bunun en büyük sebebi Moğol istilâsının ortaya çıkardığı yıkım ve

[525] Hâfız Ebrû, *Coğrafyâ-yi Târîh-i Horâsân der Târîh-i Hâfız Ebrû*, s. 53.
[526] İbn Haldun, *Mukaddime*, II, İlgi Kültür Sanat, İstanbul 2016, s. 472
[527] Cüveynî/Kazvînî, III, s. 105; Reşîdüddîn/Rûşen-Mûsevî, II, s. 984-985.
[528] Dayı, "Moğol İran'ında Tarım (1231-1339)", s. 383.
[529] Petroşevsky, *Keşâverzî ve Münâsebet-i Erzî der Îrân 'Ahd-i Mogûl*, I. s. 125-127.
[530] Herevî, *Târih-nâme-yi Herât,* s. 384.
[531] Terry Allen, *Timurid Herat*, Dr. Ludwig Reicgert Verlag, Wiesbadan 1983, s. 46.
[532] Lambton, *Continuity and Change in Medieval Persia,* s. 159.

sonrasında bölgede yapılan tarım faaliyetlerinin yetersiz kalması, ayrıca bölgenin sürekli bir İlhanlı-Çağataylı mücadele alanı olmasından kaynaklanmaktadır.

2. 1. 1. Tarım Ürünleri

İlhanlı dönemi Horasan coğrafyası için önemli bir kaynak olma özelliğini koruyan Kazvînî'nin *Nuzhetu'l-kulûb* adlı eseri, bölgede yapılan tarımsal faaliyetler sonucunda üretilen ürünlerle ilgili en ayrıntılı bilgi veren kaynaktır. Bu eserde bütün Horasan şehirleri ayrıntılarıyla ele alınmıştı. Kazvînî'nin eserinin yanı sıra Reşîdüddîn'in *Âs'ar ve İhyâ* adlı eseri de İlhanlı dönemi ziraatı ile ilgili önemli bilgiler vermektedir. Bu eserde Horasan'da yetiştirilen ürünlerle ilgili bilgiler son derece muhtasardır. Ancak eserde yer alan buğdayla ilgili bilgiler bölge için son derece önemlidir. Buna göre Horasan ve Herât'ta farklı cinste yetişen buğdaylar vardır. Reşîdüddîn bölgede yetişen buğdayın büyük ve uzun ayrıca başaklarındaki tane sayılarının da diğerlerine göre daha fazla olduğunu ifade etmektedir.[533] Reşîdüddîn buğdayın yanı sıra Horasan'da büyük bal kabakları da yetiştirildiğini aktarmaktadır.[534] Bunların dışında Reşîdüddîn'in eseri, Horasan ve ona bağlı şehirlerde yetiştirilen ürünlerle ilgili bilgi vermemektedir. Dolayısıyla bu durum Kazvînî'nin eserini Horasan için daha fazla ön plana çıkarmaktadır.

Horasan coğrafyasındaki yerleşim yerlerine göre yetiştirilen tarım ürünleri aşağıdaki gibi ifade edilebilir.

2. 1. 1. 1. Nîşabûr

Nîşâbûr ve ona bağlı olan yerler meyve bahçeleriyle ön plana çıkmaktadır. Bunlardan ılıman bir iklime sahip olan İsferâyn'de üzüm ve mısır gibi çeşitli mahsuller yetişmektedir. Ayrıca Kazvînî şehirde ceviz ağaçlarının varlığından da bahsetmektedir.[535] Yine burada pirinç tarımının yapıldığından bahsedilse de bunun İlhanlı döneminde devam ettiği kesin değildir.[536] Ancak İlhanlı döneminde tarımsal faaliyetlerin geliştiği ifade edilmektedir.[537] Nîşâbûr'a bağlı olan diğer yerler de benzer bir görünüm arz etmektedir. Ilıman bir iklime sahip olan Beyhak ve Biyâr'da mısır, üzüm verimi düşük olsada yine Cüveyn'de de üzüm ve çok çeşitli mahsuller;

[533] Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedânî, *Âs'ar ve İhyâ*, Tahran 1368 hş., s. 136.
[534] Reşîdüddîn, *Âs'ar ve İhyâ,* s. 189.
[535] Kazvînî, *Nuzhetu'l-kulûb,* s. 149.
[536] Huart, "İsferâyîn", s. 1074.
[537] Bosworth, "Isfarāyīn", s. 107.

Câcerm'de mısır ve meyve; Habûşân'da mısır, pamuk, üzüm ve meyve; Şakân'da her türlü mahsul, Tûs'ta üzüm ve incir; Mersân'da mısır ve ılıman bir iklime sahip olan Ferâve'de mısır ve meyve hasadının yapıldığı aktarılmaktadır.[538]

2. 1. 1. 2. Herât

Kazvînî, Herîrûd Nehri'nin suladığı Herât bölgesinin son derece güzel bir iklimi sahip olduğunu burada Fahrî üzüm çeşidinin ve son derece güzel kavunların yetiştirildiğini aktarmaktadır.[539] Petrushevsky de Herât'ta elli çeşit kavunun yetiştirildiğinden bahsetmektedir.[540]

Herât'a bağlı olan yerlerden İsfizâr'da nar ve üzüm, Fûşenç'te üzüm ve yaklaşık yüz çeşit kavun yetiştirildiği ifade edilmektedir. Bâharz'da ise üzüm ve özellikle Horasan'da meşhur olan uzun kavunların hasadının Mâlin kasabasında yapıldığı aktarılmaktadır. Benzer bir durum da Cişt'te vardır. Burada da Horasan'ın başka hiçbir yerinde bulunmayan büyük beyaz elmaların yetiştirildiği kaydedilmektedir. Yine Bâdgis'te fıstık, Câm'da meyve, Haf'ta üzüm, kavun, nar ve incir, Zâve'de ise ipek ve bunun yanı sıra bol miktarda mısır, pamuk ve üzüm yetiştirilmektedir.[541]

2. 1. 1. 3. Belh

Sıcak bir bölge olan Belh'te üzüm ve kavun son derece iyi yetişmektedir.[542] Yine bölgede şeker kamışının da yetiştirildiği ifade edilmektedir.[543] Belh, Hamevî'ye göre Moğollar tarafından istilâ edilmeden önce Horasan ve Hârezm'in tahıl ambarıdır.[544] Yine bu konuda Cüveynî de Moğol istilâsından önceki duruma işaret ederek Belh'teki tarım ürünlerinin fazla ve arazisinin diğer bölgelere göre daha geniş olduğunun altını çizmektedir.[545] Bu durum kendisine bağlı olan yerlerde de ürün çeşitliliğini ortaya çıkarmıştı. Bu bağlamda iyi bir iklime sahip olan Penchîr ve Cûzcân'da mısır ve biraz meyve, Huttelân'da mısır, pamuk ve üzüm, suyu son derece bol olan Simincân'da üzüm, incir, fıstık ve şeftali gibi mahsuller, Tâlekân'da

[538] Kazvînî, *Nuzhetu'l-kulûb,* s. 149- 151.
[539] Kazvînî, *Nuzhetu'l-kulûb,* s. 152.
[540] I. P. Petrushevsky, "The Socio-Economic Condition of Iran Under the Īl-Khāns", *Cambridge History of Iran*, ed. John A. Boyle, vol. 5, Cambridge University Press, New York 1968, s. 502.
[541] Kazvînî, *Nuzhetu'l-kulûb,* s. 152-154.
[542] Kazvînî, *Nuzhetu'l-kulûb,* s. 155
[543] Petrushevsky, "The Socio-Economic Condition of Iran Under the Īl-Khāns", s. 503.
[544] Petrushevsky, "The Socio-Economic Condition of Iran Under the Īl-Khāns", s. 487
[545] Cüveynî/Kazvînî, I, s. 103.

mısır ve meyve, Faryâb'ta meyve, sıcak bir iklim sahip olan Kuvâdiyâ'da çok fazla miktarda safran ve Kâlif'te meyve yetişmektedir.[546]

2. 1. 1. 4. Merv

Moğollar özellikle su kaynaklarını tahrip ederek şehirleri daha hızlı ele geçirmişlerdir. Bunun bir örneği Merv'de yaşanmıştı. Merv'de Moğol istilâsı sırasında özellikle Murgâb Nehri üzerindeki barajın yıkılmasıyla tarım alanları büyük zarar görmüştü.[547] Moğollar uyguladıkları strateji ile tek bir su kaynağına bağımlı olan şehri daha kısa sürede ele geçirmişlerdir.[548] Ancak İlhanlı döneminden itibaren onarılan sistem sayesinde Merv'de son derece güzel buğday ve yanı sıra bölgede armut, üzüm, kavun ve son derece güzel ayva yetiştirildiği aktarılmaktadır.[549] Ayrıca Horasan'da ipek üretimi Merv şehrinde yoğunluk kazanmıştı. Öyle ki bu şehir X. yüzyılda ipek böceği yumurtasının merkezi hâline gelmişti. Daha sonra buradan İran'ın kuzeyinden Taberistân ve Cürcân vilayetlerine doğru yayılmıştı.[550]

Öte yandan Merv'e bağlı olan yerlerden Esfûrgân'da Buğday, Ebîverd'de meyve, sulak bir araziye sahip olan Teftâzân'da meyve ve mısır; Hâverân'da mısır ve birçok meyve, sıcak bir iklim olan Serahs'ta üzüm ve kavun; Şabûrgân'da mısır, Merv er-Rûd'da üzüm ve kavun ve son olarak Bâzer'de bolca mısır yetişmektedir.[551] Horasan coğrafyasının tarım ürünleri konusunda zengin bir çeşitliği barındırdığı ortadadır. Zengin meyve çeşitliliğinin yanında tahıl ürünleri açısından da son derece zengindir. Bu ürünler temel geçim kaynağı olması yanında ticaret açısında da bölge için önemlidir.

2. 2. Ticarî Hayat

Moğollar XIII. yüzyılda Asya ve Avrupa kıtasına hükmetmeye başlayınca doğal olarak buradaki ticareti de kontrol altına almışlardır.[552] Asya'daki göçebe devletlerde olduğu gibi Moğollar da imparatorluğun gerek duyduğu malları sağlaması yanında birtakım faydalarından dolayı tüccarlara önem vermişlerdir. Özellikle uzak ülkelerin coğrafyalarıyla iklim ve ticaret yolları hakkında vermiş oldukları bilgiler, bu dönemde tüccarları ön plana çıkarmıştı. Böylece

[546] Kazvînî, *Nuzhetu'l-kulûb,* s. 155- 156.
[547] Petrushevsky, "The Socio-Economic Condition of Iran Under the Īl-Khāns", s. 487.
[548] Sarah L. O'Hara-Tim Hannan, "Irrigation and Water Management in Turkmenistan: Past Systems, Present Problems and Future Scenarios", *Europe-Asia Studies*, 51/1, 1999, s. 24.
[549] Kazvînî, *Nuzhetu'l-kulûb,* s. 157.
[550] W. Heyd, *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, çev. Enver Ziya Karal, TTK Yay., Ankara 2000, s. 44.
[551] Kazvînî, *Nuzhetu'l-kulûb,* s. 157- 159.
[552] Robert S. Lopez, *The Commercial Revolution of the Middle Ages 950-1350*, Cambridge University Press, New York 2005, s. 109.

Moğol döneminde tüccarlar, devlet tarafından yabancı ülkelere elçi olarak gönderilmeye başlanmış ve zaman zaman *casus*luk faaliyetleri de yürütmüşlerdir.[553]

Moğollar döneminde merkez Karakorum'a gelen tacirler ticarî faaliyetlerin yanı sıra ülkeler arası diplomasilerinde yürütülmesinde aktif rol üstlenmişlerdir[554] Cengiz Han döneminden itibaren Moğolların, ticaretin önemini anladıklarını ve tüccarların ticaret yapabilmeleri için gerekli şartları yerine getirme noktasında üzerine düşeni yaptıkları söylenebilir. Bunun en güzel örneği Cengiz Han'ın Çin ve Türkistan arasındaki ticaretin geliştirilmesi maksadı ile ticaret kervanlarının kurulmasına öncülük etmiş olmasıdır. Öte yandan Hârezmşâhlara gönderilen ticaret kervanı da bu bağlamda değerlendirilmesi gereken bir tutumdur.[555] Ayrıca Moğol istilâsının "Otrâr Felaketi" sonrasında İpek Yolu boyunca devam etmesi Cengiz Han'ın bu rota üzerindeki ticareti kontrol etme arzusunun[556] ve bu ticaret sayesinde "bütüncül bir dünya" tasavvurunun[557] sonucu olarak değerlendirilmektedir.

Her ne kadar Moğol istilâsı ticarî hayatı olumsuz etkilemiş olsa da Moğolların ticarete önem vermesi, Ön Asya'dan Çin'e kadar olan geniş toprakları uhdesinde birleştirmesi ve ticaret yollarını emniyet altına alması ticarî hayatı olumlu yönde etkilemiştir.[558] Esasında bu noktada önemli olan İpek Yolu'nun tek merkez tarafından yönetiliyor olmasıdır. Moğolların bu güzergâhtaki denetimi ticaret için daha az gümrük vergisi ve daha az risk anlamına gelmektedir.[559] Öyle ki Moğolların sağladığı *Moğol barışı* (Pax-Mongolica) ile bir kadın bir çuval altınla imparatorluğun bir ucundan diğerine güvenli bir şekilde seyahat etmekteydi.[560] Ayrıca Cengiz Han'ın, tüccarların seyahatleri kolaylaştırmak için haberleşme ve posta hizmetleri için *yam*ı kurması ve yine tüccarların Karakorum'a çekmek için onların mallarına

---

[553] Mustafa Uyar, "Mongol Patronage of Trade between China and the Middle East during the Middle Ages", *The Journal of Middle East and Central Asian Studies*, Vol. I, 2017, s. 45-46. Moğolların bir başka ülkenin yöneticisine tüccar gönderme geneleğini zaman zaman kullanmışlardır. Bu duruma en güzel örneklerden biri Cengiz Han'ın Cend'e gönderdiği tüccar Hasan Hacı'nın elçilik görevidir. Bkz. Cüveynî/Kazvînî, I, s. 67.

[554] Bkz. Spuler, *İran Moğolları*, s. 468-470; Dayı, "Moğol İran'ında Ticaret", s. 580-581.

[555] Ekrem Kalan, "Moğollar Devrinde İpek Yolu", *İpek Yolu*, ed. Ahmet Taşağıl, İstanbul 2015, s. 93.

[556] Bu konuda bkz. Uyar, "Mongol Patronage of Trade between China and the Middle East during the Middle Ages", s. 52. Bu hususta Kallek'te Moğolların bütün Şark İslâm dünyasını istilâ etmesini sebebi olarak ticareti görmektedir. Bkz. Cengiz Kallek, "Ticaret", *DİA*, C. 41, İstanbul 2012, s. 137

[557] Cengiz Han'ın İpek Yolu üzerinden bütüncül bir dünya tasavvurunun ele alındığı çalışma için bkz. Ekrem Kalan, "Cengiz Han ve Bütüncül Dünya Tasavvuru", *Cengiz Han ve Mirası,* ed. Cem Korkut-Mürsel Doğrul, Ankara 2021, s. 46-59.

[558] Petroşevsky, *Keşâverzî ve Münâsebet-i Erzî der Îrân 'Ahd-i Mogûl*, I. s. 59; Osman Gazi Özgüdenli, "Moğollar", *DİA*, C. 30, İstanbul 2005, s. 228.

[559] N. Ahmet Özdal, *Ortaçağ ekonomisi ve Müslüman Tüccarlar (X-XIV. Yüzyıllar)*, Selenge Yay., İstanbul 2016, s. 203.

[560] Mehmet Tuğrul-Cem Korkut, "Cengiz Han'ın İktisat Düşüncesi ve Mirası", *Cengiz Han ve Mirası,* ed. Cem Korkut-Mürsel Doğrul, Ankara 2021, s. 162.

yüksek fiyatlar biçerek alması, önemli ticaret hamleleri olarak değerlendirilmelidir. Bu sayede tüccarlar için uzak bir yer olan Karakorum'un cazip bir ticaret merkezi olması amaçlanmıştı.[561]

Moğol İmparatorluğu döneminde ticaretin atan önemi, Uzakdoğu ve Hindistan arasındaki bağlantıyı sağlayan İlhanlılar zamanında da devam etmişti. Ticaret açısından özellikle bu dönemde Tebriz ön plana çıkmaktadır. Avrupalı seyyahlar Tebriz'de ticarî malların çok olmasından dolayı burayı dönemin en zengin şehri olarak tanımlamaktadırlar.[562] Lane, Kirman, Yezd ve Şiraz gibi şehirlerin kısa sürede İlhanlı hâkimiyetini tanımasının İran'daki ticaret yollarının[563] güvenli hâle gelmesini sağladığını ifade etmektedir. Bu durum Tebriz'i İlhanlı Devleti'nin ilk yirmi yılı boyunca kıtalararası ticarette merkez olmasını sağlamıştı.[564] Moğolların, yeni ticaret yolları açması ve *yam* sistemini aktif hâle getirmesi bölgedeki ticarî hayatı olumlu etkileyen en önemli gelişmelerden bir diğeridir.[565] Akdeniz'in doğu limanlarının Memlûk kontrolünde olması, İlhanlı Devleti'ni daha çok Karadeniz üzerinden yapılan her türlü ticarette söz sahibi yapmıştı.[566]

Büyük Selçuklu döneminde Horasan, Çin ve Hindistan'dan gelen ticaret mallarını İpek Yolu üzerinden batıya, Mısır ve Suriye'den gelen malları ise yine aynı güzergâh üzerinden doğuya ulaştıran önemli bir güzergahtır.[567] Selçuklu döneminde Horasan'ın bu rolünün İlhanlı döneminde devam ettiği ifade edilebilir. Özellikle Nîşâbûr gibi büyük şehirlerin İpek Yolu üzerindeki kavşak noktasında olması, ayrıca daha küçük Belh ve Tûs gibi şehirlerinde bu ağ içerisine dâhil edilmesi bölgede ticarî hayatı önemli ölçüde etkilemişti.[568] Ayrıca İlhanlı hükümdarlarının İpek Yolu boyunca ticareti teşvik etmesi bölgedeki ticarî faaliyetlerin yoğun bir şekilde yaşanmasına etki etmişti.[569] İlhanlı dönemindeki bu kara ticaret güzergâhları bölgeyi farklı coğrafyalarla bağlamaktadır. Horasan'ın farklı coğrafyalarla bağlantısını sağlayan bu yollar Kazvînî'nin *Nuzhetu'l-kulûb* adlı eserinde ayrıntılı olarak ele alınmıştı. Eserde Horasan

[561] Uyar, "Mongol Patronage of Trade between China and the Middle East during the Middle Ages", s. 47.
[562] Abdulkadir Yuvalı, A. Engin Beksaç, Ahmet Vefa Çobanoğlu, "İlhanlıar", *DİA*, C. 22, İstanbul 2000, s. 104-105.
[563] İlhanlı dönemi ticaret yollarıyla ilgili ayrıntılar için bkz. Ebû'l-Fazl Rezevî, "Râhhâ-yî Ticârî der 'Ahdi Îlhânân", *Pejûheşnâme-i Târîh*, S. 11, 1387hş., s. 71-90.
[564] Lane, "The Mongol in Iran", s. 257.Tebriz'in ticaretteki önemine dair bkz. Roxanne Prazniak, "Tabriz on the Silk Roads: Thirteenth-Century Eurasian Cultural Connections", *AAWH*, 1/2, 2013, s. 169-183.
[565] Kalan, "Moğollar Devrinde İpek Yolu", s. 97.
[566] İbrahim Güneş, *Abâkâ Hân Devrinde İlhanlı Devleti Tarihi*, (Muğla Sıtkı Kocman Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi), Muğla 2021, s. 371.
[567] Tülay Metin, *Selçuklu Çağında Yaşamak Ortaçağda Türk Şehri*, Kronik Yay., İstanbul 2020, s. 100.
[568] Kalan, "Moğollar Devrinde İpek Yolu", s. 105.
[569] Richard W. Bulliet, *Cotton, Climate, and Camel in Early Islamic Iran: A Moment in World History*, Columbia University Press, New York 2011, s. 121

ve ona bağlı yerleşim yerleriyle bağlantılı dört ana güzergâhtan bahsedilmektedir.

1- Horasan-Taberistân Yolu: Sultâniyye'nin doğusundan başlayan bu yol Verâmîn ve Taberistân güzergâhını takip ederek Sebzevâr ve Câcerm üzerinden iki kol hâlinde Nîşâbûr'da birleşmektedir. Nîşâbûr'dan bir kol kuzey doğuya doğru Serahs'a çıkarken diğer bir kol Merv er-Rûd Tâlekân ve Belh üzerinden Ceyhun Nehri'ne kadar ulaşmaktadır. Ayrıca bu güzergâh Horasan'ı Taberistân'a bağlı Bistâm ve Curcân aracılığıyla Hârezm'e güneye doğru Herîrûd Nehri üzerinden Herât'a bağlamaktadır.[570] Buradan hareketle Sultâniyye'den yola çıkan ticaret kervanlarının Horasan üzerinden Hârezm ve Ceyhun Nehri'ne kadar ulaştıklarını ifade etmek mümkündür.

2- Nîşâbûr-Kûhistân Yolu: Nîşâbûr'dan güneye doğru inen bu yol güzergâhı Horasan'ı Turşîz, Tûn ve Kâ'in üzerinden Kûhistân'a bağlanmaktadır.[571]

3- Herât-Sîstân Yolu: Herât'ın güneyine doğru inen bu yol bölgeyi Sîstân'a bağlamaktadır. Kazvînî, Herât'ı Sîstân'a bağlayan on beş farklı yolun olduğunu aktarmaktadır. Ayrıca Herât'ı kuzeye doğru Merv'e ve kuzey doğuya doğru Belh'e bağlayan yolların olduğunu ifade etmektedir.[572]

4- Merv-Hârezm Yolu: Merv'den kuzeybatıya doğru ilerleyen bu ticaret yolu Hârezm'e ulaşmaktadır.[573]

Yukarıda açıklanan bu dört yol güzergâhı, Horasan şehirlerini iç ve dış ticarette birbirine bağlamaktadır. Bu durum Horasan'daki doğu-batı ve kuzey-güney istikâmetlerindeki ticarî faaliyetlerin aktif bir şekilde gerçekleştirilmesini sağlamıştı. Bunların dışında Ali Bahrani Pour'un altını çizdiği gibi az bilinen Horasan-Hindistan yolunun varlığı bilinmektedir. Pour, özellikle bu yol üzerinden yapılan at ticareti üzerinde durmaktadır. Fakat bu yol Abaka ve Barak arasında Herât'ta yapılan savaşta büyük bir darbe almıştı. Yaklaşık 450 bin atın bu savaşta telef olduğu aktarılmaktır.[574]

Kaynaklara yansıdığı kadarıyla Horasan meyve ticaretiyle ön plana çıkmaktadır.

[570] Kazvînî, *Nuzhetu'l-kulûb,* s. 173-177.
[571] Kazvînî, *Nuzhetu'l-kulûb,* s. 178.
[572] Kazvînî, *Nuzhetu'l-kulûb,* s. 178-179.
[573] Kazvînî, *Nuzhetu'l-kulûb,* s. 179-180.
[574] Horasan-Hindistan yolu üzerinden yapılan at ticaretinin ayrıtıları için bkz. Ali Bahrani Pour, "The Trade in Horses Between Khorasan and India in the 13th-17th Centuries", *The Silk Road,* vol. 11, 2013, s. 123-138.

Horasan özellikle meyve ağacı konusunda diğer bölgelerden daha fazla bu işle ilgilidir. Bölge halkı hemen hemen bütün meyve ağaçlarını bilmektedir. Özellikle bunların dikimi, aşılaması, gübrelemesi ve budanması gibi işlerde de mahirdirler. Bu sayede Horasan'dan Suriye ve Endülüs'e meyve ağacı ve meyve ihraç edildiği aktarılmaktadır.[575] Örneğin Merv, kavun, armut ve kuru üzüm[576]; bunların yanı sıra altın, cıva, bakır ve bölgede üretilen silahları ihraç etmişti.[577] Ayrıca Belh'ten şeker kamışının diğer ülkelere ihraç edildiği aktarılmaktadır.[578] Bunların yanı sıra Herât'a bağlı Bâdgîs fıstık ticareti ile ön plana çıkmıştı. Hasat zamanı farklı bölgelerden insanlar buraya gelmiş ve toplanan fıstığı hem kendi ihtiyaçları için hem de ticaret için satmışlardır. Öyle ki geçimini sadece bu fıstık ticaretinden sağlayan insanların olduğu ifade edilmektedir.[579]

Horasan için meyve ticaretinin yanı sıra ipek ve ipekli kumaşların ticareti de önemli bir yer tutmaktadır. Merv ve Nîşâbûr bu dönemde ipekli dokumalarda ön plana çıkmaktadır. Bu şehirlerde üretilen ipeğin ve ipekli dokumaların, başka yerlerle kıyaslanmayacak kalitede olduğu ifade edilmektedir. Bu yüzden ipek ve ipekli dokumalar, Merv ve Nîşâbûr'un ihracatında önemli bir yer tutmaktadır.[580] Özellikle Sâsâni döneminden itibaren pamuk Horasan ekonomisi için büyük bir paya sahiptir. Pamuklu dokumada Merv, Nîşâbûr ve Belh gibi Horsan şehirleri ön plana çıkmaktadır.[581] Horasan'da üretilen pamuklu ve yünlü kumaşlar, İpek Yolu vasıtasıyla Mısır'a buradan da Batı Avrupa pazarlarına ulaşmıştı.[582] X. yüzyıl İslâm coğrafyacısı İstahri de Nîşâbûr'daki pamuk ve ipekli giysilerin ihracatından bahsetmektedir.[583]

Horasan'daki ticarî hayata etki eden en önemli gelişmelerden birisi de hem İlhanlı hükümdarların hem de emîrlerinin Horasan şehirlerindeki çarşıları aktif hâle getirmesi ve yeni çarşılar inşa etmesidir. Örneğin İlhan Hülegü Habûşân'daki iş yerlerini tekrardan aktif hâle getirmişti.[584] Benzer bir durum oğlu Abaka döneminde Herât için söz konusudur.[585] Ancak İlhan Geyhatu dönemindeki başarısız kâğıt para (*çav*) girişimi ticareti olumsuz etkilemişti. Bu

[575] Bkz. Mazaherî, *Ortaçağda Müslümanların Yaşayışları*, s. 297-298.
[576] Petrushevsky, "The Socio-Economic Condition of Iran Under the Īl-Khāns", s. 502.
[577] Kalan, "Moğollar Devrinde İpek Yolu", s. 105.
[578] Kazvînî, *Nuzhetu'l-kulûb,* s. 157.
[579] Kazvînî, *Nuzhetu'l-kulûb,* s. 153.
[580] Heyd, *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, s. 43-44, 185.
[581] Mazaherî, *Ortaçağda Müslümanların Yaşayışları*, s. 334.
[582] Piyadeoğlu, *Güneş Ülkesi Horasan*, s. 167.
[583] İstahri, *Mesâlikü'l-Memâlik*, s. 223.
[584] Cüveynî/Kazvînî, III, s. 105; Reşîdüddîn/Rûşen-Mûsevî, II, s. 985.
[585] Herevî, *Târih-nâme-yi Herât,* s. 285; Fasîh-i Hâfî, *Mucmel-i Fasîhî*, II, s. 334.

durum Horasan sınırından Anadolu'ya kadar bütün tüccar taifesinin kazancını etkilemişti.[586] Ancak Gazan Han döneminde bütün İlhanlı ülkesindeki şehir kapılarında bir canlılığın olduğu söylenebilir. Gazan Han kervansaraylar, atölyeler, pazarlar, hamamlar ve canlı hayvan ticaretini elverişli hâle getiren pazar yerleri kurdurmuştur.[587] Gazan'ın ana ticaret yollarındaki güvenliği artıran tedbirleri, ticarî faaliyetlerin daha güvenli bir şekilde gerçekleşmesini sağlamıştı. Özellikle ticaret yolları üzerinde kervansaraylar inşa edilmesi kervancıların ihtiyaçlarının karşılanması açısından oldukça önemli bir adımdır.[588] Bu ticaret yollarının güvenliğinden sorumlu olan kişilere *Kervânsâlârî*[589] ve yollarda ticaret kervanlarını soyanlarla mücadele edenlere de *Râhdârî* denilmektedir.[590] Alınan tedbirlerin bir sonucu olsa gerek seyyah İbn Battûta Nîşâbûr'daki güzel ve geniş çarşılardan söz etmektedir.[591] Bu dönemdeki çarşıların tipik Orta Çağ çarşıları gibi[592] olup olmadığını verilen bilgilerden açıkça tespit edilememektedir. Ancak bu çarşılarda gün içerisinde büyük bir ticarî hareketliliğin olduğunu ifade edilebilir.

Horasan'daki ticarî hayatın özellikle Kertlerin yönetiminde olan Herât özelinde daha aktif olduğunun ifade edilmesi mümkündür. İlhanlı emîrleri Yasavul, Bucay ve Muhammed Doladay'ın Herât'ta harabe hâldeki çarşıları yeniden imar etmesi, 300 dükkânlık yeni çarşı kurmaları ve bölgeden göç eden eski pazarcıların tekrardan geri getirilmeye çalışılması da bunu göstermektedir.[593] Öte yandan Kertlerin de Herât'ta ticarî hayatı canlandırmak için benzer girişimler içerisinde olduğu ifade edilebilir. Melik Şemsüddîn Muhammed Kert'in inşa ettirdiği çarşı ve Melik Fahrüddîn Kert'in *Bazar-ı Melik* olarak şöhret bulan çarşısı bu cümledendir.[594] Allen de bu konuda, Herât'taki ticarî hayatın canlanması için Kertlerin tüm çarşıları yeniden aktif hâle getirdiğini aktarmaktadır.[595]

---

[586] Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr,* s. 188.
[587] Kalan, "Moğollar Devrinde İpek Yolu", s. 100.
[588] Sheila S. Blair-M. Bloom Jonathan, *The Art and Architecture of Islam 1250-1800*, Yale University Press, New Haven-London 1994, s. 6.
[589] Nahçivânî, *Düstûr el-Kâtib,* II, s. 171-172.
[590] Nahçivânî, *Düstûr el-Kâtib,* II, s. 166-168.
[591] İbn Battûta, *İbn Batûtâ Seyahatnâmesi*, s. 373.
[592] Klasik Orta Çağ çarşıları, yaklaşık on beş metre genişliğinde, üstü ortasında hava ve ışık girmesi için bir metre çapında yuvarlak boşluklar bırakılmış, sayısız kubbelerle örtülü bir yapıdadır. Bkz. Mazaherî, *Ortaçağda Müslümanların Yaşayışları*, s. 243.
[593] Herevî*, Târih-nâme-yi Herât,* s. 595; İsfizârî, *Ravzâtu'l-cennât fî evsâfî medîneti'l-Herât,* II, s. 73.
[594] İsfizârî, *Ravzâtu'l-cennât fî evsâfî medîneti'l-Herât,* I, s. 437-438; Mahendrarajah, "The Iranian Interlude: From Mongol Decline to Timur's Invasion", s. 166. Büyük Selçuklu döneminde Herât'ın her kapısında bahsi geçen pazarlardan olduğu aktarılmaktadır. Bkz. Tülay Metin, "The Impact of City Formation In Great Seljuks on the City Culture of Anatolian Seljuks", *JASS*, 26/2, 2014, s. 365.
[595] Allen, *Timurid Herat*, s. 46.

Horasan'ın tarihi İpek Yolu üzerindeki konumu her dönem olduğu gibi İlhanlılar döneminde de bölge ticaretini etkilediği görülmektedir. Dolayısı ile Büyük Selçuklu dönemi Horasan'daki zengin ticarî hayatın bölgenin geçiş güzergahı üzerinde olması sebebi ile İlhanlılar döneminde de devam etmiştir. Bu durum ticarette bir devamlılığın olduğunun göstergesidir. Horasan her ne kadar denize kıyısı olmasa bölgede İlhanlı döneminde etkin olan kara yolu ticaret güzergahları sayesinde ticaretteki önemini korumuştur.

2. 3. Sikke ve Kâğıt Para

2. 3. 1. Sikke

Horasan coğrafyasının Moğolların eline geçmesinden sonra bölgede 1221 yılından itibaren Moğol hanları adına madeni paralar basılmıştı. İmparatorluğun bu politikası 1242 yılına kadar sürdürülmüştür. Belh, Merv ve Tûs gibi Horasan şehirlerinin yanı sıra tüm Horasan coğrafyasında benzer bir durumun olduğu ifade edilebilir. Özellikle bölgeye atanan sivil valilerin bölgedeki eski paraları dolaşımdan kaldırması ve yeni paralar basarak bunları dolaşıma sokması, İmparatorluğun politikasının Horasan şehirlerinde uygulanması adına önemli bir adımdır.[596] Örneğin Herât ve Tâlekân'da Möngke adına gümüş ve bakır paraların bastırılması sivil valilerin çabasının bir sonucu olarak görülebilir.[597] Moğollar, Moğolistan dışında bastıkları sikkelerde genelde o ülkenin dilini kullanmıştı.[598] Buradan hareketle Horasan coğrafyasında darp edilen sikkelerde Farsça'nın kullanıldığı ifade edilebilir.

İran, Irak, Gürcistan ve Azerbaycan gibi ticaret ve imalatın gelişmiş olduğu bölgeler, İlhanlı hâkimiyeti altında madeni para için uygun zemin ve koşulları oluşturmaktadır. Bu sayede İlhanlı topraklarında kısa sürede altın, gümüş ve bakır sikkeler yaygınlaşmıştı.[599] İlhanlı Devleti İran coğrafyasında kurulduktan sonra Horasan'ı kendi toprağı olarak görmeye başlamıştı. Elbette bu durumu en güzel şekilde bölgede İlhanlı hükümdarları adına basılan paralar üzerinden görülmesi mümkündür. Bu hususta Horasan için Bağdâd'dan getirilen ustalar sayesinde Tebriz'de uygulanan altıgen sistemin aynısı benimsenmiş ve Horasan'ın Merv, İsferâyn, Tûs ve Nîşâbûr şehirlerinde para basılmıştı. İlhan Abaka döneminde gerçekleşen bu

[596] Judith Kolbas, "Mongol Monetary Trends", *The Mongol World*, ed. Timothy May and Michael Hope, Routledge, London and New York 2022, s. 444.
[597] Tuncay Aykut, "Sikkeler", *Ak Akçe: Moğol ve İlhanlı Sikkeleri*, haz. Tuncay Aykut-Şennur Aydın, Yapı Kredi Yay., İstanbul 1992, s. 124.
[598] Oğuz Tekin, "Sikke", *DİA*, C. 37, İstanbul 2009, s. 182.
[599] Badarch Nyamaa, *The Coins of Mongol Empire and Clan Tamgha of Khans (XIII-XIV)*, Ulaanbaatar-Mongolia 2005, s. 107.

durum, Çağataylılarla olan sınır problemi için Horasan'ın İlhanlı toprağı olduğu mesajının verilmesi açısından önemlidir.[600] Öte yandan burada dikkat çeken önemli hususlardan birisi de Horasan şehirlerindeki darphanelerin İlhan Abaka döneminden itibaren aktif olmasıdır. Bu durum İlhanlı Devleti'ndeki teşkilatlanmanın İlhan Abaka ile başladığına işaret etmektedir.

İlhanlı Devleti sikkelerin niteliği ve niceliğine büyük önem vermiş ve sikkelerdeki geleneksel desenleri değiştirme ihtiyacı duymuştur. Bunun yanında altın *dinar* ve gümüş *dirhem*ler için yeni ağırlıklar belirlemişlerdir.[601] XIV. yüzyılın ortalarından beri İran'da kullanılan *dirhem*in ağırlığı 3.26 gr. civarındadır.[602] Burada İlhanlı Devleti'nin 2,97 gr. ağırlığındaki klasik İslâm *dirhem*ine bağlı kalmadıkları ortaya çıkmaktadır.[603] İlhanlılar klasik İslâm *dirhem*ine bağlı kalmamış olsa da, bölgedeki baskın İslâm kültürünün etkisi darp edilen sikkeler üzerinde görülmektedir.[604] Örneğin İlhan Hülegü için darp edilen sikkelerde bu durum görülebilmektedir.[605]

İlhanlılar sikke türü olarak en çok *dinar*ı kullanmıştı.[606] Ancak bu dönemde bir *dinar* altı *dirhem* ağırlığında bir gümüş sikkedir.[607] İlhanlıların klasik İslâm *dirhem*ine bağlı kalmadıklarını, altı *dirhem* ağırlığındaki gümüş *dinar*ını kullanmalarından da çıkarılması mümkündür.[608] Bu hususta W. Barthold da *dinar*ın İlhanlı ülkesinde en kıymetli gümüş sikkesi olduğunun altını çizmektedir.[609] Ancak buradan hareketle İlhanlılarda altın *dinar*ın darp edilmediği yorumu çıkarılmamalıdır. Çünkü İlhan Hülegü döneminden itibaren İlhanlılarda altın *dinar*ın varlığına rastlanılmaktadır.[610]

İlhanlı döneminde darp edilen *dinar*ın hem ayarında hem de ağırlığında değişikliğin

---

[600] Kolbas, *The Mongols in Iran,* s. 224.
[601] Şevket Pamuk, "Para, tarih ve nümizmatik", *Ak Akçe: Moğol ve İlhanlı Sikkeleri,* haz. Tuncay Aykut-Şennur Aydın, Yapı Kredi Yay., İstanbul 1992, s. 19.
[602] İran'da kullanılan *dirhem*le ilgili ayrıntılar için bzk: Walter Hinz, *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, çev. Acar Sevim, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 19990, s. 7-8.
[603] Halil Sahillioğlu, "Dirhem", *DİA*, C. 9, İstanbul 1994, s. 371.
[604] Mehdî Yârahmedî, "Sikkehâyi Devre-i Mogûl", *Roşd-i Âmûzeşî Târîh*, 1389 hş., s. 40.
[605] Bkz. el-Kalkaşendî, *Subhu'l-A'şâ fî Sınâ'ati'l-İnşâ,* VIII, s. 63; Ömer Diler, *Ilkhanids,* ed. Emine Nur Diler-Garo Kürkman-J. C. Hinrichs, Turkuaz Yay., İstanbul 2006, s. 233-252.
[606] Spuler, *İran Moğolları*, s. 327; Tuncay Aykut, "Moğol ve İlhanlı Para Tarihi", *Ak Akçe: Moğol ve İlhanlı Sikkeleri,* haz. Tuncay Aykut-Şennur Aydın, Yapı Kredi Yay., İstanbul 1992, s. 27.
[607] Bu sikkeye *dinar* denilmesinin sebebini *dirhem* diye 1 *dirhem* ağırlığında gümüş paraya alışmış olan halkın, 6 *dirhem* veya Gāzân Han'ın 3 miskal ağırlığındaki iri gümüş parasına *dinar* gözüyle bakmış olabileceğinde aranmalıdır. Bkz. Halil Sahillioğlu, "Dinar", *DİA*, C. 9, İstanbul 1994, s. 354.
[608] İslâmî *dirhem*in teorik ağırlığı 2,97 gramdır. Ancak bunun biraz daha hafif ve ağırları da vardır. IX. yüzyılın üçüncü çeyreğine kadar bu ağırlıktan fazla uzaklaşılmamıştır. Dirhemle ilgili ayrıntılar için bkz. Sahillioğlu, "Dirhem", s. 368-371.
[609] Bkz. W. Barthold, "İlhanlılar Devrinde Malî Vaziyet", ter. Abdülkadir İnan, *THİTM,* I, 1931, s.144-145.
[610] Bu hususta bkz. Diler, *Ilkhanids,* s. 235; Aykut, "Sikkeler", s. 125.

olduğu ifade edilmelidir. Altın *dinar* ortalama 4.25-7 gr. arasında değişmektedir. Gümüş *dirhem* ise Argun zamanında 2.46-2.59 gr. arasında değişkenlik göstermektedir.[611] İlhan Hülegü'den Gazan Han'a kadar geçen dönemde İlhanlılarda darp edilen sikkelerin kalitesi düşük olmuştu.[612] Bu durum iktisadî reformları ile ön plana çıkmış olan Gazan Han'ın, ticarî faaliyetlerin canlanması için sikkelerin vezin ve ayarı üzerinde köklü bir reformundan sonra büyük oranda düzelmişti. Ancak bu iyileşme Gazan dönemiyle sınırlı kalmıştı. Gazan Han'dan sonra İlhanlılar temel para birimi olan gümüş *dinar* için belirlenen ağırlığı koruyamamıştı.[613] Örneğin bu bozulma sebebi ile 1333'lere gelindiğinde gümüş *dirhem*in ağırlığı 140 gr. kadar düşmüştür. Bu değişkenlik tüccarların %20 oranında zarar etmesi anlamına gelmektedir.[614] Tutarsız mali önlemlerle beraber sikkenin ayarındaki değişkenlik devletin malî sistemini derinden etkilemiş ve bununla beraber gelirlerin azalması, israfın önlenememesi ve hayvan vebasının getirdiği sıkıntılar İlhanlı Devleti'ni iflasın eşiğine getirmişti.[615]

İlhanlı Devleti'nin son üç İlhanlı hükümdarı döneminde sikke basımında bir artış olmuştu. Özellikle Ebû Sa'îd döneminde çok sayıda darphanede büyük miktarda sikkeler basılmıştı. Elbette bu dönemin ayrıcalıklı kılan en önemli husus devletin resmî olarak İslâm'ı benimsemiş olmasıdır.[616] Ayrıca Ölceytü döneminde 1309-1310 yılından itibaren İlhanlı sikkeleri şekil açısından değişmeye başlamıştı. İlhanlı hükümdarının adının Uygur harfleri ile arka yüzün çevresine yerleştirildiği bu sikkeler, Horasan'ın Câcerm ve Nîşâbûr ve Sebzevâr şehirlerinde basılmıştı. Ancak bir süre sonra bu form da değişmişti. 1313-1314 yılına gelindiğinde Uygurca yazılan İlhanlı hükümdarının ismi ve önyüzdeki *Bismillâhi! kerîm* ibaresi kaldırılmıştı. Çoğunlukla çift *dirhem* olarak darp edilen bu sikkeler Horasan'ın Nîşâbûr ve ona bağlı İsferâyn şehirlerinde basılmıştı.[617] Bu durum Horasan'daki sikke darphanelerinin son dönemde daha aktif olduğu izlenimini ortaya çıkarmaktadır. Yaklaşık iki yüz darphanenin varlığından bahsedilen İlhanlı ülkesinde bunların çoğunun Kuzey ve Batı İran'da olduğu aktarılmaktadır.[618] İran coğrafyasında bahsi geçen darphaneler içerisinde Horasan'ın Herât,

[611] Spuler, *İran Moğolları*, s. 328; Gündegül Açıköney Parlar, "İlhanlılar'da Sikke Formları", *Türkler*, VIII, ed. Hasan Celâl Güzel vd., Ankara 2014, s. 922.
[612] Tekin, "Sikke", s. 182.
[613] Pamuk, "Para, tarih ve nümizmatik", s. 19.
[614] Spuler, *İran Moğolları*, s. 328.
[615] Aykut, "Moğol ve İlhanlı Para Tarihi", s. 27.
[616] Pamuk, "Para, tarih ve nümizmatik", s. 19.
[617] Tuncay Aykut, "Yapı Kredi Sikke Kolleksiyonu", *Ak Akçe: Moğol ve İlhanlı Sikkeleri*, haz. Tuncay Aykut-Şennur Aydın, Yapı Kredi Yay., İstanbul 1992, s. 84-87.
[618] Pamuk, "Para, tarih ve nümizmatik", s. 19.

Nîşâbûr, Tûs ve Sebzevâr şehirlerinin de olduğu ifade edilmektedir.[619]

2. 3. 1. 1. Horasan Darphaneleri ve Basılan Sikkeler

Merv: Merv'deki darphanede İlhanlılar adına darp edilen ilk sikkelerin yıllarını Judith Kolbas 1262-1267 olarak vermekte ve ilk İlhanlı sikkesinin de Abaka döneminde darp edildiğini ifade etmektedir. Ayrıca bu paranın gümüş olduğunu ve Tebriz'den getirilen altıgen kalıplarla basıldığı aktarmaktadır. Kolbas, ilk olarak Merv'de sikke basılmasını da buranın Çağatay topraklarına uzak olması ile ilişkilendirmektedir.[620] Bu hususta Ömer Diler de 1266-1267 yılından önce yani Kolbas'ın vermiş olduğu yıllar arasında iki sikkenin basıldığını ancak bunların tarihinin belli olamadığını, bu tarihi okunmayan sikkelerden birinin Abaka adına kesilen altın sikke olduğunu aktarmaktadır.[621] Tarihi okunamayan iki sikkeden biri altın olduğunu Diler'in aktardığına göre diğeri de Kolbas'ın bahsettiği gümüş sikke olmalıdır. Ayrıca Tuncay Aykut da Abaka adına Merv'de kesilen tarihsiz bir gümüş *dirhem*in varlığına işaret etmiş ve bu sikkenin 18 mm. çapında 2.65 gr. ağırlığında olduğunu aktarmıştı.[622] Ancak bu sikkenin Kolbas'ın işaret etmiş olduğu gümüş sikke olduğu hususunda kesin bir malumat yoktur.

Abaka dönemindeki gümüş sikkelerle ilgili Diler'deki bilgiler daha açıktır. Buna göre Abaka adına 1276-1277 yılında gümüş bir sikke darp edilmişti. Ölçüleri yukarıda Aykut'un bahsettiği gümüş sikkenin ölçüleri ile aynıdır. Ancak bu ikisi aynı sikke olduğuna dair herhangi bir bilgi yoktur. Yine Diler, Aykut'tan farklı olarak Abaka döneminde Merv'de basılan beş tane daha gümüş *dirhem*in olduğunu ifade etmektedir. Bunlar 1275/1276 ve 1278/1279 yılları arasında basılmış, ölçü ve ağırlıkları birbirinden farklıdır.[623] Badarch Nyamaa da İlhan Abaka adına 1275/1276 yılının aralık-ocak ayında Merv'de 19 mm. çapında 2.7 gr. ağırlığında bir sikkenin kesildiğini aktarmaktadır. Ancak bunun gümüş mü yoksa altın mı olduğuna dair herhangi bir bilgi vermemişti.[624]

İlhan Abaka'dan sonra Merv'de oğlu Argun adına da sikke basılmıştı. 1284/1285 yılında basılan gümüş sikke 20 mm. çapında 2.0 gr. ağırlığındadır.[625] Argun adına 1285/1286

[619] Yârahmedî, "Sikkehâyi Devre-i Mogûl", s. 39-42. Herât ve Nîşâbûr'da Büyük Selçuklu döneminde de aktif olarak kullanılan darphanelerin varlığından bahsedilmektedir. Bkz. Metin, *Selçuklu Çağında Yaşamak,* s. 124.
[620] Kolbas, *The Mongols in Iran,* s. 224.
[621] Diler, *Ilkhanids,* s. 197.
[622] Aykut, "Sikkeler", s. 127.
[623] Diler, *Ilkhanids,* s. 272-273.
[624] Nyamaa, *The Coins of Mongol Empire and Clan Tamgha of Khans,* s. 214.
[625] Nyamaa, *The Coins of Mongol Empire and Clan Tamgha of Khans,* s. 221.

yıllarında basılan bir diğer sikke de 16.50 m çapında 1.43 gr. ağırlığında yarım gümüş *dirhem*dir.[626] Yine aynı yıl içinde 19.95 mm. çapında 2.83 gr. ağırlığında bir gümüş sikke daha basılmıştı. Ayrıca 1286/1287 yılında gümüş bir *dirhem*in basıldığı aktarılsa da bu tarih kesin değildir. Argun adına üç tane daha farklı ölçülerde gümüş *dirhem*lerin darp edildiği tespit edilebilmektedir. [627]

Merv'de adına sikke kesilen bir diğer İlhanlı hükümdarı Ebû Sa'îd'dir. 1328-1329 tarihli bu altın *dinar* 19 mm. çapında ve 3.10 gr. ağırlığındadır.[628] Diler de bu altın *dinar*dan bahsetse de ölçülerine dair herhangi bir bilgi vermemişti.[629]

Serahs: Serahs'da sadece Argun adına basılan iki sikkeden bahsedilmektedir. Bunlar 15.89 mm. ve 19.50 mm. çapında 2.45 gr. ağırlığında gümüş *dirhem*lerdir.[630]

Herât: Buradaki darphanenin faaliyetleri 1298/1299 olarak verilmektedir. Ancak bunun öncesinde Abaka adına kesilen gümüş bir *dirhem*in varlığı da tespit edilebilmektedir.[631] Herât'ta Abaka'nın yanı sıra oğlu Argun adına da tarihi belli olmayan 17.15 mm. çapında 3.9 gr. ağırlığında bakır bir sikke darp edilmiştir.[632] Yine Herât'ta Gazan adına farklı tarihlerde iki sikke kesildiği aktarılmaktadır. 1298-1302 yılları arasında darp edilen gümüş *dirhem*lerden ilki 21 mm. çapında 2.08 gr. ağırlığında, ikincisi 20 mm. çapında 2.13 gr. ağırlığında gümüş *dirhem*dir.[633]

Nîşâbûr: Buradaki darphanede ilk olarak adına gümüş *dirhem* darp edilen Hülegü olsa da bu sikkenin tarihi okunamamıştır.[634] Nîşâbûr'da tarihlendirilebilen ilk sikke Abaka adına 1277/1278 yılında basılan gümüş *dirhem* olmuştu.[635] Abaka adına basılan diğer sikkeler 1280-1282 yılları arasında farklı vezinlerde darp edilen gümüş *dirhem*lerdir. [636] Yine Abaka adına bir

[626]Christian Rasmussen Koleksiyonu http://tokakte.dk/webdata_ilkhanid.pl?pagenum=6& cgifunction=Search& Ruler=Arghun, s.e.t., 28. 02. 2023
[627] Christian Rasmussen Koleksiyonu, http://tokakte.dk/webdata_ilkhanid.pl? pagenum=5&cgifunction= Search& Ruler=Arghun, s.e.t., 28. 02. 2023.
[628] Aykut, "Sikkeler", s. 177.
[629] Bkz. Diler, *Ilkhanids*, s. 465.
[630]Christian Rasmussen Koleksiyonu, http://tokakte.dk/webdata_ilkhanid.pl? pagenum=4&cgifunction= Search& Ruler=Arghun, s.e.t., 28. 02. 2023.
[631] Diler, *Ilkhanids* s. 217.
[632] Christian Rasmussen Koleksiyonu, http://tokakte.dk/webdata_ilkhanid.pl?pagenum=6& cgifunction=Search& Ruler=Arghun, s.e.t., 28. 02. 2023
[633] Aykut, "Sikkeler", s. 142. Diler'de aynı tarihlerde basılan iki farklı gümüş dirhemin olduğu ifade etmiştir. Ancak bunların çapı ve ağırlığına dair malumat vermemiştir. Bkz. Diler, *Ilkhanids* s. 358.
[634] Diler, *Ilkhanids* s. 236.
[635] Diler, *Ilkhanids* s. 265.
[636] Christian Rasmussen Koleksiyonu http://tokakte.dk/webdata_ilkhanid.pl?pagenum=3& cgifunction=Search&

yüzü Uygur alfabesi ile yazılı 17 mm. çapında 2.57 gr. ağırlığında gümüş bir sikke daha basılmıştı. Ancak bu sikkenin darp edildiği tarih okunamamıştır.[637]

Abaka'dan sonra Nîşâbûr'da Argun adına iki gümüş sikke basılmıştı. Bu sikkeler 20 mm. çapında 2.7/9 gr. ağırlığındadır.[638] Argun adına 14.54 mm. çapında 1.03 gr. ağırlığında ne zaman basıldığı belli olmayan bir tane de yarım gümüş *dirhem*in varlığı tespit edilebilmektedir.[639] Yarım dirhemin yanı sıra üç tane de farklı vezinlerde gümüş dirhemler basılmıştı. Bunların da yine ne zaman darp edildiği belli değildir. [640]

Argun'dan sonra sikke tarihlendirilebilen Gazan Han dönemi olmuştu. Gazan'ın Horasan şehzâdeliğinde 1288-1290 yılında adına iki gümüş *dirhem*in kesildiği aktarılmaktadır.[641] Gazan'ın şehzâdeliğinden sonra hükümdarlık döneminde de adına sikke basılmıştı. 1295-1297 yılları arasında iki farklı vezinde gümüş *dirhem* basılmıştı.[642] Gazan Han adına kesilen bir sonraki gümüş sikke 1299/1300 yılı olmuştu. Ancak bu sikkelerin hiçbirisinin ayrıntısına dair malumat verilmemiştir.[643] British Museum sikke kataloğunda 1300 yılında 19 mm. çapında 2.19 gr. ağırlığında gümüş *dirhem*in darp edildiği kayıtlıdır.[644] Yine bu katalogda 1294-1304 yılları arasında 15 mm. çapında 1.06 gr. ağırlığında gümüş bir sikkenin daha basıldığı kaydedilmiştir.[645] Ayrıca bu katalogda Gazan adına 21 mm. çapında 1.94 gr. ağırlığında ne zaman basıldığı belli olmayan gümüş ortası delik bir sikke kayıtlıdır.[646]

Son iki İlhanlı hükümdarı Ölceytü ve Ebû Sa'îd adına bu şehirde, altın *dinar*, gümüş *dirhem*ler ve *bakır* sikkeler de basılmıştı. Ölceytü adına Nîşâbûr'da 1305-1316 yılları arasında farklı vezinlerde beş tane gümüş *dirhem* darp edilmişti.[647] Bunlardan farklı olarak Ölceytü adına 1310-1315 yılları arasında 24 mm. çapında 4.25 gr. ağırlığında ve 23 mm. çapında 3.88 gr.

Ruler=Abaqa, s.e.t., 28. 02. 2023.
637 Diler, *Ilkhanids* s. 265.
638 Nyamaa, *The Coins of Mongol Empire and Clan Tamgha of Khans,* s. 216, 219.
639 Christian Rasmussen Koleksiyonu http://tokakte.dk/webdata_ilkhanid.pl? pagenum=6& cgifunction=Search& Ruler=Arghun, s.e.t., 28. 02. 2023.
640 Christian Rasmussen Koleksiyonu http://tokakte.dk/webdata_ilkhanid.pl?pagenum=5& cgifunction=Search& Ruler=Arghun, s.e.t., 28. 02. 2023
641 Diler, *Ilkhanids* s. 212.
642Christian Rasmussen Koleksiyonu, http://tokakte.dk/webdata_ilkhanid.pl?cgifunction=Search&Ruler=Ghazan, s.e.t., 28. 02. 2023.
643 Diler, *Ilkhanids* s. 359.
644 Coin, https://www.britishmuseum.org/collection/object/C_1884-0703-292, s.e.t., 28. 02. 2023.
645 Coin, https://www.britishmuseum.org/collection/object/C_1969-0512-18, s.e.t., 28. 02. 2023.
646 Coin, https://www.britishmuseum.org/collection/object/C_1949-1108-109, s.e.t., 28. 02. 2023.
647 Diler, *Ilkhanids* s. 265; Coin, https://www.britishmuseum.org/collection/object/C_1981-1108-3; https:// www.britishmuseum.org/collection/object/C_1884-0703-304;_https://www.britishmuseum.org/collection/ object/ C_1917-0504-9; https://www.britishmuseum.org/ collection/object/C_1865-0805-185, s.e.t., 28. 02. 2023.

ağırlığında iki tane çift gümüş *dirhem* basılmıştı.[648] Ayrıca Ölceytü adına 1314/1315 yılı 24 mm. çapında 8.75 gr. ağırlığında bir tane altın *dinar*[649] ve 1314-1316 yılları arasında farklı vezinlerde iki tane altı *dirhem* gümüş sikke darp edilmişti.[650]

Ölceytü'den sonra oğlu Ebû Sa'îd adına da Nîşâbûr'da sikke basılmıştı. Bunlardan ilki 1323 yılında 21 mm. çapında 4.3 gr. ağırlığında bakır bir sikkedir.[651] Ayrıca 1327-1335 yılları arasında farklı vezinlerde iki bakır sikke daha basılmıştı. [652] Yine Ebû Sa'îd adına bir diğer sikke ise 1329/1330 yılında basılmıştı. Bu da 27 mm. çapında 9.40 gr. ağırlığında bir tane gümüş altı *dirhem*dir.[653]

Sebzevâr: 1270/1271 yılında itibaren para basan Sebzevâr darphanesi, her ne kadar basım tarihleri okunamamış olsa da Abaka, Argun ve Geyhatu adına gümüş *dirhem*ler basmıştı.[654] Ayrıca 1283-1286 yılları arasında Argun adına 14.58 mm. çapında 2.53 gr. ağırlığında ve 19.92 mm. çapında 2.48 gr. ağırlığında iki tane gümüş dirhem darp edilmişti.[655]

Argun'dan sonra Sebzevâr'da Gazan Han adına 1300/1301 yılında farklı vezinlerde iki tane gümüş *dirhem* darp edilmişti. Bu sikkeler 20 mm. çapında 2.18-2.16 gr. ağırlığındadır.[656] Gazan adına sadece iki sikke basılan Sebzevâr'da kardeşi Ölceytü döneminde de iki sikke basılmıştı. 1310/1311 yılında arasında 27 mm. çapında 4.18 gr. ağırlığında darp edilen gümüş dirhem[657] ve ne zaman basıldığı belli olmayan bir tane altın *dinar* vardır.[658]

Sebzevâr'da en çok sikke Ebû Sa'îd adına basılmıştı. 1317-1333 yıları arasında farklı vezinlerde altı adet gümüş *dirhem*in basıldığı aktarılmaktadır.[659] British Museum'deki kataloğa

[648] Aykut, "Sikkeler", s. 167.
[649] Aykut, "Sikkeler", s. 154.
[650] Christian Rasmussen Koleksiyonu http://tokakte.dk/webdata_ilkhanid.pl? pagenum=2&cgifunction=Search& Ruler=Uljaytu, s.e.t., 28. 02. 2023
[651] Nyamaa, *The Coins of Mongol Empire and Clan Tamgha of Khans*, s. 237.
[652] Coin, https://www.britishmuseum.org/collection/object/C_1967-0112-104; Christian Rasmussen Koleksiyonu, http://tokakte.dk/webdata_ilkhanid.pl?pagenum=7&cgifunction=Search&Ruler=Abu%20Sa%27id, s.e.t., 28. 02. 2023
[653] Aykut, "Sikkeler", s. 196.
[654] Diler, *Ilkhanids* s. 133-134, 307.
[655] Christian Rasmussen Koleksiyonu, http://tokakte.dk/webdata_ilkhanid.pl? pagenum=4& cgifunction=Search& Ruler=Arghun; http://tokakte.dk/webdata_ilkhanid.pl?cgifunction=Search&Ruler=Arghun, s.e.t., 28. 02. 2023.
[656] Aykut, "Sikkeler", s. 148; Coin, https://www.britishmuseum.org/collection/object/C_1971-0320-42, s.e.t., 28. 02. 2023.
[657] Aykut, "Sikkeler", s. 169.
[658] Diler, *Ilkhanids* s. 384.
[659] Diler, *Ilkhanids* s. 440, 447, 464; Coin, https://www.britishmuseum.org/collection/object/C_1859-0220-10, s.e.t., 28. 02. 2023.

göre bu gümüşlerden biri sekizgen (*octagon*) şeklinde basılmıştı.[660] Yine katalogda 1316-1335 yılları arasında farklı vezinlerde iki adet gümüş *dirhem*in basıldığı kaydedilmektedir.[661] Ayrıca 1328/1329 yılında 24 mm. çapında 3.10 gr. ağırlığında gümüş çift *dirhem*in basıldığı aktarılmaktadır.[662] Bunların yanı sıra Christian Rasmussen koleksiyonunda 21.75 mm. çapında 7.49 gr. ağırlığında bakır bir sikkenin de varlığına işaret edilmektedir.[663] Gümüş ve bakırın yanı sıra Ebû Sa'îd döneminde 23 mm. çapında 2.20 gr. ağırlığında altın *dinar* da basılmıştı. Ancak bu sikkenin darp edildiği tarih belli değildir.[664] Bu hususta Diler, Ebû Sa'îd döneminde bir değil, üç altın *dinar* basıldığını aktarmaktadır.[665] Nyamaa'da 1332/1333 yılında Ebû Sa'îd adına 24 mm. çapında 8.4 gr. ağırlığında bir tane gümüş 6 *dirhem*in basıldığını aktarmaktadır.[666]

İsferâyn: Nîşâbûr'a bağlı bu şehirdeki darphanede ilk sikke genelde diğerlerinde olduğu gibi İlhan Hülegü adına basılmıştı. Ancak sikkenin üzerindeki tarih okunamadığı için ne zaman basıldığı belli değildir. Aynı durum İlhan Abaka adına kesilen gümüş sikke için de geçerlidir. Bu sikkenin de ne zaman basıldığı belli değildir.[667] Bosworth da İlhanlılar döneminde burada sikke basıldığını ifade etmektedir.[668] Kolbas'a göre, Merv'den sonra aynı kalıplarla ve yine Bağdâdlı usta sayesinde İsferâyn'de sikke darp edilmişti.[669]

İsferâyn'de Argun döneminde basılan sikkeler için daha net şeyler söylemek mümkündür. 1285-1286 yılından itibaren İlhan Argun adına altı farklı gümüş *dirhem* basılmıştı. Basılan ilk sikke 21 mm. çapında 2.49 gr. ağırlığında iken son dan bir önceki 23 mm. 2.72 gr. ağırlığındadır. Buna göre sikkelerin değerinde aşamalı bir artış gözlemlense de basılan son sikke ile tekrar düşüşe geçmişti. Argun adına basılan son sikke 20 mm. çapında 2.52 gr. ağırlığındadır.[670] Ayrıca Christian Rasmussen koleksiyonunda Argun adına farklı vezinlerde ne zaman basıldığı bilinmeyen iki tane bir, bir tane de yarım gümüş *dirhem* basıldığı

[660] Stanley Lane-Poole, *The Coins of the Mongols in the British Museum. Catalogue of Oriental Coins in the British Museum*, vol. 6, London 1881, s. 78.
[661] Coin, https://www.britishmuseum.org/collection/object/C_1973-1112-12; https://www.britishmuseum.org/collection/object/C_1967-0223-27, s.e.t., 28. 02. 2023.
[662] Aykut, "Sikkeler", s. 189.
[663] Christian Rasmussen Koleksiyonu http://tokakte.dk/webdata_ilkhanid.pl?pagenum=6&cgifunction=Search&Ruler= Abu%20Sa%27id, s.e.t., 28. 02. 2023.
[664] Aykut, "Sikkeler", s. 178
[665] Diler, *Ilkhanids* s. 464, 506.
[666] Nyamaa, *The Coins of Mongol Empire and Clan Tamgha of Khans*, s. 232.
[667] Diler, *Ilkhanids* s. 67.
[668] Bosworth, "Isfarāyīn", s. 107.
[669] Kolbas, *The Mongols in Iran*, s. 224.
[670] Diler, *Ilkhanids* s. 304, 306, 309-311.

kaydedilmektedir.[671]

Gazan'ın Horasan şehzâdeliğinde İsferâyn'deki darphanede para basımına devam edilmişti. 1288-1290 yılları arasında iki gümüş *dirhem* basılmıştı. Bunlar 21 mm. çapında 2.52 gr. ağırlığındadır.[672] Buna göre Argun'un son döneminde basılan sikkelerin değerinin korunduğu ifade edilebilir. Ancak Gazan adına basılan başka bir gümüş *dirhem* de bu durumun değiştiğini gözlemlemekteyiz. Ne zaman basıldığı bilinmeyen bu sikke 20 mm. çapında 2.30 gr. ağırlığındadır.[673] Gazan Han'ın hükümdarlığı döneminde İsferâyn'de de sikke basılmıştı. Bu sikke, 1297/1298 yılında 17.37 mm. çapında 1.08 gr. ağırlığında bir yarım gümüş *dirhem*dir.[674]

Argun ve Gazan döneminde sikkedeki değer kaybının bir benzeri Ölceytü döneminde de olmuştu. İsferâyn'de Ölceytü adına 1280-1316 yılında basıldığı aktarılan 26 mm. çapında 4.24 gr ağırlığında gümüş bir sikkeden bahsedilmektedir[675]. Yine bu yıllar arasında 26 mm. çapında 11.77 gr. ağırlığında bir gümüş sikkenin daha olduğu British Museum sikke kataloğunda kaydedilmişti.[676] Ayrıca 1310/1311 yılında 23.81 mm. çapında 4.24 gr. ağırlığında bakır bir sikke basılmıştı.[677]

İsferâyn'de Ölceytü adına 1280-1316 yıllarında 26 mm. çapında 4.26 gr. ağırlığında gümüş bir sikke basılmıştı.[678] 1310-1315 yılları arasında üç gümüş çift *dirhem* basılmıştı. Yıldan yıla değeri düşen bu *dirhem*lerden ilki 23 mm. çapında 4.18 gr. ağırlığında, ikincisi 22 mm. çapında 4.13 gr. ağırlığında ve sonuncusu ise 24 mm. çapında 3.88 gr. ağırlığındadır.[679] Diler, Ölceytü döneminde altın bir sikkenin de basıldığını ifade etmektedir. Ancak hem bununla ilgili hem de Ebû Sa'îd döneminde basıldığını söylediği gümüş sikke ile ilgili ayrıntı vermemişti.[680] Özellikle Ebû Sa'îd'in hükümdarlığı ile birlikte gümüş paranın dolaşımında ciddi bir artış olmuştu. Smith 1310-1313 yani Ebû Sa'îd'in hükümdarlık döneminde İsferâyn'de

[671] Rasmussen Koleksiyonu, http://tokakte.dk/webdata_ilkhanid.pl?pagenum=4&cgifunction=Search& Ruler= Arghun, s.e.t., 28. 02. 2023.
[672] Diler, *Ilkhanids* s. 312.
[673] Diler, *Ilkhanids* s. 352.
[674] Christian Rasmussen Koleksiyonu, http://tokakte.dk/webdata_ilkhanid.pl?pagenum=3&cgifunction=Search& Ruler=Ghazan, s.e.t., 28. 02. 2023.
[675] Coin, https://www.britishmuseum.org/collection/object/C_1921-1118-40, s.e.t., 28. 02. 2023.
[676] Coin, https://www.britishmuseum.org/collection/object/C_1987-0637-1, s.e.t., 28. 02. 2023.
[677] Christian Rasmussen Koleksiyonu http://tokakte.dk/webdata_ilkhanid.pl?pagenum=3&cgifunction=Search& Ruler=Uljaytu, s.e.t., 28. 02. 2023.
[678] Coin, https://www.britishmuseum.org/collection/object/C_1884-0703-311, s.e.t., 28. 02. 2023.
[679] Aykut, "Sikkeler", s. 163-164.
[680] Diler, *Ilkhanids* s. 398, 446.

elli adet gümüş sikkenin basıldığını aktarmaktadır.[681] Ebû Sa'îd dönemi ile ilgili bir sonraki sikke basım yılı 1319/1320 olarak verilmektedir. Bu dönemde 31.74 mm. çapında 10.73 gr. ağırlığında altı *dirhem* gümüş sikke basılmıştı.[682]Yine Ebû Sa'îd adına 1316-1335 yılları arasında farklı vezinlerde dört tane bakır sikke darp edilmişti. [683] Gümüş ve bakırın yanı sıra 1332 yılında Ebû Sa'îd adına iki farkı vezinde ve bir tanesi delikli iki altın *dinar* basılmıştı.[684]

Ebîverd: 1301/1302 yılından itibaren Ebîverd darphanesinde sikke darp edildiği ifade edilmektedir. Ancak öncesinde de Argun adına tarihi okunamayan gümüş *dirhem* basıldığı aktarılmaktadır.[685] Kuvvetle muhtemel bu sikkeler Christian Rasmussen koleksiyonunda tarihsiz olarak verdiği sikkelerdir.[686] Yine aynı koleksiyonda Argun adına 17.95 mm. çapında 1.43 gr. ağırlığında bakır bir sikkenin basıldığı kaydedilmiştir.[687]

Ölceytü adına 1310/1311 yılında 16.69 mm. çapında 3.97 gr. ağırlığında bakır bir sikkenin yanı sıra[688] 1314/1315 yıllında da gümüş *dirhem* basılmıştı.[689] Ölceytü'nün oğlu Ebû Sa'îd adına da tarihsiz bir gümüş *dirhem* kesilmiştir.[690] Ebû Sa'îd adına 1318 yılında kesilen sikke daha net ayrıntılar vermektedir. Bu sikkenin 30 mm. çapında 11.75 gr. ağırlığında gümüş bir sikke olduğu British Museum sikke kataloğunda kayıtlıdır.[691]

Câcerm: Buradaki darphanenin varlığı 1300-1301 yılından itibaren bilinmektedir. Ancak öncesinde Geyhatu adına basılan tarihsiz gümüş bir *dirhem*in varlığına işaret edilmektedir.[692] Eğer İlhan Geyhatu'nun 1291/1292 yılında saltanat yıllarını göz önüne alınırsa Câcerm'deki darphaneyi bahsi geçen yıllara dayandırmak mümkündür. Geyhatu adına 22 mm.

---

[681] John Mason Smith, "Moğol İran'ında Gümüş Para", çev. Kansu Ekici, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, XIII/2, 2013, s. 363.

[682]Christian Rasmussen Koleksiyonu http://tokakte.dk/webdata_ilkhanid.pl?cgifunction=Search&Ruler=Abu%20Sa%27id, s.e.t., 28. 02. 2023.

[683] Coin, https://www.britishmuseum.org/collection/object/C_1906-0703-6; https://www.britishmuseum.org/collection/object/C_1968-0621-2; https://www.britishmuseum.org/collection/object/C_1906-0703-5; https: //www.britishmuseum.org/collection/object/C_1906-0703-3, s.e.t., 28. 02. 2023.

[684]Coin, https://www.britishmuseum.org/collection/object/C_1872-1104-1; https://www.britishmuseum.org/collection /object/C_1884-0703-123. s.e.t., 28. 02. 2023.

[685] Diler, *Ilkhanids* s. 52.

[686] Bkz. Christian Rasmussen Koleksiyonu, http://tokakte.dk/webdata_ilkhanid.pl? pagenum=6&cgifunction=Search&Ruler=Arghun, s.e.t., 28. 02. 2023.

[687] Christian Rasmussen Koleksiyonu http://tokakte.dk/webdata_ilkhanid.pl?pagenum=7&cgifunction=Search & Ruler=Arghun, s.e.t., 28. 02. 2023.

[688] Christian Rasmussen Koleksiyonu, http://tokakte.dk/webdata_ilkhanid.pl?pagenum=2&cgifunction=Search& Ruler=Uljaytu, s.e.t., 28. 02. 2023.

[689] Diler, *Ilkhanids* s. 397.

[690] Diler, *Ilkhanids* s. 471.

[691] Coin, https://www.britishmuseum.org/collection/object/C_1971-0320-53, s.e.t., 28. 02. 2023

[692] Diler, *Ilkhanids* s. 105; Christian Rasmussen Koleksiyonu, http://tokakte.dk/webdata_ilkhanid.pl? pagenum =1&cgifunction=Search&Ruler=Gaykhatu, s.e.t., 28. 02. 2023.

çapında 2.64 gr. ağırlığındaki bu tarihsiz sikke Arap harfleriyle basılmıştı.[693]

Câcerm'de Gazan Han adına da gümüş *dirhem*ler basılmıştı. Ancak genelde bu sikkelerin tarihleri okunamamıştır. Örneğin, 20 mm. çapında 2.26 g ağırlığında basılan gümüş *dirhem*in ne zaman darp edildiği belli değildir.[694] Yine basım tarihi okunamayan iki gümüş dirhem de Gazan Han adına Câcerm'de basılmıştı.[695]

Son iki İlhanlı hükümdarı döneminde Câcerm'de sikke basımında ciddi bir yoğunluğun olduğu ifade edilebilir. Ölceytü adına 1306/1307 yılında 25.76 mm. çapında 4.22 gr. ağırlığında iki *dirhem* gümüş sikkenin varlığı bilinmektedir.[696] Aykut ise 1310/1311 yılında Ölceytü adına iki farklı ayarda basılan gümüş *dirhem*lerin varlığından bahsetmektedir. Bunlardan ilki 22 mm. çapında 4.30 g ağırlığında, ikincisi ise 26 mm. çapında 4.20 gr. ağırlığındadır.[697] Diler ise Ölceytü adına basılan dört gümüş *dirhem*in olduğunu aktarmaktadır. Ancak bunların ölçü ve ağırlığına dair herhangi bir şey söylememiştir.[698] Fakat Diler, Ölceytü döneminde basılan farklı zamanlarda üç farklı altın *dinar*dan söz etmektedir.[699] Yine bunlara ilave olarak yedi tane gümüş *dirhem*[700] ve ayrıca bir tane bakır sikkenin de Ölceytü adına kesildiğini aktarmaktadır.[701]

Ebû Sa'îd döneminde ise Câcerm'de basılan sikkelerin hem değerinin hem de sayısının arttığı ifade edilebilir. 1319/1320 yılında döngüsel kare (*looped square*) şeklinde delinmiş gümüş bir sikke basılmıştı.[702] Bu paranın ölçülerine dair elimizde herhangi bir bilgi yoktur. Yine 1322/1323 ve 1326/1327 yılları arasında iki farklı ayarda altın *dinar* basılmıştı. İlkinde bu *dinar* 23 mm. çapında 8.50 gr. ağırlığında iken, ikincisinde bu oranlar 25 mm. 8.30 gr. olarak belirlenmiştir.[703] Câcerm'de 1329/1330 yılında Ebû Sa'îd adına sikke basıldığı kaydedilmektedir. Bu 26.07 mm. çapında 9.50 gr. ağırlığında altı *dirhem* gümüş bir sikkedir.[704] Yine Ebû Sa'îd adına 1329/1330 yılında basılan sikkenin ayarından daha düşük altı *dirhem*

[693] Diler, *Ilkhanids* s. 330.
[694] Diler, *Ilkhanids* s. 352.
[695]Christian Rasmussen Koleksiyonu, http://tokakte.dk/webdata_ilkhanid.pl?cgifunction=Search&Ruler=Ghazan, s.e.t., 28. 02. 2023.
[696] Christian Rasmussen Koleksiyonu, http://tokakte.dk/webdata_ilkhanid.pl?cgifunction=Search&Ruler=Uljaytu, s.e.t., 28. 02. 2023.
[697] Aykut, "Sikkeler", s. 158.
[698] Bkz. Diler, *Ilkhanids* s. 384, 394, 398, 401.
[699] Diler, *Ilkhanids* s. 453,463.
[700] Bunların hangi tarihlerde basıldığına dair bkz. Diler, *Ilkhanids* s. 440, 446, 453, 463.
[701] Diler, *Ilkhanids* s. 105.
[702] Lane-Poole, *The Coins of the Mongols in the British Museum*, s. 66
[703] Aykut, "Sikkeler", s. 177.
[704] Christian Rasmussen Koleksiyonu, http://tokakte.dk/webdata_ilkhanid.pl?pagenum=4&cgifunction=Search&Ruler=Abu%20Sa%27id, s.e.t., 28. 02. 2023.

gümüş bir sikke daha basılmış olsa da bunun tarihi okunamamıştır.[705] Ayrıca Ebû Sa'îd adına basım tarihi belli olmayan bir de bakır sikke basılmıştı.[706]

Tûs: Nîşâbûr'a bağlı bu şehirdeki darphane aktif olarak 1285/1286 yılından itibaren sikke basmaktadır. Öncesinde İlhan Hülegü adına basılan gümüş bir *dirhem*in olduğu aktarılsa da bunun tarihi okunamadığı için darphanenin aktif olarak para basım yılı 1250-1251 olarak alınmıştı.[707] Hülegü'nün yanı sıra oğlu Abaka adına da burada üç farklı vezinde gümüş *dirhem* darp edilmişti. Bir tarafı Uygur harfleriyle yazılı olan bu sikkelerin ne zaman basıldığı bilinmemektedir.[708] British Museum sikke kataloğunda da 20 mm. çapında 2.27 gr. ağırlığında gümüş bir sikkeden bahsedilmektedir. Ancak bu sikkenin ne zaman basıldığı belirsizidir.[709] Yine Abaka adına tarihi belli olmayan 21.27 mm. çapında 2.77 gr. ağırlığında[710], 22.30 mm. çapında 2.77 gr. ağırlığında[711] ve 20.01 mm. çapında 2.73 gr. ağırlığında üç adet gümüş *dirhem*in basıldığı Christian Rasmussen koleksiyonunda kayıtlıdır.[712]

Tûs'ta Argun adına da üç gümüş *dirhem* kesilmiştir. Ancak bu dönemde basılan sikkeler İlhan Abaka dönemine kıyasla daha düşük ayardadırlar. Bu durum, İlhanlı ekonomisinin Argun döneminde daha kötü olduğu sonucuna bizi götürmektedir.[713] Argun adına basılan ve tarihi okunamayan gümüş bir *dirhem* 20 mm. çapında 2.9 gr. olarak kaydedilmiştir[714]. Ayrıca Christian Rasmussen koleksiyonunda farklı vezinlerde dört tane tam ve bir tane yarım gümüş *dirhem* basıldığı kaydedilmişti.[715]

İlerleyen süreçte de sikke basımına devam eden Tûs darphanesi, Gazan ve Ölceytü adına birer gümüş sikke basmıştı.[716] Yine bu darphane 1314/1315 yılında 28.25 mm. çapında 11.77

[705] Christian Rasmussen Koleksiyonu http://tokakte.dk/webdata_ilkhanid.pl?pagenum=5&cgifunction=Search&Ruler=Abu%20Sa%27id, s.e.t., 28. 02. 2023.
[706] Christian Rasmussen Koleksiyonu, http://tokakte.dk/webdata_ilkhanid.pl?pagenum=7&cgifunction=Search&Ruler=Abu%20Sa%27id, s.e.t., 28. 02. 2023
[707] Diler, *Ilkhanids* s. 158.
[708] Kolbas, *The Mongols in Iran*, s. 225; Diler, *Ilkhanids* s. 265-266.
[709] Coin, https://www.britishmuseum.org/collection/object/C_1894-0102-3, s.e.t., 28. 02. 2023.
[710] Christian Rasmussen Koleksiyonu, http://tokakte.dk/webdata_ilkhanid.pl?pagenum=2&cgifunction=Search&Ruler=Abaqa, s.e.t., 28. 02. 2023.
[711] Christian Rasmussen Koleksiyonu, http://tokakte.dk/webdata_ilkhanid.pl?pagenum=3&cgifunction=Search&Ruler=Abaqa, s.e.t., 28. 02. 2023.
[712] Christian Rasmussen Koleksiyonu, http://tokakte.dk/webdata_ilkhanid.pl?pagenum=4&cgifunction=Search&Ruler=Abaqa, s.e.t., 28. 02. 2023.
[713] Diler, *Ilkhanids* s. 308, 313.
[714] Nyamaa, *The Coins of Mongol Empire and Clan Tamgha of Khans*, s. 217.
[715] Christian Rasmussen Koleksiyonu, http://tokakte.dk/webdata_ilkhanid.pl?pagenum=6&cgifunction=Search&Ruler=Arghun; http://tokakte.dk/webdata_ilkhanid.pl?pagenum=5&cgifunction=Search&Ruler=Arghun, s.e.t., 28. 02. 2023.
[716] Diler, *Ilkhanids* s. 360, 400.

gr. ağırlığında bir tane altı *dirhem* gümüş sikkenin varlığı tespit edilebilmektedir.[717] Ebû Sa'îd adına ise bir altın bir de gümüş sikke darp edilmiştir.[718] Aykut, Ebû Sa'îd adına basılan gümüş sikkenin yılını 1328/1329 olarak vermektedir. Ayrıca bu sikke 21 mm. çapında 3.25 gr. ağırlığındadır.[719] Christian Rasmussen koleksiyonunda da Ebû Sa'îd adına Tûs'ta basılan gümüş sikkeden bahsetmektedir. [720]

Habûşân: 1281/1282 yılından itibaren buradaki darphanede de sikke basıldığı tespit edilebilmektedir. Bahsi geçen tarihte basılan ilk sikke İlhan Abaka adına olmuştu.[721] Ayrıca Christian Rasmussen koleksiyonunda 19.67 mm. çapında 2.72 gr. ağırlığında ne zaman basıldığı belli olmayan gümüş dirhem kaydedilmiştir.[722] Yine aynı koleksiyonda 11.42 mm. çapında 0.60 gr. ağırlığında bir tane de çeyrek dirhemden bahsedilmektedir. Ancak bunun da tarihi belli değildir.[723] Yine farklı vezinlerde tarihsiz bir ve yarım gümüş *dirhem*ler de basılmıştı.[724]

Habûşân'da Argun adına da iki gümüş sikke basılmıştı. İlki 1285-1286 yılında 11 mm. çapında 0,63 gr. ağırlığındadır. Diğeri ise yine gümüş ve 23 mm. çapında 2.32 gr. ağırlığındadır. Ancak bunun basım tarihi okunamamıştır.[725] Yine Habûşân'da Argun adına 1285/1286 yılında 10.53 mm. çapında 0,63 gr. ağırlığında çeyrek gümüş *dirhem*[726] ve 1286/1287 yılında 19.68 mm. çapında 2.41 gr. ağırlığında gümüş *dirhem* basılmıştı.[727]

Habûşân'da Argun'dan sonra Gazan Han adına da 17.70 mm. çapında 2.63 gr. ağırlığında gümüş dirhem basılmıştı. Ancak bu sikkenin tarihi okunamamıştır.[728] Gazan'dan sonra Ölceytü

[717] Christian Rasmussen Koleksiyonu http://tokakte.dk/webdata_ilkhanid.pl?pagenum=2&cgifunction=Search&Ruler=Uljaytu, , s.e.t., 28. 02. 2023.
[718] Diler, *Ilkhanids* s. 447, 465.,
[719] Aykut, "Sikkeler", s. 201.
[720] Christian Rasmussen Koleksiyonu, http://tokakte.dk/webdata_ilkhanid.pl?pagenum=6&cgifunction=Search&Ruler=Abu%20Sa%27id, s.e.t., 28. 02. 2023.
[721] Diler, *Ilkhanids* s. 265.
[722] Christian Rasmussen Koleksiyonu, http://tokakte.dk/webdata_ilkhanid.pl?pagenum=4&cgifunction=Search&Ruler=Abaqa, s.e.t., 28. 02. 2023.
[723] Christian Rasmussen Koleksiyonu, http://tokakte.dk/webdata_ilkhanid.pl?pagenum=4&cgifunction=Search&Ruler=Arghun, s.e.t., 28. 02. 2023.
[724] Christian Rasmussen Koleksiyonu http://tokakte.dk/webdata_ilkhanid.pl?pagenum=6&cgifunction=Search&Ruler=Arghun, s.e.t., 28. 02. 2023.
[725] Diler, *Ilkhanids* s. 309, 311.
[726] Christian Rasmussen Koleksiyonu, http://tokakte.dk/webdata_ilkhanid.pl?pagenum=2&cgifunction=Search&Ruler=Arghun, s.e.t., 28. 02. 2023.
[727] Christian Rasmussen Koleksiyonu, http://tokakte.dk/webdata_ilkhanid.pl?cgifunction=Search&Ruler=Arghun, s.e.t., 28. 02. 2023.
[728] Christian Rasmussen Koleksiyonu, http://tokakte.dk/webdata_ilkhanid.pl?cgifunction=Search&Ruler=Ghazan, s.e.t., 28. 02. 2023.

adına basılan sikkelerin tarihleri de okunamamıştır. Ancak Ebû Sa‘îd adına 1317/1318 yılında bir tane sikke basılmıştı. Basılan sikkeler, Gazan ve Ölceytü'nün gümüş Ebû Sa‘îd'in ise bakırdır.[729] Yine 1332/1333 yılında Ebû Sa‘îd adına 17.96 mm. çapında 2.48 gr. ağırlığında bakır bir sikke basılmıştı.[730]

Câm: 1300/1301 yılında Câm'da aktif olan darphanede de sadece Gazan Han adına bir tane gümüş *dirhem* basıldığı tespit edilmiştir.[731]

Bâzer: Burada ilk sikke 1307/1308 yılına tarihlendirilmektedir. Bu sikke Ölceytü adına 26.64 mm. çapında 4.0 gr. ağırlığında bakır sikkedir. Yine 1310/1311 yılında basılan farklı vezinde bir bakır sikke daha tespit edilmiştir.[732] Ölceytü'nün yanı sıra Ebû Sa‘îd adına 1318/1319 yılında 21.92 mm. çapında 3.86 gr. ağırlığında bir tane iki *dirhem* gümüş sikke darp edilmiştir.[733] Gümüş sikkelerin yanı sıra Ebû Sa‘îd adına 1324-1327 yılları arasında dört bakır sikke basılmıştı. Bu sikkelerin vezinleri birbirinden farklıdır. İlki 22.23 mm. çapında 3.5 gr. ağırlığında sonuncusu da 20. 19 mm. çapında 4.19 gr. ağırlığındadır. Bu sikkelerden farklı vezinlerde üç bakır sikkeden daha bahsedilse de bunun tarihi okunamamıştır.[734]

Görüldüğü gibi Horasan'a bağlı olan on iki yerleşim yerinde aktif darphanenin olduğu tespit edilmiştir. Bu darphanelerde bakır, gümüş *dirhem* ve altın *dinar* olmak üzere üç farklı türde sikke darp edilmişti. İlhan Hülegü'den beri aktif olan bu darphanelerde genellikle Horasan'da görev alan İlhanlı şehzâdeleri adına sikke basılmıştı. Bu durum onların bölgedeki hâkimiyetlerini pekiştirmesi açısından önemlidir.

2. 3. 2. Kâğıt Para

Moğollar ilk defa kâğıt parayı, Cengiz'in haleflerinden Ögedey zamanında, 1236 yılında kullanmaya başlamışlardı. Özellikle tüccarlar için büyük bir kolaylık olan kâğıt paranın, tam

[729] Diler, *Ilkhanids* s. 312, 394, 486; Christian Rasmussen Koleksiyonu, http://tokakte.dk/webdata_ilkhanid.pl?pagenum =19&cgifunction=Search&Ruler=Abu%20Sa%27id, s.e.t., 28. 02. 2023.
[730] Christian Rasmussen Koleksiyonu http://tokakte.dk/webdata_ilkhanid.pl?pagenum=10&cgifunction=Search&Ruler=Abu%20Sa%27id, s.e.t., 28. 02. 2023.
[731] Diler, *Ilkhanids* s. 106, 359.
[732] Christian Rasmussen Koleksiyonu http://tokakte.dk/webdata_ilkhanid.pl?pagenum=3&cgifunction=Search&Ruler=Uljaytu, s.e.t., 28. 02. 2023.
[733] Christian Rasmussen Koleksiyonu http://tokakte.dk/webdata_ilkhanid.pl?pagenum=2&cgifunction=Search&Ruler=Abu%20Sa%27id, s.e.t., 28. 02. 2023.
[734] Christian Rasmussen Koleksiyonu http://tokakte.dk/webdata_ilkhanid.pl?pagenum=8&cgifunction=Search &Ruler=Abu%20Sa%27id; http://tokakte.dk/webdata_ilkhanid.pl?pagenum=9&cgifunction=Search&Ruler= Abu%20Sa%27id, http://tokakte.dk/webdata_ilkhanid.pl?pagenum=10&cgifunction=Search&Ruler=Abu%20Sa%27id, http://tokakte.dk/webdata_ilkhanid.pl?pagenum =11&cgifunction=Search& Ruler=Abu%20Sa%27id, s.e.t., 28. 02. 2023.

anlamı ile ticarette kullanılması ise Kubilay döneminde olmuştu. Çin kâğıdından basılan bu para İranlıların adlandırmasıyla *baliş* (Türkçe: *yastuk*) esasına dayanmaktadır.[735] Cüveynî, Moğol dönemindeki her *baliş*in 500 *miskal* (2 ½ kg) değerindeki altın ve gümüşe eşit olduğunu aktarmaktadır.[736] Vassâf'a göre bir altın *baliş* 2.000 *dinar*a, bir gümüş *baliş* ise 200 *dinar*a eşittir.[737]

İlhanlı Devleti artan malî sıkıntılar üzerine İlhan Geyhatu'nun veziri Sadrüddîn Zencânî'nin teşviki ile kâğıt para çıkarmak zorunda kalmıştı. Çin numunesi taklit edilen ve *çav* adı verilen banknotlarda Çin parasından farklı olarak İslâmî hükümleri içeren ibareler yer almıştı. 1294 yılında herkesin elindeki altın ve gümüşü devlete teslim etmesi zorunlu tutulmuş ve gereğini yapmayanların ölümle cezalandırılacağı ilan edilmişti. Daha sonra tüm İlhanlı eyaletlerinde bu parayı basmak için *çavhane*lerin (banknot daireleri) kurulması için *yarlıg* çıkarılmıştı. Ancak hiçbir şey planlandığı gibi olmamıştı. Devlet piyasadan altın ve gümüşü toplayamadığı için *çav*ı kullanamamış ve borçları yine madenî para ile ödemek zorunda kalmıştı. Yaklaşık iki ay gibi bir süre içinde bu uygulamadan vazgeçilmiş ve devlet yeniden madenî para sistemine geri dönmek zorunda kalmıştı.[738] İlhanlı döneminde *çav*ın Horasan'da kullanıldığına dair elimizde şimdilik herhangi bir malumat yoktur. Çünkü bölgede *çavhane* kurulamamış, dolayısı ile *çav* adı verilen kâğıt banknot da basılamamıştı. Her ne kadar çıkarılan *yarlıg*la Horasan'da da *çavhane* kurulması istense de bu hayata geçirilememiştir. Bunun altında merkezden uzak Horasan ve Mâzenderân gibi eyaletlerde merkezî iradenin iktidarsızlığı ve kâğıt paranın bu uzak sahalara yayılmadan kısa sürede ortadan kalkması gibi nedenler yatmaktadır.[739]

2. 4. Vergi Sistemi

Moğollar, İran coğrafyasına hâkim olduktan sonra karşılaştığı önemli sorunlardan birisi de vergi meselesidir. Bu hususta belirli bir sitemin kurulması köklü bir bürokrasi geleneğine sahip İran, Uygur ve Çinli bürokratların sayesinde olmuştu.[740] Cengiz'in ardılları döneminde

[735] Togan, "Moğollar Döneminde Anadolu'nun İktisadî Vaziyeti", s. 7; Aykut, "Moğol ve İlhanlı Para Tarihi", s. 25; Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, s. 369-370.
[736] Cüveynî/Kazvînî, I, s. 16.
[737] Âyetî, *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf,* s. 10.
[738] Çavın İlhanlı ülkesinde uygulanması ile ilgili ayrıntılar için bkz. Reşîdüddîn/Rûşen-Mûsevî, II, s. 1197-1199; Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, II, s. 644-645; Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr,* s. 188-189; Karl Jahn, "İran'da Kâğıt Para", çev. Mehmet Altay Köymen, *Belleten,* VI/23-24, Ankara 1995, s. 290-308; Tahsin Yazıcı, "Çav", *DİA*, C. 8, İstanbul 1993, s. 235.
[739] Jahn, "İran'da Kâğıt Para", s. 293.
[740] Özgüdenli, "Moğollar", s. 226.

bölgeye atanan sivil valiler aracılığıyla hem devletin gelirlerini artırmak hem de halkı ağır vergilerden kurtarmak için birtakım düzenlemeler yapılmıştı.[741] *Moğolların Gizli Tarihi*'nde Ögedey'in babası döneminde savaşlarla yorgun düşen halkın kendi döneminden itibaren refah içinde yaşamasını sağlamak istediği vurgulanır. Bir sosyal devlet anlayışını benimsemiş olan Ögedey, halkın üzerindeki ağır vergilere yeni bir düzenleme getirmişti.[742] Buradan hareketle Ögedey döneminden itibaren Moğollarda düzenli bir vergi sisteminin olduğu ifade edilebilir.

Ögedey Han'ın vergi konusundaki düzemelerine dair Reşîdüddîn'in 1235 yılını işaret etmektedir. Buna göre *kopçur*un 100 hayvanı olanın 1 hayvan vermesi ve toprağı işleyenin de 10 ölçek tahıl vermesi şeklinde belirlendiğini ifade etmektedir.[743] Möngke döneminde ise Horasan için vergiler daha ayrıntılıdır. Buna göre yerleşik halktan ve tüccarlardan alınan *tamga* vergisi Horasan için zengin bir kimsenin 10, fakirin ise 1 *dinar* vereceği şekilde belirlemişti. *Kopçur*u ise aynı cinsten 100 baş hayvanı olanın 1 hayvan, eğer hayvan sayısı 100'den az ise hiç hayvan vermeyecek şekilde tespit edilmişti.[744] Reşîdüddîn kişi başına alınan vergiyi Cüveynî'den farklı olarak zenginden 7 fakirden 1 *dinar* şeklinde olduğunu aktarmaktadır. *Kopçur* konusunda ise Cüveynî ile aynı miktarları vermiştir.[745] Ögedey Han döneminde Horasan'daki vergi işleri, bölgenin ilk sivil valisi Cin Timur ile birlikte Horasan'a gelen ve *uluğ bitikçi* olarak atanan Şerefüddîn Hârezmî tarafından yürütülmüştür. Cüveynî'nin aktardıklarından anlaşıldığı kadarıyla Şerefüddîn Hârezmî vergi konusunda son derece adilane olmayan bir sistemle devlet hazinesinden ziyade topladığı vergilerle kendisine servet yapmıştı.[746] Horasan'daki görevini Möngke Han dönemine kadar sürdüren Şerefüddîn Hârezmî, Cin Timur'dan sonraki valiler Körgüz ve Argun Akayla da çalışmıştı.[747]

İlhanlı Devleti'nin İran coğrafyasından kurulmasında sonra Horasan bütün Moğollar için müşterek bir toprak parçası olmaktan çıkmıştı. Bu süreçten sonra Horasan iç işlerinde ve malî konularda özel bir konuma sahip olmuştu.[748] Dolayısıyla İlhanlı dönemi Horasan'daki vergilere dair uygulamaların Moğol sivil valiler dönemindeki gibi devam ettirildiğine veya bu

[741] Çetin, "Horasan", s. 237; Spuler, *İran Moğolları*, s. 324; Dayı, *Moğolların Teşkilat ve İdarî Tarihi*, s. 398; Kolbas, "Mongol Monetary Trends", 444.
[742] Ögedey'in sosyal devlet anlayışını ön plana çıkaran uygulamalarının ayrıntıları için bkz. *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 202-205.
[743] Reşîdüddîn/Rûşen-Mûsevî, I, s. 664-665.
[744] Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, II, s. 554.
[745] Reşîdüddîn/Rûşen-Mûsevî, II, s. 845.
[746] Cüveynî/Kazvînî, II, s. 269-270.
[747] Cüveynî/Kazvînî, II, s. 236, 271, 274.
[748] Çetin, "Horasan", s. 237.

sistemin değiştiğine dair yeterli bilgiye ulaşılamamıştır. Doğrusu bu konuda ayrıntı veren kaynak olmadığından dolayı bu vergilerin tespiti konusunda zorluklar yaşanmaktadır. Ancak tüm İlhanlı topraklarında uygulanan vergi sisteminin Horasan için de geçerli olduğunun kabul edilmesi mümkündür.

İlhanlı Devleti toprakları üzerinde hayat süren ya da ticaret maksadıyla bulunan insanlardan genellikle; *kalan, kobçur, tamga* ya da *bac* adı verilen vergiler tahsil etmiştir. Bunlardan *kalan*, arazi sahiplerinden ürün üzerinden; *kobçur*, konargöçerlerden yetiştirdikleri hayvan üzerinden; *tamga* ya da *bac* ise şehirlerde yaşayanlardan ve özellikle de tüccarlardan tahsil edilmekteydi.[749] Özellikle *kobçur*un Horasan'da uygulanmaya başlanması tam anlamıyla İlhan Abaka döneminden itibaren olmuş idi. Bu hususta Kolbas da ilk darphanelerin bu dönemde açıldığına vurgu yaparak Horasan'ın bir yıl içinde yeni vergi düzenine geçtiğinin altını çizmektedir.[750]

Kazvînî'nin *Nuzhetu'l-kulûb* adlı eserinde Horasan hariç diğer eyaletlerdeki vergi oranları kayıt altına alınmıştır. Kazvînî'ye göre Horasan'ın vergileri diğer İlhanlı eyaletlerinden ayrı olarak hesaplanmaktadır. Çoğunluğu Horasanlı olan vergi tahsildarlarının belirlediği sistemle her yıl toplanan vergiden yaklaşık 200.000 *dinar* ordunun ihtiyaçları için ayrılmış kalan miktar merkez hazineye gönderilmişti. Görüldüğü gibi burada sadece askere ayrılan kısım verilmiş toplam vergi miktarına dair herhangi bir rakam belirtmemiştir. Bu sistemin İlhanlı Devleti'nin yıkılışına kadar devam ettiğini söylemek mümkündür. Ebû Sa'îd döneminde vezir Hâce Gıyâsüddîn Muhammed Reşîd Horasan'daki vergi tahsildarlarının devleti dolandırdığını tespit ederek bu uygulamaya son vermek istemişti. Onun belirlediği yeni sistemde Horasan için gerekli olan parayı iyice hesap ettirip belirledikten sonra kalanının merkeze gönderilmesi kararlaştırılmış idi. Ancak Gıyâsüddîn Muhammed'in bu vergi reformunu gerçekleştirmeye ömrü yetmemiş ve Horasan için aynı sistem devam ettirilmişti.[751] Özellikle Ebû Sa'îd'in İlhanlı eyaletlerindeki vergilerin zamanında ve düzenli olarak toplanması konusunda hassas olduğu kendi döneminde vermiş olduğu *yarlığ*lar üzerinden de tespit edilebilmektedir.[752] Bahsi geçen bu *yarlığ*larda özellikle Horasan'daki vergiler açıkça belirtilmemiş olsa da Ebû Sa'îd'in vergi konusundaki hassasiyetini göstermesi açısından önemlidir. Dolayısıyla kendi döneminde

[749] Zeki Velidî Togan, "Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadî Vaziyeti", *THİTM,* I, 1931, s. 18-19.
[750] Kolbas, *The Mongols in Iran,* s. 225.
[751] Kazvînî, *Nuzhetu'l-kulûb,* s. 146-147.
[752] Ebû Sa'îd'in vergi konusundaki *yarlığ*larıyla ilgili bkz. Osman G. Özgüdenli, "İlhanlı Hükümdarı Ebû Sa'îd Han'a Ait Dört Yarlığ", *Belleten,* 69/254, 2005, s. 65-115.

Horasan için aynı hassasiyeti göstermesi veziri Hâce Gıyâsüddîn Muhammed Reşîd'in uygulamalarından anlaşılabilmektedir.

Horasan'daki vergilere dair eldeki bilgilerin yukarıda yazılanlardan ibaret olduğu ifade edilebilir. Örneğin kuvvetle muhtemel 1335 yılından sonra yazıldığı düşünülen *Risâle-i Felekiyye* adlı İlhanlı devlet muhasebesiyle ilgili eser vergilere ve devlet hazinesine dair bilgiler aktarmaktadır. Ancak burada da Horasan hesaplamaların dışında tutulmuştur.[753] Kaynaklar Horasan'daki vergi çeşitliliğine dair özellikle Horasan'ı bahis konusu etmemiş olsa da Nâsirüddin Tûsî'nin İlhanlı finansı üzerine yazmış olduğu küçük risalesinden hareketle Horasan'daki vergi çeşitliliğine dair birtakım çıkarımlarda bulunulabilir. Vergiyi önemli devlet gelirleri arasında gösteren Nâsirüddin Tûsî bunların ziraatçılardan, tacirlerden, hayvan besicilerinden ve tayyarattan (gündelik işlerden alınan vergiler) olarak dört farklı şekilde alındığını aktarmaktadır. Hükümdarın ziraatçılardan almış olduğu vergi kişinin zengin ya da fakir olmasının yanında ziraat yaptığı toprağında sulak ya da kurak olmasına göre değişmektedir. Bu açıdan şartların iyi olduğu yani adamın zengin toprağında sulak olması durumunda 1/10 *öşür* vergisi tahsil edilmişti. Ancak bunun tam tersi durumda yani adamın fakir toprağında kurak olması durumunda bu oran 1/20 olarak değişmektedir.[754] Bu vergi Gazan Han'ın vergi reformu sonrasında da yine arazinin verimliliğine göre miktarı belirlenerek tahsil edilmeye devam edilmişti.[755]

Öşür vergisinin yanı sıra bir toprak vergisi olan haracın da İlhanlılar döneminde alındığı bilinmektedir. Moğollar Müslüman olmadan önce Selçuklu dönemine kıyasla bu vergide büyük oranda artışlar gerçekleştirmişlerdir. İlhanlı devrindeki haraç oranları %70 civarına kadar çıkmaktadır. Özellikle İlhanlı döneminde keyfi uygulamalardan kaynaklanan nedenlerden dolayı yapılan göçler sonucunda köyler boşalmış ve toprağın büyük bir kısmı işlenememişti. Bu yüzden İlhan Abaka bunun önüne geçebilmek için köylünün üzerindeki vergi yükünü hafifletmişti. Aynı durum Gazan Han dönemi içinde geçerlidir.[756] Nâsirüddin Tûsî, adil ve

[753] Bahsi geçen eserle ilgili yapılan çalışmalar için bkz. İsmail Otar, *Risâle-i Felekiyye, Kitabü's-Siyakat Hakkında*, Formül Matbaası, İstanbul (t.); Cigdem Solas- İsmail Otar, "The Accounting System Practised in the Near East during the Period 1220-1350 Based on the Book Risale-i Felekiyye", *The Accounting Historians Journal*, 21/1, 1994, s. 117-135; İsmail Otar, "Risâle-i Felekiyye'nin Yeni Bir Nüshası Hakkında", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 7, 2002, s. 315-324; İsmail Otar-İsmail Küçük, "XIV. Yüzyılda Ortadoğu'da Yazılmış Muhasebe Kitabı Risale-i Felekkiyye'nin İlk Bölümleri", *Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 2, 2012, s. 198-220.
[754] Nasîru'd-dîn-i-Tûsî, *Risâle der resm u âyîn-i Îlhânî*, s. 21; Yaltkaya, "İlhanîler Devri İdarî Teşkilâtına Dair", s. 10; *Naṣīr al-Dīn Ṭūsī on Finance*, çev. M. Minovi and V. Minorsky, *SOAS*, 10/3, London 1940, s. 771-772.
[755] Özgüdenli, *Gâzân Han ve Reformları*, s. 291.
[756] Cengiz Kallek, "Haraç", *DİA*, C. 16, İstanbul 1997, s. 71-88.

insaflı hükümdarların toprağın mahsul durumuna göre haraç oranını 1/10 veya 1/20 şeklinde uyguladıklarını aktarmaktadır. Eğer toprak yıllık olarak ekilmez ve mahsul vermez ise haraç toplanmazdı.[757] Yine Gazan Han'ın reformlarından sonra bu verginin alınmasına devam edilmişti.[758]

İlhanlı döneminde tüccarlardan da *tamga* vergisi alınmıştı. Aslında bu verginin önceden alınmadığı sonrasında ise 1/240 *dinar* olarak belirlendiği ifade edilmektedir.[759] Gazan Han zamanında nakdî olarak tahsil edilen bu vergide değişikliğe gidilmişti. Ticarî faaliyetler sayesinde şehir hayatının gelişmesi için bazılarında yarıya indirilirken bazılarında tamamen kaldırılmıştı.[760] Ayrıca İlhanlı çarşılarındaki fırıncı, kasap, bakkal, sarraf ve kumaşçı gibi tüccarlardan İlhanlı sarayı görevlileri için hangi miktarlarda neler alındığı *Risāla Al-Ṣāḥibiyya*'nın ikinci faslında kayıt altına alınmıştı. Örneğin hassa için fırıncı 30 men[761] ekmek, kasap 10 men et, bakkal toplamda 320 men ağırlığında muhtelif gıda maddesi vermiştir.[762]

İlhanlılar hayvanlar üzerinden alınan *kobçur* vergisini ilk başta talep etmemiş olsa da daha sonra otlaklarda otlayan her türlü hayvandan 1/100 oranında *kobçur* vergisi almıştı. Bu vergiye *merâ'î* de denilmektedir. Zamanla oranında değişiklik yapılarak 1/50 düşürülen bu vergi devletin ihtiyaçları doğrultusunda her mahallede farklı şekilde uygulanmıştı.[763] Genelde köylüden alınan bu vergi yılda iki defa tahsil edilmişti.[764]

İlhanlı Devleti'nde tarla ve bahçelerden *kalan* adında bir verginin[765] 500 *dinar*dan fazla mal varlığı olan zenginlerin 1 *dinar*ını fakirler için verdikleri *cizye* vergisinin[766] ve yollardan

[757] Nasîru'd-dîn-i-Tûsî, *Risâle der resm u âyîn-i Îlhânî*, s. 21; *Naṣīr al-Dīn Ṭūsī on Finance*, s. 772. Yaltkaya, bu durumda yarım haraç alındığını aktarmaktadır. Bkz. Yaltkaya "İlhanîler Devri İdarî Teşkilâtına Dair", s. 11;
[758] Özgüdenli, *Gâzân Han ve Reformları*, s. 291.
[759] Nasîru'd-dîn-i-Tûsî, *Risâle der resm u âyîn-i Îlhânî*, s. 22; Yaltkaya, "İlhanîler Devri İdarî Teşkilâtına Dair", s. 12; *Naṣīr al-Dīn Ṭūsī on Finance*, s. 773.
[760] Özgüdenli, *Gâzân Han ve Reformları*, s. 291.
[761] Men İran'da kullanılan bir ağırlık ölçüsü XIV. yüzyılda yaklaşık 5/6 kilograma denk gelmektedir. Gazan Han da 1300'lü yıllarda İlhanlılardaki uzunluk ve ağırlık ölçü sistemlerini ıslah ederken men ağırlığını dikkate almıştı. İran'da kullanılan bu ağırlık ölçüsüyle ilgili ayrıntılar için bkz. Hinz, *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, s. 21-26. Ayrıca bkz. Cengiz Kallek, "Men", *DİA*, C. 29, Ankara 2004, s. 105-107.
[762] Bahsi geçen esere ve belirtilen oranlara dair ayrıntılar için bkz. Osman G. Özgüdenli "İlhanlı Devrine Ait Anonim Bir Münşe'ât Mecmû'ası: Risāla al-Sāhibiyya", *Belleten*, 63/238, 1999, s. 725-743.
[763] Nasîru'd-dîn-i-Tûsî, *Risâle der resm u âyîn-i Îlhânî*, s. 22; Yaltkaya, "İlhanîler Devri İdarî Teşkilâtına Dair", s. 12; *Naṣīr al-Dīn Ṭūsī on Finance*, s. 773-774.
[764] Barthold, "İlhanlılar Devrinde Malî Vaziyet", s. 152.
[765] Togan, "Moğollar Döneminde Anadolu'nun İktisadî Vaziyeti", s. 9; Emîn, *Istılâhât-i Dîvân-i Dovrân-i Mogûl*, s. 188.
[766] Kadyânî, *Târîh Ferheng-i ve Temeddon-i Îrân der Devre-i Mogûl*, s. 97.

ve limanlardan geçiş ücreti olarak *bac* vergisinin uygulamalarına dair bilgiler mevcuttur.[767] Ayrıca Gazan Han döneminde *teklifât-i dîvânî* adında olağanüstü durumlar için alınan bir vergi toplanmıştı.[768] Bütün bu bahsi geçen vergilerin dışında İlhanlılar zamanında farklı isimler altında pek çok vergi tahsil edilmişti.[769]

İlhanlı Devleti Horasan'da iktisadî faaliyetlere önem verdiği görülmektedir. Bunun için öncelikle bölgede suyun kullanımına önem İlhanlılar, su kanallarını onarmış ve bu sayede bölgede tarımdaki ve içme suyundaki ihtiyacı gidermiştir. Su probleminin çözülmesi, Horasan'da tarımsal üretimdeki çeşitliği artırmıştı. Bölge halkı, geçimlerini sağlamak için çok çeşitli meyvenin yanı sıra temel geçim kaynağı olan buğdayın üretimine önem vermişti. Zengin tarımsal üretim, iktisadî faaliyetlerin önemli bir ayağı olan ticareti de bölgede geliştirmişti. Özellikle dört farklı kara yolu ticaret güzergahı sayesinde Horasan, dışarıya açılan aktif bir ticaret ağına sahip olmuştur. Bu sayede insanlar bölgede yetiştirdikleri ürünleri, kara ticaret yolları aracılığıyla Suriye, Endülüs ve Batı Avrupa pazarlarına ulaştırma imkânı yakalamış ve bu sayede geçimleri temin etmişlerdir.

İktisadî faaliyetler için önemli olan paranın da Horasan'da altın, bakır ve gümüş sikkeler şeklinde varlığı görülmektedir. Ancak bu dönemdeki sikkelerin ağırlığında ve çapında yeni vezinlerin belirlendiğinin ifade edilmesi gerekmektedir. Bu da İlhanlı döneminde Horasan'daki ekonomik koşulların değişkenliğini göstermektedir. Her ne kadar Horasan'a bağlı olan yerleşim yerlerindeki darphanelerde sikke basıldığını tespit edebilsek de bu darphanelerin nasıl yapılar olduğuna dair bir şeyler söylenilmesi oldukça güçtür. Genelde bölgede görev alan İlhanlı şehzâdesi adına basılan sikkelerin varlığı 1262'den beri tespit edilebilmektedir. İlhanlı döneminde Horasan'da yoğun sikke darp edilmesine rağmen çav adı verilen kâğıt para bölgede *çavhane* kurulamaması nedeniyle basılamamıştır. İlhanlı döneminde Horasan'daki iktisadî faaliyetlerle ilgili en az malumat vergilere dairdir. Bu dönemde Horasan'daki vergi kalemlerinin ayrıntılı olarak tespiti eldeki verilerle mümkün görünmemektedir. Sadece yıllık toplanan vergiden askerî ihtiyaçlar için ayrılan miktar verilmiştir.

---

[767] Nasîru'd-dîn-i-Tûsî, *Risâle der resm u âyîn-i Îlhânî*, s. 23; Yaltkaya, "İlhanîler Devri İdarî Teşkilâtına Dair", s. 13; *Naṣīr al-Dīn Ṭūsī on Finance*, s. 775-776.

[768] Özgüdenli, *Gâzân Han ve Reformları*, s. 292.

[769] Bu konudaki ayrıntılar için bkz. *Togan, Umumî Türk Tarihine Giriş*, s. 302-304; Barthold, "İlhanlılar Devrinde Malî Vaziyet", s. 135-159; Togan, "Moğollar Döneminde Anadolu'nun İktisadî Vaziyeti", s. 1-42; Paul Wittek, "Ankara'da Bir İlhanî Kitabesi", *THİTM*, I, 1931, s. 161-164; Walter Hinz, "Ortaçağ Yakın Şarkına Aid Vergi Kitabeleri", ter. Fikret Işıltan, *Belleten*, XIII/52, 1994, s. 771-793.

III. BÖLÜM

İLHANLILAR DÖNEMİNDE HORASAN'DA KÜLTÜREL HAYAT VE İMAR FAALİYETLERİ

3. 1. EDEBİYAT VE TARİH YAZIMI

3. 1. 1. İlhanlılar Döneminde Horasan'da Fars Edebiyatı

Orta Çağ İslâm dünyasındaki dillerin çokluğuna rağmen kaynakların büyük bir kısmı Arapça ve Farsça olarak kaleme alınmıştı. Konumuz açısından Farsça, Orta Çağ İslâm dilleri arasında Arapçadan sonra en önemli ikinci dil olma konumundadır. Farsça özellikle XI. yüzyıldan itibaren sadece İran coğrafyası için değil, aynı zamanda Anadolu, Mâverâünnehir ve Kuzey Hindistan'da edebî bir dil hâline gelmişti. Bu da Farsçanın İran coğrafyası araştırmaları için önemli bir dil olmasını sağlamıştı.[770]

Moğol istilâsından önce Horasan'ın Merv, Herât, Nîşâbûr ve Tûs gibi kültür merkezlerindeki edip ve âlim, dönemin hâkim gücünün etrafında faaliyetlerini yürütmüşlerdir. Ancak Moğol istilâsı hem bahsi geçen kültür merkezlerini ortadan kaldırmış hem de Sâmânîlerden beri yükselen Fars edebiyatını kesintiye uğratmıştı. Bu durum aynı zamanda Fars edebiyatında Moğol öncesiyle sonrası arasındaki bağı kopardığı gibi[771], Horasan'ın Fars edebiyatı için merkez olma pozisyonunu, Şîrâz ve çevresine kaymasına sebep olmuştu.[772] Moğol hanları mahallî edebiyata önem vermedikleri için[773] Horasan bölgesi, şiirin ve edebiyatın merkezi olma özelliğini de bir anlama yitirmişti. Çünkü bölgede edebiyat için gerekli olan huzur ve güven ortamı kaybolmuştu.[774]

Her ne kadar Moğol istilâsı, Horasan'da edebiyata büyük darbe indirmiş olsa da bu istilâ bazı olumlu gelişmelere de sebep olmuştu. Horasan'daki sanat ehli, bölgenin kendileri için hem edebî anlamda hem de can güvenliği açısından artık uygun olmadığını düşünerek Horasan coğrafyasını terk etmek zorunda kalmışlardı.[775] Çünkü kazanan taraf yani Moğollar, edebiyatın

---

[770] R. Stephen Humphreys, *İslâm Tarih Metodolojisi Bir Sosyal Tarih Uygulaması*, çev. Murtaza Bedir, Fuat Aydın, Litera Yay., İstanbul 2016, s. 35, 59.
[771] Safâ, *Târîh-i Edebiyyât der İrân*, III/I, s. 303-304.
[772] Dayı, "Moğol İstilası ve İran'da Edebî Göç", s. 18.
[773] Barthold, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, s. 80.
[774] Nefîsî, *Târîh-i Nazm ve Nesr der Îrân,* I, s. 74.
[775] Nefîsî, *Târîh-i Nazm ve Nesr der Îrân,* I, s. 134; Şafak, *Târîh-i Edebiyyât-i Îrân,* s. 410; Jan Rypka, *History of Iranian Literature*, ed. Karl Jahn, D. Reidel Publishing Company, Holland 1968, s. 248. Moğol istilâsıyla birlikte ortaya çıkan nüfus hareketliliğinin incelendiği çalışma için bkz. Thomas T. Allsen, "Population Movements in Mongol Eurasia", *Nomads as Agents Cultural Change The Mongols and Their Eurasian Predecessors*, ed. Reuven Amitai-Michal Biran, Honolulu 2015, s. 119-151.

müşterisi konumunda değillerdi. Doğrusu bunu anlayacak incelikte olmadıkları da söylenebilir.[776] Bu yüzden Horasan'daki şair ve edipler himaye göreceği yerlere göç etmeyi tercih etmişlerdi.[777] Horasan'dan göç eden şairler batı ve güney istikametinde iki yön tercih edeceklerdi. Batıda bu güzergâh Anadolu Selçuklu Devleti ve Fars Atabeyliğine; güneyde ise Hindistan'a çıkmaktadır. İlk başta bu kaçış Fars edebiyatı için bir yok oluş gibi görünse de yeni yurt edilen coğrafyalarda Fars edebiyatı hem güçlenmiş hem de farklı bir üslup kazanmıştı. Dolayısıyla bu göç, Fars edebiyatı için bir zenginlik oluşturmuştur.[778] Ayrıca sanat ehlinin göçü, İran'da şiir ve edebiyatın, zamanla saray çevresinden uzaklaşarak sûfî tekkelerine ve geniş halk kitlelerine geçmesine neden olmuştu.[779]

Moğol istilâsından sonra İran coğrafyasında Fars edebiyatı, bölgede kurulan İlhanlı hâkimiyeti altında şekil almıştı. Safâ, İlhanlı Devleti'nin İran'da ortaya çıkışını uzun süreli bir işgal hareketinin sonucu olarak görmektedir.[780] Dolayısıyla Fars edebiyatının, uzun süreli bir istilâ hareketinin sonucu olan İlhanlı Devleti himayesinde nasıl şekil alacağı doğrusu merak konusuydu. Moğol istilâsı sonrasında bölgeden yapılan göçler sonucu edebiyat bölgede eski önemini kaybetmişti. İlhanlı Devleti'nin bölgedeki tutumu Fars edebiyatının da geleceğini şekillendirecektir.

İlhanlılar döneminde yaşanan birkaç yeni gelişme Fars edebiyatını İlhanlılar zamanında daha etkin bir konuma getirmişti. İlhanlılar İran'da yaşamaya başlayınca yabancı oldukları İran kültürünü yakından tanıma fırsatı yakalamışlardı. Bu sayede Moğolların geleneksel göçebe kültürünün, yerleşik kültüre bakışını da bir anlamda değiştirmiştir. Yani İlhanlılar benliklerini değiştirip kendi hırs ve isteklerini yenmişlerdir. Bir başka husus ise İlhanlı bürokrasisinin İslâmiyet ile tanışmasıdır. İslâmiyet'in benimsenmesiyle birlikte özellikle Gazan, Ölceytü ve Ebû Sa'îd döneminde önceki dönemlere göre bölgedeki âlimler üzerindeki baskı azalmış ve

[776] Barthold, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, s. 80; Abbas İkbâl Âştiyânî, *Târîh-i Mogûl ez-hamle-i Çingîz tâ teşkîl-i devlet-i Tîmûr*, Müessese-i İntişârât-i Emîr Kebîr, Tahran 1388 hş., s. 496.
[777] Moğol İstlâsının ortaya çıkardığı kargaşa ortamı Horasan'dan göçlere sebep olmuştu. Bu durum yaklaşık on yıl boyunca zorunlu bir göçü ortaya çıkarmıştı. Bu durum sadece Moğol döneminde değil, sonrasında bölgede kurulan İlhanlı Devleti döneminde de devam etmişti. Fakat Horasan'da bu dönemde yapılan göçler zorunlu olmaktan ziyade daha çok farklı amaçlar ve nedenlerle yapılmıştı. Bu dönemde hem Horasan'dan hem de sonrasında Horasan'a yapılan göçlerin ayrıntıları için bkz. Cevâd-Yâr Muhammedî, "Te'sîr-i Hamâlet ve Hükûmet-i Mogûlân der Cem'iyet-i Horâsân", s. 8-15.
[778] Özkan Dayı, "Moğol İstilası ve İran'da Edebî Göç", *Göç ve Kültür Sempozyum Bildiri Kitabı*, II, ed. Nazan Kahraman, Çiğdem Dürüst, Timur Yılmaz, KIBATEK Yay., Ankara 2016, s. 17.
[779] Hasan Çiftçi, *Klâsik Fars Edebiyatında Hiciv ve Sosyal Eleştiri*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 2002, s. 250.
[780] Safâ, *Târîh-i Edebiyyât der İrân*, III/I, s. 301.

edebiyat canlılık kazanmıştı.[781]

Sa'îd Nefîsî, İran'da Fars edebiyatının XIII. yüzyılın ortalarında İlhan Abaka ile yükselişe geçmeye başladığını öne sürmektedir. Bunun gerekçesini de İlhan Abaka'nın bölgede sağlam bir devlete ihtiyaç duymasına dayandırmaktadır.[782] İlhan Abaka döneminde başlayan bu gelişme, Fars edebiyatının yeni alanlarda da kullanımını beraberinde getirmişti. Özellikle İlhan Abaka döneminde ve sonrasında Farsça edebiyatı bir süsleme aracı olarak saray yapılarında kullanılmaya başlaması, İlhanlılar döneminde Fars edebiyatının gelişmesine olumlu katkı yapmıştı.[783] Ayrıca dönemin İlhanlı hükümdarlarının adına Farsça fermanlar kaleme alınması Farsçayı bu dönemde önemli bir dil hâline getirmişti.[784]

İlhan Abaka'nın vezirleri Nasîrüddîn Tûsî ve Şemsüddîn Cüveynî'nin faaliyetleri de Fars edebiyatının gelişmesine olumlu etki yapmıştı.[785] Özellikle Cüveynî ailesi edebiyata olan tutkuları sayesinde hem şairlerin hem de bilginlerin hamisi olarak İlhanlılar döneminde Fars edebiyatının gelişmesine katı sağlamıştı.[786] Belki de bu himaye sayesinde Horasanlı şairlerden olan Pûr Bahâ (ö. 1331/1332), Bedreddîn Câcermî (ö. 1287/1288), Ferîd-i Ehvel (ö. 1264/1265) ve İmâmî-yi Herevî (ö. 1287/1288) şiirlerinde Şemsüddîn Cüveynî'yi övmüşlerdir.[787] Bunların bazıları gördükleri himaye sayesinde İlhanlı bürokratlarından *Meliku'ş-şu'arâ'*[788] unvanını almışlardır. Örneğin İmâmî-yi Herevî İlhanlılara bağlı olarak Herât'ta hüküm süren Kert hanedanlığından, Bedreddîn Câcermî ve Pûr Bahâ ise Vezir Şemsüddîn Muhammed Cüveynî'nin sarayında *Meliku'ş-şu'arâ'* olarak görev yapmıştı. Bir diğer Horasanlı şair olan

[781] Âştiyânî, *Târîh-i Mogûl ez-hamle-i Çingîz tâ teşkîl-i devlet-i Tîmûr,* s. 497.
[782] Nefîsî, *Târîh-i Nazm ve Nesr der Îrân,* I, s. 134-135.
[783] Farsçanın yazılı süsleme sanatı olarak kullanımı ve buna dair örneklerin incelendiği çalışma için bkz. Berbard O'Kane, "Persian Poetry on Ilkhanid Art and Architecture", *Beyond the Legacy of Genghis Khan,* ed. Linda Komaroff, Brill, Leiden-Boston 2006, s. 346-354.
[784] İlhanlılar döneminde kaleme alınan Farsça fermanların ele alındığı çalışmalar için bkz. Abol'ala Soudavar, "İlk Farsça İlhanlı Fermânı", çev. Osman G. Özgüdenli, *Turco-Iranica: Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları,* Kaknüs Yay., İstanbul 2006, s. 339-347; Osman Fikri Sertkaya, "İlhanlı kültürünün Anadolu'daki Moğolca ve Türkçe yâdigârları", *Cengiz Han ve Mirasçıları Büyük Moğol İmparatorluğu*, İstanbul 2006, s. 434-441.
[785] Nefîsî, *Târîh-i Nazm ve Nesr der Îrân,* I, s. 135; Şafak, *Târîh-i Edebiyyât-i Îrân,* s. 411.
[786] Browne, *A Literary History of Persia the Tartar Dominion,* s. 21.
[787] Özkan Dayı, "Moğol Dönemi Şairlerinin Gözünden Bir İlhanlı Veziri: Şemseddîn Muhammed Cüveynî", *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi,* 5/2, 2020, s. 49.
[788] Meliku'ş-şu'arâ' unvanı bazen dönemin hükümdarları bazen de onların vezirleri tarafından, saraylarında kalan şairlere verdikleri unvandır. Bu unvan çoğu zaman devlet teşkilatında önemli bir makam olmuştu. Bu unvanı alan şairler bağlı oldukları hükümdara nedimlik, danışmanlık ve kâtiplik yapmıştı. Ancak bu gelenek, Moğol istilâsının ortaya çıkardığı kargaşa döneminde önemini yitirmiştir. Bkz. Hicabi Kırlangıç, "Şair: Fars Edebiyatı", *DİA,* C. 38, İstanbul 2010, s. 302.

Kani-i Tusi'de *Meliku'ş-şu'arâ'* unvanı alsa da o bu unvanı İlhanlılardan değil, Anadolu Selçuklu hükümdarlarından almıştı.[789]

Nasîrüddîn Tûsî'nin öncülüğünde Merâgâ'da kurulan rasathanenin kurucuları arasında edip ve şairlerin de olması son derece önemlidir. Bu sayede astroloji terimleri şiire girmişti. Yine benzer bir durum Reşîdüddîn Fazlullâh'ın Tebrîz'de kurdurduğu Rab'i Reşidî adlı medrese ve büyük bir kütüphane kurdurması da bu dönemdeki saray şairliğinin önemini artırmıştı.[790] Dolayısıyla İlhanlı hükümdarlarının şair ve edipleri himaye etmeye başlaması, Fars edebiyatının İlhanlı dönemindeki değerini artırmış ve bu durum Timurlular zamanında da devam etmiştir.[791] Özellikle Herât, Ebû Sa'îd ve Hüseyin Baykara döneminde sanatın merkezi olarak ön plan çıkmıştı. Bu dönemde edebiyat ve düşüncede ön plana çıkan Abdurrahman Câmî ve Ali Şîr Nevâyî Osmanlı edebiyatı için de birer örnek kabul edilmişlerdir.[792] Bu bağlamda Arberry de Moğol istilâsının yaşandığı, hilafetin yıkıldığı ve Bağdâd'ın yağmalandığı asrın, aynı zamanda yoğun sanatsal faaliyetlerin yaşandığı bir dönem olduğuna işaret etmektedir.[793]

3. 1. 1. 1. İlhanlı Dönemi Horasan Şairleri

3. 1. 1. 1. 1. Meliku'ş-şu'arâ' Bedreddîn b. 'Ömer-i Câcermî

Nîşâbûr'a bağlı Câcerm'de dünyaya gelmişti. XIII. yüzyıl şairlerinden olan Câcermî'nin doğum tarihi belli değildir. İlk eğitimini Horasan'da aldığı için gençlik yıllarını burada geçirdiği söylenebilir. Daha sonra Bahâüddîn Muhammed Cüveynî'nin hizmetine girmek için İsfehân'a gitmiştir. Burada Bahâüddîn'i öven şiirleri sayesinde *Meliku'ş-şu'arâ'* unvanını almış ve şiirlerinde Bedr mahlasını kullanmıştı. İsfehân'da Mecd-i Hemger ile tanışıp onun ilminden istifade etmiştir. Bahâüddîn Muhammed Cüveynî'nin yanı sıra Şemsüddîn Cüveynî'yi de öven şiirler kaleme almıştı. Cüveynî hanedanın sonuna kadar bu ailenin hizmetinde olan Câcermî

[789] Çetin Kaska, "Fars Edebiyatında Melikü'ş-şuarâ Unvanını Alan Şairler", *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 12/2, 2019, s. 430-431.
[790] Özkan Dayı, "XIII-XIV. Yüzyıl Fars Şairlerinin Moğol Tarihi Araştırmalarındaki Önemi", *Tarih ve Toplum Araştırmaları*, ed. Kazım Kartal, Soncağ Yay., Ankara 2020, s. 131.
[791] Özellikle XIV. yüzyılın ikinci yarısından sonra Timurlular Herât'ı, İran'ın edebiyat ve ilim merkezi yapmış, sair ve sanatkârların toplanma yeri hâline getirmişti. Bkz. Şafak, *Târîh-i Edebiyyât-i Îrân,* s. 412.
[792] Halil İnalcık, *Şâir ve Patron Patrimonyal Devlet ve Sanat Üzerinde sosyolojik bir İnceleme*, Doğu Batı Yay., Ankara 2019, s. 9.
[793] A. J. Arberry, *Classical Perisan Literature,* Ruskin House, London 1958, s. 242.

yaklaşık 4 bin beyitten oluşan *Mûnisu'l-ahrâr*[794] isimli bir divana sahiptir. Câcermî, İlhan Argun döneminde İsfehân'da vefat etti.[795]

3. 1. 1. 1. 2. Emîr (Mîr) Rüknüddîn Hüseyn b. Alim b. Muhammed el-Gūrî el-Herevî (ö. 1328-1329'den sonra)

Emîr Hüseynî veya Hüseynî Sâdât olarak da bilinen bu şair XIII. ve XIV. yüzyılda yaşamıştı. Gûr'a bağlı Guziv köyünde kesin olmamakla birlikte 1243/1244 yılında dünyaya geldi. Doğum tarihinden hareketle şairin Töregene'nin nâibeliği dünyaya geldiği söylenebilir. Bir süre babasıyla beraber Hindistan'a gitse de ömrünü Herât'ta geçirmiştir. Bu yüzden Herevî adıyla da bilinmektedir. Ömrünü dinî ve edebî ilimlerle geçiren Emîr Hüseynî, Ebû Sa'id döneminde Herât'ta vefat etti.[796]

3. 1. 1. 1. 3. Meliku'ş-şu'arâ' Hâce Ferîdüddîn-i İsferayînî

Ehvel adıyla bilinen şair Nîşâbûr'a bağlı İsferâyn'de dünyaya gelmişti. XIII. yüzyıl şairlerinden olan Ehvel, ilk eğitimini Horasan'da almıştı. Gençlik döneminde Hindistan'a giderek burada Gûr sultanlarından Nasîrüddîn Kabâce'nin hizmetine girmişti. Daha sonra Şîrâz'da Fars Atabeglerinin hizmetinde bulundu. İlhan Hülegü döneminde yaşamış olan şair, şiirlerinde İlhanlı veziri Cüveynî'yi methetmişti.[797]

3. 1. 1. 1. 4. Tâceddîn Hasan-ı Mütekellim (ö. 1340/1341)

Tâceddîn Hasan-ı Mütekellim XIV. yüzyıl şairlerindendir. Nîşâbûrlu olan şair, Herât'ta Kert meliklerini şiirlerinde öven şairlerdendir. Herât'ta edebiyat ve şairlik eğitimini Mevlânâ

---

[794] Farsça şiir söyleyen yaklaşık 200 şairin, türlerine göre şiirlerine yer verildiği bu eser, Câcermî'nin ölümünden sonra oğlu tarafından kaleme alınmıştı. İki cilt hâlinde Tahran'da basılan bu eser için bkz. Muhammed b. Bedr-i Câcermî, *Mûnisu'l-ahrâr fi dakâ'iki'l-eş'âr,* I-II, neş. Mîr Sâlih Tabîbî, Çâphâne-i Firdevsî, Tahran 1337-1350 hş.

[795] Rızâ Kulî Hân Hidâyet*, Mecma'u'l-Fusahâ*, I, Tahran 1336 hş., s. 598-600; Fahrüddîn Alî-yi Safî-yi Sebzevarî, *Letâyifu't-tavâyif*, Tahran 1336 hş., s. 247-249; Lutf Alî Beg Azer-i Bigdilî, *Âteşkede-yi Âzer*, I, Tahran 1337 hş., s. 74; Devletşâh, *Tezkiretu'ş-şu'arâ*, s. 219-220; Browne, *A Literary History of Persia the Tartar Dominion,* s. 110; Nefîsî, *Târîh-i Nazm ve Nesr der Îrân,* I, s. 162; Safâ, *Târîh-i Edebiyyât der Îrân*, III/I, s. 558-567; Riccardo Zipoli, *Irreverent Persia Invective, Satirical and Burlesque Poetry from the Origins to the Timurid Period (10th to 15th Centuries)*, Leiden University Press, Leiden 2015, s. 169.

[796] Hândmîr, *Habîbu's-Siyer*, III, s. 379; Hidâyet, *Mecmau'l-Fusahâ*, II, s. 47; Devletşâh, *Tezkiretu'ş-şu'arâ*, s. 221-225; Nefîsî, *Târîh-i Nazm ve Nesr der Îrân,* I, s. 169; Safâ, *Târîh-i Edebiyyât der Îrân*, III/II, s. 751-763; K. A. Nizami, "Ḥusaynī Sādāt Amīr", *El*[2], III, Leiden 1986, s. 635; Khaliq Ahmad Nizami, "Hüseynî Sâdât el-Gūrî", *DİA*, C. 19, İstanbul 1999, s. 24; Dayı, "XIII-XIV. Yüzyıl Fars Şairlerinin Moğol Tarihi Araştırmalarındaki Önemi", s. 166-167.

[797] Hidâyet, *Mecmau'l-Fusahâ*, I, s. 1396-1408; Devletşâh, *Tezkiretu'ş-şu'arâ*, s. 170-171; Nefîsî, *Târîh-i Nazm ve Nesr der Îrân,* I, s. 166; Safâ, *Târîh-i Edebiyyât der Îrân*, III/I, s. 408-415; Razî, *Tezkire-i Heft İklîm*, II, s. 935-937; Dayı, "XIII-XIV. Yüzyıl Fars Şairlerinin Moğol Tarihi Araştırmalarındaki Önemi", s. 160; Dayı, "Moğol Dönemi Şairlerinin Gözünden Bir İlhanlı Veziri", s. 62-63.

Muzaffer-i Herevî'den almıştı. Ayrıca tasavvuf ve dinî ilimler konusunda da eğitim alan Hasan, Gıyâsüddîn Kert adına Sanâyi'-i Bedî' adlı risaleyi yazmıştı. Melik Gıyâsüddîn'in övgü şairi olan Hasan, Şeyh Zeynüddîn-i Tâybâdî'den ders almıştı. Şiirlerden oluşan divanında yaklaşık 4 bin beyit bulunmaktadır.[798]

3. 1. 1. 1. 5. Emîr Fahrüddîn Mahmûd b. Emîr Yemînüddîn-i Tuğrâî' Müstevfî-yi Beyhâkî-yi Feryûmedî (ö. 30 Ocak 1368)

Nîşâbûr'a bağlı Beyhak'ın Feryûmed köyünde 1286-1288 yılları arasında doğduğu düşünülmektedir. Doğumu İlhan Argun'un hükümdarlık dönemine denk gelen şair, İbn-i Yemîn mahlası ile meşhur olmuştu. Türk kökenli bir edip ve şair babanın oğludur. Babası İlhanlı hükümdarı Ölceytü zamanında Feryûmed'e yerleşmiştir. Küçük yaştan itibaren edebiyata ve şiire meraklı olan İbn-i Yemîn, gençlik yıllarında dönemin devlet adamlarıyla yakın ilişki kurmuştu. İlerleyen dönemde Tebriz'de Reşîdüddîn Fazlullâh'ın oğlu Gıyâsüddîn Muhammed'in sarayına girmiş ve ona methiyeler yazmıştı. Gıyâsüddîn Muhammed'in ilgisine mazhar olamayınca Horasan'a dönerek doğduğu köye Feryûmed'e yerleşmişti. 1342/1343 yılında Serbedariler ve Kertler arasındaki savaşta esir düşen İbn-i Yemîn, Herât'ta birkaç yıl hapis yatmıştı. Hapiste olduğu dönemde Melik Hüseyin Kert'e yazdığı methiyeler ile serbest kalmıştı.[799]

3. 1. 1. 1. 6. Meliku'ş-şu'arâ' Rızayüddîn Ebû Abdullâh b. Ebî Bekr b. Osmân Herevî

Aslen Herâtlı olan şair, şiirlerinde Ehl-i Beyt'i övdüğü için İmâmî mahlasını almıştı. İlhanlıların ilk dönem şairlerinden olan İmâmî, Herât'ta yaşadığı dönemde şiirlerinde Kert hanedanını methetmişti. Bir süre sonra Herât'tan ayrılan şair Kirmân ve Yezd'e seyahat etmiş ve Kirmân'da Karahıtay sultanlarını, Yezd'de Şemsüddîn Muhammed Tâzîgûy'u öven şiirler yazmıştı. Ömrünün son zamanlarını İsfehân'da geçiren İmâmî, daha çok kaside ve gazel şairi

---

[798] Devletşâh, *Tezkiretu'ş-şuʿarâ,* s. 268-270; Nefîsî, *Târîh-i Nazm ve Nesr der Îrân,* I, s. 209; Safâ, *Târîh-i Edebiyyât der İrân*, III/II, s. 844-851; Razî, *Tezkire-i Heft İklîm*, II, s. 1205; De Blois François, *Persian Literature A Bio-Bibliographical Survey*, V, RoutledgeCurzon, London-New York 2004, s. 285.

[799] Edward Baron, *Ez Saʻdî tâ Câmî 'Asr-ı İstilâ-yi Mogûl ve Tâtâr*, çev. Ali Asger Hikmet, İntişârât-ı İbn-i Sînâ, Tahran 1301 hş., s. 295-300; Hidâyet, *Mecmau'l-Fusahâ*, II, s. 6-16; Devletşâh, *Tezkiretu'ş-şuʿarâ,* s. 272-275; Şiblî-yî Numânî, *Şi'ru'l-'Acem,* II, s. 247-250; Zehrâ Hânlerî, *Ferheng-i Edebiyyât-i Fârsî*, Tahran 1347 hş., s. 17-18; Şafak, *Târîh-i Edebiyyât-i Îrân,* s. 488-496; Safâ, *Târîh-i Edebiyyât der İrân,* III/II, s. 951-963; Razî, *Tezkire-i Heft İklîm*, II, s. 811-812; Arberry, *Classical Perisan Literature*, s. 308-316; J. Rypka "İbn-i Yamīn", *EI*[2], III, Leiden 1986, s. 968-969; Ahmed Ateş, "İbn Yemîn", *İA*, C. 5/2, İstanbul 1966, s. 835-836; A. Naci Tokmak, "İbn Yemîn-i Tuğrâî", *DİA*, C. 20, İstanbul 1999, s. 448-449; Çiftçi, *Klasik Fars Edebiyatında Hiciv ve Sosyal Eleştiri*, s. 282; Zipoli, *Irreverent Persia***,** s. 169-170.

olarak tanınmaktadır. Aynı zamanda kendisi Şeyh Sa'di'nin çağdaşıdır. İlhanlı veziri Şemseddîn Cüveynî'yi öven şiirleri de bulunmaktadır.[800].

3. 1. 1. 1. 7. Mevlânâ Lütfullâh-ı Nîşâbûrî (ö. 1405/1406)

Zengin ve eğitimli bir aileye mensup olan Nîşâbûrî, XIV. yüzyılın ilk yarısının ortalarında Nîşâbûr'da dünyaya geldi. İlhanlıların son dönemine denk gelen yaşantısı Timurlular döneminde son bulmuştur. Lakabı Mevlânâ olan şair, şiirlerinde Lütf mahlasını kullanmıştı. İsmi Horasan'da önemli kaside şairleri arasında zikredilen şair, ilk eğitimini Nîşâbûr'da aldıktan sonra vezir Hâce Alâüddîn Muhammed Feryûmed'in hizmetine girmişti. Bu vezirin sarayında şair İbn Yemîn-i Feryûmed ile görüşmüş Sebzevâr, Nîşâbûr ve Beyhak'ta muasırı olan emir ve vezirlere şiirler yazmıştı.[801]

3. 1. 1. 1. 8. Mevlânâ Mu'înüddîn-i Cuveynî (ö. 1379/1380)

Nîşâbûr'a bağlı Cüveyn kasabasında dünyaya gelen şair hicri XIV. yüzyılda yaşamıştı. Şiirlerinde Muîn veya Muînî mahlasını kullanmıştı. İlk eğitimini doğduğu kasabada alan şair, gençlik dönemini Horasan'da geçirmişti. İlhanlı Devleti'nin son hükümdarı Ebu Sa'id döneminde Irak ve Azerbaycan'a gitmiş ve Azerbaycan'da İlhanlı veziri Hâce Gıyâsüddîn Muhammed'e hizmet etmişti. Bağdâd, Mekke ve Medine seyahatinden sonra Horasan'a geri dönmüştür. En önemli eseri *Nigâristân'*dır.[802] Ayrıca şairin gazel, kaside ve kıtalardan oluşan 1.000 beyitlik *Hulâsatü'l-eş'âr* adlı eseri günümüze ulaşmıştı.[803]

3. 1. 1. 1. 9. Mevlânâ Şehâbeddîn Muzaffer b. Ebîzer Hazrevânî Hâfî (ö. 1379/1380)

Muzaffer Hafî ismiyle meşhur olan şair, Hâf'a bağlı Hazrevân köyündendir. XIV. yüzyılda yaşamış olan şair, Herât'ta Kert hanedanlığının hizmetinde çalışmış ve şiirlerinden

---

[800] Hândmîr, *Habîbu's-siyer*, III, s. 387; Kazvînî/Nevâ'î, s. 716-718; Baron, *Ez Sa'dî tâ Câmî,* s. 161-165; Sebzevarî, *Letâyifu't-tavâyif*, s. 268-270; Hidâyet, *Mecmau'l-Fusahâ*, I, s. 359-369; Devletşâh, *Tezkiretu'ş-şu'arâ*, s. 166-170; Browne, *A Literary History of Persia the Tartar Dominion,* s. 115-119; Hânlerî, *Ferheng-i Edebiyyât-i Fârsî*, s. 67-68; Nefîsî, *Târîh-i Nazm ve Nesr der Îrân,* I, s. 161-162; Safâ, *Târîh-i Edebiyyât der Îrân*, III/I, s. 546-557; Şîr Alî Hân-i Ludî*, Mir'âtu'l-hiyâl*, Tahran 1377 hş., s. 33; 'Abdulhuseyn Nevâyî, *Ricâl-i Kitâb-i Habîbu's-siyer*, Encumen-i Âsâr ve Mefâhir-i Ferhengî, Tahran 1379 hş., s. 87-88.

[801] Devletşâh, *Tezkiretu'ş-şu'arâ*, s. 317-321; Hânlerî, *Ferheng-i Edebiyyât-i Fârsî*, s. 431; Nefîsî, *Târîh-i Nazm ve Nesr der Îrân,* I, s. 210; Safâ, *Târîh-i Edebiyyât der Îrân*, IV, s. 201-218; Ludî*, Mir'âtu'l-hiyâl*, s. 36-47; Ferîdûn Gerâylî, *Nîşâbûr Şehr-i Fîrûze*, İntişârât-i Hâverân, 1374 hş., s. 466-471.

[802] Eserin bölümleri için bkz. Charles Rieu, *Catalogue of the Persian Manuscrits in the British Museum*, II, London 1881, s. 755.

[803] Sebzevarî, *Letâyifu't-tavâyif*, s. 274-276; Devletşâh, *Tezkiretu'ş-şu'arâ*, s. 340-346; Nefîsî, *Târîh-i Nazm ve Nesr der Îrân,* I, s. 183; Safâ, *Târîh-i Edebiyyât der Îrân*, III/II, s. 1041-1045; Razî, *Tezkire-i Heft İklîm*, II, s. 1015; Dayı, "XIII-XIV. Yüzyıl Fars Şairlerinin Moğol Tarihi Araştırmalarındaki Önemi", s. 178.

birinde Mu'izuddîn Hüseyin Kert'i methetmiştir. Nîşâbûrlu Hasan-ı Mütekellim, onun öğrencisidir.[804]

3. 1. 1. 1. 10. Meliku'ş-şu'arâ' Tâcüddîn b. Bahâüddîn-i Câmî

Şair, Herât'a bağlı Câm şehrinde XIII. yüzyılın ilk yarısında dünyaya geldi. Babasına nispetle şiirlerinde Pûr Bahâ veya Bahâ mahlasını kullanmıştı. Dolayısıyla daha çok Pûr Bahâ olarak bilinmektedir. İlhanlı hükümdarlarından İlhan Abaka, Horasan Valisi Hâce İzzüddîn Tâhir ve oğlu Vecîhüddîn Zengî Feryûmedî hakkında yazdığı methiyeleriyle meşhurdur. Ayrıca Nâsırüddîn Tûsî ve Şemsüddîn Cüveynî gibi bürokratlar için de methiyeler yazmıştı. Pûr Bahâ, İlhan Argun zamanında bir süre Herât'ta kaldıktan sonra Irak ve Azerbaycan'a buradan da ömrünün son dönemlerini geçirdiği İsfehân'a seyahat etmişti. Şair, Nîşâbûr'da meydana gelen depremin yıkıcı etkisine bir kasidesinde yer vermişti. Akıcı ve sade bir üslubu olan şair, hiciv ve hezel şairi olarak da tanınmaktadır. Öte yandan onun bir farklı özelliği de Moğolca terimlere şiirlerinde yer vermesidir. Hatta bu terimlerle yazılan *Kaside-i Mogûliyye*[805] adında bir kasidesi de bulunmaktadır.[806]

3. 1. 1. 1. 11. Sadrüddîn b. Hatîb-i Fûşenc (ö. 1302/1303)

Daha çok Reb'î mahlasıyla bilinen şair, XIV. yüzyılda yaşamıştı. Soyu Horasan'a gelen Araplara dayanan şair 1272/1273 yılında dünyaya geldi. İlhanlıların vasalı olan Kert hanedanlığından Melik Fahrüddîn Kert'e hizmet etmiştir. Ancak Melik Fahrüddîn Kert ile arası açılınca Herât'ı terk etmek zorunda kalmıştı. Kûhistân, Nîşâbûr ve Irak'a seyahat eden şair, Melik Fahrüddîn Kert'in kendisini affettiğini bildiren mektubuyla Herât'a geri dönmüştür. Ancak burada Melik Fahrüddîn Kert aleyhinde söylemlerine devam ettirince yetmiş arkadaşı ile birlikte tutuklanmıştı. Reb'î, Fahrüddîn Kert'e, Fars edebiyatının en iyi hamse

---

[804] Sebzevarî, *Letâyifu't-tavâyif*, s. 222-224; Devletşâh, *Tezkiretu'ş-şuʿarâ*, s. 263-268; Nefîsî, *Târîh-i Nazm ve Nesr der İrân,* I, s. 209; Safâ, *Târîh-i Edebiyyât der İrân*, III/II, s. 1037-1039; Razî, *Tezkire-i Heft İklîm*, II, s. 689.
[805] Kaside için bkz. V. Minorsky, "Pūr-i Bahā's 'Mongol' ode", *Iranica Twenty Articles,* England 1964, s. 287-291.
[806] Kazvînî/Nevâ'î, s. 724; Baron, *Ez Sa'dî tâ Câmî,* s. 158-160; Devletşâh, *Tezkiretu'ş-şuʿarâ*, s. 181-184; Browne, *A Literary History of Persia the Tartar Dominion,* s. 111-115; Hâfız-ı Ebrû, *Coğrafyâ-yi Hâfiz-ı Ebrû Kısmet-i Rub'ı Horâsân Herât*, s. 55; Hânlerî, *Ferheng-i Edebiyyât-i Fârsî*, s. 105; Şafak, *Târîh-i Edebiyyât-i İrân,* s. 521-528; Nefîsî, *Târîh-i Nazm ve Nesr der Îrân,* I, s. 160-161; Safâ, *Târîh-i Edebiyyât der İrân*, III/I, s. 660-671; Razî, *Tezkire-i Heft İklîm*, II, s. 694; V. Minorsky, "Pūr-i Bahā and His Poems", *Iranica Twenty Articles*, England 1964, s. 292-305; Çiftçi, *Klasik Fars Edebiyatında Hiciv ve Sosyal Eleştiri*, s. 268-269; B. Hoffmann, "Pūr-i Bahā'", *EI²*, VIII, Leiden 1995, s. 342-343; Rıza Kurtuluş, "Pûr-i Bahâ-yi Câmî", *DİA*, C. 34, İstanbul 2007, s. 363; Zipoli, *Irreverent Persia***,** s. 178-179.

manzumelerinden biri sayılan *Kertnâme* adlı bir mesnevi yazmıştı.[807]

3. 1. 1. 1. 12. Rukn-i Sâyin-i Herevî (ö. 1362/1363)

Şiîrlerinde kullandığı Rukn ve Rukn-i Sâyin mahlaslarıyla tanınan şair Herât'ta dünyaya geldi. XIV.yüzyılda yaşamış olan şair gençliğinde vezir Gıyâsüddîn Muhammed'in hizmetine girmek için Horasan'dan ayrılmıştı. Gıyâsüddîn Muhammed'in takdirini kazanarak bu sayede önemli makamlar elde edecektir. Gıyâsüddîn Muhammed'in ölümüne kadar yanında olmuş ve onu metheden şiirler yazmıştı. 1335/1336 yılında Gıyâsüddîn Muhammed öldürülünce, Azerbaycan'dan ayrılmak zorunda kalan şair, Horasan'a dönerek Togatimur'un himayesine girmişti. Togatimur ile düştüğü anlaşmazlıktan sonra Fas, Şiraz ve Kirman'a seyahat etmişti. Şairin en önemli eseri *Tuhfetü'l 'Uşşâk* diye adlandırılan *Dehnâme* adlı mesnevisidir.[808]

3. 1. 1. 1. 13. Hâce Sa'îdüddîn Herevî (ö. ?)

Sa'îd mahlası ile tanınan şair XIII. ve XIV. yüzyılda yaşamıştı. İlk eğitimini Horasan'da almış ve kısa sürede şairlikteki mahareti sebebi ile çağdaşı olan Hâce İzzüddîn Tâhir Feryûmedî'nin dikkatini çekmiştir. Şair son İlhanlı hükümdarı Ebû Sa'îd döneminden sonra da yaşamıştı. Sa'îd Herevî, Hâce İzzüddîn Tâhir vefat ettikten sonra Horasanı terk etmişti. Şair dönemin büyüklerinden Ölceytü Han'ı, Reşîdüddîn Fazlullâh'ı ve vezir Tâcüddîn Ali Şâh'ı şiirlerinde övmüştür.[809]

3. 1. 1. 1. 14. Musarri'u'ş-şu'arâ Seyyid Sirâcüddîn-i Sigzî (ö. 1261/1262)

Şiirlerinde kullandığı Sirâcî mahlası ile tanınan şair XIII. yüzyıl Fars edebiyatının önemli şairlerindendir. Nîşâbûr'un Segzâbâd köyünde dünyaya geldi. Bu yüzden şiirlerinde Segzî mahlasını kullanmıştı. Sirâcî eserlerinde iltizam sanatını, isim, fiil ve cümlelerden oluşan redifleri başarılı bir şekilde kullandığı için *Musarri'u'ş-şu'arâ* lakabını almıştı. Öte yandan Hz. Peygamber'in soyundan geldiği için Seyyid nisbesini de kullanmıştı. Şair Fars ve Arap edebiyatının yanı sıra astronomi ve diğer ilimlerle de ilgilenmişti. Hem geçimini sağlamak hem

[807] Baron, *Ez Sa'dî tâ Câmî,* s. 194-196; Hânlerî, *Ferheng-i Edebiyyât-i Fârsî*, s. 226-227; Safâ, *Târîh-i Edebiyyât der Îrân*, III/I, s. 671-681; Abbâs İkbâl, "Reb'î Pûşengî Zi Şu'arâ-yi Nîme-i Evvel-i Karn-i Heştom", *Mehr,* S. 3, 1312 hş, s. 169-178.

[808] Hidâyet, *Mecmau'l-Fusahâ*, II, 59; Devletşâh, *Tezkiretu'ş-şuʿarâ*, s. 235-238; Nefîsî, *Târîh-i Nazm ve Nesr der Îrân,* I, s. 208; Safâ, *Târîh-i Edebiyyât der Îrân*, III/II, s. 936-950; Hân-i Ludî, *Mir'âtu'l-hiyâl*, s. 38; Razî, *Tezkire-i Heft İklîm*, II, s. 657; Çiftçi, *Klasik Fars Edebiyatında Hiciv ve Sosyal Eleştiri*, 313.

[809] Hidâyet, *Mecmau'l-Fusahâ*, I, s. 916-917; Devletşâh, *Tezkiretu'ş-şuʿarâ*, s. 157-160; Nefîsî, *Târîh-i Nazm ve Nesr der Îrân,* I, s. 175; Safâ, *Târîh-i Edebiyyât der Îrân,* III/I, s. 352-362.

de Memduh arayışı için Hint ve Sind bölgesine seyahat etti. Divanında 4.500 üzerinde beyit bulunan şair, Mekrân'da vefat etmişti.[810]

3. 1. 2. İlhanlılar Dönemi Horasan'da Farsça Tarih Yazımı

Kadim ve zengin bir kültür mirasını bünyesinde barındıran İran coğrafyasında Farsça tarih yazımının, İslâm öncesine kadar gerilere gitmektedir. Ancak bu dönemde baskın olan Arapça tarih yazımı, Farsça tarih yazımının ön plana çıkmasına engel olmuştu. Bu yüzden Spuler, Moğol dönemine yani XIII. yüzyıla kadar İran tarih yazıcılığına ait Farsça yazılmış bir çalışmanın olmadığını aktarmaktadır.[811]

Büyük Selçuklu Devleti'nin İran'da teşekkülü tarih yazıcılığına büyük katkı sağlamıştı.[812] Spuler'e göre Selçuklular, Fars kültürünü benimseme noktasındaki istekleri onları geçmişleri ile bağlarını koparacak noktaya kadar getirmişti. Öyle ki bu durum onlarda iki üç nesil sonra çocuklarına İranlı isimler koyma geleneğini ortaya çıkarmıştı.[813] Farsça tarih yazımının Büyük Selçuklu dönemindeki ivmesine rağmen sonrasında İran coğrafyasında kurulan devletlerin Farsça tarih yazımı konusunda Selçukluların başarılarını devam ettirememişlerdir. Elbette bu durumun ortaya çıkmasında bölgede siyasî iradenin güçlü bir şekilde kurulamamasının büyük payı vardır. Yine de bu başarısız dönemde genel İslâm tarihi niteliğindeki Cûzcânî'nin *Tabakat-ı Nasıri* adlı eseri Farsça Moğol tarih yazımı açısından önemli bir kaynaktır.[814] Cûzcânî'nin kariyerinin tam da Moğol istilâsının İslâm dünyasında yayıldığı döneme denk gelmesi açısından istilânın gözlemcisi olarak yaşananları kaydetmesi önemlidir. Hârezmşâh topraklarının Moğollar tarafından istilâ edildiği sırada, gördüklerinden hoşlanmamış olacak ki Delhi Sultanlığı'na sığınmıştı. Moğollara karşı son derece düşmanca

[810] Kazvînî/Nevâ'î, s. 735; Hidâyet, *Mecmau'l-Fusahâ,* I, s. 907-912; Nefîsî, *Târîh-i Nazm ve Nesr der Îrân,* I, s. 172; Safâ, *Târîh-i Edebiyyât der Îrân*, III/I, s. 362-384; Hasan Çiftçi, *Siracî-yi Sigzî ve Divanı,* (Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum 1992, s. 6-29.

[811] Bertold Spuler, "The Evolution of Persian Historiography", *Historians of the Middle East,* ed. Bernard Lewis and P. M. Holt, London 1962, s. 126.

[812] Büyük Selçuklu Devleti dönemindeki tarih yazıcılığının ayrıntıları için bkz. Claude Cahen, "Selçuklu Devri Tarih Yazıcılığı", çev. ve not. Nejat Kaymaz, *A. Ü. DTCFD Tarih Araştırmaları Dergisi*, 7/12-13, 1969, s. 195-221; 'Affân Saljûk, "Some Notes on the Early Historiography of the Saljuqid Period in Iran", *Iqbal Review*, 12/3, 1971, s. 91-99; Scott Meisami, *Persian Historiography to the End of the Twelfth Century*, Edinburgh University Press, Edinburgh 1999, s. 141-280; Cihan Piyadeoğlu, "Büyük Selçuklular (1040-1157) Hakkında Bilgi Veren Kaynaklar" *İran'da Tarih Kaynakları ve Tarih Yazımı*, ed. Serhan Afacan-Şefaattin Deniz-Abdulkadir Macit, İlem Yayınları, Ankara 2021, s. 59-102.

[813] Spuler, "The Evolution of Persian Historiography", s. 130.

[814] Osman Gazi Özgüdenli, "Tarih: İran", *DİA*, C. 40, İstanbul 2001, s. 55; Özgüdenli, "Orta Çağ İran Tarih Yazıcılığına Kısa Bir Bakış", s. 374, 379-380.

ancak zaman zaman tarafsız bir biçimde eserini ortaya koymuştur.[815]

Cengiz Han ve torunu İlhan Hülegü'nün İran coğrafyasına girişi sadece İran'ın siyasî hayatını değil, kültürel gelişimini de hem kısa hem de uzun vade de değiştirmişti. Neredeyse bir kuşak içinde dönüşen İran'da tarih yazımının egemen dili Farsça olmuştu.[816] Özellikle tarih yazıcılığı bu dönemde önemli bir aşama kaydetmişti. Bunda Moğol istilâsının ortaya çıkardığı durum ve İlhanlı Devleti'nin atalarının yaptıklarını kayıt altına alarak unutturmamak istemesi etkili olmuştu.[817] Bu nokta da Spuler'de Moğolların kendi "kahramanlıklarını" geleceğe aktarmak için tarih ilmine önem verdiklerini aktarmaktadır.[818] Moğolların, kendi hükümdarlarının adlarını ölümsüzleştirme çabası ve bunların halefleri tarafından unutturulmamak istenmesi[819], ayrıca Moğolların, Cengiz Han'dan başlayarak kendi tarihlerini, efsanelerini ve şifahi bilgileri toplayarak Moğol tarihini yazmaları bu dönemdeki tarih yazımını ön plana çıkaran diğer önemli hususlardır. [820] Özellikle bu dönemde artan Moğol istilâsıyla birlikte Hârezmşâhların yok edilmesi, Bağdâd'ın alınması, Abbasilere ve Batınilere son verilmesi gibi önemli olaylar İlhanlı tarih yazıcılığının gelişmesine olumlu katkı sağlamıştı.[821]

Esasen Büyük Moğol İmparatorluğu'nun sınırları düşünüldüğünde kaynakların yazıldığı

---

[815] C. E. Bosworth, "Arabic and Turkish Historiography in the Eastern Iranian World", *History of civilizations of Central Asia*, Vol. 4/2, ed. C. E. Bosworth-M. S. Asimov, Unesco Publishing, Paris 2000, s. 148; David Morgan, "Persian and non-Persian Historical writing in the Mongol Empire", Ferdowsi, the Mongols and the History of Iran: Art, Literature and Culture from Early Islam to Qajar Persia, ed. Robert Hillenbrand, A. C. S. Peacock, Firuza Abdullaeva, London 2013, s. 121.

[816] Melville, Charles, "The Mongol And Timurid Periods 1250-1500", *A History of Persian Literature*, Vol. X, ed. Charles Melville, I.B. Tauris, New York 2012, s. 156.

[817] Âştiyânî, *Târîh-i Mogûl ez-hamle-i Çingîz tâ teşkîl-i devlet-i Tîmûr*, s. 514-515.

[818] Spuler, *İran Moğolları*, s. 477.

[819] Moğolların ad yaşatma istekleriyle ilgili en güzel örneklerden biri Cûzcânî'nin eserinde yer almaktadır. Bu konu ile ilgili Cengiz Han ile Horasan ileri gelenlerinden Kâdı Vahîdüddin Fûşencî arasında geçen konuşma şöyledir: "*Çengiz Han'a tam bir yakınlık tesis ettim; sürekli onun sarayında hazır bulunuyordum. Benden devamlı olarak enbiyada, 'Acem sultanlarından ve önceki hükümdarlardan bilgiler soruyordu. 'Muhammed 'Aleyhi's-selâm benim zuhurum ve dünya hâkimiyetim hakkında hiçbir haber vermiş miydi?' diye soruyordu. Ben, Türklerin hurucu hakkındaki hadiseleri arz ettim. 'Gönlüm, senin doğru söylediğine inanıyor.' Diye söylerdi; ta ki bir gün konuşma sırasında, 'Dünyada, Muhammed agrının -Sultan Muhammed Hârezmşâh'ı bu isimle anıyordu; agrı Moğol dilinde 'hırsız' demekti ve bu kelimeyi ok kullanıyordu- intikamı sebebiyle benden kalıcı bir nam kalacak. Hârezmşâh değil, hırsızdır; eğer padişah olsaydı benim Otrar'a gelen elçilerimi ve tacirlerimi öldürmezdi; zira padişahlar elçiler ve tacirleri öldürmezler.' dedi. Hülasa bana, 'Benden güçlü bir nam kalacak mı?' diye sordu. Yüzümü yere koyarak 'Eğer canım için emân verirsen, arz edeceğim bir sözüm var.' dedim. 'Sana emân verdim.' dedi ve ben de 'Halk olursa, nam baki kalır; hanın bendeleri tüm halkları öldürdüklerinde, nam nasıl baki kalır? Bu hikâyeyi kim anlatır dedim?' dedim*." Bkz. Cûzcânî/Uyar, s. 73-76.

[820] Menuçehr Murtazavî, *Mesâ'il-i 'Asr-i İlhânân*, İntişârât-i Âgâh, 1370 hş., s. 371. Moğolların kendi efsanelerini ve şifahi bilgilerini yazma süreci *Moğolların Gizli Tarihi* olarak bilinen eserin ortaya çıkmasına sebep olmuştu. Eserin Moğolca aslından tercümesini yapan Ahmet Temir giriş kısmında, bu eserin kim tarafından yazıldığı bilinmediğini, Moğolca ve Çince olarak 1240 yılında kaleme alındığı aktarmaktadır. Bkz. *Moğolların Gizli Tarihi*, s. XIV-XV.

[821] Murtazavî, *Mesâ'il-i 'Asr-i İlhânân*, s. 373.

dillerin sayısı bir hayli fazladır. Bu durum elbette Moğol tarihi üzerine çalışanların işini bir hayli zorlaştırmaktadır. Fakat kaynak dillerindeki çeşitliliğe rağmen Farsça eserler Moğol tarihi araştırmaları için önemini korumaktadır. Özellikle Moğollarla ilgili ilk dönem yazılan eserler Arapça değil, Farsça olmuştu. Bunun sebebi de Moğolların önceki yönetimlerin aksine Müslüman olmamaları ve dolayısıyla Arapçanın onlar için özel bir ilgi oluşturmamasıdır.[822]

Moğol istilâsından sonra İran'daki tarih yazıcılığının asıl geliştiği dönem, İlhanlı Devleti'nin bölgede güçlü bir siyasî irade olarak teşekkülüyle ortaya çıkmıştı.[823] İlhanlılar dönemi maddî ve manevî anlamdaki tüm yıkımlara rağmen tarih yazıcılığının hızla geliştiği ve önemli eserlerin ortaya çıktığı bir dönem olmuştu. Bu noktada Mîrzâ Muhmmed Kazvînî, *Târîh-i Cihân-güşa*'nın önsözünde bu dönemdeki tarih yazımının şaşılacak derecede bir ilerleme kaydettiğini ifade ederek bu konudaki şaşkınlığını gizleyememişti.[824] Öyle ki bu dönemde kaleme alınan eserler, bir anlamda İslâm medeniyetinin en değerli eserleri olarak kabul edilmektedir.[825] Bu konuda Hoffmann da İlhanlılar dönemi İran'ın tarih ve kültürünü incelediği çalışmasında şu sözlerle tarih yazımına dikkat çekmişti: "*İran tarihçiliğinin bir daha ulaşılamamış zirvesi olan olağanüstü tarih yapıtları İl-Hanların himayesi ve desteğiyle yazılmıştır*".[826] Dolayısıyla İran tarihçiliği İlhanlılardan başlayarak XIX. yüzyılın sonuna kadar geçen yedi asır boyunca aynı eksende âdete geçmişin bir devamı niteliğinde olacaktı. Özellikle bu XIII. yüzyılın neredeyse tüm dönemlerinde saray tarihçiliği moda olmayı sürdürmüştü. Giderek yaygınlaşan bu durum, ünlü tarihçilerinin çoğunun eserlerini dönemin bürokrasisinin istekleri doğrultusunda kaleme almasına neden olmuştu.[827]

Öte yandan İlhanlı dönemindeki tarihçilerin yaşadıkları dönemin çağdaşı olması, bu dönemdeki tarih yazıcılığının önemini artırmaktadır. Bu durum anlatılanları daha değerli kılmaktadır. Ayrıca bu dönemdeki Moğol tarihçilerinin çoğunluğu Moğol bürokrasisinde çalışan bürokratlardan oluşmaktadır. Dolayısıyla bu dönemdeki tarih yazımında bürokratik bakış açısının ön plana çıktığı söylenilebilir.[828] Bu bürokratik bakış müelliflerin tarih yazım

[822] Morgan, "Persian and non-Persian Historical writing in the Mongol Empire", s. 121; Spuler, "The Evolution of Persian Historiography", s. 131.
[823] Özgüdenli, "Tarih: İran", s. 56; Özgüdenli, "Orta Çağ İran Tarih Yazıcılığına Kısa Bir Bakış", s. 380.
[824] Bkz. Cüveynî/Kazvînî, I, Mukaddime.
[825] Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi*, s. 226.
[826] Birgitt Hoffmann, "İlhanlılar: Moğolların fethinden İlhanlılar döneminin sonuna kadar İran tarihi ve kültürü (1220-1335)", *Cengiz Han ve Mirasçıları Büyük Moğol İmparatorluğu*, İstanbul 2006, s. 345.
[827] Iraj Afshar, "Persian Historiography from the Īlkhānid Period to the Vigilance and Renaissance Eras", *The Different Aspects of Islamic Culture*, vol. 5, ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, Unesco Publishing, Lebanon 2003, s. 511.
[828] Morgan, "Persian and non-Persian Historical writing in the Mongol Empire", s. 121.

şeklini de büyük orada şekillendirmişti.[829] Her türlü değişim ve dönüşümün etkin bir parçası olan bu bürokratik yapı, İlhanlı dönemi tarih yazıcılığında da kendisini göstermektedir. Bu dönemdeki bazı müellifler Moğol bürokrasisinden himaye gördükleri için eserlerinde Moğol iktidarını meşrulaştırma çabası içerisinde olmuşlardır. Aslında bu noktada bir başka önemli husus, Moğol bürokrasisi içerisinde görev alan müverrihlerin en büyük gayesinin kendi konumlarını korumak olduğunun dikkatlerden kaçmaması gerekmektedir. Bu duruma en güzel Cüveynî ve Reşîdüddîn Fazlullâh'ın yazdıkları eserler örnek gösterilebilir.[830] Melville de tarihçilerin çalışmalarını etkileyecek etkenlerin değişmediğini, iktidardaki seçkinlerin faaliyetlerinin tarihçinin başlıca kaygısı olduğunu ifade ederek Moğol dönemindeki eserlerin mevcut iktidarı meşrulaştırma çabasına vurgu yapmaktadır.[831] Bu noktada Lambton da bu dönemdeki tarih yazımını yönetici sınıfın üyeleri tarafından yazılmış olduğu ve tek taraflı bir görüşü ortaya çıkardığı için eleştirmektedir. Yazarın hamisinin yaptıklarının abartıldığı, muhalif grubun hareketlerinin genel olarak küçümsendiği bir bakış açısının ortaya çıktığını ifade etmektedir.[832] Dolayısıyla bu dönemdeki müverrihlerin, tarihi bir araç olarak kullanarak hem kendi konumlarını sağlamlaştırdıkları hem de yönetilen değil, yönetici pozisyonunda oldukları ifade edilebilir.

Moğol İmparatorluğu ve batıdaki şubesi İlhanlıların tarih yazımında, Cüveynî eseri *Târîh-i Cihân-güşa* hem ilk olması hem müellifinin Nîşâbûr'a bağlı Cüveyn'den olması açısından önemli bir yer tutmaktadır. İlk kez Horasan Valisi Emîr Argun Aka döneminde Moğol İmparatorluğu hizmetine giren Cüveynî, Hülegü'nün Horasan'a gelişiyle de İlhanlı hizmetine dâhil olmuştu. Kuvvetli bir edebî kültüre sahip olan Cüveynî'ye şöhretini devam ettiren en önemli eseri 1252-1260 yıllarında kaleme aldığı Moğollar, Hârezmşâh ve İsma'îlîler'e dair *Târîh-i Cihân-güşa*'dır.[833] Kolbas'ın sadece tarihsel bir metin değil, aynı zamanda edebî bir

[829] Manz'ın Cüveynî'nin bürokrat kimliği üzerinden tarih yazımını incelediği çalışması için bzk: Beatrice Forbes Manz, "Juvayni's historical consciousness", *Ferdowsi, the Mongols and the History of Iran: Art, Literature and Culture from Early Islam to Qajar Persia*, ed. Robert Hillenbrand, A. C. S. Peacock, Firuza Abdullaeva, London 2013, s. 114-119.

[830] Uyar'ın Moğol hâkimlerinin iktidarlarını meşrulaştırma çabalarının dönemin Moğol tarih yazıcıları olan Cüveynî ve Reşîdüddîn Fazlullâh bağlamında incelediği çalışması için bkz. Uyar, "Partonaj ve Bürokratik Egemenlik Bağlamında İlhanlı Dönemi Tarihyazımı", s. 122-133. Yine bu konuda bkz. Uyar, "Ortaçağ Yazınında Yabancı İktidarı Meşrulaştırma Araçları: İlhanlılar Donemi Tarihyazıcılığı Orneği", s. 157-170.

[831] Melville, "The Mongol and Timurid Periods 1250-1500", s. 158.

[832] Ann K. S. Lambton, "Ta'rīkh: In Persian", *EI*^{2}, X, Leiden 2000, s. 286.

[833] Cüveynî'nin Moğol ve İlhanlı dönemindeki hayatına dair detaylı bilgi için bkz. Köprülü, "Cüveynî", s. 249-255; Orhan Bilgin, "Cüveynî Atâ Melik", s. 140-141; Özkan Dayı, "Bağdad'da İlhanlı Dönemi İdarecileri (1258-1280)", *TAED*, 60, 2017, s. 401-404.

şaheser[834] olarak nitelendirdiği bu eser, Moğol ve İlhanlı tarih yazımında ön plana çıkmaktadır. Müellifin, Türkistan'a yolculuk yapan tek tarihçi olması Mâverâünnehir, Türkistan ve Uygur şehirlerini görme imkânı bulması ve uzun yıllar Moğol hükümdarlarına hizmet etmesi eserini ön plana çıkaran hususlardır. Ayrıca özellikle Cengiz Han'ın ilk dönemlerine dair verdiği bilgiler eserinin önemini bir kat daha artırmaktadır. Öte yandan dönemin siyasî hadiseleri için önemli olan bu eser, içerdiği zengin malzeme sayesinde sosyal, ekonomik, dinî ve kültürel hayata da ışık tutmaktadır. Moğol istilâsı ile ilgili bilgileri tarafsız bir şekilde aktaran müellif, eserini âyet ve hadislerin yanı sıra Arapça ve Farsça şiirlerle de süslemiştir. Bu eser İran tarih yazıcılığında Türkçe ve Moğolca terimlerin kullanıldığı ilk eser olarak dikkat çekmektedir.[835]

Moğolların Ön Asya'daki kolu olan İlhanlılar, bulunduğu coğrafyada kendinden önceki zengin Müslüman tarihçiliğinden faydalanmayı ihmal etmemişlerdir. Bu bağlamda farklı ulusların tarihçilerini, tarih yazmaya teşvik ederek resmî evraklarını onların kullanımına sunmuşlardır. Özellikle Cüveynî ve İlhanlı tarih yazımı için önemli bir başka müellif olan Reşîdüddîn Fazlullâh eseri *Câmi'u't-Tevârîh*'i yazarken veya yazdırırken Moğol kaynaklarını yoğun bir şekilde kullanmıştı. Dolayısıyla bu iki İranlı müellifin eserleri ve tarih yazımındaki tutumları Moğol tarihinin yeniden inşası noktasında son derece önemli kaynaklardır.[836] Temelde bu iki müellif Moğol ve İlhanlı tarihi için yazdıkları geniş çerçevede birbiriyle özdeşleşmektedir. Bu müelliflerin yazdığı eserleri, konulara yaklaşım tarzları açısından birbirinden ayırmak son derece zordur.[837] Menuçehr Murtazavî'nin de eserinde vurguladığı gibi Çin ve Moğol kültürünün İran coğrafyasına girmesiyle beraber özellikle Reşîdüddîn bahsi geçen kültürün kaynaklarını kullanarak diğer milletlerin tarihine karşı ilgiyi artırmış, Türkler, Moğollar ve İranlılar dışındaki milletlerin de tarihlerinin olduğuna dikkat çekmişti.[838]

İlhanlı döneminde Farsça tarih yazımı özellikle İlhanlı hükümdarlarının İslâmiyet'e geçişi ile birlikte farklı bir boyut kazanmıştı. Yakındoğu devlet geleneğinin daha çok hissedilmeye başladığı bu dönemde, İlhanlı hükümdarlarının tarih ilmine olan merakı Farsça

[834] Kolbas'ın *Târîh-i Cihân-güşa*'yı tarihsel ve edebî açıdan değerlendirdiği çalışma için bkz. Judith Kolbas, "Historical Epic as Mongol Propaganda? Juwayni's Motifs and Motives", *The Mongols' Middle East, Continuity and Transformation in Ilkhanid Iran*, ed. Bruno De Nicola-Charles Melville, Leiden-Boston 2016, s. 155-171.
[835] Özgüdenli, "Târîh-i Cihângüşâ", s. 78.
[836] Sh. Bira, "Historiography among the Mongols" *History of civilizations of Central Asia*, Vol. 4/2, ed. C. E. Bosworth-M. S. Asimov, Unesco Publishing, Paris 2000, s. 159.
[837] Cüveynî ve Reşîdüddîn'in eserlerinin Moğol tarihi açısından birlikte incelendiği çalışma için bkz. J. A. Boyle, "Juvaynī and Rashīd al-Dīn as Sources on the History of the Mongols", *Historians of the Middle East*, ed. Bernard Lewis and P. M. Holt, London 1962, s. 133-137.
[838] Murtazavî, *Mesâ'il-i 'Asr-i İlhânân*, s. 373.

tarih yazımına verilen önemi artırmıştı. Bu bağlamda Gazan Han'ın ismini burada zikredilmesi gerekmektedir. O, Reşîdüddîn Fazlullâh, Vassâf, Şemdüddîn Muhammed Kâşânî ve Benâketi gibi tarihçilerin hamisi olarak ön plana çıkmaktadır. Öyle ki İran Farsça tarih yazıcılığının en büyük eserlerinden biri olan *Câmi'u't-Tevârîh* bizzat Gazan'ın emri ile Reşîdüddîn Fazlullâh tarafından kaleme alınmıştı.[839] Gibb, bu nokta da gerçek manada bir Moğol tarih yazımı ekolünün de Gazan'dan sonra oluştuğunu ve bunda en büyük etkinin de Reşîdüddîn Fazlullâh'ın eserinin olduğuna dikkat çekmektedir.[840] Gazan'ın bu çabası halefleri Ölceytü ve Ebû Sa'îd döneminde de Moğol hatıralarının yaşatılması adına devam ettirilmişti. Dolayısıyla Moğol ve İlhanlı tarih yazımında Gazan ve sonrasındaki hükümdarın tutumu çok önemlidir. Moğolların en önemli zamanları bu dönemde kayıt altına alınmıştı.[841] Aslında bu durum tarihlerin yazımında sarayın rolünün son derece önemli olduğunu ortaya koymaktadır. Tarih yazıcılarının maddi ödül bekledikleri hükümdara eserlerini adaması da bir gelenektir.[842]

Modern anlamda ilk dünya tarihi olarak kabul edilen *Câmi'u't-Tevârîh*, daha önce İslâm tarihçilerinin değinmediği Asya ve Avrupa kıtasındaki kavim ve milletlerin, burada kurulmuş olan devletlerin tarihini ilk defa kaleme almıştı.[843] Bu eser genel tarih kitapları içinde diğer bütün metinlerden çok daha yüksek bir değere sahiptir. Elbette bu değer Reşîdüddîn Fazlullâh'ın İlhanlı Devleti'nde uzun yıllar vezirlik görevi üstlenmesinden ileri gelmektedir.[844] Ancak Jahn'ın da vurguladığı gibi Reşîdüddîn Fazlullâh'ın en iyi olduğu iş tarih yazarlığıydı. Bu yüzden onu bir "cihan tarihçisi" olarak tanımlamaktadır.[845] Dolayısıyla sadece Moğol-İlhanlı tarihi için değil, Türk tarihi için de[846] önemli bir eser olan *Câmi'u't-Tevârîh*'in Reşîdüddîn Fazlullâh'ın tek başına meydana getirdiği bir eser olmadığı aktarılmaktadır. O, eserini meydana getirirken Moğol tarihi konusunda uzman olan Pulad Çing-Sang'ın da aralarında bulunduğu pek çok kimseden yardım almıştı. Özellikle Moğollarla ilgili önemli

[839] Özgüdenli, *Gâzân Han ve Reformları*, s. 414-415; Özgüdenli, "Tarih: İran", s. 56; Özgüdenli, "Orta Çağ İran Tarih Yazıcılığına Kısa Bir Bakış", s. 381-382.
[840] Gibb, *İslam Medeniyeti Üzerine Araştırmalar*, s. 148.
[841] Âştiyânî, *Târîh-i Mogûl ez-hamle-i Çingîz tâ teşkîl-i devlet-i Tîmûr,* s. 515; Murtazavî, *Mesâ'il-i 'Asr-i Îlhânân*, s. 373-374.
[842] Lambton, "Ta'rīkh: In Persian", s. 286.
[843] Allsen, *Culture and Conquest in Mongol Eurasia,* s. 86; Ramazan Şeşen, "Câmiu't-Tevârîh", *DİA*, C. 7, İstanbul 1993, s. 132.
[844] Afshar, "Persian Historiography from the Īlkhānid Period to the Vigilance and Renaissance Eras", s. 513.
[845] Jahn'ın Reşîdüddîn Fazlullâh ve eseri *Câmi'u't-Tevârîh'*e dair incelemesi için bkz. Kral Jahn, "Cihan Tarihçisi Olarak Reşîdüddin", s. 227-236. Boyle'de Reşîdüddîn'i ilk dünya tarihçisi olarak tanımlamaktadır. Boyle'nin Reşîdüddîn üzerine bu bağlamdaki çalışması için bkz. Boyle, "Rashīd al-Dīn: The First World Historian", *Iran*, s. 19-26.
[846] Reşîdüddîn'in eserinin Türk tarihine katkısı için bkz. Günaltay, "Türk Tarihinin Ana Kaynaklarından Camiüttevarih ve Fazlullah Reşidüddin", s. 165-179.

evrakların Pulad Çing-Sang'ın sayesinde elde edildiği aktarılmaktadır.[847] David Morgan da Reşîdüddîn'in Moğolca bildiğine dair herhangi bir işaretin olmadığını ifade ederek Reşîdüddîn'in Pulad Çing-Sang ile olan ilişkisine dikkat çekmektedir.[848] Belki de bu yüzden Togan da, *Câmi'u't-Tevârîh*'in sadece Farsça kökenli bir eser olmadığını öne sürecektir.[849] Reşîdüddîn'in eserini oluştururken İlhanlılarda vezir olarak çalıştığı süre boyunca ele geçirdiği materyalleri bir araya getiren bir "araştırma görevlisi" kadrosuna sahip olduğu ifade edilmektedir.[850] Ayrıca Reşîdüddîn hem Vassâf'ı hem de Kazvînî'yi eserlerini yazması konusunda desteklemiş ve onları himaye etmişti.[851] Barthold, Reşîdüddîn dönemine atfen Moğol ve İlhanlı tarih yazımı için Reşîdüddîn ve eseri *Câmi'u't-Tevârîh*'in önemine şu şekilde vurgu yapmıştır:

> "*İran'daki Moğol hükümdarlarının sarayında, Çinliler'den başlayarak Frenklere (Garbî Avrupalılara) varıncaya kadar, Moğol imparatorluğu içine giren yahut Moğollarla münasebette bulunan, bütün milletlere dair tarihî rivayetleri içine alacak büyük bir tarihî eserin meydana getirilmesi düşünüldü ve bu, kısmen de yapıldı. Bu vazife, Yahudilikten Müslüman olmuş olan Reşîd-üd-din'e verildi. Onun yardımcıları arasında, Moğolların tarihî rivayetlerini bilen bir Moğol, iki Çin âlimi, Kaşmirli bir Budist rahibi, birkaç İran alimi olup bunlardan başka, bir Fransız rahibi de bulunmuş olsa gerekir. Reşîd-üd-din tarihî rivayetleri, anlatanlardan işittiği gibi hiçbir değişiklik yapmaksızın yazmağa çalışmıştır. Bu itibarla onun eseri, şimdiki manada tamamıyla ilmî bir tarih eseri değildir. Lâkin o, çerçevesinin genişliği bakımından cihan edebiyatında tamamıyla müstesna bir mevki tutmaktadır"*.[852]

Cüveynî'nin *Târîh-i Cihân-güşa* ile Reşîdüddîn Fazlullâh'ın *Câmi'u't-Tevârîh* adlı eserlerinin yanı sıra Kâşânî'nin *Zubdetu't-tevârîh*'i ve *Târîh-i Olcâytu Sultân*'ı, Vassâf'ın *Tecziyetu'l-emsâr ve tezciyetu'l-a'sâr*'ı, Beâketî'nin *Târîh-i Benâketî*'si, Hamdullâh Mustevfî-yi Kazvînî'nin *Târîh-i guzîde*'si ve *Zafer-nâme*'si, Hindûşâh Nahcevânî'nin *Tecâribu's-selef*'i, Şebânkâre'i'nin *Mecma'u'l-ensâb*'ı gibi kitapların birbirlerinin devamı olarak İlhanlılar döneminde bir Moğol tarih yazımı ekolünü ortaya çıkardığını rahatlıkla söylenilmesi mümkündür. Bu bağlamda Gibb de Moğol ekolünün gerçek anlamda İlhanlı Devleti'nin İslâmiyet'i benimsemesinin bir sonucu olarak Reşîdüddîn Fazlullâh'ın *Câmi'u't-Tevârîh*'i ile

[847] Allsen'in Reşîdüddîn ile Pulad Çing-Sang'ın ilişkisini ayrıntılarıyla inceleyen bölümü için bkz. Allsen, *Culture and Conquest in Mongol Eurasia*, s. 72-80.
[848] Morgan, "Persian and non-Persian Historical writing in the Mongol Empire", s. 123.
[849] Togan'ın Reşîdüddîn Fazlullâh'ın *Câmi'u't-Tevârîh* adlı eseriyle ilgili yorumları için bkz. A. Zeki Velidi Togan, " The Composition of the History of the Mongols by Rashīd Al-Dīn", *CAJ*, 7/1, 1962, s. 60-72.
[850] Morgan, "Persian and non-Persian Historical writing in the Mongol Empire", s. 122; Bira, "Historiography among the Mongols", s. 159; Özgüdenli, "Tarih: İran", s. 56; Özgüdenli, "Orta Çağ İran Tarih Yazıcılığına Kısa Bir Bakış", s. 382-383.
[851] Murtazavî, *Mesâ'il-i 'Asr-i Îlhânân*, s. 375-376.
[852] Barthold, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, s. 82-83.

başladığına işaret etmektedir.[853]. Ancak Barthold bu yoğun tarih yazımı içerisinde Cüveynî ve eseri *Târîh-i Cihân-güşa*'yı, Reşîdüddîn ve Vassâf'ın eserlerinden çok üstün olduğunu iddia etmektedir. Bunun sebebini de Cüveynî'nin Moğollarla çağdaş olmasına ve onun Türkistan, Moğolistan ve Uygur ülkesini bizzat görmesine bağlamaktadır. Bu sayede bütün Moğol İmparatorluğunun tarihini anlatmaya çalışmasının değerli olduğunun altını çizmektedir. Fakat Reşîdüddîn ve Vassâf daha çok İlhanlılar ve kısmen de Çinliler üzerinde durmuşlar ve özellikle Çağataylılarla ilgili anlatılarında Cüveynî'nin aktardıklarını kullanmışlardı.[854] Bütün bunlardan hareketle Moğol tarihi için *Târîh-i Cihân-güşa*'nın diğer eserlerden daha değerli olduğu ifade edilebilir. Bu bağlamda Gibb de Cüveynî'nin yalnız ve özgün "kâtip tarihçi" rolüyle tarih alanında ilk teşvik edici olduğuna dikkat çekerek bir anlamda onun değerine ve önemine işaret etmektedir.[855] İlhanlı Devleti dönemindeki bu yoğun Farsça tarih yazıcılığı İlhanlıların yıkılışından sonra bir duraklama dönemine girse de Timurlular döneminde yeniden canlanmıştı. Farsça tarih yazıcılığı bu dönemdeki canlılığını, büyük oranda Timur'un askerî zaferlerinin kaydedilmek istenmesine borçludur.[856]

Moğol istilâsının Horasan'da ortaya çıkardığı kargaşa ortamında her ne kadar sanat ehli Horasan'dan göç etmiş olsa da bölgede Fars edebiyatı varlığını devam ettirmiştir. Bunda İlhanlıların İran kültürüne karşı tutumunu değiştirmesi etkili olmuştur. İlhanlılar yerleşik İran kültürünü yakından tanıma başlamasıyla bölgede, İlhanlı hükümdarları ve dönemin önemli vezirleri şairlerin hamisi olmaya başlamışlardır. Böylece şairler, İlhanlı dönemi Horasan coğrafyasında daha fazla ön plana çıkmaya başlamış ve İlhanlı saraylarında görev almışlardır. Şairlerin bu dönemde devlet adamlarıyla olan yakınlığı kendilerini *Meliku'ş-şu'arâ'* unvanını getirmiştir.

Fars edebiyatına göre İlhanlı döneminde Horasan'daki tarih yazımı daha parlak bir seviyede olmuştur. Bu dönemde İlhanlılar hem bölgede yaptıkları kayıt altına almak hem de bölgedeki varlıklarına meşru bir zemin oluşturmak için tarih yazımını bir araç olarak kullandıkları görülmektedir. Ayrıca İlhanlı Devleti kendi kahramanlıklarını gelecek nesillere aktarmak için de tarih yazımına büyük bir önem vermiştir. Bu dönemdeki tarih yazımında ön plana çıkan en önemli hususlardan biri de müelliflerin İlhanlı bürokrasisinde aktif görev

[853] Gibb, *İslam Medeniyeti Üzerine Araştırmalar*, s. 148.
[854] Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s. 64.
[855] Gibb, *İslam Medeniyeti Üzerine Araştırmalar*, s. 148.
[856] Özgüdenli, "Tarih: İran", s. 56; Özgüdenli, "Orta Çağ İran Tarih Yazıcılığına Kısa Bir Bakış", s. 383-385, 389.

yapıyor olmalarıdır. Bu da kaleme aldıkları eserlerdeki tarafsızlığa gölge düşürmektedir. Ancak bu müelliflerin yaşadıkları döneme çağdaş olması, eserlerinin önemini artırdığı bir gerçektir. Yani müelliflerin mevcut patronaj altında, iktidara yaranma ile gerçekleri kaleme alma arasında eserlerini vücuda getirmişlerdir. Kısacası İlhanlı dönemi tarih yazımında bir saray tarihçiliğinin ortaya çıktığı ifade edilmelidir.

3. 2. İMAR FAALİYETLERİ

3. 2. 1. İmar Faaliyetlerinin Kuzeybatı İran'da Yoğunlaşmasına Dair Bazı Tespitler

Moğol istilâsıyla İran'daki yıkımla birlikte kesintiye uğrayan imar işlerinin kısmen Ögedey Han ve sonrasında bölgede İlhanlı Devleti'nin kurulmasıyla birlikte yeniden canlanmaya başladığı söylenebilir. İlhanlılar atlı göçebe bir kavim olarak ortaya çıkmış olsalar da şehir hayatına ve mimariye karşı ilgisiz değillerdi. Onlar, doğudan getirdikleri mimari geleneği, İran ve İslâm sanatıyla birleştirmişlerdi. Böylece Horasan'da eski şehirleri ihya ederek ve yeni şehirler inşa etmişlerdi.[857] Ayrıca dönemin kaynakları da İlhanlı hükümdarlarının imar konusundaki olumlu tutumlarına dair örnekler aktarmaktadır. Bu konuda Reşîdüddîn, İlhan Hülegü'nün imar işlerinde istekli olduğunu ve ömrünün sonuna doğru bu işlerle ilgilendiğini ifade etmektedir.[858] Hülegü'nün yanı sıra oğlu Abaka'nın imar konusunda istekli olduğundan Kâşânî bahsetmektedir.[859]

İlhanlı hükümdarlarının bölgedeki imar faaliyetleri daha çok İlhanlı başkentleri ve onların yaşam koşullarının bir tezahürü olan Azerbaycan yaylak ve kışlaklarının[860] çevresinde inşâ ettikleri saray yapılarında[861] şekil almıştı. Fakat Horasan özelinde konu ele alındığı için konuyu dağıtmamak adına Azerbaycan ve çevresindeki imar faaliyetlerinin ayrıntısına burada girilmeyecektir. Zira bu konu başlı başına başka bir çalışmasının konusunu oluşturmaktadır. Burada daha çok İlhanlı imar faaliyetlerinin Azerbaycan ve çevresinde yoğunlaşmasının gerekçelerini tespit edilmeye çalışılacaktır.

İlhanlı Devleti, İran'da kurulduktan sonra merkezî gücünü Azerbaycan ve çevresinde yoğunlaştırmıştı.[862] Esasen bunun için kendilerince mantıklı gerekçeleri vardı. En başta

---

[857] A. Zeki Velidî Togan, *Umumi Türk Tarihi'ne Giriş*, Enderun Yay., İstanbul 1981, s. 272; Barthold, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, s. 80.
[858] Reşîdüddîn/Rûşen-Mûsevî, II, s. 1048.
[859] Kâşânî/Hamblî, s. 107.
[860] İlhanlı Devleti'nin Azerbâycân'daki yaylak ve kışlaklarına dair bkz. Uyar, *İlhanlı Devleti'nin Askerî Teşkilatı,* s. 106-110; Uyar, "İlhanlı Devleti'nin Önemli Yaylak ve Kışlakları", s. 250-254.
[861] İlhanlı saray yaşamı ile ilgili ayrıntılar için bkz. Tomoko Masuya, "Ilkhanid Courtly Life", *The Legacy of Genghis Khan Courtly Art and Culture in Western Asia, 1256-1353,* Ed. Linda Komaroff and Stefano Carboni, Yale University Press, New Haven-London 2003, s. 75-103.
[862] İlhanlılardan önce Moğolların Azerbâycân'a yerleşmeleri Çurmagun Noyanla başlamıştı. Çurmagun Noyan'a Ögedey tarafından İran'a gönderilince, bölgenin kuzeybatısına yerleşmiş ve on yıl kadar burada kalmıştı. Göçebe Moğollar için bol otlak temin eden bu coğrafya Çurmagun'un Mugân ve Arrân ovalarına yerleşmesini sebep olmuştu. Dolayısıyla İlhanlılarda bölgeye gelince aynı sebeplerden ötürü bölgeye yerleşmişti. Bkz. Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, s. 297.

Çağataylılarla sınır kabul edilen Horasan'ın, sürekli olarak Çağatay istilâlarına maruz kaldığı için buranın savunulması gereken bir bölge olduğu gerçeği gözden kaçırılmaması gereken önemli bir etkendir.[863] Çağataylılarla olan sınır probleminin yanında bir diğer önemli husus ise Memlûklerle olan siyasî mücadeledir.[864] Dolayısıyla İlhanlı Devleti, siyasî karmaşadan uzak, denetimini daha rahat gerçekleştirebileceği Azerbaycan ve çevresinde kendisini konumlandırmıştı. Bu iki husus İlhanlı Devleti'nin Horasan'a göre daha güvenli olan Azerbaycan'ı niçin tercih ettiğinin anlaşılmasına yardımcı olacaktır.

Hülegü'nün Tebriz'i başkent olarak belirlemesinden sonra Horasan'ın zenginliğin ve kültürün merkezî olarak üstlendiği görevinin Azerbaycan'a yani kuzeydoğudan kuzeybatıya kaymıştı.[865] Antony Hutt ve Leonard Harrow'un da altını çizdiği gibi kuzeybatının merkez hâline gelmesinde Moğol istilâsının Horasan bölgesindeki yıkıcılığının da büyük etkisi olmuştu.[866] Bu merkezî gücün ağırlığı ile Azerbaycan şehirlerinde önemli imar faaliyetleri yaşanmıştı.[867] İlhanlı hükümdarlarının buralardaki imar faaliyetleri de merkezin gücün yoğunluğu bağlamında değerlendirilmesinin yanında; onların, ataları gibi bozkır geleneğini sürdürerek yaylak ve kışlak geleneğini sürdürmeleriyle de ilişkilendirilmelidir.[868] Bu bağlamda kuzeybatıdaki verimli otlaklar, göçebe olan İlhanlar için önemli merkezler hâline gelmişti.[869] Dolayısıyla İlhanlılar tıpkı ataları gibi buralarda çeşitli binalar inşâ etmeye başlamışlardı.[870] Onların yaşamlarını sürdürebilmek için koyun, keçi, deve ve at gibi hayvanlara gereksinim duyduklarını düşünüldüğünde, bu hayvanlar için sürekli ot ve su temin etmenin vermiş olduğu zorunluluğun, onların niçin kuzeybatıdaki yaylak ve kışlaklarını tercih ettiklerini anlaşılmasını kolaylaştıracaktır.[871] Ayrıca seyyah Rubruk da Moğolların sürekli yaşadıkları bir yerin

[863] Melville, "The Mongols in Iran", s. 44.
[864] İlhanlı-Memlûk ilişkilerinin tarihsel arka planı ve iki devlet arasındaki mücadelenin ayrıntıları için bkz. Reuven Amitai-Preiss, *Mongols and Mamluks: The Mamluk-Īlkhānid War, 1260-1281*, Cambridge 1995.
[865] Wilber, *The Architecture of Islamic Iran*, s. 8.
[866] Antony Hutt – Leonard Harrow, Islamic Architecture: Iran 1, Scorpion Publications, London 1977, s. 23.
[867] Mustafa Cezar, *Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık*, İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 1977, s. 418.
[868] Sheila Blair- Jonathan Bloom, "Mimari", *İslam Sanatı ve Mimarisi,* çev: Nurettin Elhüseyni, Literatür Yay., İstanbul 2007, s. 392. Moğollar, mevsimsel göçlerle, yazın yaylara çıkmış, kışın ise daha korunaklı olarak gördükleri nehir vadilerine inmişlerdir. Belirli bir sistem içerisinde yapılan bu göçler, temelde hayvan sürüleri için verimli otlak arayışının bir sonucudur. Marshall, *Doğudan Yükselen Güç Moğollar,* s. 4.
[869] Robert Hillenbrand, *Islamic Art and Architecture*, Thames and Hudson, London 1999, s. 197; Blair-Bloom, *The Art and Architecture of Islam,* s. 5.
[870] Moğolların yaylak ve kışlaklarda inşâ ettiği yapıların incelendiği çalışma için bkz. Tomoko Masuya, "Seasonal Capitals with Permanent Buildings in the Mongol Empire", *Turko-Mongol Rulers, Cities and City Life*, ed. David Durand- Guédy, Brill, Leiden-Boston 2013, s. 223-256.
[871] Morris Rossabi, "The Mongols and Their Legacy", *The Legacy of Genghis Khan Courtly Art and Culture in Western Asia, 1256-1353*, ed. Linda Komaroff and Stefano Carboni, Yale University Press, New Haven-London 2003, s. 14; Masuya, "Ilkhanid Courtly Life", s. 75. Jackson, Cengiz Han'ın ailesine miras bıraktığı göçebeliğin, her prensin yaylak ve kışlak bulma zorunluluğu göz önüne alındığında Moğol Devleti içerisinde her zaman bir

olmadığını, kışın daha sıcak yerlere yani güneye, yazında kuzeye daha serin yerlere göç ettiklerini ifade ederek[872] onların yaylak ve kışlak hayatına dair bilgi vermektedir. Elbette bu göç halkın kendi isteğine göre değil, bir noyan, şehzâde veya binbaşının kararına göre tayin edilen en iyi otlağa göç edilmesi şeklinde gerçekleşiyordu.[873]

Yukarıda anlatılanlardan İlhanlıların sadece Azerbaycan ve çevresinde kışlak ve yaylakları olduğu sonucu çıkarılmamalıdır. Zira Azerbaycan'ın yanında İlhanlıların hem Anadolu hem de konumuza bahis olan Horasan coğrafyasında yaylak ve kışlakları mevcuttur. Horasan kışlaklarında ilk akla gelen, İlhanlı şehzâdeleri tarafından kullanılan Mâzenderân otlaklarıdır.[874] Cürcân ve Etrâk nehirleriyle sulanan bu otlaklar, kahir ekseriyette İlhan Abaka, Gazan Han ve Ölceytü tarafından kullanılmıştı.[875] Yine Horasan'daki Merv ve Âbıverd otlaklarının da Gazan ve Ölceytü hanlar tarafından kullanıldığını biliyoruz.[876] Ayrıca yerel bir hanedanlık olan Kertler tarafından yönetilen Herât'ın otlaklarının da Gazan'ın emriyle yaylak ve kışlak olarak kullanıldığını tespit edebilmekteyiz.[877] Horasan'daki bu kışlakların yanı sıra İlhanlı Devleti'nin kullandığı yaylaklarda mevcuttur. Demâvend otlaklığının Gazan Han tarafından[878], Râdekân otlaklığının da Hülegü'nün yanı sıra oğlu Abaka ve torunu Gazan tarafından kullandığı tespit edebilmekteyiz. Ayrıca Habûşân ve Şoterkûh'un otlakları da Gazan ve Baydu hanlar tarafından kullanılmıştı.[879] Yine yaylaklara örnek olarak İlhan Abaka ve Çağataylı Barak arasında savaşa sebep olan Ölceytü'nün kullandığı Bâdgîs otlakları ve Cüveyn otlakları örnek gösterilebilir.[880]

3. 2. 2. Horasan'daki İmar Faaliyetleri

Yukarıda izah edilmeye çalışılan siyasî nedenler ve göçebe yaşamın getirdiği koşullar,

---

gerilemeye sebep olduğuna işaret etmiştir. Bkz. P. Jackson, "The Dissolution of the Mongol Empire", *The History of Mongolia*, Vol. I, ed. David Sneath-Christopher Koplonski, UK 201, s. 318.

[872] Ruysbroeckli/Kılıç, s. 87.

[873] Vladimirstov, *Moğolların İçtimaî Teşkilâtı*, s. 168.

[874] Osman Gazi Özgüdenli, "Taberistan", *DİA*, C. 39, İstanbul 2010, s. 323.

[875] Benâketî, *Târîh-i Benâketî*, s. 427-428; Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl-i Câmiʿu't-tevârîh-i Reşîdî,* s. 55; Kâşânî*, Târîh-i Ûlcâytû,* s. 151, 179; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-Safâ*, VIII, s. 4070; Wilber, *The Architecture of Islamic Iran*, s. 23; Özgüdenli, *Gâzân Han ve Reformları,* s. 156; Uyar, *İlhanlı Devleti'nin Askerî Teşkilatı,* s. 110; Uyar, "İlhanlı Devleti'nin Önemli Yaylak ve Kışlakları", s. 254.

[876] Reşîdüddîn/Jahn, s. 23; Özgüdenli, *Gâzân Han ve Reformları,* s. 156; Uyar, *İlhanlı Devleti'nin Askerî Teşkilatı,* s. 111; Uyar, "İlhanlı Devleti'nin Önemli Yaylak ve Kışlakları", s. 255.

[877] Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-Safâ*, VIII, s. 4226; Özgüdenli, *Gâzân Han ve Reformları,* s. 57.

[878] Reşîdüddîn/Jahn, s. 41.

[879] Reşîdüddîn/Jahn, s. 23; Özgüdenli, *Gâzân Han ve Reformları,* s. 66; Uyar, *İlhanlı Devleti'nin Askerî Teşkilatı,* s. 112; Uyar, "İlhanlı Devleti'nin Önemli Yaylak ve Kışlakları", s. 256.

[880] Özgüdenli, *Gâzân Han ve Reformları,* s. 156; Uyar, *İlhanlı Devleti'nin Askerî Teşkilatı,* s. 113; Uyar, "İlhanlı Devleti'nin Önemli Yaylak ve Kışlakları", s. 257.

İlhanlı Devleti'nin Horasan'daki imar faaliyetlerini sınırlandırmıştı. Ancak buna rağmen Büyük Selçuklu mimari geleneğini devam ettiren[881] İlhanlı Devleti, Horasan'da bir takım imar faaliyetleri içerisinde olmuştu. Elbette İlhanlıların bu teşebbüsünün, Horasan'ı tekrar eski hâline getirme noktasında son derece zayıf kaldığını ifade edilmelidir. Esasen burada dikkat çeken husus, İlhanlıların büyük bir yıkım ve tahribatla ele geçirilen Horasan coğrafyasındaki görüntüden son derece rahatsız olduğudur. Dolayısıyla onların bölgedeki imar faaliyetlerini bu bağlamda değerlendirmek daha doğru bir yaklaşım olacaktır.

İlhanlı hükümdarları yıkık ve harabe hâldeki geniş Horasan coğrafyasının, İran'da kurmak istedikleri yeni düzende kendilerine bir fayda sağlamayacağının muhakkak farkındaydılar. Bu bağlamda Ögedey Han'ın Horasan'daki görüntüyü değiştirme adına başlattığı imar faaliyetlerinin, İlhanlılar döneminde de kurucu lider İlhan Hülegü tarafından devam ettirildiği tespit edilebilmektedir. Ancak bu imar faaliyetleri Horasan coğrafyasının bütün geneline yayılmamış, daha çok Nîşâbûr ve Herât özelinde kalmıştı. Sadece Gazan Han 1290/1291 yılında kışı Merv'e bağlı Âbıverd'de geçirdiği sırada burada Kâl-i Tejen denilen nehirde su bendi yapılmasını buyurmuş ve ayrıntısı bilinmeyen birkaç köyün imar işiyle meşgul olmuştu.[882] Bunun dışında Merv'in İlhanlı dönemindeki imarına dair elimizde herhangi bir kayıt yoktur. Zira Bernard O'Kane'nin Timurlular döneminde Şahrun'un Merv'i yeniden inşa ettiğini söylemesi, Toluy'un şehri yıkmasından bu yana 194 yıl boyunca imar edilmediğini ortaya çıkarmaktadır. Şahrun'un emriyle beraber yapılan sulama kanallarıyla Merv belirli bir refah düzeyine ulaşacaktı.[883] Dolayısıyla İlhanlı döneminde Merv'de imar faaliyetleri yok denecek kadar azdır. Merv'de Gazan Han dönemindeki istisna dışında, İlhanlı Devleti'nin bütün imar faaliyetleri Horasan'ın iki önemli şehri olan Nîşâbûr ve Herât'ta yoğunlaşmıştı.

3. 2. 2. 1. Nîşâbûr

İlhanlı Devleti'nin Nîşâbûr'daki imar faaliyetlerine dair ilk olarak bilgi veren Cüveynî'dir. Cüveynî, İlhan Hülegü'nün Nîşâbûr'a bağlı Habûşân'a geldiğinde şehrin harabe hâldeki görüntüsünden son derece rahatsız olduğunu ifade etmektedir. Ancak Nîşâbûr'un iki defa Moğollar tarafından yıkıma uğradığı düşünüldüğünde Habûşân'ın bu görüntüsünün hiç de şaşırtıcı olmaması gerekmektedir. Cüveynî ile birlikte şehrin durumunu değerlendiren İlhan

[881] Beksaç-Çobanoğlu, "İlhanlılar: Sanat", s. 105; Beksaç, "İran: Sanat", s. 431.
[882] Reşîdüddîn/Rûşen-Mûsevî, II, s. 1225; Özgüdenli, *Gâzân Han ve Reformları,* s. 67; Uyar, *İlhanlı Devleti'nin Askerî Teşkilatı,* s. 111; Uyar, "İlhanlı Devleti'nin Önemli Yaylak ve Kışlakları", s. 255.
[883] Bernard O'Kane, *Timurid Architecture in Khurasan*, Mazdâ Publishers, California 1987, s. 15.

Hülegü, yeni binalar inşâ edilmesi ve kurumuş su kanallarının yeniden aktif hâle gelmesi konusunda *yarlıg* çıkarmıştı. Ayrıca imar giderlerinin halka değil, devlet hazinesine yük edilmesini istemişti. Bu sayede kısa sürede Habûşân tekrar suya kavuşmuş ve ayrıntısına vakıf olunamayan iş yerleriyle birlikte Cuma Cami'nin yanında bir bahçe inşâ edilmişti. Yine Hülegü Cuma Cami'nin harap hâldeki mezarlığının da yeniden aktif hâle getirilmesi için Sahib-i Azam Seyfüddîn Aka üç bin *dinar* bağışta bulunmuştu.[884]

Habûşân'daki bu imar faaliyetlerine dair Reşîdüddîn de benzer bilgilerle birlikte ayrıca o, bölgedeki emîrlere ve ileri gelenlere Habûşân'da yeni evler inşâ etmesi için emir verildiğini aktarmaktadır.[885] Ancak bu emîrlerin ve ileri gelenlerin kim olduğuna ayrıca verilen emirlerin yerine getirilip getirilmediğine dair kaynaklar suskundur. Öte yandan Rezevî de İlhan Hülegü'nün hükümdar olmasından sonra atölye işlerine önem verdiğini bunun bir tezahürü olarak Habûşân'da bir atölye kurduğunu ifade etmektedir.[886]

İlhan Hülegü'nün imar konusundaki faaliyetleri, dönemin hem coğrafya eserlerine hem de edebî eserlere yansımıştır. Kazvînî'nin bir coğrafya eseri olan *Nuzhetu'l-kulûb* Hülegü'nün Habûşân'da binaları restore ettiğini ve torunu Argun döneminde de bu imar işlerini bazı eklemelerle devam edildiğini aktarmaktadır.[887] Ancak Kazvînî burada yapılan imar faaliyetleriyle ilgili ayrıntılı bilgi vermemiştir. Devletşâh ise *Tezkiretu'ş-şu'arâ* adlı eserinde Hülegü'nün harabeleri imar ettiğini söylese de bu harabelerin nereler olduğuna dair ayrıntı vermemektedir.[888] Hülegü'nün şimdilik tespit edilebildiği kadarıyla Habûşân dışında Horasan'da başka bir imar faaliyetinde bulunmadığı düşünüldüğünde Devletşâh'ın, Hülegü'nün Habûşân'daki imar faaliyetlerine atıf yaptığı rahatlıkla söylenebilir. Habûşân'daki imar faaliyetleriyle ilgili olarak Bosworth, şehrin yeniden refaha kavuştuğunu söyleyerek Moğol dönemi öncesine atıf yapmıştır.[889] Fakat bu yorum, Moğol istilâsından sonra bölgenin durumunu düşünüldüğünde çok abartılı olmaktadır. Ancak burada önemli olan husus Hülegü'nün imar faaliyetlerinin bölgede ne kadar önemli olduğudur.

Nîşâbûr'daki imar faaliyetlerinin İlhan Hülegü'nün oğlu Abaka döneminde de devam

[884] Cüveynî/Kazvînî, III, s. 105.
[885] Reşîdüddîn/Rûşen-Mûsevî, II, s. 984-985. Yine bu konuda bkz. Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-Safâ*, VIII, s. 4019; Wilber, The *Architecture of Islamic Iran*, s. 7
[886] Rezevî, "Câygâh-i Senâyi'-i Kârhâneî der İktisâd ve Câmi'a-i 'Ahd-i Îlhânân", s. 43.
[887] Kazvînî, *Nuzhetu'l-kulûb,* s. 150.
[888] Devletşâh, *Tezkiretu'ş-şu'arâ,* s. 160.
[889] Bosworth, "Ḳūčān", s. 312.

ettiği tespit edilebilmektedir. Özellikle Abaka döneminde Nîşâbûr'da meydana gelen depremden sonra bölgede imar faaliyetlerinin yoğunlaştığı ifade edebilir. Nîşâbûr'daki depremin ne zaman gerçekleştiği konusunda kaynaklar farklı bilgiler vermektedir.[890] Ancak kaynaklar, buradaki imar işlerinin depremden sonra yoğunlaştığı konusunda mutabıktır. İlhan Abaka, Nîşâbûr'daki imar işleri için bir *yarlığ*la Horasan veziri Hace Vecîhüddîn Zengî Feryûmedî'yi görevlendirmişti. Depremden dolayı yıkılan şehirde yeniden binalar yapılarak depremin izleri silinmeye çalışılmıştı.[891] Reşîdüddîn'in yaklaşık 10.000 kişinin öldüğünü aktardığı[892] Nîşâbûr'daki bu depremde, şehirdeki bütün binalar etkilenmiş ve artçı sarsıntılar iki hafta boyunca sürmüştü. Depremden sonra Nîşâbûr, önceki yerinden biraz uzakta yeniden inşa edilmişti.[893] Nîşâbûr'daki depreme Horasanlı şair Pûr Bahâ'nın da dikkatini çekmektedir. O, depremin yıkıcı etkisini anlatan bir kaside yazmıştır.[894] Nîşâbûr'daki imar faaliyetleriyle ilgili Rezevî de depremden sonra Nîşâbûr'da atölyelerin kurulduğunu öne sürse de bu konuda herhangi bir ayrıntı vermemiştir.[895]

İlhan Ahmed Tegüder'den sonra İlhanlı tahtına çıkan İlhan Argun da çıkardığı *yarlığ*la halkın gönül rahatlığıyla imar işleriyle ilgilenmesini istemişti.[896] Ancak onun döneminde Horasan'daki imar işlerinin ayrıntılarına dair kaynaklar sessizdir. İlhan Argun, şehzâdeliği döneminde, amcası İlhan Ahmed Tegüder ile olan taht mücadelesinde Nîşâbûr'a bağlı Tûs ve İsferâyn imalathanelerindeki elbiselerin getirilmesi için askerlerini görevlendirmişti.[897] Buradan hareketle İlhan Argun'un şehzâdeliği dönemindeki bu imalathaneler, kuvvetle muhtemel Moğol sivil valisi Körgüz döneminden beri varlığı bilinen atölyelerdir. İbn Battûta da bölgeye yaptığı seyahati sırasında bu atölyelerden bahsetmektedir. Battûta Nîşâbûr'daki

[890] Çalışmaya esas alınan Reşîdüddîn nüshasında İlhan Abaka döneminde gerçekleşen olaylar kısmı boş geçilmiştir. Bkz. Reşîdüddîn/Rûşen-Mûsevî, II, s. 1120. Ancak Reşîdüddîn'in Behmen Kerîmî nüshasında Nîşâbûr depreminin 7 Ekim 1270 tarihinde gerçekleştiği aktarılmaktadır. Bkz. Reşîdüddîn/Kerîmî, s. 666. Nîşâbûr depremi ile ilgili diğer kaynaklarda geçen bilgiler için bkz. Fasîh-i Hâfî, *Mucmel-i Fasîhî*, II, s. 337; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-Safâ*, VIII, s. 4115. Nîşâbûr'da meydana gelen depremlerle ilgili ayrıntılı bir inceleme için bkz. Charles Melville, "Earthquakes in the History of Nishapur", *Iran*, Vol. 18, 1980, s. 110-111.

[891] Fasîh-i Hâfî, *Mucmel-i Fasîhî*, II, s. 337; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-Safâ*, VIII, s. 4115; Sâbitî, *Târîh-i Nîşâbûr,* s. 194. Gerâylî, Nîşâbûr'da İlhanlılar dönemindeki depremin ilkinin İlhan Hülegü döneminde gerçekleştiğini, ikinci ve daha büyük olanının ise İlhan Abaka döneminde meydana geldiğini aktarmaktadır. Bkz. Gerâylî, *Nîşâbûr Şehr-i Fîrûze*, s. 139-140.

[892] Reşîdüddîn/Kerîmî, s. 779.

[893] N. N. Ambraseys-C. P. Melville, *A History of Persian Earthquakes*, Cambridge University Press, Cambridge 2005, s. 43.

[894] Pûr Bahâ'nın Nîşâbûr'da meydana gelen depremden sonra yazdığı kasidesi için bkz. Fasîh-i Hâfî, *Mucmel-i Fasîhî*, II, s. 337; Browne, *A Literary History of Persia the Tartar Dominion*, s. 112-115; Safâ, *Târîh-i Edebiyyât der Îrân*, III/I, s. 665-666.

[895] Rezevî, "Câygâh-i Senâyi'-i Kârhâneî der İktisâd ve Câmi'a-i 'Ahd-i Îlhânân", s. 44.

[896] Reşîdüddîn/Rûşen-Mûsevî, II, s. 1155.

[897] Reşîdüddîn/Rûşen-Mûsevî, II, s. 1135.

dokuma atölyelerinin olduğunu ve buralarda *nah* ve *kemha* cinsi ipekler dokunduğunu aktarmaktadır.[898] Dolayısıyla Büyük Moğol İmparatorluğu'nun batı şubesi olan İlhanlı Devleti'nin de kumaş dokumacılığına önem vermiş ve bu doğrultuda atölyeler kurmuştu.[899]

Hamdullâh Mustevfî, Nîşâbûr'dan bahsederken şehirde kırktan fazla değirmenin olduğunu ifade etmektedir. Bu değirmenlerin şehrin kuzeydoğusundaki çok yüksek bir dağdan doğan nehrin kenarlarında inşa edildiğini aktarmaktadır. Ayrıca Emir Çoban'ın şehrin kuzey tarafındaki yüksek bir dağın zirvesindeki *Çeşme-i Sebz*'in (yeşil çeşme) yanında bir köşk yaptırdığını ve çeşmenin suladığı vadilerin kenarlarında insanların evler inşa ettiğini aktarır. Ayrıca Mustevfî, Nîşâbûr'a bağlı Beyhak'ın da geniş ve güzel çarşılara sahip olduğunu eklemektedir.[900] Bu bağlamda yine İbn Battûta da Nîşâbûr için çok güzel bir şehir, çarşıları güzel ve geniş, ana çarşının tam ortasında caminin mimarisinin çok güzel olduğunu ve buna bitişik 4 medresenin olduğundan bahsetmektedir.[901] Hem Hamdullâh Mustevfî hem de İbn Battûta'nın aktardıklarından hareketle, İlhanlı döneminde Nîşâbûr'un imar anlamında ciddi mesafe kat ettiğini göstermektedir. İbn Battûta'nın şehri ziyaret ettiğinde şehrin canlı ve mamur olduğunu aktarması imar anlamındaki mesafenin ulaştığı noktayı göstermesi açısından önemlidir.[902]

İlhanlı Devleti'nde Gazan'ın Müslüman olmasıyla başlayan dönemde imar faaliyetleri için de yeni bir reform dönem başlamıştı. Anadolu'daki Moğol hâkimiyetini meşrulaştırma çabası içerisinde olan Aksarayî[903], *Müsâmeretü'l-Ahbâr* adlı eserinde Gazan dönemi için şunları aktarmaktadır: "*Onlar, ibadet edenlere iyi davranmada ve beldeleri imar etmede aşırı derecede özen gösterdiler*".[904] Merkez Karakorum ile koparılan bağların, yerleşik Fars kültürünün etkisinin İlhanlılar üzerinde daha çok hissedilmesine yol açmıştı. Bu din değiştirme olayı doğal olarak dinî yapılar üzerinde kendisini gösterecekti. Ancak bu durumun Horasan özelindeki etkisi kaynaklara yansımamıştır. Blair-Bloom, Gazan döneminde ana ticaret yollarında kervansaraylar inşâ edildiğini aktarmaktadır. Devamında her kentte bir Cuma Cami ve yanı

[898] İbn Battûta, *İbn Batûtâ Seyahatnâmesi*, s. 373.
[899] İlhanlı Devleti kumaş dokumacılığına önem vermişti. Bu yüzden hâkimiyeti altındaki şehirlerde kumaş dokuma atölyeleri kurmuştu. Kumaş dokuma atölyeleriyle ilgili ayrıntılı bir çalışma için bkz. Rezevî, "Câygâh-i Senâyi'-i Kârhâneî der İktisâd ve Câmi'a-i 'Ahd-i Îlhânân", s. 48-51.
[900] Kazvînî, *Nuzhetu'l-kulûb,* s. 148-149.
[901] İbn Battûta, *İbn Batûtâ Seyahatnâmesi*, s. 373.
[902] İbn Battûta, *İbn Batûtâ Seyahatnâmesi*, s. 367.
[903] Aksarayî'nin bu tutumu için bkz. Uyar, "Partonaj ve Bürokratik Egemenlik Bağlamında İlhanlı Dönemi (1256-1353) Tarihyazımı", s. 138-142.
[904] Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr,* s. 152.

başında da geliri cami için kullanılmak üzere bir hamam yapıldığını ifade etmektedir.[905] Ancak bu yapıların Horasan'da da yapıldığına dair elimizde herhangi bir kayıt yoktur. Yukarıda bahsedilen her kentte bir Cuma Cami'si yapıldığının bilgisi, Horasan coğrafyasını da kapsıyor gibi görünse de şimdilik bu yorumdan öteye geçmemektedir. Gazan'ın Horasan'daki imar faaliyetlerine dair sadece onun, İslâmiyet'i benimsemeden önce şehzâdeliği döneminde Habûşân'da yüksek tapınak inşâ ettirdiği bilinmektedir.[906] Ancak Gazan'ın Müslüman olduktan sonra bu tapınağı yıktırmıştı.[907] Bu örnek dinî eğilimlerin imar üzerindeki etkisini göstermesi açısından önemlidir.

3. 2. 2. 2. Herât

3. 2. 2. 2. 1. İlhanlı Hükümdarlarının Herât'taki İmar Faaliyetleri

Herât'ta Ögedey Han döneminde başlayan imar faaliyetlerinin İlhanlılar zamanında da devem ettiğini tespit edilebilmektedir. Herât'taki imar faaliyetleri İlhan Abaka tarafından başlatılmıştı. Herât'ta Moğol döneminde başlayan atölye yapımının İlhanlılar döneminde de devam ettiğini ifade edilmektedir. Herevî, İlhan Abaka'nın görevlendirdiği hususi emîrleri Bedlû ve Turmuğâ'nın Herât'ta yaptığı imar faaliyetlerinden bahsetmektedir. Bu Moğol beyleri Herât'ta büyük bir dokuma atölyesi kurmuşlardır. Melik Şemsüddîn Muhammed Kert ve Herât halkının şehrin daha çabuk kalkınması adına bu atölyelerin şehrin içinde inşâ edilmesini istemesine rağmen İlhanlı emîrleri, bu durumun Moğol geleneğine aykırı olduğunu söyleyerek atölyeyi şehrin dışına kurmuşlardır. Abaka 1265/1266 yılında Horasan'ı ziyaret ettiği zaman Herât'a gelerek bu atölyede kalmıştı. Dolayısıyla Abaka'nın burada kalması bir nevi fabrikanın incelenmesi bağlamında değerlendirilmesi mümkündür. Herât'ta kurulan bu atölyenin yanı sıra Abaka'nın desteği ile Fîrûz Âbâd kapısı dışında yeni bir şehir vücuda gelmişti. Ayrıca Herât *daruga*sı Merktây'da burada bir çarşı inşâ ettiği bilinmektedir.[908] Fasîh-i Hâfî'de 1264/1265 yılında Abaka'nın emriyle Herât'ta atölye ve çarşıların Fîrûz Âbâd kapısı dışında inşâ edildiğini aktarsa da bu konuda ayrıntı vermemektedir.[909] Fasîh-i Hâfî kuvvetle muhtemel burada İlhan Abaka'nın görevlendirdiği hususi emîrlerinin imar faaliyetlerine atıfta bulunmuştu.

İlhan Abaka'dan sonra Ölceytü'ye kadar olan İlhanlı hükümdarlarının Herât'ı imarı

[905] Blair-Bloom, *The Art and Architecture of Islam,* s. 6.
[906] Reşîdüddîn/Jahn, s. 78; Özgüdenli, *Gâzân Han ve Reformları,* s. 56, 92.
[907] Wilber, *The Architecture of Islamic Iran*, s. 16.
[908] Herevî*, Târih-nâme-yi Herât,* s. 285; Hâfız-ı Ebrû, *Tarih-i selâtin-i Kert*, s. 38; Togan, "Herât", s. 432-433.
[909] Fasîh-i Hâfî, *Mucmel-i Fasîhî*, II, s. 334.

konusunda herhangi bir teşebbüsüne dair kaynaklar suskundur. Gazan Han'dan sonra İlhanlı tahtına geçen kardeşi Ölceytü Han döneminde özellikle Herât özelindeki imar faaliyetleri dikkat çekmektedir. İlhanlı emîrleri Yasavul ve Bucay'ın Herât'ta birtakım imar faaliyetleri olmuştu. Hâfız-ı Ebrû, Emîr Yasavul'un Herât'a geldiğinde şehrin yıllardır imar edilmemiş derecede yıkık ve harabe hâlde olduğunu aktarmaktadır. Şehrin büyük oranda Ferâhiler ve İsfizâriler tarafından yıkıldığını ifade etmektedir.[910] Herevî Emîr Yasavul'un 1312/1313 yılından önce şehrin güneyindeki eski çarşıyı yeniden imar ederek Eyûb adında birini buraya *şıhne* tayin ettiğini ifade etmektedir.[911] Dames de Emîr Yasavul'un, Herât'ı birçok güzel binalar ile süslediğini aktarsa da bu binaların ayrıntısına dair bilgi vermemektedir.[912] Ancak Emîr Bucay'ın imar faaliyetleri kaynaklara daha detaylı yansımıştı. Bucay, Herât'ın güneyinde Kârtbâr nehrinin kenarında 300 dükkânlık yeni bir çarşı inşa ettirmiştir. Bu çarşı içinde giyim, mücevher ve yiyecek tarzı dükkânlar bulunmaktadır. Yapılan çarşı için çıkarılan emir gereği satılacak eşyaların ucuz olması sağlanmıştı.[913] Herevî, Bucay'ın bu çarşı için birçok insanın evini, bağ ve bahçesini yıktırdığını aktarmaktadır.[914] Ayrıca Bucay Malan Köprüsü'nün yanında bir ordugâh da inşa etmiştir.[915] Öte yandan bir diğer İlhanlı emîri Muhammed Doladay da 1312/1313 yılında mescidi Feleküddîn civarında Sultan Çarşısı (Sûku's-Sultân) olarak bilinen bir çarşı inşa ettirmiştir. Herevî'nin aktardığına göre bu çarşının yapımında kadınlar ve erkekler birlikte çalışmışlardır. Ayrıca Muhammed Doladay'ın emriyle eski pazarcılar buraya getirilerek çarşının canlandırılması istenmiştir.[916]

3. 2. 2. 2. 2. Kert Meliklerinin Herât'ı Canlandırma Teşebbüsleri

Kertler, hem İlhanlı Devleti'nin doğu sınırını Çağataylılara karşı korumuş hem de hâkimiyet bölgeleri olan Herât'ın yeniden inşası için çalışmışlardır. Onlar ataları kabul edilen Gûrlular gibi imar işlerine büyük önem vermişlerdir.[917] Bu sayede Moğol istilâsıyla harap olan şehri onarmış ve kendi yapılarıyla süslemişlerdir. Allen, Kertlerin imar işlerine tarım ve ticaretin temel yapıları olan su kanallarını ve çarşıları imar etmekle başladığını ifade etmektedir.

---

[910] Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl-i Câmi'u't-tevârîh-i Reşîdî,* s 39.
[911] Herevî, *Târih-nâme-yi Herât,* s. 595.
[912] Dames, "Efganistan", s 158.
[913] İsfizârî, *Ravzâtu'l-cennât fî evsâfi medîneti'l-Herât,* II, s. 73.
[914] Herevî, *Târih-nâme-yi Herât,* s. 595.
[915] İsfizârî, *Ravzâtu'l-cennât fî evsâfi medîneti'l-Herât,* II, s. 74.
[916] Herevî, *Târih-nâme-yi Herât,* s. 595.
[917] Kazvînî'nin, Gûrlular döneminde Herât'taki yapılara dair aktardıkları, bölgenin imar durumunu göstermesi açısından son derece önemlidir. Kazvînî Herât'ta 12.000 dükkân, 6.000 hamam, kervansaray, değirmen, 359 medrese, hangâh, aşevi ve 444.000 kişinin yaşadığı evlerin olduğunu aktarmıştı. Bkz. Kazvînî, *Nuzhetu'l-kulûb,* s. 152. Yine Gûrluların kültürel faaliyetlerine dair bkz. Nizami, "The Ghurids", s. 189-190.

Bölgede tarım ve ticaretin yeniden etkin hâle gelmesi için su kanallarını yeniden açıp bütün çarşıları aktif hâle getirmişlerdi.[918]

Kertler döneminde Herât'taki imar işleri Melik Şemsüddîn Muhammed Kert ile başlamıştı. Şemsüddîn Muhammed 1239/1240 yılında Herât'ın doğu kapısında üç köşk ve yedi dükkânın yanı sıra bir atölye ve bir çarşı inşa ettirmiştir.[919] Şemsüddîn Muhammed'in 1248/1249 yılında Şerefüddîn Hârezmî'nin öldürülmesinden sonraki süreçte Herât meydanında Bağı Havuz olarak bilinen yerde bir köşk yapılması konusunda ustalara emir vermiş ayrıca Herât ileri gelenlerine şehrin imar edilmesi gerektiğini söylemiştir. Ancak Herât ileri gelenleri bölgedeki işçi sayısının azlığını ve Herât halkının asiliğini öne sürerek bu sarayın yapılmasına yanaşmamıştı. Herât ileri gelenlerinin bölgenin imar edilmesi hususundaki olumsuz tutumuna karşı Melik Şemsüddîn Muhammed Kert'ten önce Herât'a vezir olarak gelen Nizâmüddîn Bendehî burada bir hângâh yaptırmış ve Melik Şemsüddîn de Nizâmüddîn Bendehî'nin yaptıklarından etkilenerek Herât'taki mahallelerde camiler, yollarda köprüler inşa edilmesini emretmiştir.[920] Şemsüddîn Muhammed'in bölgenin imarı konusundaki isteği 1267/1268 yılında Irak'tan Herât'a döndükten sonrada birtakım imar faaliyetleri için verdiği emirden de anlaşılmaktadır. Herât'ta dört ay kalan Şemsüddîn Muhammed burada birçok cami, ribât, köprü ve havuz gibi imar faaliyetlerinde bulunmuştu.[921]

Herât şehrinin emniyetinde önemli bir yer tutan İhtiyârüddîn Kalesi'nin de Kertler döneminde inşa edildiği öne sürülse de kalenin ne zaman ve kim tarafından inşa edildiği hususu üzerine kaynaklar farklı bilgiler aktarmaktadır. Togan, kesin olmamakla birlikte Şemsüddîn Muhammed'in maiyetinde İhtiyârüddîn Sâlâr'ın ismine izafet ile İhtiyârüddîn Kalesi adında bir iç kale yapıldığını aktarır.[922] Öte yandan Hâfız Ebrû, bu kalenin Herât'ın kuzeyinde Melik Fahrüddîn Kert tarafından yapıldığını ifade etmektedir.[923] Hâfız Ebrû'yu destekler nitelikteki başka bir kayıtta Hândmîr'de geçmektedir.[924] Ancak Klimburg bu kalenin varlığının Büyük

[918] Allen, *Timurid Herat*, s. 46.
[919] Mahendrarajah, "The Iranian Interlude: From Mongol Decline to Timur's Invasion", s. 166.
[920] Herevî, *Târih-nâme-yi Herât,* s. 184-185; Hâfız-ı Ebrû, *Tarih-i selâtin-i Kert,* s. 14.
[921] Herevî, *Târih-nâme-yi Herât,* s. 301.
[922] Togan, "Herat", s. 434.
[923] Hâfız Ebrû, *Zubdetu't-Tevârîh,* III, s. 580. Lavrece'de Melik Fahrüddîn Kert'in Herât'ta İhtiyârüddîn olarak bilinen sağlam bir kale inşa etmesine rağmen daha çok Eskelce kalesini kullandığını ifade etmiştir. Bkz. Potter, *The Kart dynasty of Herat,* s. 66-67.
[924] Hândmîr, Herât'daki İhtiyârüddîn Kalesi'ni Melik Fahrüddîn Kert'in binaları arasında göstermişti. Bkz Hândmîr, *Habîbu's-Siyer*, III, s. 371. Timurlular dönemi Horasan mimarisini çalışan O'Kane'de Hâfız Ebrû'dan hareketle bu kalenin Melik Fahrüddîn Kert tarafından yapıldığını aktarır. O'Kane'nin İhtiyârüddîn Kalesi ile ilgili değerlendirmesi için bkz. O'Kane, *Timurid Architecture in Khurasan,* s. 115.

İskender'den önceki dönemlere kadar uzandığını öne sürmektedir.[925] Gazneli ve Büyük Selçuklu döneminde de kullanılan bu kale[926] Timurlular döneminde Şahruh tarafından yeniden imar edilmişti.[927]

İhtiyârüddîn Kalesi ile ilgili kaynaklardaki farklı bilgiler kalenin kim tarafından ve ne zaman yapıldığı hususunu aydınlatamasa da bu konuda en doğru yaklaşımı Lisa Golombek ve Wilber öne sürmektedir. Onlar bu kalenin sadece surlarının Kertler tarafından tasarladığını ifade ederler.[928] Dolayısıyla bu bilgi Klimburg'ın iddiasını doğrulamaktadır. Golombek ve Wilber'in söylediklerinden hareketle Fahrüddîn Kert döneminde yapılan çalışmaların kalenin güçlendirilmesi bağlamında değerlendirilmesi daha doğru bir yaklaşım olacaktır. Zira benzer bir durum Melik Rüknüddîn Kert'in babasının yerine Herât'a gönderildiği dönemde ortaya çıkmıştı. O Herât'ta özellikle şehrin savunmasını güçlendirmek adına şehirdeki kaleleri güçlendirmiş ve Haysâr'da kaldığı süre boyunca bu kaleyi yeniden inşa etmişti.[929]

Günümüzde Afganistan sınırları içerisinde yer alan Herât'taki İhtiyârüddîn Kalesi, 1950'lilerde yıkımdan kurtarılmış ve UNESCO'nun öncülüğünde yürütülen kazı ve restore programlarıyla korunmaya çalışılmıştı. UNESCO'nun 1960'larda Afgan hükümetiyle başlattığı çalışmalar sayesinde kültürel mirasın korunması noktasında önemli işler yapılmıştı.[930] UNESCO, Afgan hükümeti ve UNDP'nin ortak çalışması ile 1976 yılının ekim ayında başlayan kazı çalışmaları 1979 yılının mart ayında tamamlanmıştı.[931] Bir taraftan kazı çalışmaları sürerken öte yandan 1976 yılının ekim ayında başlayan restore çalışmaları 1979 yılının ocak-

[925] Max Klimburg, "The Architecture, Arts and Handicrafts", *From the Past and for the Future Safeguarding the Cultural Heritage of Afghanistan Jam and Herat*, Unesco, France 2015, s. 65.
[926] Mustafa Şahin, *Ortaçağda Herât Bölgesi (Gaznelilerin Kuruluşundan Timurluların Yıkılışına Kadar)*, (Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi), Tokat 2013, s. 433; a. mlf., "Orta Çağda Herât Bölgesindeki Kale ve Surlar", *Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi*, 21, 2013, s. 11.
[927] Lisa Golombek– Donald Wilber, *The Timurid Architecture of Iran and Turan*, Vol. I, Princeton University Press, New Jersey 1988, s. 301; İsmail Aka, "Mirza Şahruh Zamanında (1405-1447) Timurlularda İmar Faaliyetleri", *Belleten*, XLVIII/189-190, 1984, s. 286.
[928] Golombek-Wilber, *The Timurid Architecture of Iran and Turan*, Vol. I, s. 301.
[929] Hândmîr, *Habîbu's-Siyer*, III, s. 370.
[930] Unesco'nun Afganistan'ın kültürel mirasını korumak için başlattığı çalışmaların tarihçesi için bkz. Junhi Han, "A Brief History of Unesco's Safeguarding of the Afghan Cultural Heritage", *From the Past and for the Future Safeguarding the Cultural Heritage of Afghanistan Jam and Herat*, Unesco, France 2015, s. 25-38.
[931] İhtiyârüddîn Kalesi'nde yapılan kazılara ilişkin ön raporun ayrıntıları için bkz. Dirk Van Eenhooge, "Preliminary Report on the Archaeological Excavations at the Qala-i Ikhtiaruddin and the Madrassah of Sultan Hussain Baiqara, in Herat", *Restoration of Monuments in Herat Report prepared for the Government of Afghanistan by the United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (Unesco), acting as Executing Agency for the United Nations Development Programme (UNDP)*, Unesco-Berrino Printer-S. Mauro, Italy 1981, s. 19-26.

mart ayına kadar sürmüştü.[932] Bütün bu çalışmalardan sonra Afganistan hükümeti, UNESCO ve UNDP'nin desteğiyle Herât'tan başlayarak Afganistan'ın 1978 yılının mart ile 1979 yılının şubatı arasında anıt envanterini oluşturmuştu.[933] Afganistan'daki son yirmi yılda yaşanan savaş ve iç karışıklıklardan dolayı mimari eserler büyük oradan tahrip edilse de 2002 yılının ocak ayından sonra Afganistan hükümetinin talebiyle UNESCO tarafından kültürel varlıkları korumaya yönelik bir iyileştirme çalışması başlatılmıştı.[934] Yapılan bu çalışmalar sayesinde günümüze kadar varlığını sürdüren bu kale, Herât Kalesi olarak da adlandırılmaktadır.

Kertler döneminde Herât'ta imar faaliyetlerinin Melik Fahrüddîn Kert ve halefi Melik Gıyâsüddîn Kert döneminde yoğunlaştığı ifade edilebilir. Allen'de 1300'lerden itibaren Herât'ın refaha kavuşmaya başladığına dikkat çekerek[935] yukarıda bahsi geçen Kert meliklerinin dönemine işaret etmektedir. Özellikle bu dönemde dinî, askerî, ekonomik ve sosyal yapılardaki imar faaliyetleri dikkat çekmektedir. Bu bağlamda Melik Fahrüddîn Kert İlhanlı Devleti'nin son dönemindeki Herât kuşatmalarında zarar gören şehrin yeniden canlandırılması için 1299/1300 yılında bölgedeki hayır kurumlarının imar edilmesinin yanı sıra askerî anlamda şehrin daha rahat savunulabilmesi için şehrin kale ve siperlerini güçlendirmişti. Bu çalışmalar sonucunda kale burçları on dört kat yükseltilmişti. Böylece Herât'a olası bir saldırı durumunda şehre giriş ve çıkışları engellemeyi düşünmüşlerdir. Bu sayede şehir saldırılara karşı korunaklı hâle getirilmişti.[936] Fahrüddîn Kert'in şehrin kale ve siperlerini güçlendirdiği kale yukarıda bahsi geçen İhtiyârüddîn Kalesi olmalıdır. Kalede yapılan güçlendirme çalışması Golombek ve Wilber'in de kaleyle ilgili tezlerini doğrulamaktadır.

Öte yandan Melik Fahrüddîn Kert'in imar konusundaki tutumu, dinî yapılar üzerinde de

---

[932] İhtiyârüddîn Kalesi'nde başlatılan yenileme faaliyetlerinin ayrıntıları için bkz. Roberto Pagliero, "Restoration Activities on Two Work-Sites: Qala-i Ikhtiaruddin and Madrassah Sultan Hussain Baiqara, in Herat", *Restoration of Monuments in Herat Report prepared for the Government of Afghanistan by the United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (Unesco), acting as Executing Agency for the United Nations Development Programme (UNDP),* Unesco-Berrino Printer-S. Mauro, Italy 1981, s. 11-18. Herât'taki yenileme çalışmalarıyla ilgili ayrıca bkz. Andrea Bruno, "Memories of Safeguarding Herat and Jam", *From the Past and for the Future Safeguarding the Cultural Heritage of Afghanistan Jam and Herat,* Unesco, France 2015, s. 39-47.

[933] Kültürel mirası korumaya yönelik bu çalışmanın ayrıntıları için bkz. Franco Franchini, "Protective Inventory of the Cultural Heritage, Herat Province", *Restoration of Monuments in Herat Report prepared for the Government of Afghanistan by the United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (Unesco), acting as Executing Agency for the United Nations Development Programme (UNDP),* Unesco-Berrino Printer-S. Mauro, Italy 1981, s. 27-30.

[934] Bu dönemdeki iyileştirme çalışmaları için bkz. Christian Manhart, "UNESCO's mandate and recent activities for the rehabilitation of Afghanistan's cultural heritage", *IRRC*, 86/854, 2004, s. 401-414.

[935] Allen, *Timurid Herat,* s. 14.

[936] İsfizârî, *Ravzâtu'l-cennât fî evsâfî medîneti'l-Herât,* I, s. 437. Spuler'de Melik Fahrüddîn'in hayır müesseselerine olan ilgisine dikkat çekmişti. Bkz. Spuler, *İran Moğolları,* s. 178.

kendisini göstermişti. Kaynaklar bu dönemde birçok cami ve medrese inşa edildiğini aktarmaktadır.[937] Elbette bunda en büyük etken Kertlerin Müslüman olması ve bu hassasiyetle şehirlere yaklaşmış olmalarıdır. Melik Fahrüddîn Kert, 'Abdullah 'Âmir[938] Cami'sini imar ederek Parâman'daki Terre Furûş Cami'sini mamur etmesi bu bağlamda değerlendirilmesi gereken faaliyetlerdendir. Melik Fahrüddîn'in, hisarın dibinde bir bayram yeri oluşturarak etrafını duvarlarla örmesi de dinî hassasiyetle açıklanabilecek bir örnek olarak gösterilebilir. Yine şehirdeki sosyal ve ticarî hayatı canlandırmak için *Bazar-ı Melik* olarak şöhret bulan çarşıyı hisarın dibinde düzenlemiştir.[939] Bu çarşı Kertlerin inşaat merkezi olarak kullanılmıştı. Onlar bu çarşıyı yeniden inşa etmiş ve içine cami, hamam, su deposu, kervansaray ve üç hângâh yaptırmıştı. Kertlerden sonra buradaki imar faaliyetleri Timurlular döneminde Şahruh tarafından devam ettirilmişti. Tüm bu işler için Herât halkının yardımını istemişti.[940]

Melik Gıyâsüddîn Kert ise 1300/1301 yılında Herât'a geldiğinde şehri yeniden inşa ederek mamur hâle getirmişti.[941] Ayrıca 1320/1321 yılında şehrin önemli simgesi olan Herât Cuma Cami'nin restore edilmesini istemişti.[942] Gıyâsüddîn Kert'in emriyle başlayan restore çalışmaları elli günlük bir çalışmanın ardından cami tekrardan ihya edilmiştir. Gıyâsüddîn Kert'in bizzat kendisi de restore çalışmalarına katılmıştı. Öyle ki yıkık ve virane hâlde olan cami restore edildikten sonra yeniden güzel nakışlarla bezenmiştir.[943] Caminin güzel nakışlarla bezenmesi İlhanlı dönemindeki süslemenin zenginliğini ve ihtişamını ortaya koymaktadır. Suut Kemal Yetkin de bu dönemdeki süslemenin şimdiye kadar görülmediğine dikkat çekmektedir.[944] Golombek bu caminin imarıyla ilgili olarak güney ve doğu eyvanlarının yeniden inşa edildiğini, caminin yanındaki türbenin de onarıldığı aktarmaktadır.[945] Ayrıca

[937] Frye, "Harāt", s. 177; Uslu, "Herat", s. 216.
[938] Hz. Osman'ın Basra valisidir. Onun döneminde Gazne'ye kadar bütün Horasan fethedilmişti. Kuvvetle muhtemel Herât'taki camide 'Abdullah 'Âmir'in Horasan' ı fethinden sonra yapılmıştı. Ancak bu konuda kesin bilgi yoktur. 'Abdullah 'Âmir dönemi Horasan'ın fethiyle ilgili bkz. Belâzurî, *Fütûhu'l Büldân,* s. 463-494. 'Abdullah 'Âmir ile ilgili ayrıca bzk: Mustafa Fayda, "Abdullah b. Âmir", *DİA*, C. 1, İstanbul 1988, s. 84-85; Kasım Şulul, "Horasan ve Mâverâünnehir'le Münasebeti Bulunan Sahabîler", *Siyer Araştırmaları Dergisi,* S. 8, 2020, s. 150-151.
[939] İsfizârî, *Ravzâtu'l-cennât fî evsâfi medîneti'l-Herât,* I, s. 437-438. Fasîh-i Hâfî, Fahrüddîn Kert'in bu camiyi 1299/1300 yılında Herât'ta sur dışında inşa ettiğini aktarmıştı. Bkz. Fasîh-i Hâfî, *Mucmel-i Fasîhî*, II, s. 380
[940] Golombek-Wilber, *The Timurid Architecture of Iran and Turan,* Vol. I, s. 26, 61.
[941] İsfizârî, *Ravzâtu'l-cennât fî evsâfi medîneti'l-Herât,* I, s. 455-456.
[942] Fasîh-i Hâfî, *Mucmel-i Fasîhî*, III, s. 31; Hândmîr*, Habîbu's-Siyer,* III, s. 378-379.
[943] İsfizârî, *Ravzâtu'l-cennât fî evsâfi medîneti'l-Herât,* I, s. 505. Wilber caminin restoresiyle ilgili ayrıntı vermemiştir. Sadece doğu ve güney kısımlarının restore edildiğini aktarmıştı. Bkz. Wilber, *The Architecture of Islamic Iran*, s. 136-137.
[944] Suut Kemal Yetkin, *İslâm Ülkelerinde Sanat*, Cem Yay., İstanbul 1984, s. 51.
[945] Lisa Golombek, "The Resilince of the Friday Mosque: The Case of Herat" *Muqarnas*, Vol. 1, 1983, s. 96. Mülâyim, bu caminin bilinmeyen bir sebepten dolayı tahribe uğradığını, bu yüzden güney ve doğu eyvanlarının 1320'de yeniden inşa edildiğini ifade etmiştir. Bkz. Selçuk Mülâyim, "Herat Cuma Camii", *DİA*, C. 17, İstanbul

Melik Gıyâsüddîn Kert, Herât Cuma Cami'nin kuzeyinde *Gıyâsiye Medresesi* olarak bilinen bir medrese inşa ettirmişti.[946] Abdürrezzâk Semerkandî de bu medreseden bahsederek o dönemde ünlü bir medrese olduğuna dikkat çekmektedir.[947] Yine bu yıl Melik Gıyâsüddîn Herât'a bağlı Câm'daki Şey Ahmet'in türbesini[948] genişletmiş ve buranın dekorasyonunu tamamlatmıştı. Ayrıca onun emriyle türbenin iki yanına iki mescit inşa edilmişti.[949] İsfizârî, Melik Gıyâsüddîn dönemi olaylarını anlatırken Mevlânâ Sadrüddîn Haysâr'ın Farâh nehrindeki hângâhından ve İsfizar sokağının başındaki ribâtından bahsetse de bunların ne zaman yapıldığına dair ayrıntı vermemektedir.[950]

Melik Gıyâsüddîn Kert'in bir diğer imar işi Ebû Sa'îd'in Şehzâde Yesavur'a karşı zaferinin resmedildiği hisarın kuzeyine inşa edilen saray olmuştu. İsfizârî, sarayı bugüne kadar kimsenin görmediği tarzda tasarlanmış; ihtişamlı bir yapı olarak aktarmaktadır. Melik Gıyâsüddîn Kert'in nakkaşlara verdiği emirle batı girişine Ebû Sa'îd ve onun zafer kazanmış askerlerinin resmedilmesini istemişti. Doğu girişine ise yenilmiş Çağatay şehzâdesi Yesavur'un ve onun askerlerinin savaş meydanından kaçışını simgeleyen resmin çizilmesini istemişti. Böylece hem zafer hem de yenilgi unutturulmamış olacaktı.[951]

İsfizârî daha önce hiç görülmemiş güzide bir eser olarak inşa edilmiş olan hamamında Melik Gıyâsüddîn Kert tarafından imar edildiğini aktarır. Ayrıca hisarın doğusunda bir köşk bir pazar ve iki kervansaray inşa edilmiştir. Bütün bunların yanı sıra beyaz bahçe denilen bölgeye yakın bir alanda büyük bir hângâh inşa ettirmiş ve şahsi malını bu ibadet haneye vakfetmiş ayrıca Terre Furûş Cami'nin doğusunda bir hângâh ve kervansaray inşa etmişti. Aynı caminin batısında ise büyük bir havuz ve oda inşa edilmişti. Gıyâsüddîn Kert'in elinde bulunan bütün şehir, mezra, belde ve kalelerde bu tarz değerli yapılar bina edilmişti.[952]

Herât'ta hem Büyük Moğol İmparatorluğu dönemi hem de İlhanlı dönemindeki imar faaliyetlerinin bir özeti mahiyetinde İbn Battûta'nın söyledikleri şehirdeki imar durumunu

1998, s. 218.
946 Hândmîr, *Habîbu's-Siyer*, III, s. 379.
947 Semerkandî, *Matla-ı Sa'deyn ve Mecma-ı Bahreyn,* s. 124.
948 Meşhed ve Herât arasındaki yolun üzerinde bulunan bu türbenin ayrıntıları için bkz. Golombek-Wilber, *The Timurid Architecture of Iran and Turan*, Vol. I, s. 346-347; Golombek, "The Chronology of Turbat-i Shaikh Jām", s. 27-44; Büchner, "Türbet-i Şeyh Câm", s. 140.
949 Golombek, "The Chronology of Turbat-i Shaikh Jām", s. 28.
950 İsfizârî, *Ravzâtu'l-cennât fî evsâfi medîneti'l-Herât,* I, s. 461.
951 İsfizârî, *Ravzâtu'l-cennât fî evsâfi medîneti'l-Herât,* I, s. 506; Potter, *The Kart dynasty of Herat*, s. 155.
952 İsfizârî, *Ravzâtu'l-cennât fî evsâfi medîneti'l-Herât,* I, s. 507. Bu konuda benzer bilgiler için bkz. Mahendrarajah, "The Iranian Interlude: From Mongol Decline to Timur's Invasion", s. 166-167.

göstermesi açısından son derece önemlidir. İbn Battûta Herât'ın Horasan'daki en mamur şehir olduğunu ifade etmektedir. Devamında Herât için muazzam şehir ifadesini kullanır. Netice de Herât'ın binası çok, canlı ve mamur bir şehir olduğunu aktarır.[953] Golombek-Wilber Kertler yönetimindeki Herât'ın, büyük duvarlar tarafından korunan ve büyük çarşı sokakları tarafından dörde bölünmüş kare şeklinde bir iç şehirden oluştuğunu aktarmaktadır.[954] Dolayısıyla bu faaliyetlerin Grabar'ın da işaret ettiği gibi İlhanlı Devleti'nin XIV. yüzyılın başlarındaki imar faaliyetlerinin bir sonucu olarak değerlendirmek mümkündür.[955]

Moğolların Herât'ı istilâsından sonra İlhanlı Devleti'nin bölgeyi yeniden canlandırmak adına yatığı imar faaliyetleri son derece önemlidir. Bu imar faaliyetleri İlhanlılarla sınırlı kalmamış; başından beri bölgeyi elinde tutan Kert Meliklerinin imar faaliyetleri devam etmişti.[956] Esasen onların bu imar faaliyetleri kendilerinden sonra bölgeyi ele geçiren Timurluların elde ettiği başarının da alt yapısını oluşturmaktadır. Herât'ın Timurlular döneminde yıldızının parlamasında Kertlerin oluşturduğu alt yapının etkisi büyüktü.[957] Ancak bunu sadece Kertlerin çabasına bağlamak yanlış olur. Zira Timurlular döneminde Herât'ın gelişmesinde Timur'un sanatkârlar üzerinden uyguladığı politikaların da büyük payı vardır. Timur tüm zanaat ve meslek sahiplerine sahip çıkmış ve bunları başkentte toplamıştı. Timur'un uyguladığı bu politika halefleri tarafından da benimsenmişti. Bu politikanın bir sonucu bağlamında Timurlular döneminde Herât'ta kırk beşten fazla menderese inşa edilmişti.[958] Aka da Şahrun'un hükümdarlığı boyunca Herât'ta yaptığı binalarla şehri devletin merkezi hâline getirmeye çalıştığına vurgu yapmaktadır.[959] Bu durum Herât'a imar anlamında Timurlular döneminde de büyük önem verildiğini göstermektedir. O'Kane, Herât'ın kent merkezi olarak önemini devam ettirmesini tarımsal zenginliğine ve kuşatmalara dayanabilecek kadar güçlü bir kalesinin olmasına bağlamaktadır.[960] O'Kane'nin tespitinden hareketle Herât'taki imar

[953] İbn Battûta, *İbn Batûtâ Seyahatnâmesi*, s. 367.
[954] Golombek-Wilber, *The Timurid Architecture of Iran and Turan*, Vol. I, s. 25.
[955] O. Grabar, "The Visual Arts 1050-1350", *Cambridge History of Iran*, ed. John A. Boyle, vol. 5, Cambridge University Press, New York 1968, s. 635.
[956] Bu konuda bkz. Hândmîr, *Habîbu's-Siyer*, III, s. 380; Özkan Dayı, "İlhanlılar Zamanında Medreseler", *Tarihsel ve Kültürel Bağlamda Akademik Çalışmalar*, ed. Nevim Tüzün, İksad Publishing House, Ankara 2021, s. 65-66.
[957] Potter, "Moğollar Sonrası İran'da Sûfîler ve Sultanlar", s. 220-221.
[958] Musa Şamil Yüksel, *Timurlularda Din-Devlet İlişkisi*, TTK Yay., Ankara 2009, s. 78-79, 187. Timur, kendinden önceki Türk-İslâm devletlerindeki mirası devam ettirerek bilim adamlarına, âlimlere ve sanatkârlara büyük önem göstermişti. Bu anlayışla zanaat ve meslek sahiplerine sahip çıkmıştı. Ancak Timur'u diğer Türk-İslâm hükümdarlarından ayıran husus sanatkârları başkente toplamasıdır. Dolayısıyla Timurlular dönemindeki Herât'ta imar faaliyetlerini bu bağlamda değerlendirmek gerekir. Timur'un bu anlayışının bir *Beyin Göçü* şeklinde ele alınarak tüm Timurluların incelendiği çalışma için bkz. Musa Şamil Yüksel, "Ortaçağlarda *Beyin Göçü* ve Etkileri: Timurlular Örneği", *OTAM*, S. 41, 2017, s. 283-301.
[959] Aka, "Mirza Şahruh Zamanında Timurlularda İmar Faaliyetleri", s. 286-287.
[960] O'Kane, *Timurid Architecture in Khurasan*, s. 2.

faaliyetlerinin yoğunluğunu bu bağlamda değerlendirmek daha doğru bir yaklaşım olacaktır. Zira Herât'ın bu önemi Timurlular döneminde de başkent olarak devam etmiştir.

İlhanlı döneminde Horasan'daki imar faaliyetleri, Moğol sivil valiler döneminde başlayan imar faaliyetlerinin devamı niteliğinde olmuştur. Ancak İlhanlı hükümdarlarının imar konusundaki olumlu tutumlarının bölgedeki imar faaliyetlerinin artmasında büyük etkisi olduğunu ifade etmek gerekmektedir. Hülegü'den itibaren Horasan yerleşim yerlerinde mevcut binalar onarılmış ve yenileri inşa edilmiştir. Özellikle İlhanlı döneminde imar faaliyetlerinin Nîşâbûr ve vasal Ketler idaresinde olan Herât'ta yoğunlaştığı görülmektedir. Nîşâbûr depreminde sonra İlhan Abaka'nın buraya özel bir ilgisi olmuştur. Yine Herât'ta da hem vasal Kertler hem de İlhanlı hükümdarlarının şehrin imarı konusundaki çabası önemlidir. Bu dönemde Herât'taki çarşı ve pazarların yanı sıra dinî mabetlerin onarılması hususunda birçok adım atılmıştır. Ancak tüm bunlar Horasan'ı Büyük Selçuklu dönemindeki hâline getirmeye yetmese de bölgedeki imarın devamlılığı açısından önemlidir. Ayrıca bu dönemde Horasan'ın yeterince imar edilmemesindeki en büyük etken, bölgeyi ele geçirmek isteyen Çağataylılar'dır. Bölgenin İlhanlı-Çağatay çatışma alanı hâline gelmesi imar faaliyetlerinin daha çok İlhanlı başkentleri ve çevresindeki yerleşim yerlerinde olmasına neden olmuştur.

IV. BÖLÜM

İLHANLILAR DÖNEMİNDE HORASAN'DA DİNÎ HAYAT VE TASAVVUF

4. 1. İlhanlı Hükümdarlarının Dinlere Karşı Tavırları

Moğolların dinî inanç ve uygulamaları genelde Şaman ayinleri üzerinden ele alınmaktadır.[961] Genel itibari ile Moğolların inançları Gök Tanrı ve Şamanizm etrafında şekil almış olsa da[962] onların güneş, ay, ateş, su ve toprağı da kutsadıkları bilinmektedir.[963] Abû'l-Farac bu inanç sisteminin Moğollara Uygurlardan geçtiğini ifade etmektedir.[964] Özellikle Oyrat ve Merkit gibi boylarda yaygın olarak görülen Şamanlar genelde bir hükümdar konumunda olmuş ve *beki/begi*[965] olarak adlandırılmıştı.[966] Cengiz Han Moğol ve Türk boylarını tek çatı altında birleştirip Moğol İmparatorluğu'nu kurmasıyla beraber Asya bozkırlarında dinî anlamda bir çeşitlilik ortaya çıkmıştı. Moğol ve Türk boylarının mensup olduğu Hıristiyanlık, Yahudilik, Budizm, Taoizm ve İslâmiyet gibi dinler doğal olarak Moğollar arasında da görülmeye başlamıştı.[967] Esasında Çin'den Doğu Avrupa'ya ve Anadolu'ya uzanan geniş bir coğrafyada hâkimiyet kuran bu imparatorluğun farklı dinlerle etkileşime girmesi tabii bir durumdur. Bu da Moğol hanlarının dinî tutumlarının ve uygulamalarının birbirlerinden farklı olmasına kaçınılmaz olarak etki etmişti.

Moğolların batı şubesi olan İlhanlılar çok dinli bir devlet olarak İran coğrafyasında

---

961 Morgan, *The Mongols*, s. 37. Şaman ayinleri için bkz. Abdülkadir İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar*, TTK Yay., Ankara 2017, s. 89-108.

962 İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, s. 9-10. Şamanizm genel olarak kendisine Şaman ve Kam denilen ve doğuştan gelen bazı özelliklere sahip bir şahsın etrafında bir dinî-sihrî sisteme verilen addır. Şaman kelimesi, daha çok modern Batı literatüründe kullanılmaktadır. Bkz. Ahmet Yaşar Ocak, *Alevî ve Bektaşî İnançlarının İslâm Öncesi Temelleri*, İletişim Yay., İstanbul 2013, s. 70-74.

963 "Özellikle sabah kahvaltısında önce yiyecek ve içeceklerinden önce onlara sunarlar. Tanrıya tapınma hususunda belirli kuralları olmadığı için (kesin dinî kuralları yoktur) bizim bildiğimiz kadarıyla, şimdiye kadar hiçbir kimseye kendi dinini ve inancını inkâr etmeye zorlamamışlardır…" Bkz. Carpini/Ayan, s. 51. Krş: Carpinili/Özcan, s. 15-16. Yine bu konuda bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarîh,* XII, s. 318; Meng-Ta Pei Lu, "Moğol Tatarlarının Umumî Tarihi", *Cengiz İmparatorluğu Hakkında İlk Tarih Kayıtları*, ter. Ankhbayar Danuu, haz. Mustafa Uyar, İstanbul 2012, s. 85; Spuler, *İran Moğolları*, s. 188-189.

964 Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, II, s. 480

965 Beki unvanı, Moğolların Gizli Tarihi'nde Cengiz Han'ın 1206 kurultayından sonra yanındakilere çeşitli görevlendirmeler yaptığı sırada karşımıza çıkmaktadır. Burada Ba'arinlerden Usun'u *bek*ilerin başı olarak atadığı görülmektedir. Bkz. *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 146. Bu unvanı çeşitli boylarında özellikle büyük çocuklar taşımışlardır. Şamanlık bakımından başrahip statüsünde olduğu söylenebilir. Bkz. Vladimirtsov, *Moğolların İçtimaî Teşkilâtı Moğol Göçebe Feodalizmi*, s. 79-80. Yine beki unvanının Moğol tarihi açısından bir incelemesi için bkz. Coşkun Erdoğan, "Moğollarda Kullanılan Beki/Begi Unvanı Üzerine Notlar", *Mavi Atlas*, 7/1, 2019, s. 255-273.

966 Paul Ratchnevsky, *Genghis Khan His Life and Legacy*, trans and ed. Thomas Nivison Haining, Blackwell, USA 1992, s. 96; Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, s. 223.

967 Zebîhullâh Safâ, *Târîh-i Edebiyyât der İrân*, III/I, s. 105.

varlığını sürdürmüştür. İlhanlıların dinî yönelimlerinde tıpkı ataları gibi Şamanist arka planın yanı sıra Budizm, Hristiyanlık ve İslâmiyet gibi dinlerle ilişki içerisinde olmuştu. Ancak bu yönelimler zamanla siyasî faktörlere göre şekil almıştı.[968]

4. 1. 1. Budizm: Seçkinlerin Dinî

Moğolların Budizm ile tam olarak ne zaman tanıştığı bilinmemektedir. XIII. yüzyıl öncesinde elde edilen yapı kalıntılarından Budizm'in Cengiz Han'dan önce bölgede var olduğu anlaşılmaktadır. Ancak Moğollarda Budizm Cengiz Han ile birlikte görülmektedir. Onun 1206 yılında hâkimiyeti altına aldığı Uygurlar aracılığıyla Moğolların bu dinle tanıştıkları aktarılmaktadır.[969] İran'ın Moğollar tarafından istilâsı ile bu coğrafyaya gelen Budizm, özellikle İlhanlı Devleti'nin ilk döneminde yayıldı. Daha sonra Uygur, Çin, Tibet ve Tangut Budistlerinin faaliyetleriyle Moğolların atalar dinî olan Şamanizm yanında kendisine yer bulacaktı.[970] İlhanlı Devleti'nde Budizm'in varlığına dair arkeologların da bazı tespitleri vardır. Arkeologlar, Merâgâ ve Sultaniye bölgesinde yaptıkları çalışmalarda tespit ettikleri mağaraların 1258-1338 yılları arasında İlhanlılar tarafından Budist tapınak ve/veya manastır olarak kullanıldığını ifade etmektedirler.[971]

İlhanlı Devleti'nde ise Budizm'in varlığına dair kayıtlar İlhan Hülegü döneminden itibaren başlamaktadır.[972] Hülegü henüz Ön Asya'ya gelmeden önce Karakorum'da çeşitli Budist törenlerine katılmış ve buradaki tapınakların yenilenmesi için maddî destekte bulunmuştu.[973] Ön Asya'ya gelirken de yanında çok sayıda Budist din adamı getirmiş olan Hülegü[974], buradaki birçok faaliyetinde bu din adamlarından destek almıştı. Örneğin Reşîdüddîn'in Hülegü'nün Bağdâd'ın üzerine yürümeden önce Budist din adamlarının

[968] Abdülkadir Yuvalı, "İlhanlı Hükümdarlarının Dinlere Bakışı ve Bu Konudaki Uygulamaları", *XII. Türk Tarih Kongresi*, C. 3, Ankara 1994, s. 553.
[969] Moğollarda Budizm'in ayrıntılı bir tarihi için bkz. Klaus Sagaster, "Moğol Budizmi: Tarih", *Cengiz Han ve Mirasçıları Büyük Moğol İmparatorluğu*, İstanbul 2006, s. 523-530.
[970] Bahsi geçen Uygur, Çin, Tibet ve Tangut Budist okullarının Moğollar arasında Budizmin yayılmasındaki rollerine dair bkz. Mes'ûd Feryameneş, "İlhanlı Sarayında Budizm", çev, Serkan Derin, *MUTAD*, 7/2, 2020, s. 487-492.
[971] Bu konudaki ayrıntılar için bkz. Arezou Azad, "Three Rock-Cut Sites in Iran and their İlkhanid Buddhist Aspects Reconsidered", *Islam and Tibet Interactions along the Musk Routes*, ed. A. Akasoy-C. Burnett-R. Yoeli-Tlalim, Routledge, London and New York 2016, s. 209-230.
[972] Örneğin Hülegü'nün Tibet Lamalarıyla olan ilişkisine dair bkz. Elliot Sperling, "Hülegü and Tibet", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, Vol. 44, 1/2, 1990, s. 145-157.
[973] Roxann Prazniak, "Ilkhanid Buddhism: Traces of a Passage in Eurasian History", *Comparative Studies in Society and History*, 56/3, 2014, s. 654.
[974] Spuler, *İran Moğolları*, s. 201.

görüşlerini aldığını aktarır.[975] Yine onlar için Hoy'da tapınaklar yaptığını Reşîdüddîn'den öğrenmekteyiz.[976] Fakat İlhan Hülegü'nün tam olarak hangi dinî benimsediğine dair kaynaklarda bir bütünlük yoktur. Örneğin Kiragos, onun Budizm'i benimsediğine dair ilginç bilgiler aktarmaktadır.[977] Kiragos'un Budizm konusundaki iddiasına rağmen Hayton, Hülegü'yü kesin olarak Hristiyan addetmektedir.[978] Hayton'un bu iddiasını, Ermeni müellifi Vardan Hülegü'nün cenaze merasimi üzerinden çürütmektedir.[979] Ancak İlhan Hülegü'nün Fransa Kralı IX. Louis'e yazdığı mektupta Gök Tanrı ve Tebtengri Kököçü'ye atıfta bulunması, onun atalarının dinî üzerine olduğunu ortaya koymaktadır.[980] Dolayısıyla İlhan Hülegü'nün yukarıda bahsi geçen dinlere karşı sadece hoşgörülü olduğu ortaya çıkmaktadır.

İlhan Hülegü'den sonra tahta geçen oğlu Abaka döneminde de dinî hayat babasınınkine benzer bir durum sergilemektedir.[981] Abaka'nın da babası gibi Budizm'e yakın olduğu ifade edilmektedir.[982] Onun Merâgâ'da bir tapınağa gittiği[983], Budist din adamı olan Çanglavun Bahşi'ye babası gibi büyük saygı gösterdiği[984] ve İran'daki Budist tapınaklarına İlhan Abaka'nın tasvirlerini çizdikleri aktarılmaktadır[985]. İlhan Abaka'nın tapınaktaki tasvirleri aynı zamanda Budizm'in İlhanlı dönemi sanatına da etki ettiğinin en güzel örneğidir.[986] Ancak

---

[975] Reşîdüddîn/Rûşen-Mûsevî, II, s. 1007.
[976] Reşîdüddîn/Rûşen-Mûsevî, II, s. 1048.
[977] "*Hülagü, mabutları için büyük ibadethaneler inşa ettirdi. Her taraftan taş, tahta ve boya işlerini yapacak ustalar getirtti. Atları, develeri, keçeden yapılmış mabutları konuşturanlar ve büyücülükle meşgul olan sihirbazların tamamı rahip idiler. Bunların başı traşlıydı ve göğüslerinden ilikli sarı mantoları vardı. Bütün eşyaya taparlardı. Fakat başlıca taptıkları, 'Sakya-Moni' ve 'Maytereya' ismindeki iki mabut idi. Kendisini layemut (ebedî) bir hâle getireceklerini söyleyip, Hülagü'yü aldattılar. Bu prens, onların sözü ile yola çıkar, bekler, eyleşir veya ata binerdi. Velhasıl bütün hareket ve duruşunu onların arzusuna Tevfik ederdi*". Bkz. Kiragos/Solmaz, s. 86. Yine bu konudaki iddialar için bkz; Beyânî, *Dîn ve Devlet der İrân 'Ahd-i Mogûl*, II, s. 380; A. Bausani, "İlhanlı Hakimiyeti Zamanında İran'da Din", çev. Mustafa Uyar, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, S.32, 2002, s. 225; Abdulkadir Yuvalı, "Hülâgû", *DİA*, C. 18, İstanbul 1998, s. 475.
[978] Bkz. Hayton, *Doğu Ülkeleri Tarihinin Altın Çağı*, s. 121.
[979] Hülegü'nün vefatından sonra eşi Dokuz Hatun Ermenilere bu hadiseyi bildirmiş ve ayin yapılıp yapılmayacağı sormuştur. Ermeniler bu soruya verdikleri cevapta, Hülegü için ayin yapılmayacağını bildirmişlerdir. Dolayısıyla bu cevap Hülegü'nün Hristiyan olmadığını da kanıtlar niteliktedir. Bkz. Vardan/Andreasyan, s. 241.
[980] Hülegü'nün bu mektubunun ayrıntıları için bkz. Paul Meyvaert, "An Unknown Letter of Hulagu, Il-Khan of Persia, to King Louis IX of France", *Viator*, 11, 1980, s. 245-259; Pier Giorgio Borbone, "Syro-Mongolian Greetings fort he King of France. A Note About Letter of Hülegü to King Louis IX (1262)", *SCO*, 61/1, 2015, s. 479-484.
[981] İlhan Abaka döneminde İlhanlı Devleti'nde dinî hayatın bir incelemesi için bkz. Güneş, *Abâkâ Hân Devrinde İlhanlı Devleti Tarihi*, s. 332-352.
[982] Reşîdüddîn, Abaka'nın Budistlerin yolu, tarzı ve inançlarını benimsediğini aktarır. Bkz. Reşîdüddîn/Rûşen-Mûsevî, II, s. 1253. Yine Sümer'de Abaka'nın Budist olduğunu ifade eder. Bkz. Faruk Sümer, "Abaka", *DİA*, C. 1, İstanbul 1988, s. 8. Feryameneş'te İlhan Abaka'nın Budist olduğunu ve danışmanlarını da saraydaki Tibetli Budistlerden seçtiğinin altını çizmektedir. Bkz. Feryameneş, "İlhanlı Sarayında Budizm", s. 494.
[983] Reşîdüddîn/Rûşen-Mûsevî, II, s. 1144.
[984] Reşîdüddîn/Rûşen-Mûsevî, II, s. 1101; Togan Özelllile Budist Uygur bahşılarına çok fazla iltifat ettiğini aktarır. Bkz. Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş,* s. 261.
[985] Beyânî, *Dîn ve Devlet der Îrân 'Ahd-i Mogûl*, II, s. 377; Beyânî, *Moğolan ve Hükümet İlhanî der İran*, s. 174
[986] İlhanlı döneminde Budizm sanata nasıl yansıdığına dair bir inceleme için bkz. Yuka Kadoi, "Buddhism in Iran

Spuler hem Hülegü'nün hem Abaka'nın Budizm ile olan yakınlıklarına rağmen kesin olarak bu dinî benimsediklerinin söylenemeyeceğini öne sürmektedir.[987] Spuler'i destekler nitelikte benzer kayıtlar Togan ve Lane'de de vardır. Onlarda İlhan Abaka'nın Şaman olarak kaldığını ifade ederler.[988] Şamanlığı yönündeki iddialardan farklı olarak Hayton, onun Budist olduğunu öne sürmektedir.[989] Tüm bunlar gerçekte Abaka'nın Budist olup olmadığı sorusunu netleştirmese de onun, Budizm ve Budistlerle olan yakınlığını açıkça ortaya koymaktadır.

İlhan Ahmed Tegüder'in İslamiyet'i benimsemesi ile Budizm İlhanlı sarayında, özellikle tapınaklara yönelik faaliyetleri dolayısıyla kesintiye uğrayacaktı.[990] Ancak Ahmed Tegüder'in saltanatının kısa sürmesi ve yeğeni Argun'un İlahlı tahtına geçmesi Budizm'i İlhanlı sarayında yeniden eski gücüne kavuşturduğunun habercisi idi. Mostafa Vaziri de Argun'u ateşli bir Budist olarak tanımlamakta ve Argun döneminden itibaren Budizm ile kültürel bir uygulama olarak devam eden Şamanizm'in resmî statüsünü tamamen kaybettiğinin altını çizmektedir.[991] Yine Beyânî de Argun'un fanatik bir Budist olduğunun altını çizerek bu dönemde Çin, Tibet, Hindistan ve Uygur topraklarından İran'a Budistlerin geldiğine vurgu yapmaktadır.[992]

Reşîdüddîn, İlhan Argun'un Budistleri desteklediğini aktarmaktadır. Hatta İlhan Argun, ömrünü uzatmak için Hindistan'dan getirtilen Budist'e hazırlattığı ilacı içmişti.[993] Yine İlhan Argun döneminde inşa edilen Budist tapınaklarında bir yoğunluk olduğu bilinmektedir. Bunlardan ilki oğlu Gazan tarafından tamamlanan Kuçan şehri yakınlarındaki tapınaktır. Ayrıca Argun, Tebriz yakınında Şâm/Şenb köyünde başka bir tapınak inşa ettirmişti.[994] Barthold bu köyün daha sonra *Argûniyye* olarak adlandırıldığını zikretmektedir.[995] Bütün bunlar İlhan Argun'un Budizm'e bağlı olduğunu göstermektir. Bu tutumun İslamiyet dışındaki dinlerde bir

---

Under the Mongols: an Art-Historical Analysis", *Proceedings of the Ninth Conference of the European Society for Central Asian Studies*, ed. Tomasz Gacek and Jadwiga Pstrusińska, Newcastle-uponTyne, 2009, s. 201-216.

[987] Spuler, *İran Moğolları*, s. 201.

[988] İlhan Abaka'nın Şamanlığıyla ilgili Togan, eldeki kesin bilgilerle onu, Şaman olduğunu ve sarayında Şaman ayinler düzenlediğini aktarır. Bkz. Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, s. 260. Lane, Abaka'nın babası gibi güçlü Budist eğilimlerinin olmasına rağmen, Şamanizm'i hiçbir zaman terk etmediğini ifade etmektedir. Bkz. Lane, *Early Mongol Rule in Thirteenth-Century Iran*, s. 42.

[989] Hayton, *Doğu Ülkeleri Tarihinin Altın Çağı*, s. 121.

[990] Feryameneş, "İlhanlı Sarayında Budizm", s. 495.

[991] Mostafa Vaziri, *Buddhism in Iran*, An Anthropological Approach to Traces and Influences, Palgrave Macmillan, New York 2012, s. 112.

[992] Şîrîn Beyânî, *Dîn ve Devlet der Îrân 'Ahd-i Mogûl*, II, Tahran 1371 hş., s. 421.

[993] Reşîdüddîn/Rûşen-Mûsevî, II, s. 1178. İlhan Argun'a ilacı hazırlayan Hintli bahşının ismi Spuler ve Bausani'de Hindu Yogi olarak geçmektedir. Bkz. Spuler, *İran Moğolları*, s. 201-202; Bausani "İlhanlı Hakimiyeti Zamanında İran'da Din", s. 226.

[994] Vaziri, *Buddhism in Iran*, s. 123.

[995] Barthold, *An Historical Geography of Iran*, s. 219.

baskı unsuru oluşturmadığı ifade edilebilir. Zira sivil idarede Hristiyanların, malî işlerde de Musevilerin tercih edilmesi bunu destekler mahiyettedir.[996]

Budizm'in İlhan Argun dönemindeki etkisi, Budist kardeşi İlhan Geyhatu döneminde de devam edecekti. Geyhatu tahta geçtikten sonra Budist *lama* ve *bahşı*lar kendisine Tibetçe *İrinci Durci* (çok kıymetli inci) lakabını vermişlerdi.[997] Geyhatu bu lakabı hem *yarlığ*larda hem de adına basılan sikkelerde kullanmıştı.[998] Budizm'e olan yakınlığına rağmen Geyhatu'nun hem Müslümanlara hem de Hristiyanlara karşı hoşgörülü olduğuna dair örnekler vardır.[999] Aslında Geyhatu'nun diğer dinlere karşı olan hoşgörüsünün bir tezahürünü gösteren en önemli husus, hastalığı sırasında İslâm alimlerinin, ruhbanların, Budist *lama*ların ve Musevi din adamlarının iyileşmesi için Geyhatu'ya dua etmeleridir.[1000] Ancak Baydu döneminde özellikle Müslümanlar açısından siyasî güç ve etkilerinin azaldığı bir dönem olmuştu. Bu dönemdeki Budistlerin faaliyetleri Baydu'nun da tutumunu göstermesi açısından önemlidir. Aksarayî bu dönemin resmini çizerken Müslüman yapılarının yıkıldığına ve birçoğunun da Budistler tarafından tapınağa dönüştürülmeye çalışıldığına işaret etmektedir.[1001]

Yukarıda bahsi geçen İlhanlı hükümdarlarının dışında dedesi İlhan Abaka'nın isteği ile Budist bir eğitim alan Gazan da şehzâdeliği boyunca Budizm'in hamisi olmuştu. Hatta Horasan şehzâdeliği dönemde Habûşân'da yüksek bir tapınak inşa etmişti.[1002] Budizm'in İlhan Hülegü ile İlhanlı sarayında başlayan etkinliği Gazan'ın Müslüman olması ile tamamen ortadan kalkmış değildi. Bu dönemdeki Budistlerin tamamı için İslam'a geçtikleri ya da İran'ı terk ettikleri kesin değildir. Zira Gazan'dan sonra tahta geçen Ölceytü dönemine de Budistlerin İlhanlı sarayında etkinliğinin olduğu aktarılmaktadır.[1003] Dolayısıyla İlhanlıların ilk dönemlerinde İran'da etkin olan Budizm'in, Gazan döneminden itibaren büyük ölçüde ortadan kalktığının ifade edilmesi mümkündür.[1004] Tüm bu anlatılanlara rağmen Budizm'in İlhanlı ülkesindeki etkisine dair

[996] Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, s. 244-245.
[997] Reşîdüddîn/Rûşen-Mûsevî, II, s. 1189; Orbelean, *History of the State of Sisakan*, s. 244; *The History of Rabban Ṣâvmâ and Mâr Yahbh-Allâhâ*, trasn, E. A. Wallis Budge, In parentheses Publications, Ontario 2001, s. 37; Ekici, *İlhanlı Hükümdarı Geyhâtû ve Zamanı*, s. 147-148. Hayton, Geyhatu'nun hiçbir dine bağlı olmadığını iddia etmektedir. Bkz. Hayton, *Doğu Ülkeleri Tarihinin Altın Çağı*, s. 146
[998] Lane Poole, *Catalogue of Oriental Coins in the British Museum*, VI, s. 32; Diler, *Ilkhanids* s. 327-333.
[999] Bu konudaki örnekler için bkz. *Tarîh-i Âl-i Selçuk (Anonim Selçukname),* ter. Halil İbrahim Gök-Fahrettin Coşguner, Atıf Yay., Ankara 2014, s. 60; *The History of Rabban Ṣâvmâ and Mâr Yahbh-Allâhâ*, s. 38; Rossabi, *Kubilay Han'ın Seyyahı Doğu'dan Batı'ya İlk Yolculuk*, s. 179; Spuler, *İran Moğolları*, s. 241.
[1000] Ekici, *İlhanlı Hükümdarı Geyhâtû ve Zamanı*, s. 149.
[1001] Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr,* s. 148-149.
[1002] Reşîdüddîn/Rûşen-Mûsevî, II, s. 1254; Özgüdenli, *Gâzân Han ve Reformları,* s. 56, 92.
[1003] Vaziri, *Buddhism in Iran*, s. 112-113.
[1004] May, *Moğol İmparatorluğu*, s. 351.

kaynaklardaki bilgiler son derece kısıtlıdır. İlhanlı Devleti içerisinde elit bir zümrenin benimsediği Budizm'in bu yüzden gelişme göstermediğini ve taraftarlarının sayıca az oldukları ifade edilmektedir.[1005]

4. 1. 2. Hristiyanlık: Hanedan Kadınlarının Dinî

İlhan Hülegü'nün İran'a gelişinden sonra Hristiyanlar, İslâm dünyasının çöküşüne dair umutlarını artırmış ve Moğollarla dostluk kurarak İslâm dünyasının tamamına askerî seferler için Moğolları teşvik etmişlerdi.[1006] İlhanlı Devleti'nde Hristiyanlık, hükümdarlardan ziyade hanedan kadınları arasın da yaygın bir din olmuştu. Özellikle Kereyit boyundan Ong Han'ın torunu ve Hülegü'nün eşi Dokuz Hatun'un koyu bir Nesturi Hristiyan'dır. O, hem Hristiyanların hamisi olarak ön plana çıkmış hem de bu din sayesinde Hülegü üzerinde etkin bir konum elde etmişti.[1007] Hristiyan olmadığı bilinen Hülegü, Dokuz Hatun'un dindar bir Nesturi Hristiyan olmasına ses çıkarmamıştı. Çünkü Moğol kadınları kendi dinlerini seçmesi hususunda özgürdüler. Yani eşinin dininden farklı bir dinî benimseyebilmekteydiler. Elbette bu durum Moğollarda dinî taassubun olmadığının en büyük delilidir. Ancak bu dinî tarafsızlık hükümdarların, eşlerinin etkisiyle önemli siyasî ve sosyal sonuçlar doğuran kararların da alınmasına etki etmişti. Bunun en güzel örneği de Dokuz Hatun'dur.[1008]

Dokuz Hatun döneminde Hristiyanların ön plana çıktığı özellikle Müslümanların ise büyük baskılara maruz kaldığını Hayton aktarmaktadır. Hayton'a göre Dokuz Hatun Hristiyanlara, Müslümanların ibadethanelerini yıkmalarını ve İslamiyet'i yasaklamalarını emretmişti.[1009] Elbette Dokuz Hatun'un Hristiyanlarla ilgili bu tutumu, İlhan Hülegü'yü de etkileyecekti. İlhan Hülegü'nün Hristiyanlara karşı tutumunu etkileyen bir diğer önemli kadın annesi Sokaktani Beki'dir.[1010] Hülegü'nün Hristiyanlara karşı tutumunu göstermesi açısından Reşîdüddîn'in aktardıkları son derece önem arz etmektedir. Reşîdüddîn, Hülegü'nün Dokuz Hatun'a çok değer verdiği için onun mensubu olduğu Kereyit boyuna da ayrıcalıklar tanıdığını aktarmaktadır. Hatta sırf Dokuz Hatun'a verdiği değeri göstermek için bütün İlhanlı memleketlerinde kiliseler yaptıracaktı.[1011] Ayrıca Hülegü'nün hoşgörüsüne sığınan Dokuz

[1005] Yuvalı, "İlhanlı Hükümdarlarının Dinlere Bakışı ve Bu Konudaki Uygulamaları", s. 548.
[1006] Beyânî, *Dîn ve Devlet der Îrân 'Ahd-i Mogûl*, II, s. 377.
[1007] Reşîdüddîn/Rûşen-Mûsevî, II, s. 963; Lane, *Daily Life in The Mongol Empire*, s. 243; D. M. Dunlop, "The Karaits of Eastern Asia", *SOAS,* 11/2, 1944, s. 286.
[1008] Moğollarda kadının dinî tercihlerinin ayrıntılara dair bkz. Beyânî, *Moğol Dönemi İran'ında Kadın,* s. 52-55.
[1009] Hayton, *Doğu Ülkeleri Tarihinin Altın Çağı*, s. 110.
[1010] Beyânî, *Dîn ve Devlet der Îrân 'Ahd-i Mogûl*, II, s. 380
[1011] Reşîdüddîn/Rûşen-Mûsevî, II, s. 963; Safâ, *Târîh-i Edebiyyât der İrân,* III/I, s. 115.

Hatun da Aladağ'da bir kilise yaptırmıştı.[1012] Hristiyanlara karşı bu hoşgörüyü farklı açıdan ele alan Kiragos, Moğolların Hristiyanlarla yaklaşmasını intikam duygusu üzerinden değerlendirmektedir. Yani Moğollar, İslâm dünyasından Hristiyanların intikamını alacaktı.[1013] Öyle ki Hülegü döneminde Dımaşk'ın alınması, Hristiyanlar açısından haçın İslâm karşısındaki zaferi olarak değerlendirilecekti.[1014]

Kaynaklar İlhan Hülegü'nün Hristiyanları çok sevdiğini aktarmaktadır.[1015] Belki de bu sevginin bir sonucu olarak İlhan Hülegü, Ermeni kralı Hetum'un isteğiyle Hristiyanları vergiden muaf tutmuştu.[1016] Yine ilgi çekici bir örnek Bağdâd'ın istilâsı sırasında meydana geldi. Hülegü, Bağdâd'ı ele geçirdikten sonra kale ve çevresindeki Hristiyanlara hoşgörülü davranılmasını istedi.[1017] Kiragos, İlhan Hülegü'nün böyle bir karar almasında Dokuz Hatun etkisini ön plana çıkarmaktadır.[1018] Ancak Cüveynî ve Reşîdüddîn, Bağdâd kuşatması sırasında İlhan Hülegü'nün sadece Hristiyanlara değil, orada bulunan seyitlerin, bilginlerin ve şeyhlerin de bağışlanacağına dair ferman yazdığını aktarmaktadırlar.[1019] Fakat Moğollar şehre girdikten sonra bu karar, sadece Hristiyanlar ve garipler için uygulamıştı.[1020]

Yukarıdaki örnekler Hülegü'nün Hristiyanlara karşı tutumunu göstermesi açısından önemlidir. Diğer yandan Hristiyanların Hülegü'yü nasıl gördüğü Abû'l Farac'ın verdiği bilgilerden öğrenilmesi mümkündür. Hristiyanlar, Hülegü ve eşi Dokuz Hatun'nun ölümünü üzüntüyle şöyle ifade etmektedirler: "*bütün dünyadaki Hristiyanlar, Hristiyanlık dinini muzaffer kılan bu iki büyük ışığın sönmesini büyük teessürle karşıladılar*".[1021] Yine bu konuda Orbelean da Hristiyanların Hülegü'yü kendileri için bir umut olarak gördüklerinin altını çizmektedir.[1022] Bu anlatılanlardan yola çıkarak İlhan Hülegü döneminde Hristiyanlar ile karşılık bir yakınlaşmanın olduğunu ifade

[1012] Dunlop, "The Karaits of Eastern Asia", s. 286.
[1013] Kiragos/Solmaz, s. 13.
[1014] Murat Tural, *Asya'ya Yolculuklar Hristiyan Dünyası ve Moğollar Dinî İdealler ve Politik Kaygılar*, Timaş Yay., İstanbul 2021, s. 108.
[1015] Orbelean, *History of the State of Sisakan*, s. 208.
[1016] Grigor/Andreasyan, s. 57-58.
[1017] Hayton, *Doğu Ülkeleri Tarihinin Altın Çağı*, s. 109. Bağdâd'ın yanı sıra İlhan Hülegü'nün Dımaşk'ı ele geçirirken de Hristiyan hassasiyetinin ön planda olduğunu ifade etmeliyiz. İbn Kesir, Hristiyanların bu dönemde güçlerinin son derece arttığını ifade etmektedir. Bu yüzden belki de bir teşekkür mahiyetinde Hristiyanlar Hülegü'ye gelerek çeşitli hediyeler sunmuşlardır. Bkz. İbn Kesîr, *El-Bidaye ve'n-Nihaye (Büyük İslâm Tarihi)*, XIII, çev. Mehmet Keskin, Çağ Yayınları, İstanbul 1994, s. 387.
[1018] Kiragos/Solmaz, s. 79. Krş: Vardan/Andreasyan, s. 232.
[1019] Cüveynî/Kazvînî, III, s. 288.
[1020] Reşîdüddîn/Rûşen-Mûsevî, II, s. 1016. Grousset, Hristiyanların Bağdâd'ın Moğolların eline geçmesini ilâhî bir intikam şeklinde ifade ederek ve bu sırada Hristiyanlar sistemli bir şekilde himaye edildiklerinin altını çizmektedir. Bkz. Grousset, *Bozkır İmparatorluğu,* s. 394.
[1021] Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, II, s. 585.
[1022] Orbelean, *History of the State of Sisakan*, s. 215.

edilebilir. Hiç kuşkusuz bu ilişkinin seyrinde en büyük pay Hülegü'nün eşi Dokuz Hatun'a aitti.

Hülegü'nün Hristiyanlar ile olan yakınlığında Dokuz Hatun'un yanı sıra Ön Asya'daki siyasî bloklaşma[1023] ve Müslüman yönetimlerin (Altın Orda ve Memlûk) etkisi de büyüktür. Hülegü'nün Altın Orda ve Memlûk ittifakına karşı, Hristiyan Batı'nın müttefikliğine hiç olmadığı kadar ihtiyacı vardı. Böyle bir ortamda Hristiyan unsurlara hoşgörülü davranarak Müslümanlara karşı Batı ile yapılacak olan ittifakın aracısı olacaklardı.[1024] Hatta bu yüzden Hülegü Batı'nın desteğini alabilmek için evlilik yoluyla Bizans ile müttefik olmayı kabul edecekti. Hülegü, Ön Asya'daki siyasî emellerini gerçekleştirebilmek için VIII. Mihail Paleologos'un gayrimeşru kızı Despina Hatun[1025] (Maria) ile evlenmeyi kabul etmişti. 1265 yılında İstanbul'dan yanındakilerle birlikte yola çıkan bu hatun, yoldayken Hülegü'nün ölüm haberini almış ve dolayısıyla planlanan evlilik akdi gerçekleşmemişti.[1026] Bütün bunlardan hareketle Hülegü'nün Hristiyanlara karşı tutumunda siyasî endişelerin göz ardı edilmemesi gerekmektedir. Hülegü ile Despina Hatun'un evlilikleri gerçekleşmemiş olsa da Moğol-Bizans ittifakının bozulmaması adına Despina Hatun, Hülegü'nün oğlu Abaka ile evlendirilmişti.[1027] Moğollar tarafından saygı duyulan bu kadın, dinî ve siyasî nüfuzu sayesinde İlhan Abaka'yı etkilemişti.[1028] Son derece dindar bir kadın olan Despina Hatun İlhanlı ülkesine gelirken yanında çadırdan taşınabilir bir kilise getirmişti. Ayrıca bu dönemde Tebriz'de bir Rum kilisesi için İstanbul'dan nakkaşlar bile getirtmişti.[1029] Bu örnekler Despina Hatun'un dinî taassubunu göstermesi açısından önemlidir.

İlhan Abaka'nın babası gibi Hristiyanları sevdiği ifade edilmektedir.[1030] Bu yüzden

[1023] Hülegü'nün Ön Asya'da hâkimiyet kurmaya çalıştığı dönemde doğuda diğer güçlü devletler olarak güney Rusya'daki Altın Orda ve Mısır'da Memlûkler'dir. Altın Orda ve Memlûklerin İlhanlılara düşmanlığı, Hülegü'nün Bizans seçeneğini ön plana çıkarmasına yol açmıştı. Bkz. Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, çev. Fikret Işıltan, TTK, Ankara 2017, 423-424. XII. yüzyılda Ön Asya'daki devletlerin siyasî nüfuz mücadelesi için menfaatleri doğrultusunda çeşitli bloklaşma faaliyetleri içerisinde olmuşlardır. Bu dönemdeki bloklaşmalara dair bkz. Abdulkadir Yuvalı, "XIII. yüzyılda Ön Asya'daki Siyasi Bloklaşma", *Türk Kültürü*, 1/262, 1985, s. 111-121.
[1024] Tural, *Hristiyan Dünyası ve Moğollar*, s. 238.
[1025] Despina Hatun'un İlhanlı- Hristiyan Batı ilişkilerindeki rolüne dair ayrıntılar için bkz. María Isabel Cabrera Ramos, "Maria Paleologina and the Il-Khanate of Persia. A Byzantine Princess in an Empire between Islam and Christendom", *Imago Tempois: Medium Aevum*, XI, 2017, s. 217-231.
[1026] Ömer Subaşı, *Moğollarda Kadın, Evlilik ve Dış Siyaset*, Selenge Yay., İstanbul 2021, s. 249-254. İlhanlı-Avrupa ilişkilerinde Hülegü'nün tutumu önemlidir. Bu dönemdeki ilişkilerin başlangıcı ve sonrasına dair ayrıntılar için bkz. Alican Kirişoğlu, *İlhanlı-Avrupa İlişkileri*, (Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Isparta 2018, s. 19-40.
[1027] Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, II, s. 585; Benâketî, *Târîh-i Benâketî,* s. 426; Donald M. Nicol, *Bizans'ın Son Yüzyılları 1261-1453,* çev. Bilge Umar, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2016, s. 175; James D. Ryan, "Christian Wives of Mongol Khans: Tartar Queens and Missionary Expectations in Asia", *JRAS*, 8/3, 1998, s. 416.
[1028] Subaşı, *Moğollarda Kadın, Evlilik ve Dış Siyaset,* s. 256.
[1029] Beyânî, *Moğol Dönemi İran'ında Kadın*, s. 54; Spuler, *İran Moğolları*, s. 237.
[1030] Orbelean, *History of the State of Sisakan*, s. 215.

Hristiyanlar, İlhan Abaka'dan himaye görmüş ve nüfuzlarını artırmışlardı. Kiragos, Abaka'nın Despina Hatun ile evlenebilmek için vaftiz olma şartını bile kabul ettiğini aktarmaktadır.[1031] İlhan Abaka'nın Hristiyanlarla yakınlığını gösteren başka kayıtlar da vardır. Bu kayıtlardan bir tanesi, Kubilay zamanında batıya seyahat eden Uygurlu Nesturi Rabban Savma ve Öngüt Markos (Mar Yahbh-Allaha)'un tarihinde geçmektedir.[1032] Bu kayıtta onlar, Azerbaycan'da İlhan Abaka tarafından büyük saygı gördükleri aktarmaktadırlar.[1033] Togan da Rabban Savma ve Mar Yahbh-Allaha'nın, Abaka'nın izniyle Tûs yakınlarında bir manastır kurduğunu ifade etmektedir.[1034] Babası gibi Hristiyanlara hoşgörülü yaklaşan Abaka, Abû'l Farac'ın aktardığına göre Hemedan'da Hristiyanların kilisedeki bayramına sevinerek katılmıştı.[1035] Belki bu söylem biraz abartılı olsa da Abaka'nın tutumunu göstermesi açısından önemlidir. Yine dönemin seyyahı Marco Polo'da Tebriz'de bulunduğu dönemde Abaka dönemindeki Hristiyanlarla ilgili şu gözlemleri yapmıştı:

> "*Tebriz sınırları içinde Saint-Balsamo'ya adanmış sofu bir manastır vardır. Bir rahip ve çok sayıda keşiş bulunur, bunar Karmeliten tarzı giysiler giyerler. Aylaklığa üşmemek için sürekli olarak yün kemer örerler, daha sonra bunları ayin kutlamalarında Saint-Balsamo'nun mihrap bölümüne bırakırlar. Ve İsa'nın rahipleri gibi bölgede dilencilik yapmaya gittiklerinde dostlarına ve soylulara verirler, çünkü bunlar vücuttaki olası acıları çıkarmakta şifalıdırlar ve bu nedenle her biri bunlara sahip olmayı sofuca diler".*

Polo'nun bu anlatısı Abaka dönemindeki Hristiyanların dinî yaşamını göstermesi açısından önemlidir. Buna göre Hristiyanlar Abaka döneminde Tebriz'de rahatça yaşamakta ve ibadetlerini sürdürmektirler. Yine Abaka dönemindeki dinî hoşgörüyü gösteren en güzel örneklerden biri Polo'da geçmektedir. Polo, Tebriz'e dair anlatısında, şehirde her mezhepten Hristiyan'ın yanı sıra Ermeniler, Nasturiler, Yakubiler, Gürcüler, Persler ve Müslümanların olduğunu ve bunların rahatça bir arada yaşadıklarını ifade etmektedir.[1036] Ayrıca bu dönemde Hristiyanlar, Gürcü paraları üzerinde *baba, oğul ve kutsal ruh* formülünü kullanmışlardı.[1037]

[1031] Kiragos/Solmaz, s. 87; Vardan/Andreasyan, s. 242.
[1032] E. A. Wallis Budge, *The Monks of Kublai Khan Emperor of China*, The Religious Tract Society, London 1828, s. 17; Rossabi, *Kubilay Han'ın Seyyahı Doğu'dan Batı'ya İlk Yolculuk*, s. 34 *The History of Rabban Ṣâvmâ and Mâr Yahbh-Allâhâ*'nın İlhanlı tarihine kaynaklık etmesi açısından bir değerlendirmesi için bkz. Pier Giorgio Borbone, "The History of Mar Yahballaha and Rabban Sawma as a Source for Ilkhanid History", *New Approaches to Ilkhanid History*, ed. Timothy May vd., Brill, Leiden-Boston 2021, s. 349-372.
[1033] *The History of Rabban Ṣâvmâ and Mâr Yahbh-Allâhâ*, s. 16.
[1034] Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş,* s. 261.
[1035] Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, II, s. 609.
[1036] Polo, *Dünyanın Hikâye Edilişi*, s. 78.
[1037] Irakli Paghava – Vlastimil Novák, "Georgian Coins in the Collection of the National Museum-Náprstek Museum in Prague", *Annals of the Náprstek Museum,* 34/2, 2013, s. 53.

Babası döneminde olduğu gibi İlhan Abaka da Papa ve Hristiyan Batı ile ilişkiler kurma teşebbüslerinde bulundu. Her ne kadar onun bu ilişkiyi kurması Hristiyanları sevmesine bağlanmış olsa da[1038] babası döneminden kalan siyasî problemlerin etkisinin göz ardı edilmemesi gerekmektedir. Zira Altın Orda ve Memlûkler ile olan meseleler hâlâ çözüme kavuşmuş değildi.[1039]

İlhanlı Devleti'nde hanedan kadınlarının, İlhanlı şehzâdelerinin dinî tutumları üzerinde etkili olduğu bilinmektedir. Bu duruma en güzel örnek olarak Ahmed Tegüder ve Ölceytü gösterilebilir. Ahmed Tegüder, Konkurat boyundan Kıtay Noyan'ın kardeşinin kızı olan Hristiyan annesi Kutuy Hatun'nun etkisiyle doğumdan sonra vaftiz edilmiş ve buna uygun olarak *Nicolas* ismini almıştı.[1040] Ahmed Tegüder'in yaşadığı bu durumu birebir Uruk Hatun'un[1041] oğlu Ölceytü'de de görebilmekteyiz. O da doğumundan sonra annesi tarafından vaftiz ettirilmiş ve *Nicolas* ismini almıştı.[1042] Ahmed Tegüder döneminde özellikle onun İslamiyet'i seçmesi ile beraber Hristiyanların zor bir dönem geçirdiğini kaynaklar ifade etmektedir. Hayton bu dönemde Ahmed Tegüder'in Hristiyan kiliselerinin yıkılmasını ve ibadetlerinin yasaklanmasını istediğini aktarmaktadır.[1043] Ancak bu durumun annesi Kutuy Hatun'nun etkisiyle değiştiğini ifade etmek mümkündür. Çünkü Rabban Savma ve Mar Yahbh-Allaha, Ahmed Tegüder'in ilk başlarda Hristiyanlara kötü muamele etmesine rağmen daha sonra annesinin etkisiyle Hristiyanlara hoşgörü ile yaklaştığını ifade etmektedirler.[1044] Bu hoşgörü sebebi ile Ahmed Tegüder, Hristiyanlara hoşgörü ile yaklaşmış ve bütün kiliseleri, din evlerini, papazları ve rahipleri vergiden muaf tutmuştu.[1045] Ayrıca yine Argun döneminde İlhanlı sarayında büyük bir kilise inşa edilmiş ve Hristiyanlar ibadetlerini özgürce yerine getirmişlerdi. Görkemli bir açılış töreninden sonra Argun ile eşi Uruk Hatun kiliseyi ziyaret

[1038] Beyânî, *Moğol Dönemi İran'ında Kadın*, s. 53-54; Subaşı, *Moğollarda Kadın, Evlilik ve Dış Siyaset,* s. 258.
[1039] İlhan Abaka dönemi İlhanlı Devleti'nin Hristiyan Batı ile olan ilişkileri için bzk: Kirişoğlu, *İlhanlı-Avrupa İlişkileri,* s. 40-62.
[1040] Hayton, *Doğu Ülkeleri Tarihinin Altın Çağı*, s. 139-140; *The History of Rabban Ṣâvmâ and Mâr Yahbh-Allâhâ*, s. 17; Algar, "Ahmet Teküder", s. 139.
[1041] Ölceytü'nün annesi Uruk Hatun Kerayit boyundandır. Hülegü'nün eşi Dokuz Hatun'un kardeşi Sârîca'nın kızıdır. Bkz. Reşîdüddîn/Rûşen-Mûsevî, II, s. 1189.
[1042] Lilian Herlands Hornstein, "The Historical Background of the King of Tars", *Speculum,* 16/4, 1941, s. 408; Ryan, "Christian Wives of Mongol Khans", s. 416; Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, s. 270; Özgüdenli, "Olcaytu Han", s. 345. Papa VI. Nicolas 1291'de Argun'a gönderdiği elçilik heyetiyle, Uruk Hatun'a da bir mektup ulaştırmıştı. Uruk Hatun'un Nestûrî bir Hristiyan olduğunu bildiği için oğlu şehzâde Ölceytü'yü kendi dinî gereğince vaftiz edilmesini istemişti. Bunun üzerine Uruk Hatun, Ölceytü'yü vaftiz ederek Papa'ya ithafen oğlunun adını Nicolauss koymuştur. Bkz. Uyar, *İlhanlı Devletinde Argun Dönemi*, s. 115.
[1043] Âyetî, *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf,* s. 69; Hayton, *Doğu Ülkeleri Tarihinin Altın Çağı*, s. 141. Krş: Orbelean, *History of the State of Sisakan*, s. 217; Safâ, *Târîh-i Edebiyyât der İrân*, III/I, s. 115.
[1044] Bu konuda bkz. *The History of Rabban Ṣâvmâ and Mâr Yahbh-Allâhâ,* s. 17-19.
[1045] Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, II, s. 610; İbnü'l-İbrî, *Târîhu Muhtasari'd-Düvel*, s. 53.

etmişlerdi.[1046]

Amcası Ahmed Tegüder'i devirerek tahta çıkan İlhan Argun'un da Budizm'e yakın olmakla beraber Hristiyanları da desteklediği kaynaklarda geçmektedir. Hem Hayton hem de Orbelean Argun'un Hristiyanları ve kiliseleri sevdiğini ifade etmektedirler.[1047] Yine Mar Yahbh-Allaha da Argun döneminde büyük saygı gördüklerini ve Merâgâ'daki kilisenin yeniden yapıldığını aktarmaktadır. Ayrıca bu dönemde, İlhan Argun Müslümanlar ile mücadele edebilmek için Rabban Savma'yı Hristiyan Batı'dan yardım alabilmek için elçi olarak görevlendirilmişti.[1048] Rabban Savma'nın bu görevi almasında Mar Yahbh-Allaha'nın etkisi büyüktür.[1049] Hatta James D. Ryan'a göre Argun'un oğlu Ölceytü'yü vaftiz ettirmesinin altında yatan gerekçe de Batı'nın desteğini kazanmak vardı.[1050] Ayrıca Argun 1289'da Papa IV. Honorius'a, Fransa Kralı IV. Philippe ve İngiltere Kralı I. Edward'a[1051] yazdığı mektupta bu durumu dile getirmiş ve vaftiz olmaya istekli olduğunu bildirmişti.[1052] Yine İlhan Argun döneminde Hristiyanların dinlerini rahatça yaşadıklarının önemli bir göstergesi de bu dönemde basılan paralardır. Bu döneminde *baba, oğul, kutsal ruh* yazılı paralar basılmıştı.[1053]

Hristiyanlık, Budist Geyhatu döneminde de İlhanlı sarayında varlığını devam ettirecekti. Geyhatu'nun bütün dinlere karşı hoşgörülü olması Hristiyanların da elini güçlendirmişti. Geyhatu tahta geçtikten sonra Rabban Savma kendisine kalıcı bir kilise yapılması için Geyhatu'dan mali destek istemişti. Geyhatu gelen bu teklifi kabul ederek kilisenin yapım işini Mar Yahbh-Allah'a vermişti.[1054] Spuler'de onun hem Meryem'im ölüm yortusuna hem de

[1046] Galstyan, *Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar*, s. 79.
[1047] Hayton, *Doğu Ülkeleri Tarihinin Altın Çağı*, s. 146; Orbelean, *History of the State of Sisakan*, s. 217.
[1048] Rabban Savma'nın seyahatinin ayrıntıları için bk: *The History of Rabban Ṣâvmâ and Mâr Yahbh-Allâhâ,* s. 21-35; Budge, *The Monks of Kublai Khan*, s. 53-61; Rossabi, *Kubilay Han'ın Seyyahı Doğu'dan Batı'ya İlk Yolculuk*, s. 99-172.
[1049] *The History of Rabban Ṣâvmâ and Mâr Yahbh-Allâhâ,* s. 20-21.
[1050] Ryan, "Christian Wives of Mongol Khans", s. 416.
[1051] İlhanlı Devleti'nin I ve II. Edward döneminde İngiltere ile olan ilişkilerinin ayrıntılları için bkz. L. Lockhart, "The Relations between Edward I and Edward II of England and the Mongol Īl-Khāns of Persia", *Iran*, Vol. 8, 1968, s. 23-31. Yine İngiltere Moğol ilişkileri için bkz. Jacques Paviot, "England and the Mongols (c. 1260-1330)", *JRAS*, 10/3, 2000, s. 305-318.
[1052] Hornstein, "The Historical Background of the King of Tars", s. 407-408. İlhanlıların Hristiyan Batı ile Argun döneminde gelişen ilişkiler ve sonrasında Geyhatu ve Baydu dönemlerindeki seyri için bkz. Kirişoğlu, *İlhanlı-Avrupa İlişkileri,* s. 68-102.
[1053] Paghava- Novák, "Georgian Coins in the Collection of the National Museum", s. 53-54.
[1054] *The History of Rabban Ṣâvmâ and Mâr Yahbh-Allâhâ,* s. 38-39; Rossabi, *Kubilay Han'ın Seyyahı Doğu'dan Batı'ya İlk Yolculuk*, s. 179.

kurban yortusunda Dokuz Hatun tarafından vakfedilen kiliseye giderek Hristiyanların dinî törenlerine katıldığını aktarmaktadır.[1055]

Baydu'nun kısa saltanatı döneminde Budistlere yakın olduğuna yukarıda değinilmişti. Ancak Hayton, Baydu'nun dinî bütün bir Hristiyan olduğunu iddia etmekte ve devamında bu dönemde kiliselerin inşa edildiğini aktarmaktadır.[1056] Bu hususta Mes'ûd Feryameneş de Baydu'nun boynuna haç taktığı için Hristiyan olduğuna dair kanıyı güçlendirdiğini aktarmaktadır[1057] Baydu'nun Hristiyanlığa olan arzusunun çok kuvvetli olduğunu ifade Beyânî, Baydu dönemini Argun döneminin yeniden canlanması olarak değerlendirmektedir.[1058] Bütün bunların yanı sıra Yuvalı, Doğu Hristiyanlarının Batı dünyasına abartılı bir şekilde anlattıkları İlhanlı hükümdarları arasında gerçek anlamda bir Hristiyan olmadığını gibi bunu faaliyetlerine yansıtan bir hükümdarın da olmadığını ifade etmektedir[1059].

4. 1. 3. İslâmiyet: Devlet Dinî

İlhanlı hükümdarları arasında İslamiyet'in benimsenmesi uzunca bir süreci kapsadığını ifade etmek mümkündür. Ancak daha alt kademedeki emîrler veya yöneticiler arasında İslamlaşma hükümdarlara nazaran daha erken tarihlidir.[1060] İlhan Hülegü Müslümanların birleştirici gücü olan Abbasi Hilafeti'ni ortadan kaldırması ve yukarıda bahsedildiği gibi Hristiyanlık ve Budizm ile olan yakınlığı Hülegü'nün İslâmiyet ile olan ilişkisini sınırlandıracaktır. Hatta kaynaklarda bununla alakalı ilginç bilgiler mevcuttur. Örneğin Aknerli Grigor, Hülegü'nün Müslümanlara zorla domuz eti yedirdiğini, aksi tutumu sergileyenlerin canlarından olduğunu aktarmaktadır.[1061] Spuler'de Müslümanlara karşı bu tutumu düşmanlık

[1055] Spuler, *İran Moğolları*, s. 241. Krş: Beyânî, *Dîn ve Devlet der Îrân 'Ahd-i Mogûl*, II, s. 432.
[1056] Baydu'nun Budistliği ile ilgili olarak bkz. Spuler, *İran Moğolları*, s. 205. Hristiyanlığına dair iddialar için bkz. Hayton, *Doğu Ülkeleri Tarihinin Altın Çağı*, s. 151; Marco Polo, *Dünyanın Hikâye Edilişi*, s. 424; Orbelean'da Baydu'nun bir Hristiyan olduğunu ifade etse de sonrasında komutanlar tarafından kandırılarak Müslüman olduğunu öne sürmektedir. Orbelean, *History of the State of Sisakan*, s. 238.
[1057] Feryameneş, "İlhanlı Sarayında Budizm", s. 498.
[1058] Beyânî, *Dîn ve Devlet der Îrân 'Ahd-i Mogûl*, II, s. 435-436.
[1059] Yuvalı, "İlhanlı Hükümdarlarının Dinlere Bakışı ve Bu Konudaki Uygulamaları", s. 553.
[1060] Bu konuda bkz. Judith Pfeiffer, "Reflections on a 'Double Rapprochement': Conversion to Islam among the Mongol Elite during the Early Ilkhanate", *Beyond the Legacy of Genghis Khan*, ed. Linda Komaroff, Brill, Leiden-Boston 2006, s. 372-376.
[1061] Grigor bu durumu şöyle izah etmektedir: "*Hülagü Han çok akıllı, âlim bir insan ve adaletli bir hükümdardı. Böyle olmakla beraber, aynı zamanda çok kan akıtmıştı. Fakat iyi ve hayırsever insanlara değil, sadece kötü adamları ve düşmanları öldürürdü. Hıristiyanları Müslümanlardan daha çok severdi. Hıristiyanları o kadar çok severdi ki, Ermenilerin bir yıllık vergisini, sadece yüz bin baş domuz olarak aldı. Bütün Tacik (Müslüman) şehirlerine iki yüz bin domuz gönderdi. Bu domuz sürülerinin başına Müslüman çobanlar tayin ettikten sonra, çobanlara bu domuzları her hafta bir kalıp sabunla yıkamaları emrini verdi. Buna ilave olarak, domuzlara ot haricinde, sabah akşam badem ve hurma yedirilmesini de emretti. Domuz eti yemeyen büyük küçük her Müslüman'ın başı kesiliyordu. Bu uygulama Ermeni ve Gürcü askerlerin tavsiyesiyle yapılmıştır*." bkz.

noktasından ele almış ve Abaka'nın İslâm'a olan nefreti sebebi ile Cüveynî'ye domuz eti yedirdiğini ifade etmektedir.[1062] Florence Hodous, İlhanlı Devleti'nin İran coğrafyasında Müslümanlarla yaşadığı sorunları bir çatışma olarak değerlendirmektedir.[1063] Bu olumsuz tabloya rağmen İlhan Hülegü ve Abaka döneminde Müslüman alimlere büyük önem verildiğini kaynaklar aktarmaktadır. Bunlardan en önemlisi Hâce Nâsırüddîn Tûsi'dir. İlhan Hülegü'nün, Nâsırüddîn Tûsi'ye Merâgâ'da bir rasathane kurdurması, Abbasi halifesi üzerine yürürken Tûsi'nin fikirlerinden faydalanması ve Abaka'nın tahta çıkması yönünde bir *pendnâme* ile onu teşvik etmesi, Tûsi'nin İlhanlı Devleti içerisindeki etkisini ve kendisine verilen önemi göstermektedir.[1064]

Müslümanların, İlhan Hülegü ve Abaka döneminde yaşamış oldukları sıkıntılar bir nebze olsun Ahmed Tegüder'in İslâmiyet'i kabul etmesi ile hafifleyecekti. Bu dönemde birçok Moğol İslâm'a geçecekti.[1065] Fakat Tegüder'in İslâm'ı tercih etmesi, İranlı bürokrat ve din adamlarıyla Moğol şehzâde komutanlarını karşı karşıya getirmişti.[1066] Kaynaklar Tegüder'in *Ahmediyye* tarikatındaki şeyhlerin etkisiyle çocuk yaşta Müslüman olduğunu aktarmaktır. Hatta bu tarikata nispetle Ahmed ismini aldığının altını çizmektedirler. Özellikle Tegüder'in İslâm benimsemesi ve sonrasındaki süreçte Kemâl el-Dîn 'Abd el-Rahman Kevâşî /Râfi'î ve Îşân Hasan Mengli (Meňli) adındaki iki Türk sûfîsinin ve Türk din anlayışının etkisi üzerinde durulmaktadır.[1067] Ahmed Tegüder'in kısa süren saltanatında İslamiyet'i kabul etmesi ve sonrasında yaşananlar

Grigor/Andreasyan, s. 58-59.

[1062] Spuler, *İran Moğolları*, s. 263.

[1063] Bu konudaki detaylar için bkz. Florence Hodous, "Clash or Compromise? Mongol and Muslim Law in the Ilkhanate (1258-1335)", *Studies on the Iranian World Medieval and Modern II*, Jagiellonian University Press, Polonya 2015, s. 187-196.

[1064] Nâsırüddîn Tûsi'nin İlhan Hülegü ve Abaka dönemindeki önemine dair kaynaklara yansıyan bilgiler için Bkz. Âyetî, *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, s. 29-30; Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, s. 38; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-safâ*, VIII, s. 4071-4073. Bu dönemde İlhanlı Devleti'ni destekleyen önemli İranlı aileleri için bkz. George Lane, "Persian Notables and the Families Who Underpinned the Ilkhanate", *Nomads as Agents Cultural Change The Mongols and Their Eurasian Predecessors*, ed. Reuven Amitai-Michal Biran, Honolulu 2015, s. 182-213.

[1065] Hayton, *Doğu Ülkeleri Tarihinin Altın Çağı*, s. 140; Marco Polo, *Dünyanın Hikâye Edilişi*, s. 414; Galstyan, *Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar*, s. 71-72. Tarıberdi, Ahmed Tegüder'in babası Hülegü'nün sağlığında Müslüman olduğunu ifade etmektedir. Bkz. İbni Tagrıberdi, *En-Nücûm'z-Zâhire*, s. 68. Kaynaklar Ahmed Tegüder döneminde Hristiyanlar için pek olumlu şeylerden bahsetmezler. Özellikle kiliselerin yıkılması ve ibadetlerin yasaklanmasını bu bağlamda değerlendirmektedirler. Ahmed Tegüder dönemi Hristiyanların durumu için bkz. Orbelean, *History of the State of Sisakan*, s. 217; Hayton, *Doğu Ülkeleri Tarihinin Altın Çağı*, s. 141; *The History of Rabban Ṣâvmâ and Mâr Yahbh-Allâhâ,* s. 17-20; Budge, *The Monks of Kublai Khan*, s. 51-52; Rossabi, *Kubilay Han'ın Seyyahı Doğu'dan Batı'ya İlk Yolculuk*, s. 80-82. Burada bahsi geçen kaynakların aktardıklarına rağmen, Abû'l-Farac Ahmed Tegüder'in merhamet ve cömertliğinin bir göstergesi olarak kiliseleri vergiden muaf tuttuğunu ve Hristiyan büyüklerine ihsanlarda bulunduğunu aktarmaktadır. Bkz. Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, II, s. 610; İbnü'l-İbrî, *Târîhu Muhtasari'd-Düvel*, s. 53.

[1066] Beyânî, *Dîn ve Devlet der Îrân 'Ahd-i Mogûl*, II, s. 411.

[1067] Ahmed Tegüder'İn İslâmiyet'i benimsemesinde etkili olan Türk sûfîlerinin ayrıntılı bir incelemesi için bkz. Uyar, "İlhanlı Hükümdarlarının İslâm'a Girmesinde Rol Alan Türk Sûfîleri", s. 12-21; Uyar, "Ortaçağ Moğol Hükümdarlarının İslâmlaşmasında", s. 217-222

Moğollar içerisinde büyük tartışmalara neden olsa da[1068] Müslümanlar açısından bir rahatlama dönemi olmuştu. Müslümanlardan alınan emlakın büyük bir kısmının geri verilmesi, cami ve medreselerin yeniden açtırılmasını bu bağlamda değerlendirmek gerekmektedir.[1069] Aksarayî de Ahmed Tegüder'in İslâm dinine bağlılığının altını şöyle çizmektedir: "*İslâm'ın şartlarına uymada ve Müslümanların işlerini halletmede gayret sarf etti.*"[1070] Ahmed Tegüder'in din değiştirme hadisesi İlhanlı-Memlûk arasındaki siyasî ilişkileri de yeniden şekillendirecekti.[1071]

Müslümanlar için Ahmed Tegüder döneminde başlayan rahatlamanın kendisinden sonra tahta geçen yeğeni Argun döneminde de kısmi anlamda devam ettiği söylenebilir. İlhan Argun 1290 yılında Tebriz'de Ramazan Bayramı için dört minber koyulmasını istemiş, kadılar, imamlar ve bütün Müslümanlar rahatça burada bayram namazlarını kılmışlardı.[1072] Argun'daki dinî hoşgörü bağlamında değerlendirilebilecek bu tutumun, Argun'un veziri Sa'düddevle'nin etkisiyle tersine dönecekti. İlhanlılarda Sa'düddevle dönemi Müslümanlar için zor bir dönem olmuştu.[1073] Bu dönemde Müslümanlar devlet kademelerinden uzaklaştırılacak ve Müslümanlar için kutsal mekanların değersizleştirilmesi politikası izlenecekti. Örneğin Sa'düddevle, Kâbe'nin Müslümanlar için değersizleştirilmesi ve buraya bir askerî operasyon düzenlenmesi yönünde Argun'u yönlendirmişti.[1074] Argun döneminde bu yoğun baskı, Spuler'in iddiasına göre İlhan Geyhatu ve Baydu döneminde daha hafif bir seyir izledi.[1075] Ancak Aksarayî, Spuler'in aksine özellikle Baydu dönemindeki Müslümanlar için tam tersi şeyler ifade etmektedir. Aksarayî'ye göre, Baydu döneminde medreseler bozulmuş, dergâh ve tekkeler sapık patrikler ve *bahşı*ların eline geçmiş ve neredeyse ezan susma noktasına gelmişti.[1076] Aksarayî'nin, Baydu döneminde Müslümanlar açısından dikkat çektiği bu dinî tablo, Beyânî'de de benzer anlatım ile desteklenmektedir. Bu noktada Beyânî, Baydu döneminde Müslüman din adamlarının Budist rahiplerin kontrolüne girdiğini aktarmaktadır.[1077]

[1068] Tegüder'in İslâmiyet'i benimseme süreci ve sonrasında yaşananların incelendiği çalışmalar için bkz. Reuven Amitai-Preiss, "Sufis and Shamans: Some Remarks on the Islamization of the Mongols in the Ilkhanate", *JESHO*, 42/1, 1999, s. 30-32; a. mlf., "The Conversion of Tegüder Ahmad to Islam", *JSAI*, 25, 2001, s. 15-43.
[1069] Âyetî, *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, s. 68; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-safâ*, VIII, s. 4141.
[1070] Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, s. 107.
[1071] Ahmed Tegüder'in Müslüman olmasının Memlûkler ile olan ilişkilere nasıl yansıdığına dair ayrıntılar için bkz. Adel Allouche, "Tegüder'in Kalavun'a Ültimatomu", çev. Mustafa Uyar, *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 46/1, 2007, s. 242-245; Cüneyt Kanat, "İlhanlı Hükümdarı Teküdar'ın Müslümanlığı Kabulü ve Bunun Memlûk Devleti'ndeki Yankıları", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, 12, 2002, s. 235-247.
[1072] Reşîdüddîn/Rûşen-Mûsevî, II, s. 1179.
[1073] Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, s. 124.
[1074] Sa'düddevle'nin faaliyetlerinin ayrıntıları için bkz. Reşîdüddîn/Rûşen-Mûsevî, II, s. 1164-1166; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-safâ*, VIII, s. 4166-4171; Uyar, "İlhanlı Devletinde Yahudi Bir Vezir: Sa'düddevle", s. 132-136.
[1075] Spuler, *İran Moğolları*, s. 264.
[1076] Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, s. 148-149.
[1077] Beyânî, *Dîn ve Devlet der Îrân 'Ahd-i Mogûl*, II, s. 435.

Öte yandan *Selçuknâme* de İlhan Geyhatu döneminde Anadolu'da gerçekleşen bir olaya dikkat çekmektedir. Buna göre Geyhatu, Anadolu'daki şehzâdeliği döneminde Konya'da bir Kurban Bayramı'na denk gelmişti. *Selçuknâme*, Geyhatu'nun Müslümanların namazlarını kılana kadar kımıldamadan durduğunu aktarmaktadır. Ancak bu davranışının sebebini de Nâsirüddin Tûsî'ye bağlamaktadır.[1078]

Ahmed Tegüder'den sonra İslâmiyet'i benimseyen bir diğer İlhanlı hükümdarı Gazan'dır. Ancak Gazan dönemi, İlhanlı Devleti'nin artık İslâmî bir devlet hüviyetine bürünmesi açısından farklılık arz etmektedir. Ayrıca İslâm'ın devlet dinî olduğu Gazan dönemi, İran'ın kültürel ve demografik yapısının geri dönüşü olmayan bir şekilde değişime mahkûm etmişti. May'in de dikkat çektiği gibi İlhanlı Devleti artık bir İslâm imparatorluğuna dönüşmüştü.[1079] Aslında Ahmed Tegüder'in İran'ı "Moğolsuzlaştırma" dönemi ömrü vefa etmediği için gerçekleşmemişti. Bu durumun Gazan ile birlikte gerçekleştiği ifade edilebilir. Yaşanan bu durum aynı zamanda İran bürokrasinin bir başarısı olarak görülmelidir.[1080] Aksarayî, Gazan'ın tahta geçişiyle birlikte Müslümanların yüzünün güldüğünü ifade etmektedir.[1081] Gazan Han 17 Haziran 1295 tarihinde Lâr adlı bir kasabada, Necmeddîn Kûbra'nın (ö. 1221) ekolünden yetişen Sa'deddîn Hammûye'nin (ö. 1272/1273'ten sonra [?]) oğlu Sadreddîn İbrâhim (ö. 1322) geçekleştirdiği törenle İslâmiyet'i benimsemişti.[1082] Gazan'ın İslâmiyet'i benimsemesinde Horasan'daki nâibi ve emîri Nevrûz ile Türk asıllı Sa'deddîn Kutluğ Hâce Halidî Kazvinî'nin etkisi büyüktür.[1083]

Gazan, Müslüman olduktan sonra babası Argun'un portresinin olduğu Budist tapınaklarının yanı sıra başkent Tebriz'deki Hristiyan kiliselerinin, Yahudi havralarının yıkılmasını istemişti[1084]. İslâm dışı sembollerin yok edilmek istendiği bu yıkımların yanında bazı dönüşümlerde gerçekleşecekti, Örneğin Tebriz yakınındaki Şâm/Şenb köyünde yıkılan

[1078] Bkz. *Tarîh-i Âl-i Selçuk (Anonim Selçukname)*, s. 60
[1079] Bkz. May, *Moğol İmparatorluğu*, s. 348.
[1080] Beyânî, *Dîn ve Devlet der Îrân 'Ahd-i Mogûl*, II, s. 414, 437.
[1081] Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, s. 152.
[1082] Gazan Han'ın İslâmiyet'i kabulüyle ilgili ayrıntılar için bzk: Özgüdenli, *Gâzân Han ve Reformları*, s. 92-103; Melville, "Pādishāh-i Islām: The Conversion of Sultān Mahmūd Ghāzān Khān", s. 159-177.
[1083] Gazan Han'ın İslâmiyet'i benimsemesinde Türk sûfilerin ve Türk din anlayışının ayrıntılı bir incelemesi için bkz. Uyar, "İlhanlı Hükümdarlarının İslâm'a Girmesinde Rol Alan Türk Sûfileri", s. 21-24; Uyar, "Ortaçağ Moğol Hükümdarlarının İslâmlaşmasında", s. 223-226.
[1084] Reşîdüddîn/Jahn, s. 169, 189; Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, II, s. 656-657; Şebânkâreî, *Mecma'u'l-Ensâb*, s. 268; Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, s. 417; Donald N. Wilber, *The Architecture of Islamic Iran The Il Khanid Period*, Princeton University Press, Princeton-New Jersey 1955, s. 16; Özgüdenli, *Gâzân Han ve Reformları*, s. 407.

tapınağın yerine bir türbe ve medrese yaptırarak buraya *Gâzâniyye* ismini vermişti.[1085] Kaynaklar Gazan Han'ın Müslüman olduktan sonra camiler, medreseler, hângâhlar ve hayır kurumlarıyla ilgili çeşitli *yarlığ*lar çıkardığını ve Ramazan ayında imamlar ve şeyhlerle ibadetle meşgul olduğunu ifade etmektedir. Yine Gazan Han'ın Cuma namazlarına katıldığını, üç günde Kur'an'ı hatmettiğini ve onun döneminde İlhanlı Devleti'nde İslâm dininin zirveye ulaştığı aktarılmaktadır.[1086] Bu bağlamda Spuler'de Gazan'ın İran sahasında dinî anlamda istediği değişiklikleri yaparak dünyadan göçtüğünü ve hanedan üyelerine sabırla bu yeni dine uymalarını söylediğini ifade etmektedir.[1087] Gazan dinî tutumu ile ilgili belki de en ilginç yaklaşım Beyânî'ye aittir. O, Gazan'ın dindar bir Müslüman olmasına rağmen Müslümanlaşmış bir Budist olarak yaşadığını ifade etmektedir.[1088]

Gazan Han'a kadar İlhanlı devleti içerisinde bir hükümdarın ölümünden sonra herhangi bir din üzerine olan milletler, kendi dinlerinden olan hükümdarı tahta geçirmek için birbirleriyle savaşmışlardı. Doğal olarak galip gelen tarafın desteklediği kişi tahtın yeni sahibi oluyordu. Yaşanan bu çatışmalar Gazan Han'ın tahta çıkışından sonra durma noktasına gelecekti. Fakat bu dönemde de mezhep savaşları gün yüzüne çıkmıştı. Örneğin Ölceytü Han, saltanatı boyunca bazen Hanefîlerin bazen Şafilerin bazen de On İki İmam Şiîlerinin[1089] kendisi için mücadelesine şahit olmuştu.[1090] Bu hususta Togan, Ölceytü'nün bahsi geçen mezhepleri ayrı ayrı benimsediğini ve mezhep fakihleriyle girdiği münazaralar sonrasında onların birbirlerine karşı olan tutumları nedeni ile İslâmiyet'i terk ederek atalarının dinî olan Şamanlığa dönmeyi düşündüğü ancak bunun geçekleşmediğini aktarmaktadır.[1091] Çocukluğundan hükümdarlığına kadar farklı dinlere yönelen Ölceytü, annesi Uruk Hatun'un etkisiyle Mar Yahbh-Allaha

[1085] Vaziri, Buddhism in Iran, s. 123.
[1086] Reşîdüddîn/Rûşen-Mûsevî, II, s. 1254-1256, 1282; Benâketî, *Târîh-i Benâketî,* s. 466; Şebânkâreî, *Mecma'u'l-Ensâb*, s. 268.
[1087] Spuler, *İran Moğolları*, s. 264.
[1088] Beyânî, *Dîn ve Devlet der Îrân 'Ahd-i Mogûl*, II, s. 444.
[1089] İlhanlı dönemi Şiiliğin ayrıntıları için bkz. Hanifi Şahin, *İlhanlılar Döneminde Şiîlik*, Ötüken Yay., İstanbul 2010; Judith Pfeiffer, "Twelver Shī'ism as State Religion in Mongol Iran: An Abortive Attempt, Recorded and Remembered", *Pera-Blatter 11*, Istanbul, s. 3-38. Ölceytü'nün Şiiliği ile ilgili ayrıntılar için bkz. Judith Pfeiffer, "Conversion Versions: Sultan Öljeytü's Conversion to Shi'ism (709/1309) in Muslim Narrative Sources", *Mongolian Studies,* XII, 1999, s. 35-67; Hanifi Şahin, "Sebep ve Sonuçları Bakımından Olcaytu Sultan'ın Şiîliği", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi,* S. 64, 2012, s. 115-128.
[1090] Beyânî, *Dîn ve Devlet der Îrân 'Ahd-i Mogûl*, II, s. 477; Bausani, "İlhanlı Hakimiyeti Zamanında İran'da Din", s. 227.
[1091] Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, s. 230. Ölceytü'nün dinî yönüyle ilgili ayrıntılar için bkz. Ercan Gördegir, *Olcaytu Han ve Zamanı (1304-1316),* (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yayınlanmamış DoktoraTezi), Ankara 2019, s. 152-164,

tarafından vaftiz edilerek Hristiyan[1092], gençliğinde Budist[1093] ve tahta oturmak için Tebriz'e geldiğinde Hanefî bir Müslüman olarak karşımıza çıkmaktadır.[1094] Elbette bu din değiştirme hadisesi onun aldığı isimler üzerinde de etki etmişti. Ölceytü, Hristiyan *Nicolas*, Budist Ölceytü, Müslüman olarak da *Muhammed* ve *Ḫarbende* gibi isimler almıştı. Ayrıca *Ḫarbende* isminin de *Ḫüdābende* şekline dönüştüğü aktarılmaktadır.[1095]

Babasından sonra tahta çıkan Ebû Sa'îd, Şiîliği terk ederek Hanefî mezhebini benimsemiş ve kendi döneminde İslâmiyet'in yayılması için samimi bir şekilde çalışmıştı.[1096] Cami ve mescitlerin inşa edildiği bu dönemde ayrıca Hristiyan kadınların hepsi Müslüman olmuştu. Dolayısıyla Ölceytü döneminde etkisini yitirmiş olan Hristiyanlık bu dönemde de aynı pozisyonunu koruyacaktı. Böylece İran ile Batı arasında[1097] din üzerinden kurulan ilişki ortadan kalkmış olacaktı. Hristiyanların bu etkisiz dönemine rağmen, Sultaniye'nin inşasından sonra Papa burada bir kilise kurulmasını istemişti. Fakat bu kilisenin inşası bile bu dönemde Hristiyanları güçlendirmeye yetmemişti.[1098] Adil bir yönetici olarak ön plana çıkan Ebû Sa'îd, Ramazanlarda camilerde ismi zikredilerek kendisine dua edildiği aktarılmaktadır.[1099]

İlhanlı hükümdarları tıpkı ataları gibi temelde Şamanizm inanışının yanında dönemin siyasî atmosferine göre farklı dinlere karşı tutumlarını şekillendirdikleri görülmektedir. İlhanlı hükümdarlarının dinî ilişkilerine etki eden en önemli unsurlardan biri de hanedan kadınlarının dinî eğilimleri olmuştur. Genelde Nesturi Hristiyanlığı benimseyen hanedan kadınları hem çocuklarını bu din içerisinde yetiştirmiş hem de kendi dindaşlarına ayrıcalık yapılması hususunda eşlerini yönlendirmişlerdir. Bu durumun açıkça görüldüğü İlhanlılarda zaman zaman bazı dinî gruplar pozitif ayrımcılık görürken bazıları da dışlayıcı uygulamalara maruz kalmıştır. Aslında bu dönemde gözden kaçırılmaması gereken en önemli husus, İlhanlı

[1092] Bu hususta bkz. Hayton, *Doğu Ülkeleri Tarihinin Altın Çağı*, s. 184-185; Atwood, *Encyclopedia of Mongolia and the Mongol Empire*, s. 108; Hornstein, "The Historical Background of the King of Tars", s. 408; Ryan, "Christian Wives of Mongol Khans", s 418.
[1093] Bkz. Kâşânî/Hamblî, s. 96.
[1094] Bkz. Kâşânî/Hamblî, s. 96; Hayton, *Doğu Ülkeleri Tarihinin Altın Çağı*, s. 185; Hornstein, "The Historical Background of the King of Tars", s. 408. Grousset, Ölceytü'nün eşlerinden birisinin etkisiyle Müslüman olduğunu aktarmaktadır. Ancak bunun kim olduğuna dair ayrıntı vermemişti. Bkz. Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, s. 421.
[1095] Beyânî, *Dîn ve Devlet der Îrân 'Ahd-i Mogûl*, II, s. 478; May, *Moğol İmparatorluğu*, s. 355; Özgüdenli, "Olcaytu Han", s. 345. Özellikle Ölceytü'ye verilen *Ḫarbende* isminin nasıl *Ḫüdābende* olduğuyla ilgili ayrıntılı bir inceleme için bkz. Mustafa Uyar, "İlhan Ölceytü'ye Verilen *Ḫarbende* İsminin Kökeni ve Anlamı Hakkında Yeni Bir Yaklaşım", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXXI/2, 2016, s. 595-607.
[1096] Abdulkadir Yuvalı, "Ebû Said Bahadır Han", *DİA*, C. 10, İstanbul 1994, s. 219.
[1097] Müslüman hükümdarlar döneminde İlhanlı Devleti'nin Batı ile ilişkilerinin ayrıntıları için bkz. Kirişoğlu, *İlhanlı-Avrupa İlişkileri*, s. 103-131.
[1098] Beyânî, *Dîn ve Devlet der Îrân 'Ahd-i Mogûl*, II, s. 504-506.
[1099] Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, s. 231.

hükümdarlarının din değiştirme hadisesidir. İslamiyet'in devlet dinî olması, İlhanlıların Gazan Han döneminden itibaren devlet politikasını da değiştirmiştir.

4. 2. Horasan'da Dinî Hayat ve Tasavvuf

Birçok farklı siyasî yapıya ev sahipliği yapan Horasan coğrafyası aynı zamanda Yahudilik, Budizm, Şamanizm, Hristiyanlık ve Maniheizm gibi birçok farklı dinin de yaşandığı coğrafya olmuştu. Sâsânî-Bizans çatışmasından sonra Horasan İslâmiyetle tanışmış ve böylece Müslümanlar farklı inançların zamanla bölgeden uzaklaşmasını sağlamıştı. Bu sayede bölgede Tek Tanrı inancının hâkim olmasının da önünü açmışlardır. Özellikle bu durumun ortaya çıkmasında Türklerin İslâmiyet'i benimsemesi etkili olmuştu.[1100]

Dinî hayatın önemli bir unsuru olan tasavvufî hareketler açısından da Horasan önde gelen zengin bir bölgedir.[1101] Hücvirî'nin Horasan coğrafyasını dolaştığı sırada üç yüz sûfî ile karşılaştığını ifade etmesi de bölgedeki tasavvufî zenginliği göstermesi açısından önemlidir.[1102] Bölgedeki tasavvufî zenginliğin yanı sıra Muhsin Keyanî de Horasan'daki sûfîlerin diğer İslâm bölgelerindeki sûfîlerden yol ve tarz bakımından farklı olduğunu ifade ederek bunu bölgede *Kadiriyye, Rifaiyye* ve *Sühreverdiyye* gibi belirli kaide ve kurallara dayalı seçkin tarikatların ortaya çıkmamış olmasına bağlamaktadır. Keyanî Horasan coğrafyasında ortaya çıkan tarikatları genel anlamda sürekli bir arayış içinde olan tarikatlar olarak tanımlamaktadır.[1103] İslâm ordularının Horasan'ı fethinden kısa bir süre sonra Belh, Nîşâbûr ve Merv gibi Horasan şehirlerinde tasavvufî hayat yaygınlaşmaya başlamıştı. İran ve Hint geleneğinin buluştuğu bir coğrafya olan Horasan, tasavvufî hareketlerin başlıca merkezlerinden biri hâline gelmişti. Bu durum VIII. yüzyıldan itibaren Nîşâbûr, Merv ve Herât gibi Horasan şehirlerinde pek çok mutasavvıfın ortaya çıkmasına katkı sağlamıştı.[1104] Horasan coğrafyasını tasavvuf açısında önemli bir merkez olarak gören Fuad Köprülü de Merv, Nîşâbûr ve Herât'ın mutasavvıflar

---

[1100] Safâ, *Târîh-i Edebiyyât der İrân*, III/I, s. 113; Ahmet Ocak, *Selçukluların Dinî Siyaseti (1040-1092)*, TATAV Yay., İstanbul 2002, s. 115; W. Barthold, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, çev. M. Fuad Köprülü, Akçağ Yay., Ankara 2012, s. 65; Devin DeWeese, "Islam in Central Asia", *The Different Aspects of Islamic Culture,* vol. 3, ed. Idris El Hareir and El Hadji Ravane M'Baye, Unesco Publishing, France 2011, s. 722; Çetin, "Horasan", s. 238. Horasan'ın İslâm orduları tarafından nasıl fethedildiğinin ayrıntıları için bkz. Recep Uslu, *Hicrî I-II. Yüzyıllarda Horasan Tarihi*, (Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi), Bursa 1997, s. 48-63.

[1101] Burada kastedilen İslâm tasavvufudur. Diğer din ve felsefelerdeki tasavvuf (mistisizm) anlayışı için bkz. Selçuk Eraydın, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, M.Ü. İlâhiyat Fakültesi Yay., İstanbul 2014, s. 45-50.

[1102] Bkz. Hücvirî, *Keşfu'l-Mahcûb (Hakikat Bilgisi)*, haz. Süleyman Uludağ, Dergâh Yay., İstanbul 2016, s. 42.

[1103] Muhsin Keyanî, *Hankahlar Tarihi*, çev. Ali Ertuğrul-Süleyman Gökbulut, Büyüyenay Yay., İstanbul 2013, s. 197-198.

[1104] Çetin, "Horasan", s. 239; Şemseddin Günaltay, "Selçuklular'ın Horasan'a İndikleri Zaman İslâm Dünyasının Siyasal, Sosyal, Ekonomik ve Dinî Durumu", *Belleten,* VIIL/25, 1943, s. 95

açısından çok yoğun olduğunun altını çizmektedir.[1105] Ancak bu zengin tasavvufî hayat, Sultan Sencer döneminde yaşanan Oğuz isyanı sırasında pek çok Horasanlı sûfînin öldürülmesi[1106] ile büyük bir yara almıştı.[1107]

Horasan'da pek çok sûfînin yetiştiği Hârezmşâhlar döneminde Belhli Bahâüddîn Veled[1108] (ö. 1231), Nîşâbûrlu Ferîdüddîn Attar[1109] (ö. 1221) ve Sa'deddîn Hammûye'nin [1110] (ö. 1251/1252) yanı sıra Bâharzlı Seyfeddîn Bâherzî[1111] (ö. 1261) gibi sûfîler ön plana çıkmaktadır.[1112] Genelde Kübrevîliği temsil eden bu mutasavvıflar Moğol istilâsı nedeni ile Horasan bölgesinden göç etmişlerdir. Bu mutasavvıflar Horasan bölgesine nispetle *Horasan Erenleri* olarak da bilinmektedirler. Bu terim, IX. yüzyıldan itibaren Horasan'da var olan ve *Melâmetîlik* denilen büyük tasavvuf anlayışının etkilediği *Kalenderîlik, Haydarilik* gibi bazı muhtelif heterodoks tarikatlara mensup dervişleri ifade etmek için kullanılmıştı.[1113] Dolayısıyla Horasan coğrafyası dinî ve tasavvufi hayatın bütün canlılığıyla Moğolların bölgeye gelişine kadar hayat sürdüğü bir coğrafya olarak karşımıza çıkmaktadır. Özellikle Kübrevîlik, *Yesevîlik ve Hâcegân* ekolü Horasan ve Mâverâünnehir bölgesindeki insanları cezbeden tasavvufî ekoller olmuştu. Ancak Horasan'ı yıkan Moğol istilâsıyla pek çok sûfî hayatını kaybetmişti.[1114]

[1105] M. Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Akçağ Yay., Ankara 2013, s. 49. Özellikle Nîşâbûr'daki tasavvuf yapısı için bkz. Margaret Malamud, "Suf'i Organizations and Structures of Authority in Medieval Nishapur", *IJMES*, 26/3, 1994, s. 427-442. Yine şehrin fethinden Sâmânîler dönemine kadar bölgedeki dinî ilimler ve buradan yetişen alimler için bzk: İsmail Pırlanta, *Orta Çağ'ın İncisi Nişabur (Fethinden Sâmânîler Dönemi Sonuna Kadar)*, Hikmetevi Yay., İstanbul 2013, s. 362-427

[1106] Oğuz isyanı sırasında Horasan'da Tûs şeyhlerinden Muhammed b. Muhammed, Nîşâbûr zâhidlerinden Abdurrahman b. Abdüssamed el-Ekkâf, Kuşeyrî'nin torunu Kâtib Ahmed b. el-Hüseyn, Ebû'l-Berekât el-Furâvî, İmâm Ali es-Sabbâb, Ahmed b. Muhammed b. Hâmid, Abdulvehhâb el-Malkâbâdî, Kadı Saîd b. Abdülmelik b. Saîd el-Hasan b. Abdülhamid er-Râzi gibi âlimler öldürülmüştür. Bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarîh,* XI, terc. A. Özaydın-A. Ağırakça, Bahar Yay., İstanbul 1987, s. 157-158.

[1107] Büyük Selçuklu dönemi Horasan'daki tasavvufî hayata ve Selçuklu sultanlarının sûfîlerle olan ilişkilerinin ayrıntılarına dair bkz. Ocak, *Selçukluların Dinî Siyaseti*, s. 112-154; Şahin, *Dervişler, Fakihler, Gaziler*, s. 25-40.

[1108] Ahmed Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri*, çev. Tahsin Yazıcı, Kabalcı Yay., İstanbul 2012, s. 69.

[1109] Devletşâh, *Tezkiretu'ş-şuʿarâ*, s. 187.

[1110] Reşat Öngören, "Sa'deddîn-i Hammûye", *DİA*, C. 35, İstanbul 2008, s. 389.

[1111] ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, XXIII, s. 364; Süleyman Uludağ, "Bâharzî, Seyfeddîn", *DİA*, C. 4, İstanbul 1991, s. 474.

[1112] Gülseren Ceceli Dursun, *Hârizmşâhlar Devleti'nde İlmî Hayat*, (Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2015, s. 108-113. Bahsi geçen sûfîlerin menkıbeleri için bkz. Molla Câmî, *Nefahâtü'l-Üns Min Hadarâti'l-Kuds (Evliyâ Menkıbeleri)*, haz. Abdulkadir Akçiçek, Huzur Yay., İstanbul 2020, s. 595-598, 659-663, 691-693.

[1113] Ahmet Yaşar Ocak, *Babaîler İsyanı Alevîliğin Tarihsel Alt Yapısı*, Dergâh Yay., İstanbul 2020, s. 84-85.

[1114] Bu konuda bkz. Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, XXII, s. 104-107, 107-109; el-Münzirî, *el-Tekmile livefeyâti'n-nakale*, III, s. 40, 67-68; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb fî ahbâri men zeheb*, VII, s. 144-145; Attâr, *Evliya Tezkireleri*, Giriş, s. 11-23; Câmî, *Nefahâtü'l-Üns*, s. 870-871; Ebü'l-Abbâs Muvaffakuddîn Ahmed b. el-Kāsım b. Halîfe b. Yûnus es-Sa'dî el-Hazrecî, *ʿUyûnü'l-enbâʾ fî ṭabakâti'l-eṭıbbâ,* Daru Mektebet'ül-Hayat, Beyrut (t.), s. 372; Devletşâh, *Tezkiretu'ş-şuʿarâ*, s. 187-192; Razî, *Tezkire-i Heft İklîm*, II, s. 748-749; Hayruddîn Zirikli, *el-Aʿlâm*, I, Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn, Beyrut 1399, s. 51; Ceceli Dursun, *Hârizmşâhlar Devleti'nde İlmî Hayat*, s. 244-245; Mehmet Efendioğlu, "Sem'ânî, Abdürrahim b. Abdülkerîm", *DİA*, C. 36, İstanbul 2009, s. 462-

İlhanlılar döneminde İran coğrafyası, İslâmiyet'in yanı sıra Budizm ve Hristiyanlık gibi dinlerin ağırlıkta olduğu bir bölge olmuştu. Ancak Ahmed Tegüder ve Gazan Han sonrası bölgede İslâmî unsurların daha baskın olduğu bir gerçektir. Aslında Horasan coğrafyası da Moğol istilâsına kadar İslâmî kimliğini korumuş ve bu durum İlhanlılar zamanında da değişmemişti.[1115] Dominikli rahip Simon De Saint Quentin'in, Moğolların insanların dinî tercihlerine saygı gösterdiği ve bu dönemdeki Müslümanların ibadetlerini özgürce yerine getirdiğini söylemi[1116] her ne kadar Moğol istilâsının Horasan coğrafyasındaki dinî yaşamı etkilemediği sonucunu ortaya çıkarıyor olsa da dönemin kaynakları incelendiğinde bunun böyle olmadığı görülmektedir. Zira Şiblî-yî Numânî'nin de Moğol istilâsından sonra dinî ve tasavvufî hayatın yeniden doğduğunu vurgulaması bunu göstermektedir.[1117] Kargaşa döneminden sonra İran coğrafyasında siyasî idarenin yeniden tesis edilmesi, Horasan coğrafyasında Selçuklulardan itibaren gelen dinî ve tasavvufu birikimin İlhanlılar sayesinde canlanmaya başladığı ifade edilebilir.

İlhanlı döneminde Horasan'daki nüfusun çoğunluğunun Müslümanlar oluşturmaktadır. Bu bağlamda Ali Mazaherî de XIII. yüzyılda Hanefîlerin ağırlıklı olarak Horasan'da yaşadıklarını aktarır.[1118] Horasan'daki bu durumu dönemin coğrafya eseri *Nuzhetu'l-kulûb* en net şekilde ortaya koymaktadır. *Nuzhetu'l-kulûb*'e göre, Horasan Sünnî ağırlıklıdır. Ancak bazı mezhepsel farklılıklar da yaşanmıyor değildi. Örneğin Nîşâbûr'a bağlı Beyhak Şiî, Cüveyn[1119] ve İsferâyîn Şafi nüfus yoğunluktadır.[1120] Herât'ta Sünnî ağırlıklı olsa da[1121] bazı mezhepsel farklılıklar göze çarpmaktadır. Örneğin İsfizar'da Şafiler[1122] Hâf'ta Hanefîler yaşamaktadır.[1123] Müellif ayrıca Tûs halkının Müslüman ve itikatlarının da son derece sağlam olduğunu aktarmaktadır.[1124] *Nuzhetu'l-kulûb*'ün aktardıklarından yola çıkarak İlhanlı döneminde Horasan'da Sünnî İslâm'ın ağırlıklı olduğunun ifade edilmesi pek tabii mümkündür. Ancak

463.
[1115] Bausani, "İlhanlı Hakimiyeti Zamanında İran'da Din", s. 224, 227.
[1116] Quentin, *Bir Keşiş'in Anılarında Tatarlar ve Anadolu,* s. 28.
[1117] Şiblî-yî Numânî, *Şi'ru'l-'Acem/ Târîh-i Şi'r ve Edebiyyât-i Îrân,* II, ter. Seyyid Muhammed Takî Fahr Daî-yi Gilanî, Tahran 1343 hş., s. 1.
[1118] Mazaherî, *Ortaçağda Müslümanların Yaşayışları*, s. 167.
[1119] Kazvînî, *Nuzhetu'l-kulûb,* s. 150.
[1120] Huart, "İsferâyîn", s. 1074; Bosworth, "Isfarāyīn", s. 107.
[1121] Kazvînî, *Nuzhetu'l-kulûb,* s. 152. Bu konuda İbn Battûta'da Herât halkının dindar ve Hanefi mezhebinden olduğunu aktarmaktadır. Bkz. İbn Battûta, *İbn Batûtâ Seyahatnâmesi*, s. 367.
[1122] Kazvînî, *Nuzhetu'l-kulûb,* s. 152.
[1123] Kazvînî, *Nuzhetu'l-kulûb,* s. 154.
[1124] Kazvînî, *Nuzhetu'l-kulûb,* s. 151.

Abbasi Hilafeti'nin ortadan kaldırılması ile beraber yaşanan dinî geçişler İran coğrafyasında Sünnî kesimi zayıflatırken Nasîrüddîn Tûsî'nin de etkisiyle Şiîlik önem kazanmıştı.[1125] Sünnîler her ne kadar İsmaililerin ortadan kaldırılmasını sevinçle karşılamış olsalar da aynı durum hilafetin kaldırılması için geçerli değildir. Hilafetin kaldırılması aynı zamanda siyasî otoritenin yetki makamını değiştirmişti. Yani artık yetki makamı halife değil, Moğollar hanları olmuştu.[1126] Dolayısıyla böyle bir ortamda İlhanlı dönemi için İran coğrafyasında bir Sünnî-Şiî çatışmasının olduğu ifade edilebilir.[1127] Fakat bu çatışmanın Horasan'da yaşandığının tespit edilmesi eldeki bilgilerle mümkün görünmemektedir. Ayrıca Nuzhetu'l-*kulûb'*e göre Şiîler genelde Horasan dışında yaşıyorlar ise[1128] Horasan coğrafyasının Sünnî-Şiî çatışmasından uzak olduğu ifade edilebilir.

Horasan coğrafyası dinî ve tasavvufî anlamda diğer İslâm bölgelerine göre çok daha fazla ön plana çıkmaktadır. Bunun en büyük sebebi; bölgenin Türkistan ve Hindistan'a yakınlığının yanı sıra bu topraklarda yaşayan halkların birbirleriyle olan kültürel bağlarıdır.[1129] Horasan'daki tasavvufî hayatın önemine dair Annemarie Schimmel'in şu tespiti önemlidir: "İran'ın doğu vilayetleri, tasavvufi eğilimleri olan ruhlar için her zaman verimli bir toprak olmakla övünmüştür".[1130] Schimmel'in doğu vilayetleri içerisinde elbette Horasan'ın da düşünülmesi gerekmektedir. Aslında Schimmel'in söylemini Keyanî daha net ortaya koymaktadır. Keyanî özellikle Horasan coğrafyasını, tasavvufun ortaya çıktığı bir merkez olarak tanımlamakta ve devamında buranın diğer İslâm bölgelerinden daha ayrıcalıklı olduğunu ifade etmektedir.[1131] Bu noktadan hareketle Horasan'daki zengin dinî ve tasavvufî hayatın İlhanlılar döneminde de devam ettiği söylenebilir. Öyleki bu dönemde tasavvuf hem hükümdar hem de halk nazarında büyük ilgi görmüş ve bu ilgi sadece Horasan'da değil, İlhanlı

[1125] İlhan Hülegü'nün Horasan dışında özellikle Nasîrüddîn Tûsî'nin de etkisiyle Şiîlerle ilgili birtakım tasarrufları olmuştu. 1262 yılında Şiîlerin kutsal yerlerinin korunması için *niyabet'ü-talibiyyi*'nin başına İbn Tâvûs'u getirmişti. Ayrıca Hz. Ali türbesinin ve Necef halkının korunması için yüz Moğol askerî görevlendirmişti. Bkz. Kemâlüddîn Ebü'l-Fazi Abdürrezzâk b. Ahmed eş- Şeybânî el-Bağdâdî, *el-Hevâdisu'l-câmi'a ve'l-tecâribu'n-nâfî'a fî'l-mi'ati's-sâbi'a*, thk. Mehdi En-necm, Beyrut 1424 hş., s. 251; Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, II, s. 571.

[1126] Timothy May, "The Relationship between Sufis and Inner Asian Ruling Elites" *Southeast Review of Asian Studies*, Vol. 38, 2008, s. 85.

[1127] İhsan Eşrâkî-Nâsır Cedîdî, "Tasavvuf-i Îrânî Karn-i Hetom tâ Dehom-i Hicrî, Besterî Berâyî Tekvîn-i Nohzet-i Safevîyân", *Meskûviyye*, S. 2, 1385 hş., s. 41.

[1128] İlhanlı dönemi İran coğrafyasında Şiîlerin ağırlıklı olarak yaşadığı şehirler için bkz. Kazvînî, *Nuzhetu'l-kulûb,* s. 40, 47, 54-55, 58, 60, 62, 67-69, 79, 83, 115, 159.

[1129] Hâdî Vekîlî-İnsiye Sâdât Hüseynî Şerîf, "Peyvestegîhâyî Tasavvuf ve Tesennon der Horâsân Siddehâyî Sevvom tâ Şeşom -i Hicrî", *Fasılnâme-i 'İlmî-Pejûheşî Pejûheşnâmeyî Târîh-i İslâm*, S. 7, 1391 hş., s. 133.

[1130] Annemarie Schimmel, *İslamın Mistik Boyutları*, çev. Ergun Kocabıyık, Kabalcı Yay., İstanbul 2001, s. 106.

[1131] Keyanî, *Hankahlar Tarihi,* s. 197.

coğrafyasının hemen her yerinde farklı tasavvufî düşüncelerin ortaya çıkmasını sağlamıştı.[1132] Aslında bu zengin tasavvufî hayata etki eden en önemli gelişmelerden birisi, İlhanlıların tıpkı ataları gibi dervişleri, şeyhleri ve ruhanileri vergiden muaf tutmuş olmasıdır.[1133]

İlhanlılar döneminde İran coğrafyasındaki sûfîlerin tüm canlılığıyla, faaliyetlerini dinî ve tasavvufî hayatın yaşaması için önemli bir merkez olan hângâhlar üzerinden yürütmüşlerdir. Bu dönemde birçok şehirde hângâhların kurulduğu aktarılmaktadır.[1134] Dervîş, şeyh ve sûfîlerin sohbet ve zikir için toplandıkları, ayrıca ikamet yeri olarak kullanılan bu yapılar Horasan'da ilk olarak Kerrâmîler tarafından inşa edilmiştir. Genelde sakin yerlerde inşa edilen bu yapılar zamanla çevresinde yeni gelen yerleşimlerle canlı hâle gelmişti. XI. yüzyılın ilk yarısında Horasan'daki hângâhlar daha çok şeyh ve dervişleri barındıran, kerpiçten ve ağaçtan yapılan sıradan bir ev görünümündedir. Genelde İslâm öncesi geleneği barındıran bu yapılar dört eyvanlı olarak inşa edilmiş ve bu gelenek Osmanlı döneminde kadar devam ettirilmişti. İlhanlı döneminde İran coğrafyasında hângâhlar özellikle Müslüman hükümdarlar döneminde inşa edilmişti.[1135]

İlhanlı kuruluş dönemi hükümdarlarının İslam'dan uzak tutumları dinî ve tasavvufî hayatı olumsuz etkilemişti. Örneğin Hülegü 1260 yılında Harran bölgesinde karşılaştığı *Kalenderî* dervişlerine pek itibar etmemiş ve danışmanı Nasîrüddîn Tûsî'nin etkisiyle onları öldürtmüştü. Yaşanan bu olaydan hareketle Hülegü'nün popüler sûfî şeyhlerine görünüş açısından Şamanlara benziyor olmasına rağmen yakınlık duymadığı ortaya çıkmaktadır.[1136] Bu örneğe rağmen İlhanlı Hülegü ve Abaka'nın bazı ermiş popüler sûfî şeyhleri sayesinde Müslüman oldukları aktarılmış olsa da[1137] bu durum gerçeği yansıtmamaktadır. İlhanlı hükümdarlarının dinî tutumlarını ele alındığı bölümde, bu iki hükümdarın İslâmiyet'i

[1132] Dayı, *İlhanlılar Zamanında Tasavvuf,* s. 58.
[1133] İbnü'l-İbrî, *Târîhu Muhtasari'd-Düvel*, s. 25; Seyyid Ebulfazl Rezevî, *Şehr, Siyâset ve İktisâd der 'Ahd-i Îlhânân*, Müessese-i İntişârât-ı Emîr Kebîr, Tahran 1388 hş., s. 329.
[1134] A. K. S. Lambton, "Ortaçağ İranında Sufîler ve Devlet", çev. Murat Zengin, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 30/50, 2011, s. 225.
[1135] Hângâhın tarihçesi, mimarisi ve İlhanlı döneminde yayıldığı bölgeler için bkz. Keyanî, *Hankahlar Tarihi,* s 141-280; J. Chabbi, "Ḫānḳāh", *El²*, IV, Leiden 1997, s. 1025-1026; Süleyman Uludağ-M. Baha Tanman, "Hankah: Mimari", *DİA*, C. 16, İstanbul 1997, s 42-46; Dayı, *İlhanlılar Zamanında Tasavvuf,* s. 115-144.
[1136] Uyar, "İlhanlı Hükümdarlarının İslâm'a Girmesinde Rol Alan Türk Sûfîleri", s. 11; Uyar, "Ortaçağ Moğol Hükümdarlarının İslâmlaşmasında", s. 216.
[1137] İlhanlı hükümdarlarının Müslüman olmasına dair anlatı *Manakıb-ı Hacı Bektâş-ı Velî Vilâyet-nâme*'sinde geçmektedir. Buna göre, Karadonlu Cân Baba ve Hoy Ata, *Hacı Bektâş-ı Velî* tarafından İlhan Hülegü ve Abaka'ya gönderilmişlerdi. Bu şeyhler, İlhanlı hükümdarları tarafından birtakım testlerden geçirildikten sonra keramet ehli olduklarına kanaat getirilmiş ve bunun üzerine İlhanlı hükümdarları Müslüman olmuşlardır. Bu konudaki ayrıntılar için bkz. *Manakıb-ı Hacı Bektâş-ı Velî "Vilâyet-nâme"*, haz. Abdülbâki Gölpınarlı, İnkılâp Yay., İstanbul 2019, s. 38-44.

benimsemediği ortaya konulmuştu. Yine İlhan Abaka'nın Aybek Baba adında bir Türk şeyhi ile olan yakınlığı anlatılsa da Mustafa Uyar çalışmasında bunun bir şeyh olmadığını ve o dönemde yaşamış bir emîr ile karıştırıldığını ortaya koymuştur.[1138]

Tasavvufun toplumdan uzak bir anlamda inzivaya çekildiği[1139] İlhan Hülegü döneminde Horasan'da Kübrevîlik etkindir. Şeyh Sa'deddîn Hammûye[1140] bir takım ilmi seyahatlerden sonra 1243 yılı civarında Horasan'a geri dönmüştü. Doğduğu yer olan Nîşâbûr'a bağlı Bahrâbâd'daki hâhgâh ve mescidi onararak bölgede Moğollarla iyi geçinen bir Kübrevî şeyhi idi. Hammûye'nin, 1243/1244 yılında Herât'ta Kâdî Kemâleddin Ahmed'e, 1247 yılında Horasan'da Necmeddin Osman b. Muvaffak Edkânî'ye ve yine Horasan'da 1250 yılında İmam Şerefeddin'e yazdığı icazetname onun Horasan coğrafyasında etkin bir Kübrevî şeyhi olduğunu göstermektedir[1141].

İlhan Hülegü'den sonra yönetime gelen Abaka döneminde tasavvuf, toplum içinde güçlenmiş ve Müslümanların desteğiyle İlhanlı coğrafyasında yayılmaya başlamıştı. Bu dönemde Müslüman devlet adamlarının mutasavvıfları himaye eden yaklaşımları, İlhan Abaka'nın tasavvufî çevrelerle olan bağını güçlendirmişti.[1142] Bu bağlamda Reşîdüddîn'in de Abaka'nın Çağataylı Barak ile yapacağı savaş öncesinde evliya ve seyit türbelerini ziyaret ettiğini aktarmaktadır.[1143] Tıpkı babası döneminde olduğu gibi İlhan Abaka döneminde de Horasan'da Kübrevîliğin etkisini sürdürmüştür. Reşat Öngören'in Sa'deddîn Hammûye'nin Cüveyn'e bağlı Bahrâbâd'daki hâhgâhın asırlarca faaliyetlerine devam etiğini aktarması da bunu göstermektedir.[1144] Ayrıca Akaba dönemine denk gelen Kübrevî şeyhi Radiyeddîn Ali Lâlâ'nın[1145] (ö. 1244) silsilesini devam ettiren ve İsferâynlı Cemâleddîn Ahmed Cûrfânî'nin (ö. 1270), Horasan bölgesindeki Kübrevî faaliyetlerinin devam etmesinde etkili olduğu anlaşılmaktadır.[1146]

[1138] Uyar, "Ortaçağ Moğol Hükümdarlarının İslâmlaşmasında", s. 216. Uyar'ın Aybek Baba ile ilgili çalışması için bkz. Mustafa Uyar, "Bir Ortaçağ Anadolu Sûfîsi Hakkında Yeni Bulgular: Aybek Baba Şeyh mi, Emîr mi?", *Belleten*, LXXVIII/283, Ankara 2014, s. 879-891.
[1139] Dayı, *İlhanlılar Zamanında Tasavvuf,* s. 65.
[1140] Kazvînî/Nevâ'î, s. 670.
[1141] Jamal J. Elias, "The Sufi Lord of Bahrabad: Sa'd al-Din and Sadr al-Din Hamuwayi", *Iranian Studies,* XXVII/1/4, 1994, s. 59-60; H. Landolt, "Saʿd al-Dīn al-Ḥammūʾī", *EI²*, VIII, Leiden 1995, s. 703*;* Reşat Öngören, "Sa'deddîn-i Hammûye", *DİA*, C. 35, İstanbul 2008, s. 389-390.
[1142] Dayı, *İlhanlılar Zamanında Tasavvuf,* s. 68.
[1143] Reşîdüddîn/Rûşen-Mûsevî, II, s. 1080.
[1144] Öngören, "Sa'deddîn-i Hammûye", s. 390.
[1145] Radiyeddîn Ali Lâlâ'nın menkıbesi için bkz. Câmî, *Nefahâtü'l-Üns*, s. 667-669.
[1146] Câmî, *Nefahâtü'l-Üns*, s. 653; Gökbulut, *Necmeddîn-i Kübrâ*, s. 138, 171. Cûrfânî'nin menkıbesi için bkz. Câmî, *Nefahâtü'l-Üns*, s. 669-670.

İlhanlılar döneminde hükümdarlar ile sûfîler arasındaki ilişkinin en net şekilde ortaya çıkması Müslüman hükümdarlar döneminde olmuştu. Bu bağlamda Köprülü, sûfîlerin hem Moğolları hem de onlarla yakın olan Türk boylarının din değiştirmesindeki etkisine değinerek özellikle bunun gerçekleşmesinde Şamanlarla sûfîlerin birbirine olan benzerliği üzerinde durmaktadır.[1147] Ancak Reuven Amitai bunun ispatlanamamış bir varsayım olduğunu ifade ederek İlhanlı hükümdarlarının ihtidasını yönetici çevrelerle yakın olan ılımlı sûfîlere bağlamaktadır.[1148] Her ne olursa olsun Müslüman hükümdarlarla beraber Horasan bölgesinde tasavvufî hareketlerin daha aktif olduğunu ifade etmek mümkündür. Bu Müslüman hükümdarlardan ilki İlhan Ahmed Tegüder'dir. Küçük yaştan itibaren Ahmediyye tarikatına mensup sûfîlerle yakın olan Ahmed Tegüder'in kaynakların Türk ve Rıfâî olarak verdiği Kemâleddîn Abdurrahman el-Kevâşî ile olan ilişki dikkat çekmektedir.[1149] Ahmed Tegüder dönemi için asıl önemli olan husus onun, Babi Ya'kûb'un müritlerinden Îşân Hasan Mengli adındaki bir Türk *Kalenderî* şeyhi ile olan ilişkisidir.[1150] Ahmed Tegüder bu *Kalenderî* şeyhine karındaş diye hitap etmiş ve çadırındaki *semâ*lara katılarak 1284 yılında Babi Ya'kûb'u ziyaret etmişti.[1151] *Kalenderî*liğin, Horasan Melametiliği'nin biraz farklılaşmış biçimi olduğu düşünüldüğünde[1152] buradan İlhan Ahmed Tegüder'in bir anlamda Melametiliği benimsediği sonucuna ulaşılması mümkündür.

Ahmed Tegüder'den sonra İslamiyet'i benimseyen Gazan Han dönemi de dinî ve tasavvufî faaliyetlerin yoğun bir şekilde yaşandığı dönem olarak kaynaklara yansımaktadır. Kübrevî şeyhi Sa'deddîn Hammûye'nin oğlu Sadreddîn İbrâhim'in yönettiği bir tören ile Gazan Han İslamiyet'i benimsemişti.[1153] Ayrıca bu sûfî şeyh, babasının ölümünden sonra Bahrâbâd'daki hâhgâhın başına geçmiş ve faaliyetlerinin devam etmesini sağlamıştı.[1154] Gazan'ın Müslüman olmasında etkili olan Sadreddîn İbrâhim, İlhanlılar ile iyi ilişkiler kurmuş ve dönemin meşhur tarihçisi Atamelik Cüveynî'nin kızıyla evlenmiştir. Dolayısıyla bu siyasî

[1147] May, "The Relationship between Sufis and Inner Asian Ruling Elites", s. 91.
[1148] Amitai-Preiss, "Sufis and Shamans", s. 28, 38.
[1149] Uyar, "İlhanlı Hükümdarlarının İslâm'a Girmesinde Rol Alan Türk Sûfîleri", s. 13; Uyar, "Ortaçağ Moğol Hükümdarlarının İslâmlaşmasında", s. 217; May, "The Relationship between Sufis and Inner Asian Ruling Elites", s. 91; Hanefi Şahin, "İlhanlıların sosyo-Politik İlişkilerinde Dinî-Mezhebî Kabullerin Rolü", *İLTED*, S. 45, Erzurum 2016, s. 114-115.
[1150] Reşîdüddîn/Rûşen-Mûsevî, II, s. 1129.
[1151] Pfeiffer, "Reflections on a 'Double Rapprochement", s. 383; Uyar, "İlhanlı Hükümdarlarının İslâm'a Girmesinde Rol Alan Türk Sûfîleri", s. 17-18; Uyar, "Ortaçağ Moğol Hükümdarlarının İslâmlaşmasında", s. 221.
[1152] Ahmet Yaşar Ocak, *Osmanlı İmparatorluğunda Marjinal Sûfîlik: Kalenderîler XIV-XVII. Yüzyıllar*, İstanbul 2017, s. 67.
[1153] Benâketî, *Târîh-i Benâketî,* s. 455-456; Elias, "The Sufi Lord of Bahrabad", s. 68-69.
[1154] Öngören, "Sa'deddîn-i Hammûye", s. 390.

evlilik ona, İlhanlı Devleti içerisindeki konumunun daha da güçlenmesine yardımcı olmuştu.[1155] Yine Gazan döneminde Cemâleddin Ahmed Cûrfânî'nin silsilesini devam ettiren *Kübrevîyye'*nin bir kolu olan Nûreddîn Abdurrahman İsferâyînî'ye (ö. 1317) nispet edilen *Nûriyye*'nin de Horasan'da etkili olduğunu ifade edilebilir. İsferâyînî, Gazan ve oğlu Ölceytü ile son derece iyi ilişkiler kurmuş ve onlar için risale kaleme almıştı. Özellikle Gazan kendisine büyük bir hürmet göstermişti. Burada önemli olan nokta İsferâyînî'nin 1242 yılında Nîşâbûr'a bağlı Kesirk köyündeki bir hânghâhta dünyaya gelmiş ve yine burada *Kübrevîyye* intisap etmiş olmasıdır.[1156] Buradan hareketle 1242'den beri bölgede Kübrevî şeyhlerinin hângâhlarda etkin bir şekilde faaliyetlerine devam ettiği sonucuna ulaşılması mümkündür.

Gazan Han Müslüman olduktan sonra şer'i hükümlerin uygulanması noktasında hassasiyet göstermiş ve tasavvufî çevrelerle artan faaliyetleri ile ön plana çıkmıştı. Bu bağlamada o, mescit, medrese, *dâr'uş-şîfâ* gibi İslâmî yapıların inşasında öncülük etmişti. Ayrıca Gazan, kendi kurdurmuş olduğu hângâhlarda günde iki defa olmak üzere sabah ve akşam yemek dağıtılmasını, ayda yine iki defa da sûfîlerin *semâ* töreni düzenlemesini emretmiştir.[1157] Şeyh ve sûfîlerle yakınlığı bilinen Gazan Han, dönemin mutasavvıflarından Şeyh Zâhid Gîlânî'yi[1158] (ö. 1301) zaman zaman ziyaret ettiği aktarılmaktadır. Özellikle İbn Bezzâz, onun Gâzân Han ile olan ilişkisini birçok defa ifade etmektedir.[1159] Ayrıca Gazan Han'n, Horasan'daki İmam Rızâ ve Ebû'l-Hasan Harâkanî gibi birçok velinin türbesini ziyaret ettiği bilinmektedir.[1160] Gazan ile ilgili olarak Hândmîr ise onun Horasan valiliği döneminde aslen Türkistanlı olan ve Turan'dan İran'a gelen Mevlânâ Hibetullah ile olan yakınlığı üzerinde durmaktadır. Daha sonra Horasan'dan İlhanlı sarayına giden Mevlânâ Hibetullah, burada da

[1155] Abdulhuseyn Zerrînkûb*, Donbâle-i Costecû der Tasavvuf-i Îrân*, İntişârât-i İlmî, Tahran 1375 hş, s. 118; Elias, "The Sufi Lord of Bahrabad", s. 67; Hamid Algar, "Necmeddîn-i Kübrâ: Kübreviyye", *DİA*, C. 32, İstanbul 2006, s. 501.

[1156] Nûreddîn Abdurrahmân İsferâyînî, *Kâşifu'l-Esrâr*, Müessese-i Mutâla'ât-i İslâmî, Tahran 1383 hş., giriş, 15-20; Süleyman Gökbulut, *Necmeddîn-i Kübrâ Hayatı, Eserleri, Görüşleri*, İnsan Yay., İstanbul 2010, s. 171; Kübra Zümrüt Orhan, "İsferâyînî, Nûreddin", *DİA*, C. EK-1, Ankara 2020, s. 647. Nûreddîn Abdurrahman İsferâyînî'nin menkıbesi için bkz. Câmî, *Nefahâtü'l-Üns*, s. 670-671.

[1157] Âyetî, *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, s. 232-233; Dayı, *İlhanlılar Zamanında Tasavvuf,* s. 76.

[1158] Bahsi geçen şeyhin hayatı ve siyasîlerle olan ilişkilerine dair bkz. V. Minorsky, "A Mongol Decree of 720/1320 to the Family of Shaykh Zahid" *SOAS*, 16/3, 1954, s. 515-527; Jean Aubin, "Shaykh Ibrāhīm Zāhid Gīlānī (1218?-1301)", *Turcica*, 21-23, 1991, s. 39-53; Mustafa Bahadıroğlu, "İbrâhim Zâhid-i Geylânî", *DİA*, C. 21, İstanbul 2000, s. 359-360; Süleyman Gökbulut, "İbrahim Zâhid Gîlânî Üzerine Bir İnceleme", *Sûfî Araştırmaları,* VII/13, 2016, s. 47-64.

[1159] Gazan Han'ın Şeyh Zâhid Gîlânî ile olan ilişkisinin ayrıntılarına dair bkz. Tevekkülî b. İsmâîl b. Hâc Muhammed el-Erdebîlî (İbn Bezzâz), *Safvatu's-safâ*, tash. Gulâm Rızâ Tabâtabâ-î Mecd, Tebriz 1373 hş., s. 149-150, 206-208, 210-211, 229-230.

[1160] Reşîdüddîn/Jahn, s. 208; Özgüdenli, *Gâzân Han ve Reformları*, s. 408-409; Menuçehr Murtazavî, *Tahkîk-i Derbâre-i Dovre-i Îlhânân-i Îrân*, Kitâbfurûş-i Tahran, Tebrîz 1341 hş., s. 110.

son derece saygı görmüş ve Gazan Han ile sürekli ilmi ve tasavvufî sohbetler etmiştir.[1161]

Gazan'ın Kübrevîlerle olan yakınlığının yanı sıra kendi ve sonrasında Ölceytü döneminde, özellikle diplomatik ilişkilerde en tanınmış ılımlı tasavvuf grubundan olan *Kalenderî*leri sıkılıkla kullanılmışlardır.[1162] Bu hususta değerlendirilmesi gereken en önemli örnek Türkmen babası Barak Baba (ö. 1307)'dır. Gazan Han bu Kalendiriyye şeyhine özel bir ilgi göstermişti. Birtakım sınavlardan sonra Gazan'ın en yakınında olmayı başaran Barak Baba, bu konumunu Ölceytü döneminde de korumasını bilmişti. Özellikle Ölceytü, çeşitli bölgelere gönderdiği elçilik heyetlerine Barak Baba'yı da dahil etmişti.[1163]

Gazan Han dönemi dinî ve tasavvufî hayatta Herât'ın özel bir yeri vardır. Bu şehir tasavvuf geleneğinin ortaya çıkışından bu yana irfânî meselelerin konuşulduğu bir merkez idi.[1164] İlhanlı Devleti'ne bağlı Müslüman Kertler tarafından idare edilen bölge, bu dönemde *Câmiyye* ve *Çistiyye* tarikatına bağlı şeyhlerin faaliyetleriyle ön plana çıkmaktadır. *Câmiyye* tarikatına bağlı Şeyh Şihâbüddîn İsmail ile *Çiştiyye* tarikatına mensup olan Hoca Kutbüddîn özellikle siyasî meselelerde oynadıkları arabulucuk rolleriyle bölgede etkili olmuşlardır.[1165] Örneğin Melik Rüknüddîn Kert, Emîr Nevrûz tarafından Haysâr Kalesi'nde hapis tutulan oğlu Fahrüddîn'in serbest bırakılmasında yukarıda bahsi geçen sûfîleri aracı olarak kullanmıştı. Yine bir başka örnekte Gazan Han, Nikuderîlere verdiği destekten dolayı Melik Fahrûddîn'i cezalandırmak için Şehzâde Ölceytü'yü Herât göndermişti. Ancak bir önceki örnekte olduğu gibi burada da Şeyh Şihâbüddîn İsmail'in araya girmesiyle iki taraf arasında barış sağlanmıştı.[1166] Bu iki örnek İlhanlıların karşılaştıkları siyasî sorunları bölgedeki sûfî ve şeyhlerin yardımıyla çözüme kavuşturduğunu göstermektedir. Dolayısıyla İlhanlı Devleti, yerel

[1161] Hândmîr, *Habîbu's-siyer,* III, s. 190.
[1162] May, "The Relationship between Sufis and Inner Asian Ruling Elites", s. 94.
[1163] Ahmet Yaşar Ocak, "Barak Baba", *DİA*, C. 5, İstanbul 1992, s. 61; B. Lewis, "Barak Baba", *EI*^{2}, C. I, Leiden 1986, s. 1031; Ocak, *Babaîler İsyanı Alevîliğin Tarihsel Alt Yapısı*, s. 225-226. XIII. yüzyılda Anadolu'da Cavlakî Kalenderîlerin yanı sıra yime bunlar arasında ele alınan Haydarî, Vefâî-Babaî şeyhleri siyasî hayatta önemli rol üstlenmişlerdir. Barak Baba'da bunlar arasında dikkat çeken önemli bir Türkmen şeyhidir. Bkz. Nihat Azamat, "Kalenderiyye", *DİA*, C. 24, İstanbul 2011, s. 255.
[1164] Keyanî, *Hankahlar Tarihi,* s. 213.
[1165] Ortçağ İranında sûfîlerin en önemli rollerinden birisi özellikle siyasî düşmanlar, boy liderleri ve devlet yetkilileri arasında meydana gelen anlamazlıkları çözmektir. Örneğin herhangi bir şehir saldırı tehdidi altında olduğunda, bölgede sözü geçen sûfîlerin o şehri kurtarmaya yönelik teşebbüsleri olmuştu. Bkz. Lawrence G. Potter, "Moğollar Sonrası İran'da Sûfîler ve Sultanlar", çev: Hanifi Şahin, *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, C. 28, 2011, s. 232.
[1166] Bu öreklerle ilgili ayrıntılar için bkz. Herevî*, Târih-nâme-yi Herât,* s. 437-439; Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl-i Câmiʿu't-tevârîh-i Reşîdî*, s. 19; İsfızârî, *Ravzâtu'l-cennât fî evsâfî medîneti'l-Herât,* I, 435-437; Hândmîr, *Habîbu's-Siyer*, III, s. 151; Fasîh-i Hâfî, *Mucmel-i Fasîhî*, II, s. 378-379; Potter, *The Kart dynasty of Herat,* s. 104-105; Özgüdenli, *Gâzân Han ve Reformları,* s. 176-177; Potter, "Moğollar Sonrasında İran'da Sûfîler ve Sultanlar", s. 232-233

güçleri son derece aktif kullanmış ve sûfîlerin yerel hanedanlar üzerindeki etkilerini fırsata dönüştürmüştür.[1167]

Kert yöneticileri, İlhanlı Devleti'nin desteğiyle Herât'ta inşa ettikleri yapılarla dinî ve tasavvufi hayata büyük katkı sağlamışlardı. Bu bağlamda Melik Şemsüddîn Muhammed Kert Herât'taki mahallelerde camiler[1168]; Melik Fahrüddîn Kert ise birçok cami ve medrese inşa ettirmişti.[1169] Yine bir diğer Kert yöneticisi olan Gıyâsüddîn Kert'in Herât Cuma Cami'ni restoresi[1170] ve caminin kuzeyinde *Gıyâsiye Medresesi*'ni inşa ettirmesi de[1171] dinî ve tasavvufî hayat için önemli adımlardır. Bunların yanı sıra Gıyâsüddîn Kert ayrıca Herât'a bağlı Câm'daki Şey Ahmet'in türbesini genişletmişti.[1172] Bütün bu imar faaliyetleri Kertler döneminde Herât'taki dinî ve tasavvufî hayatın canlılığını göstermesi açısından önemlidir. Elbette Kertlerin bu faaliyetlerinde en temel sebep onların Müslüman olmasıdır.

Herât'taki *Câmiyye* ve *Çiştiyye* tarikatının şeyhleri, Gazan Han'dan sonra tahta geçen Ölceytü döneminde de etkinlilerini sürdürmüşlerdir. Ancak Ölceytü dönemi mezhepsel geçişlerin en yoğun olarak yaşandığı bir dönem olmuştu. Bu durum onun, Hanefî, Şafiî ve sonunda Şiîliği benimsemesinden kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla Ölceytü dönemi için İlhanlılarda Şiî din adamlarının daha etkili olduğu bir dönem olmuştu.[1173] Ancak bu mezhepsel geçişler tasavvufa olan ilgiyi azaltamamıştı. Ölceytü tıpkı abisi Gazan gibi tasavvufa karşı son derece ilgili bir hükümdar portresi çizmektedir. Kâşânî'nin, Ölceytü'nün sürekli alimlerle oturup kalktığını, onların ilmi sohbetlerine katıldığını ve medrese yapılması konusunda hassasiyet gösterdiğini vurgulaması da bunu göstermektedir.[1174]

Ölceytü döneminde Horasan'da Kübrevîlik ve onun kolu *Nûriyye* de etkinliğini devam ettirmişti. Özgüdenli, Ölceytü'nün Kübrevî şeyhi Sa'deddîn Hammûye'nin oğlu Sadreddîn İbrâhim ile yakın bir ilişki içerisinde olduğunu aktarmaktadır.[1175] Kuvvetle muhtemel Bahrâbâd'daki hâhgâh hâlen bölgede tasavvufî hareketlerde etkinliğini korumaktadır. Zira daha önce uzun yıllar bu hâhgâhın faaliyetlerine devam ettiği ifade edilmişti. Yine Beyânî de

[1167] Dayı, *İlhanlılar Zamanında Tasavvuf,* s. 83.
[1168] Herevî*, Târih-nâme-yi Herât,* s. 184-185.
[1169] Frye, "Harāt", s. 177; Uslu, "Herat", s. 216.
[1170] Fasîh-i Hâfî, *Mucmel-i Fasîhî*, III, s. 31; Hândmîr*, Habîbu's-Siyer*, III, s. 378-379; Semerkandî, Matla-*ı Sa'deyn ve Mecma-ı Bahreyn,* s. 124.
[1171] Hândmîr*, Habîbu's-Siyer*, III, s. 379.
[1172] Lisa Golombek, "The Chronology of Turbat-i Shaikh Jām", *Iran*, Vol. 9, 1971, s. 28.
[1173] Bkz. Beyânî, *Dîn ve Devlet der Îrân 'Ahd-i Mogûl*, II, s. 484-486; Özgüdenli, "Olcaytu Han", s. 346.
[1174] Kâşânî/Hamblî, s. 107-108.
[1175] Özgüdenli, "Olcaytu Han", s. 346.

Kübrevîliğin kolu olan *Nûriyye*'nin Nûreddîn Abdurrahman İsferâyînî aracılığıyla Horasan'da bu dönemde var olduğunu aktarmaktadır.[1176] Ölceytü'den bir yıl sonra ölen İsferâyînî'nin de Nîşâbûr'a bağlı Kesirk'teki hângâh üzerinden faaliyetlerine devam ettiği anlaşılmaktadır. Kübreviliğin yanı sıra kaynaklar Herât özelinde *Câmiyye* ve *Çiştiyye* tarikatının tıpkı Gazan döneminde olduğu gibi bu dönemde de siyasî çekişmelerdeki arabulucu rolü üzerinde durmaktadırlar. İlhanlı emîri Danışmend Bahadır ve Herât meliki Fahrüddîn Kert arasındaki krizin çözümünde *Çiştiyye* tarikatı mensubu Şey Kutbüddîn'ın ismi ön plana çıkmaktadır.[1177]

Son İlhanlı hükümdarı Ebû Sa'îd döneminde de Horasan'daki dinî ve tasavvufî hayatın büyük oranda kendinden önceki hükümdarlarla benzerlik gösterdiğini ifade edebilir. Ancak Ebû Sa'îd, babası gibi Şiîliği değil, Sünnîliği benimseyerek İslâmiyet'in yayılması için samimi bir çaba göstermişti.[1178] Onun sûfîleri himayesi ve hângâhları inşası da tasavvufî hayatın bölgede olumlu anlamda yükseldiğine işaret etmektedir.[1179] Sadreddîn İbrâhim sayesinde Bahrâbâd'daki hâhgâh üzerinden Kübrevîliğin bu dönemde de etkinliğini koruduğu kuvvetle muhtemeldir. Zira Sa'deddîn Hammûye'den sonra hângâhın başına geçen oğlu Sadreddîn İbrâhim 1322 yılında öldüğüne göre[1180] Ebû Sa'îd'in hükümdarlığı döneminde hângâhın aktif olduğu ve faaliyetlerini yürüttüğü ortadadır.

Kübrevîliğin yanı sıra Ebû Sa'îd döneminde Horasan coğrafyasında *Rükniyye*'nin de varlığı tespit edilmektedir. Tûs'ta *Rükniyye* tarikatı kurucusu Alâüddevle-i Simnânî (ö. 1336) silsilesini devam ettiren Şeyh Abdullah Garcistânî'ye (ö. 1333) ait bir hângâh vardır.[1181] Ebû Sa'îd dönemi önemli mutasavvıflarından olan Simnânî, kaynağın ifadesinden anlaşıldığı kadarıyla Argun'un Horasan şehzâdeliği döneminde yanında olmuştu. Lane bu konuda ikilinin ömür boyu arkadaş olduğunu ifade etmektedir.[1182] Simnânî, tıpkı Herât'taki *Câmiyye* ve *Çiştiyye* şeyhleri gibi siyasî krizlerin çözümünde arabuluculuk görevi üstlenmişti. Bu da onun bölgede sözü geçen bir mutasavvıf olduğunu göstermektedir.[1183] Dolayısıyla Argun

[1176] Beyânî, *Dîn ve Devlet der Îrân 'Ahd-i Mogûl*, II, s. 713.
[1177] Bkz. Herevî, *Târih-nâme-yi Herât,* s. 466-467; Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl-i Câmiʿu't-tevârîh-i Reşîdî,* s. 21-22; İsfizârî, *Ravzâtu'l-cennât fî evsâfi medîneti'l-Herât,* I, s. 444; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-safâ,* VIII, s. 4285.
[1178] Yuvalı, "Ebû Said Bahadır Han", s. 219.
[1179] Murtazavî, *Tahkîk-i Derbâre-i Dovre-i Îlhânân-i Îrân,* s. 111.
[1180] Elias, "The Sufi Lord of Bahrabad", s. 68-69.
[1181] Keyanî, *Hankahlar Tarihi,* s. 208.
[1182] Lane, "The Mongol in Iran", s. 256.
[1183] Alâüddevle-i Simnânî, küçük yaştan itibaren ailesinin nüfuzunu kullanarak İlhanı sarayında hizmete başlamıştı. O, Ölceytü ve Emîr Nevrûz ve Ebû Sa'îd ile Horasan emîrleri arasındaki siyasî krizlerde etkin rol üstlenmişti. Simnânî ile ilgili ayrıntılar için bkz. Câmî, *Nefahâtü'l-Üns,* s. 671-676; F. Meier, "ʿAlāʾ al-Dawla al-Simnānī", *EI*^{2}, I, Leiden 1986, s. 346-347; M. Nazif Şahinoğlu, "Alâüddevle-i Simnânî", *DİA*, C. 2, İstanbul 1989, s. 345-347; Lane, "Persian Notables and the Families Who Underpinned the Ilkhanate", s. 196; Dayı, *İlhanlılar*

döneminden itibaren Horasan'da etkileri görülen Simnânî'nin tarikatı olan *Rükniyye*'nin de aktif olarak Horasan bölgesinde faaliyet gösterdiğini ifade etmek mümkündür. Câmî de Garcistânî'nin, şeyhi Simnânî tarafından Tûs'a gönderildiğini ve ismini vermeden dönemin hükümdarının kendisinden düşmanla yapılan savaşlara katılmasını istediğini, bu savaşlardan birinde şehit olarak Tûs'a gömüldüğünü ifade etmektedir.[1184]

Herât'a bağlı Cam'da da Şeyh Şihâbüddîn İsmail'in *Câmiyye* tarikatının faaliyetlerini yürüttüğünü Çağatay şehzâdesi Yesavur ile olan mücadelesinden anlaşılmaktadır.[1185] Herevî bu dönemde Melik Gıyâsüddîn Kert'in Şeyh Şihâbüddîn'e muhabbet duyduğunu ve belli zamanlarda onu ziyarete gittiğini aktarmaktadır. Öyle ki bu muhabbet ikilinin birlikte hacca gitmesine kadar varacaktı.[1186]

Horasan'da dinî ve tasavvufî hayata dair 1300'lü yıllarda bölgeyi ziyaret eden ünlü seyyah İbn Battûta'nın anlattıkları üzerinden de birtakım çıkarımlar yapmak mümkündür. Battûta, ilk olarak Belh'te ifadesinden anlaşıldığı kadarıyla hayran kaldığı bir zaviyenin varlığından bahsetmektedir. Devamında zaviyenin şeyhi Hacı Hurd ile şehri dolaştığını ifade eden Battûta, zahid ve sufi İbrahim b. Edhem'in evinin hâlen aktif bir şekilde kullanıldığından bahsetmektedir.[1187] *Horasan Mektebi* kurucularından olan ve *Çiştiyye* tarikatı silsilesinde yer alan Edhem'in[1188] evinin Battûta döneminde aktif olarak kullanılması, hâlen bu zaviyede *Çiştiyye* tarikatına mensup şeyhlerin yaşadığına işaret etmektedir. Ancak bu tez şimdilik yorumdan öteye geçmemektedir.

Horasan'daki seyahati sırasında Herât'a uğrayan Battûta, buraya bağlı Cam şehrinde Ahmed-i Câmî'ye nispet edilen *Câmiyye* tarikatının faaliyetlerinin bölgede onun torunları tarafından devam ettirildiğini aktarmaktadır. Ebû Sa'îd'in de burayı ziyaret ederek Şeyh Ahmed'in zaviyesinde konakladığını ifade eden Battûta, Şeyh Şihâbüddîn'in nasıl tövbe ederek Allah yolunu benimsediğini anlatmaktadır.[1189] Ebû Sa'îd'in son döneminde Kutbeddin

---

Zamanında Tasavvuf, s. 202-204.

[1184] Câmî, *Nefahâtü'l-Üns*, s. 681-682.

[1185] Şehzâde Yesavur ile Şeyh Şihâbüddîn arasındaki çekişmenin nedeni ve ayrıntıları için bkz. Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl-i Câmi'u't-tevârîh-i Reşîdî,* s. 106-107; İsfizârî, *Ravzâtu'l-cennât fî evsâfî medîneti'l-Herât*, I, s. 477; Fasîh-i Hâfî, *Mucmel-i Fasîhî*, III, s. 30; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-safâ*, VIII, s. 4349-43-50; Semerkandî, Matla-*ı Sa'deyn ve Mecma-ı Bahreyn,* s. 80; Potter, *The Kart dynasty of Herat,* s. 106.

[1186] Herevî, *Târih-nâme-yi Herât,* s. 553, 558, 624; Potter, *The Kart dynasty of Herat,* s. 112; Potter, "Moğollar Sonrasında İran'da Sûfîler ve Sultanlar", s. 236; Dayı, *İlhanlılar Zamanında Tasavvuf,* s. 92.

[1187] İbn Battûta, *İbn Batûtâ Seyahatnâmesi*, s. 366-367.

[1188] Öngören, "İbrahim b. Edhem", s. 294; Khaliq Ahmad Nizami, "Çiştiyye", *DİA*, C. 8, İstanbul 1993, s. 343.

[1189] "*Anlatılanlara göre Şey Şihâbeddîn evvelce zevkine düşkün, şarap seven bir adammış. Altmışa yakın can dostu varış onun; her gün birinin evinde toplanarak âlem yaparlarmış! bir kişiye iki ayda bir sıra gelirmiş. Bir gün yine*

Haydar'ın doğduğu yer olan Zâve'yi ziyaret eden Battûta, vücudunun azalarına ve hatta cinsel organına bilezikler ve demir halkalar takan *Haydarî* dervişlerinden bahsetmektedir.[1190] Zâve'de metfun bulunan Kutbeddin Haydar'a[1191] nispet edilen *Haydarî*lerin bölgedeki varlığını Ahmet T. Karamustafa, İranlı şair Pûr Bahâ'nın *Kârnâme-i evkâf* adlı eserine göre 1269 yılına dayandırır. Pûr Bahâ'nın eserinde Zâve'nin güneydoğusundaki Hâf civarında bir *Haydarî* dervişinden bahsedilir. Bu dervişte dış görünüş olarak tıpkı Battûta'nın tarif ettiği *Haydarî* dervişlerine benzemektedir.[1192]

Müslümanların ağırlıklı olarak yaşadığı Horasan'ın İlhanlılar döneminde dinî kimliğini muhafaza ettiği görülmektedir. Bölgedeki yoğun dinî ve tasavvufî faaliyetler, bir süre sonra İlhanlı hükümdarları tarafından kabul görmeye başlamıştır. Bölgede İlhanlı hükümdarlarının üzerinde etkili olan tarikat Kübrevîlik olmuştur. İlhan Hülegü döneminden itibaren Horasan'da yeniden faaliyetlerine başlayan Kübrevîlik ve onun kolu olan *Nûriyye*, *Rükniyye* ve *Haydarî* dervişleri, bölgede var olan hângâhlarda tekrardan faaliyetlerini yürütmüşlerdir. İlhanlı döneminde Horasan için yeni bir tarikatın ya da tasavvufi harekatın ortaya çıktığını ifade edilmesi söz konusu değildir. Sadece bölgedeki eski tarikatların, İlhanlı idaresi altında yeniden aktif hâle geldiği görülmektedir. Kübrevîliğin yanı sıra Horasan'da *Câmiyye* ve *Çiştiyye* tarikatları, özellikle siyasî krizlerin çözümünde büyük rol oynamıştır. Bu da bölgedeki tarikat ve tasavvuf hareketlerinin siyasette ne kadar etkili olduğunu ortaya koymaktadır.

Şihâbeddîn'e sıra geldiğinde o Hak Teâlâ'ya tövbe ediyor, hâlini düzeltmeye niyetlenior; şöyle söylenmektende kendini alamıyordu: 'Arkadaşlarım vde toplanmadan tövbe ettiğimi söylersem ziyafetin külfetinden kaçtığımı sanırlar!' Bu tedirginlik onu sarmışken şölen için gerekli yiyecekleri hazırlıyor ve şarabı tulumlara dolduruyor! Dostlar gelip şarap içmek isteyince tulumun birini açıyorlar ama şarap değil şerbet çıkıyor! İkinci ve üçüncü tulumu da açıyorlar; hepsi şerbet! Bu nedir diye merakla soruyorlar. Şihâbeddîn meseleyi anlatıyor, tövbe ettiğini söyleyerek ekliyor: 'Allah'a andolsun; bu içtiğiniz şerbet sizin daha önce kafanızadiktiğini şaraptan başka bir şey değil!' Bu olaydan sonra hepsi Hak Teâlâ'ya tövbe ediyor ve bu zavieyi yaptırıyorlar. Ömürlerinin geri kalan kısmını ibadetle geçiriyorlar. Şihâbeddîn'in daha nice kerameti kefşi zahir olmuştur." Bkz. İbn Battûta, *İbn Batûtâ Seyahatnâmesi*, s. 371-372.

[1190] İbn Battûta, *İbn Batûtâ Seyahatnâmesi*, s. 372-373

[1191] Kazvînî, *Nuzhetu'l-kulûb,* s. 154.

[1192] Ahmet T. Karamustafa, *Tanrının Kural Tanımaz Kulları İslâm Dünyasında Derviş Toplulukları (1200-1550),* çev. Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2019, s. 72.

SONUÇ

İran merkezli bir şube Moğol devleti olarak kurulan İlhanlı Devleti, sahip olduğu coğrafya itibari ile XIII. ve XIV. yüzyıllarda adından sıkça bahsettirmiştir. İlhanlılar, İran merkezli olarak kurulduktan sonra devletin sınırlarını Ceyhun Nehri'ne kadar dayandırmışlardı. Ancak bu durum, amcazade çocukları olan Çağataylıları rahatsız etmişti. Çünkü Çağataylılar bütün Moğol ulusları için müşterek bir toprak parçası olan Horasan'ı kaybetmek istemiyorlardı. Horasan'da ortaya çıkabilecek mücadelenin farkında olan İlhanlı Devleti, idarî anlamdaki düzenlemelerle bölgeyi kontrol altında tutmayı hedeflemiştir. Belki de Horasan'ın kesin olarak bir İlhanlı toprağı olduğunun Çağataylılar tarafında kabul edilmesi için bizzat hükümdarı temsilen en büyük İlhanlı şehzâdesi bölgeye vali olarak gönderilmiştir. Bu durum Horasan'ı İlhanlı-Çağatay mücadelesinin en yoğun yaşandığı bir bölge hâline getirmiştir.

İlhanlı Devleti coğrafi ve ekonomik etkenlerin yanı sıra özellikle şehzâdelerin dinî ve etnik kimliğini muhafaza etmek için Horasan'ı bir "şehzâde sancağı" olarak kullandıkları ortaya çıkmaktadır. Elbette bu uygulamanın ortaya çıkmasında İlhanlıların Çağataylılarla olan sınır problemi de etkili olmuştur. İlhan Hülegü Çağataylılara karşı bölgeyi elinde tutmak için Horasan'da idarî yönetimi en büyük oğlu üzerinden kurduğu tespit edilmiştir. Ancak bu uygulamanın Horasan'ın idarî statüsünde değişim ve dönüşümü de beraberinde getirdiği anlaşılmaktadır. Böylece Moğol İmparatorluğu döneminde müşterek bir toprak parçası olan Horasan'ın İlhan Hülegü ile beraber bir İlhanlı toprağı olduğu ve bölgede daha merkeziyetçi bir idarî yönetim benimsendiği görülmektedir. Bundan sonraki süreçte Horasan, şehzâdeler tarafından İlhanlı hükümdarı adına yönetilmiştir. Ayrıca bu uygulamada dikkat çeken diğer bir husus ise en büyük erkek çocuğun seçilmiş olmasıdır. Bu sayede bir anlamda hükümdarın gölgesinin Horasan'da hissettirilmesi amaçlandığı ortaya çıkmaktadır. Hükümdarın erkek çocuğunun olması durumunda, Horasan'da erkek kardeş de idarî yönetime getirilmiştir. Bu bağlamda Horasan'da Abaka, Tubşin, Argun, Gazan, Ölceytü ve Ebû Sa'id olmak üzere toplam da altı İlhanlı şehzâdesinin görev aldığı tespit edilmiştir. Horasan'da İlhan Hülegü ile başlayan bu uygulamanın aynı zamanda İlhanlılarda ardıllık meselesinin de cevap bulması anlamına gelmektedir. Horasan'a gönderilen her erkek çocuk aynı zamanda bir sonraki yeni "İlhan" adayı olduğu görülmektedir. Her ne kadar bu uygulama zaman zaman tam olarak işletilemese de, İlhanlı hükümdarları devletin yıkılışına kadar İlhan Hülegü'nün başlattığı geleneği devam ettirmiştir.

Horasan'da görev alan İlhanlı şehzâdeleri genelde Çağataylı meselesiyle meşgul olduğu anlaşılmaktadır. Şehzâde Abaka'dan itibaren Horasan'da başlayan İlhanlı-Çağataylı mücadelesi, karma Moğol grupları olan Karaunaslar ve Nikuderîlerin de müdahil olmasıyla yoğunluk kazandığı görülmektedir. İlhanlıların Çağataylılarla olan bu mücadelesinin İlhanlı Devleti'nin yıkılışına kadar sürdüğü anlaşılmaktadır. Çağataylılar Horasan'ı ele geçirmek amacıyla yaptığı saldırılarda zaman zaman başarılı olarak bölgeyi ele geçirmiş olsalar da bu durumun geçici olduğu görülmektedir. İlhanlılar her defasında Çağataylıları bölgeden uzaklaştırmayı başarmıştır. Dolayısıyla İlhanlı Devleti'nin Horasan'daki siyasî hayatını şekillendiren Çağataylılar olduğu ortaya çıkmaktadır. Bunun yanında İlhanlı Devleti bölgede, kendi emîri Nevrûz ve Herât'ı idare eden vasal Kertler meseleleriyle de uğraştığı görülmektedir. Fakat İlhanlı Devleti'nin bu meselelerde de başarı sağladığı görülmektedir.

İlhanlı Devleti'nin Horasan'da şehzâdeler üzerinden kurmuş olduğu idarî yönetim, bir süre sonra bölgede iktisadî faaliyetlere başlamıştır. Çünkü İlhanlılar, Moğol istilâsı döneminde ciddi yıkım yaşayan bölgenin, tekrar ayağı kaldırılması ve Moğol İmparatorluğuna vergi getiren bir bölgeye dönüştürülmesi gerektiğinin farkına varmışlardı. Ayrıca İlhanlı Devleti, tarım, ticaret ve bunlara bağlı faaliyetlerin olmadığı bir coğrafyanın kendileri için yarar sağlamayacağını muhakkak anlamışlardı. Bunun için hemen İlhan Hülegü'den itibaren bölgede tarımsal faaliyetler hızlandırılmıştır. Bunun için özellikle bölgedeki kullanılmaz halde olan sulama kanalları tamir edilerek aktif hale getirilmiştir. İlhanlı döneminde Horasan'ın hemen hemen tamamında *kehrîz* sulama sisteminin kullanıldığı tespit edilmiştir. Bu sistemin aynı zamanda içme suyu ihtiyacının karşılanmasında da önemli olduğu anlaşılmaktadır.

Horasan'daki zengin tarımsal üretim, iktisadî faaliyetlerin önemli bir ayağı olan ticaretin bölgede gelişmesine büyük katkı sağladığı görülmektedir. Özellikle Horasan'ın tarihi İpek Yolu üzerindeki konumunun da bölgedeki ticaretin gelişmesinde oldukça etkili olduğu ifade edilmelidir. İlhanlılar döneminde Horasan'da, Horasan-Taberistân, Nîşâbûr-Kûhistân, Herât-Sîstân ve Merv-Hârezm olmak üzere dört farklı kara yolu ticaret güzergahı olduğu tespit edilmiştir. Bu kara ticaret yolları sayesinde bölgedeki tüccarlar, doğu, batı, kuzey ve güney yönünde hareket etme imkânı yakalamıştır. Bu kara ticaret yolları aynı zamanda Horasan'ı aktif bir ticaret merkezi hâline getirmiştir. Bu sayede bölgede yetiştirilen ürünler Suriye, Endülüs ve Batı Avrupa pazarlarına kadar ulaştırılmıştır. Bu dönemde Horasan'da ticareti yapılan ürünlerin çok çeşitli meyve ve meyve ağaçlarının olduğu görülmektedir.

Horasan coğrafyasında artan iktisadî faaliyetler, bölgede para basımı desteklemiştir. İlhanlılar döneminde Horasan'da kullanılan en yaygın sikke türünün *dinar* olduğu tespit edilmiştir. Bu sikkelerin altın, gümüş ve bakır şeklinde basıldığı görülmektedir. Ayrıca İlhanlı döneminde Horasan'daki sikkelerin tek bir darphanede değil, Horasan'a bağlı yerleşim yerlerinde, aktif olan birçok darphanede basılmıştır. İlhanlı döneminde Horasan'da basılan sikkeler, bu döneme özgü yeni kalıplarla değil, Tebriz'de mevcut kullanılan kalıplarla basılmıştır. Horasan'a bağlı birçok yerleşim yerindeki darphanelerde basılan sikkeler hem dönemin şehzâdeleri hem de İlhanlı hükümdarları adına basıldığı anlaşılmaktadır. Sikkenin yaygınlığına rağmen İlhanlı döneminde Horasan'da *çavhane* kurulamadığı için kâğıt para basılamamıştır.

İlhanlılar dönemi Horasan'da vergi çeşitliliğine dair kaynaklarda yeterli malumat yoktur. Bu yüzden İlhanlı döneminde Horasan'da toplanan vergilerin neler olduğu ve hangi miktarlarda toplandığı tespit edilememiştir. İlhanlı Devleti'nin diğer bölgelerden çeşitli adlar altında topladığı vergilerin, Horasan'da da toplandığına dair kesin bir kanıya varmak eldeki bilgilerle mümkün değildir. Elimizde sadece bölgedeki vergiyi Horasanlı tahsildarların topladığı ve bölgeden yıllık toplanan vergiden 200.000 *dinar*ının askerî ihtiyaçlar için ayrıldığı bilgisi mevcuttur. Ancak bu sistemin, Ebû Sa'îd döneminde usulsüz olduğu tespit edilse de bununla ilgili herhangi bir önlem alınamamıştır. Dolayısıyla Horasan'daki bu mevcut sistemin, İlhanlı Devleti'nin yıkılışına kadar devam ettiği anlaşılmaktadır.

Horasan'da merkeziyetçi bir idarenin kurulması ve iktisadî faaliyetlerin başlaması bölgedeki kültürel ve imar faaliyetlerini de etkilemiştir. Horasan'da Fars edebiyatı, İlhanlı sarayında hükümdarlardan ve önemli devlet adamlarından aldığı destek sayesinde ön plana çıkmıştı. İlhanlı döneminde Horasan'da on dört şair tespit edilmiştir. Bu şairlerden bazıları şiirlerinde dönemin devlet adamlarını övmüş ve bu sayede İlhanlı sarayında görev almıştır. Bu da İlhanlı döneminde Horasan'da bir saray şairliğinin olduğunu ortaya çıkmaktadır. Benzer bir durum tarih yazımı konusunda da görülmektedir. Bu dönemde tarih yazan müellifler, İlhanlı hükümdarlarının yaptıklarını kayıt altına aldırmak istemesinden dolayı hükümdarlardan himaye görmüşlerdir. Birçok tarih kitabının yazıldığı bu dönemde, Horasan bölgesinden olan devlet adamı ve tarihçi Cüveynî, İlhanlı tarih yazıcılığında öncü isim olmuştur. Bu dönemde müellifler tarafından kaleme alınan eserler, döneme çağdaş olması açısından son derece önemli olduğu kadar; müellifin hamisinden bir beklenti içerisinde olduğu için dönemin olaylarını taraflı bir şekilde ele alabilecekleri gözden kaçırılmamalıdır. Bu anlamda İlhanlı döneminde de bir saray

tarihçiliğinin olduğunun altının çizilmesi gerekmektedir.

İlhanlı dönemi Horasan'daki imar faaliyetlerinde hükümdarların dinî tutumlarının etkisi göze çarpmaktadır. İlk dönemde imar faaliyetleri daha çok bölgede tahrip olan sulama sistemin aktif hale getirilmesi, evlerin onarılması veya yenilerinin yapılması, çarşı, pazar yeri ve atölyelerin kurulması şeklinde ortaya çıkmıştır. Ancak özellikle İslâmiyet'in benimsenmesiyle yukarıdaki imar faaliyetlerinin yanı sıra bölgedeki dinî mabetler ve türbelerin de imar edilmeye başlandığı görülmektedir. Bu imar faaliyetleri sayesinde Horasan şehirleri, aktif yaşamın olduğu mekanlara dönüşmüştür. Moğol istilâsının sebep olduğu yıkımlardan sonra İlhanlılar döneminde, Nîşâbûr ve Herât gibi Horasan şehirleri, çarşı ve pazarlarıyla bayındır birer yerleşim yerine bürünmüşlerdir. Bu bağlamda İlhanlı döneminde imar faaliyetleri ağırlıklı olarak Nîşâbûr ve Herât'ta yoğunlaştığı tespit edilmiştir. Herât'ın Müslüman bir hanedanlık olan Kertler tarafından idare edilmesi; Nîşâbûr'un ise İlhan Abaka döneminde yaşanan depremin etkisiyle imar faaliyetlerinde ön plana çıktığı anlaşılmaktadır.

İlhanlı hükümdarları, devletin siyasî çıkarları doğrultusunda Budizm, Hristiyanlık ve İslâmiyet gibi dinlerle ilişkilerini şekillendirmişlerdir. Bu dinî tutumların önemi aslında Horasan'a nasıl yansıdığı ve İlhanlı hükümdarlarının bölgedeki faaliyetleri ne derecede etkilediğidir. İlhanlı döneminde Horasan, Müslüman kimliğini korumuştur. Müslümanların ağırlıklı olduğu Horasan coğrafyasında farklı dinî aidiyetler tespit edilememiştir. Ancak bölgede mezhepsel farklılıkların olduğu görülmektedir. Aslında İlhanlıların Horasan'da dinî yaşama müdahale etmediği ya da edemediği ortaya çıkmaktadır.

İlhan Hülegü'den beri *Kübrevîyye* tarikatının bölgedeki hângâhlar üzerinden etkili olduğu tespit edilmiştir. Bu dönemde ayrıca Horasan'da *Kübrevîyye*'nin kolu olan *Nûriyye, Rükniyye* ve *Haydarîyye,* özellikle Herât bölgesinde faaliyet gösteren *Câmiyye* ve *Çiştiyye* tarikatları da görülmektedir. Ayrıca *Melâmetîlik* denen tasavvuf anlayışının etkilediği *Kalenderî* zümrelerin de İlhanlı döneminde Horasan'da faaliyetlerine devam ettikleri anlaşılmaktadır. Bütün bunlar Büyük Selçuklulardan beri bölgeden var olan tarikat ve tasavvufî hareketlerdir. Yani İlhanlılar dönemi Horasan'da yeni bir tarikat ve tasavvufun bölgede ortaya çıkması söz konusu olmamıştır. Özellikle Gazan Han'dan sonra *Câmiyye* ve *Çiştiyye* tarikatına mensup şeyhlerin, İlhanlıların vasal Kertlerle yaşadı siyasî krizlerde, *Kalenderîler*in ise diplomatik ilişkilerde arabuluculuk yaptığı görülmektedir. Neticede Horasan, İlhanlılar döneminde yoğun siyasî çatışmalara rağmen kültürel, sanatsal ve imar faaliyetlerinin yaşandığı bir coğrafya olmuştur.

KAYNAKLAR

Abbâsî, Cevâd-Muhammedî, Taktam Yâr, "Te'sîr-i Hamâlet ve Hükûmet-i Mogûlân der Cem'iyet-i Horâsân (616-736 h.)", *Tahkîkât-i Târîh-i İctima'î-yi, Pejûheşgâh-i 'Ulûm-i İnsânî ve Mutâla'ât-i Ferhengî*, 2/1, 1391, s. 117-138.

Açıköney Parlar, Gündegül, "İlhanlılar'da Sikke Formları", *Türkler*, VIII, ed. Hasan Celâl Güzel vd., Ankara 2014, s. 919-927.

Afshar, Iraj, "Persian Historiography from the Īlkhānid Period to the Vigilance and Renaissance Eras", *The Different Aspects of Islamic Culture*, vol. 5, ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, Unesco Publishing, Lebanon 2003, s. 511-523.

Ahmed b. Yahyâ el-Belâzurî, *Fütûhu'l Büldân (Ülkelerin Fetihleri)*, ter. Mustafa Fayda, Siyer Yay., İstanbul 2013.

Ahmed bin Mahmud, *Selçuknâme*, haz. Erdoğan Merçil, Bilge Kültür Sanat Yay., Ankara 2011.

Ahmed Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri*, çev. Tahsin Yazıcı, Kabalcı Yay., İstanbul 2012.

Aka, İsmail, "Hândmîr", *DİA*, C. 15, İstanbul 1997, s. 550-552.

Aka, İsmail, "Mîrhând", *DİA*, C. 30, Ankara 2020, s. 156-157.

Aka, İsmail, "Mirza Şahruh Zamanında (1405-1447) Timurlularda İmar Faaliyetleri", *Belleten*, XLVIII/189-190, 1984, s. 285-297.

Aknerli Grigor, "Okçu Milletler Tarihi (Moğol Tarihi)" *Ermeni Kaynaklarında Türkler ve Moğollar*, haz. Hasan Oktay, Hitabevi Yayınları, İstanbul 2020, s. 103-151.

Aknerli Grigor, *Okçu Milletin Tarihi*, çev. Hrand D. Andreasyan, Yeditepe Yay., İstanbul 2000.

Ala-ad-Din 'Ata-Malik Juvainî, *The History of the World-Conqueror*, trans. J. A. Boyle, Vol. I-II, Harvard University Press, Massachusetts 1958.

Alâeddin Ata Melik b. Bahâeddin b. Muhammed b. Muhammed Cüveynî, *Târîh-i Cihânguşâ*, tash. Muhammed b. Abdulvahhâb Kazvînî, I-II-III, İntişârât-i Donyâyi Kitâb, Tahrân 1329 hş

Alâeddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, çev. Mürsel Öztürk, TTK Yay., Ankara 2013.

Algar, Hamid, "Necmeddîn-i Kübrâ: Kübreviyye", *DİA*, C. 32, İstanbul 2006, s. 498-506.

Aliev, Saleh Muhammedoğlu, "Derbend", *DİA*, C. 9, İstanbul 1994, s. 164-166.

Allen, Terry, *Timurid Herat*, Dr. Ludwig Reicgert Verlag, Wiesbadan 1983.

Allouche, Adel "Tegüder'in Kalavun'a Ültimatomu", çev. Mustafa Uyar, *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 46/1, 2007, s. 242-245.

Allsen, Thomas T., "Guard and Goverment in the Reign of The Grand Qan Möngke 1251-1259", *HJAS*, 46/2, 1986, s. 495-521.

Allsen, Thomas T., "Population Movements in Mongol Eurasia", *Nomads as Agents Cultural Change The Mongols and Their Eurasian Predecessors*, ed. Reuven Amitai-Michal Biran, Honolulu 2015, s. 119-151.

Allsen, Thomas T., *Commodity and Exchange in the Mongol empire A cultural history of Islamic textiles*, Cambridge University Press, United Kingdom 1997.

Allsen, Thomas T., *Culture and Conquest in Mongol Eurasia*, Cambridge University Press, Cambridge 2001.

Allsen, Thomas T., *Mongol Imperialism The Policies of the Grand Qan Möngke in China, Russia, and the Islamic Lands, 1251-1259*, University of California Press, London, 1987.

Ambraseys, N. N.,- Melville, C. P., *A History of Persian Earthquakes*, Cambridge University Press, Cambridge 2005,

Amitai-Preiss, Reuven, "İlhan Unvanının Moğollar Arasında İlk Kullanımına Dair Tespitler", çev. Mustafa Uyar, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. XXIX, 2014, S. 2, s. 645-656.

Amitai-Preiss, Reuven, "Sufis and Shamans: Some Remarks on the Islamization of the Mongols in the Ilkhanate", *JESHO*, 42/1, 1999, s. 27-46.

Amitai-Preiss, Reuven, "The Conversion of Tegüder Ahmad to Islam", *JSAI*, 25, 2001, s. 15-43.

Amitai-Preiss, Reuven, *Mongols and Mamluks: The Mamluk-Īlkhānid War, 1260-1281*, Cambridge 1995.

Arberry, A. J., *Classical Perisan Literature*, Ruskin House, London 1958.

Âştiyânî, Abbâs İkbâl, "Reb'î Pûşengî Zi Şu'arâ-yi Nîme-i Evvel-i Karn-i Heştom", *Mehr*, S. 3, 1312 hş, s. 169-178.

Âştiyânî, Abbas İkbâl, *Târîh-i Mogûl ez-hamle-i Çingîz tâ teşkîl-i devlet-i Tîmûr*, Müessese-i İntişârât-i Emîr Kebîr, Tahran 1388 hş.

Âştiyânî, Abbâs İkbâl, *Târîh-i Mogûl*, İntişârât-i Negâh, Tahran 1387hş.

Ateş, Ahmed, "İbn Yemîn", *İA*, C. 5/2, İstanbul 1966, s. 835-836.

Atlas-i Târîh-i Îrân, ed. Seyyid Hüseyn Nasr-Ahmed Müstevfî-Abbâs Zeryâb, Dânişgâh-i Tahrân, 1350 hş.

Atwood, Christopher P., *Encyclopedia of Mongolia and the Mongol Empire*, Facts on File, Inc, New York 2004.

Aubin, Jean, "Shaykh Ibrāhīm Zāhid Gīlānī (1218? -1301)", *Turcica*, 21-23, 1991, s. 39-53.

Ayaz, Fatih Yahya, *Memlükler'de Tarih ve Tarihçiler*, TTK Yay., Ankara 2020.

Aydoğmuşoğlu, Cihat, "İslâm Coğrafyacılarına Göre Derbend Şehri", *History Studies*, 13/3, 2021, s. 751-764.

Aykut Tuncay, "Yapı Kredi Sikke Kolleksiyonu", *Ak Akçe: Moğol ve İlhanlı Sikkeleri*, haz. Tuncay Aykut-Şennur Aydın, Yapı Kredi Yay., İstanbul 1992, s. 41-120.

Aykut, Tuncay, "Moğol ve İlhanlı Para Tarihi", *Ak Akçe: Moğol ve İlhanlı Sikkeleri*, haz. Tuncay Aykut-Şennur Aydın, Yapı Kredi Yay., İstanbul 1992, s. 23-37.

Aykut, Tuncay, "Sikkeler", *Ak Akçe: Moğol ve İlhanlı Sikkeleri*, haz. Tuncay Aykut-Şennur Aydın, Yapı Kredi Yay., İstanbul 1992, s. 122-222.

Azad, Arezou, "Three Rock-Cut Sites in Iran and their İlkhanid Buddhist Aspects Reconsidered", *Islam and Tibet Interactions along the Musk Routes*, ed. A. Akasoy-C. Burnett-R. Yoeli-Tlalim, Routledge, London and New York 2016, s. 209-230.

Azamat, Nihat, "Kalenderiyye", *DİA*, C. 24, İstanbul 2011, s. 253-256.

Bahadıroğlu, Mustafa, "İbrâhim Zâhid-i Geylânî", *DİA*, C. 21, İstanbul 2000, s. 359-360.

Bahâr, Muhammed Takî, *Sebkşinâsî/Târih-i Tatavvur-i Nesr-i Fârsî,* III, İntişârât-ı Emîr Kebîr, Tahran 2535 şş.

Baron, Edward, *Ez Sa'dî tâ Câmî 'Asr-ı İstilâ-yi Mogûl ve Tâtâr*, çev. Ali Asger Hikmet, İntişârât-ı İbn-i Sînâ, Tahrân 1301 hş.

Barthold, V. V., *Moğol İstilasına kadar Türkistan*, haz. Hakkı Dursun Yıldız, Kronik, İstanbul 2017.

Barthold, W, "Huttel", *İA*, C. 5/1, İstanbul 1987, s. 620-621.

Barthold, W., - [B. Spuler], "Būshandj", *El²*, I, Leiden 1986, s. 1342-1343.

Barthold, W., - [F. R. Allchin], "Bādghīs", *El²*, I, Leiden 1986, s. 857.

Barthold, W., - [F. R. Allchin], "Bāmiyān", *El²*, I, Leiden 1986, s. 1009-1010.

Barthold, W., "Bâdgis", *İA*, C. 2, İstanbul 1979, s. 192.

Barthold, W., "Bâmiyân", *İA*, C. 2, İstanbul 1979, s. 296-298.

Barthold, W., "Bûşenc", *İA*, C. 2, İstanbul 1979, s. 825-826.

Barthold, W., "Derbend", *İA*, C. 3, İstanbul 1977, s. 532-538.

Barthold, W., "Herât ve Herirûd Boyu", çev. İsmail Aka, *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, S. 27, İstanbul 1973, s. 179-192.

Barthold, W., "İlhanlılar Devrinde Malî Vaziyet", ter. Abdülkadir İnan, *THİTM*, I, 1931, s. 135-159.

Barthold, W., *An Historical Geography of Iran*, trans. Svat Soucek, ed. C. E. Bosworth,

Princeton University Press, New Jersey 1984.

Barthold, W., *İslâm Medeniyeti Tarihi*, çev. M. Fuad Köprülü, Akçağ Yay., Ankara 2012.

Bausani, A., "İlhanlı Hakimiyeti Zamanında İran'da Din", çev. Mustafa Uyar, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, S. 32, 2002, s. 223-231.

Baybars el-Mansûrî, *et-Tuhfetu'l-Mulûkiyye fi'd-Devleti't-Türkiye Türk Devleti Konusunda Sultânlara Armağan (1252-1312)*, çev. Hüseyin Polat, Ankara 2016.

Bernardini, Michele, "The Mongol puppet lords and the Qarawnas", *Ferdowsi, the Mongols and the History of Iran: Art, Literature and Culture from Early Islam to Qajar Persia*, ed. Robert Hillenbrand, A. C. S. Peacock, Firuza Abdullaeva, London 2013, 169-176.

Beyânî, Şîrîn, *Dîn ve Devlet der Îrân 'Ahd-i Mogûl*, I-III, Tahrân 1371 hş.

Beyânî, Şîrîn, *Moğol Dönemi İran'ında Kadın*, çev. Mustafa Uyar, TTK, Ankara 2018.

Bigdilî, Lutf Alî Beg Azer-i, *Âteşkede-yi Âzer*, I, Tahran 1337 hş.

Bilgin, Orhan, "Abdürrezzâk es-Semerkandî", *DİA*, C. 1, İstanbul 1988, s. 299-300.

Bilgin, Orhan, "Cüveynî Atâ Melik", *DİA*, C. 8, İstanbul 1993, s. 140-141.

Bira, Sh., "Historiography among the Mongols" *History of civilizations of Central Asia*, Vol. 4/2, ed. C. E. Bosworth-M. S. Asimov, Unesco Publishing, Paris 2000, s. 156-160.

Biran, Michal, "The Battle of Herât (1270): A Case of Inner-Mongol Warfare" *Warfare in Inner Asian Histroy (500-1800)*, ed. Nicola Di Cosmo, Leiden 2002, s. 175-219.

Biran, Michal, *Qaidu and the Rise of the Independent Mongol State in Central Asia*, London 1997.

Blair, Sheila S.,-Jonathan, M. Bloom, *The Art and Architecture of Islam 1250-1800*, Yale University Press, New Haven-London 1994.

Blair, Sheila-Bloom, Jonathan, "Mimari", *İslam Sanatı ve Mimarisi,* çev: Nurettin Elhüseyni, Literatür Yay., İstanbul 2007, s. 386-405.

Borbone, Pier Giorgio "The History of Mar Yahballaha and Rabban Sawma as a Source for Ilkhanid History", *New Approaches to Ilkhanid History*, ed. Timothy May vd., Brill, Leiden-Boston 2021, s. 349-372.

Borbone, Pier Giorgio, "Syro-Mongolian Greetings fort he King of France. A Note About Letter of Hülegü to King Louis IX (1262)", *SCO*, 61/1, 2015, s. 479-484.

Bosworth, C. E., "Arabic and Turkish Historiography in the Eastern Iranian World", *History of civilizations of Central Asia*, Vol. 4/2, ed. C. E. Bosworth-M. S. Asimov, Unesco Publishing, Paris 2000, s. 142-152.

Bosworth, C. E., "Djādjarm", *EI*^{2}, XII, Leiden 2004, s. 235.

Bosworth, C. E., "Ghūrids", *El²*, II, Leiden 1991, s. 1099-1104.

Bosworth, C. E., "Isfarāyīn", *El²*, IV, Leiden 1997, s. 107.

Bosworth, C. E., "Khurāsān", *El²*, V, Leiden 1986, s. 55-59.

Bosworth, C. E., "Khʷāf", *El²*, IV, Leiden 1997, s. 910.

Bosworth, C. E., "Ḳūčān", *El²*, V, Leiden 1986, s. 311-312.

Bosworth, C. E., "Marv al-Rūdh", *El²*, VI, Leiden 1991, s. 617-618.

Bosworth, C. E., "Sarakhs", *El²*, IX, Leiden 1997, s. 34.

Bosworth, C. E., "The Early Islamic History of Ghur", *Central Asiatic Journal*, 6/2, 1961, s. 116-133.

Bosworth, C. E., "The Ghurids in Khurasan", *Medieval Central Asia and the Persianate World*, ed. A.C.S. Peacock-D.G. Tor, I. B. Tauris, New York 2015, s. 210-221.

Boyle, J. A., "Dynastic and Political History of the Īl-Khāns", *Cambridge History of Iran*, ed. John A. Boyle, Vol. 5, Cambridge University Press, New York 1968, s. 303-421.

Boyle, J. A., "Juvaynī and Rashīd al-Dīn as Sources on the History of the Mongols", *Historians of the Middle East*, ed. Bernard Lewis and P. M. Holt, London 1962, s. 133-137.

Boyle, J., "Djuwayni", *EI²*, II, Leiden 1991, s. 606–607.

Boyle, John Andrew, "Rashīd al-Dīn: The First World Historian", *Iran*, 9, 1971, s. 19-26.

Browne, Edward G., *A Literary History of Persia the Tartar Dominion (1265-1502)*, Vol. III, Cambridge at the University Press, London 1928.

Bruno, Andrea, "Memories of Safeguarding Herat and Jam", *From the Past and for the Future Safeguarding the Cultural Heritage of Afghanistan Jam and Herât*, Unesco, France 2015, s. 39-47.

Budge, E. A. Wallis, *The Monks of Kublai Khan Emperor of China*, The Religious Tract Society, London 1828.

Buell, Paul D., *Historical Dictionary of the Mongol World Empire*, The Scarecrow Press, Lanham-Maryland- Oxford 2003.

Bulliet, Richard W., *Cotton, Climate, and Camel in Early Islamic Iran: A Moment in World History*, Columbia University Press, New York 2011.

Büchner V. F., "Türbet-i Şeyh-Câm", *İA*, C.12/2, İstanbul 1988, s. 140.

Cabrera Ramos, María Isabel," Maria Paleologina and the Il-Khanate of Persia. A Byzantine Princess in an Empire between Islam and Christendom", *Imago Tempois: Medium Aevum*, XI, 2017, s. 217-231.

Cahen, Claude, "Selçuklu Devri Tarih Yazıcılığı", çev. ve not. Nejat Kaymaz, *A. Ü. DTCFD Tarih Araştırmaları Dergisi*, 7/12-13, 1969, s. 195-221.

Ceceli Dursun, Gülseren, *Hârizmşâhlar Devleti'nde İlmî Hayat*, (Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2015.

Cengiz Han ve Mirasçıları Büyük Moğol İmparatorluğu, İstanbul 2006

Cezar, Mustafa, *Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık*, İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 1977.

Chabbi, J., "Khānḳāh", *EI*^{2}, IV, Leiden 1997, s. 1025-1026.

Coşkun, Derya, *Herât'tan Yükselen Işık Kert Hanedanlığı (Siyasi Tarihleri 643-791/1245-13389)*, Kitabevi Yay., İstanbul 2020.

Çetin, Osman, "Horasan", *DİA*, C. 18, İstanbul 1998, s. 234-241.

Çiftçi, Hasan, *Klâsik Fars Edebiyatında Hiciv ve Sosyal Eleştiri*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 2002.

Çiftçi, Hasan, *Siracî-yi Sigzî ve Divanı,* (Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum 1992.

D'ohsson, Baron C., *Moğol Tarihi*, çev ve haz. Ekrem Kalan-Qiyas Şükürov, IQ Kültür Sanat Yay., İstanbul 2006.

Dames, M. Longworth, "Efganistan", *İA*, C. 4, Eskişehir 2001, s. 133-168.

Dames, M. Longworth, "Garcistan", *İA*, C. 4, İstanbul 1977, s. 717.

Dawson, Christopher, *Mission to Asia*, Harper&Row Publishers, New York 1966.

Dayı, Özkan, "Bağdad'da İlhanlı Dönemi İdarecileri (1258-1280)", *TAED*, 60, 2017, s. 391-412.

Dayı, Özkan, "İlhanlılar Zamanında Medreseler", *Tarihsel ve Kültürel Bağlamda Akademik Çalışmalar*, ed. Nevim Tüzün, İksad Publishing House, Ankara 2021, s. 47-73.

Dayı, Özkan, "Moğol Dönemi Fars Edebiyatında Kullanılan Bazı Türkçe-Moğolca Terimler", *TAED*, 63, Erzurum 2018, s. 485-498.

Dayı, Özkan, "Moğol Dönemi Şairlerinin Gözünden Bir İlhanlı Veziri: Şemseddîn Muhammed Cüveynî", *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 5/2, 2020, s. 43-72.

Dayı, Özkan, "Moğol İran'ında Tarım (1231-1339)", *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 15/2, 2020, s. 380-391.

Dayı, Özkan, "Moğol İran'ında Ticaret", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimer Enstitü Dergisi*, 25/2, 2021, s. 579-597.

Dayı, Özkan, "Moğol İstilası ve İran'da Edebî Göç", *Göç ve Kültür Sempozyum Bildiri Kitabı*,

II, ed. Nazan Kahraman, Çiğdem Dürüst, Timur Yılmaz, KIBATEK Yay., Ankara 2016, s. 13-28.

Dayı, Özkan, "XIII-XIV. Yüzyıl Fars Şairlerinin Moğol Tarihi Araştırmalarındaki Önemi", *Tarih ve Toplum Araştırmaları*, ed. Kazım Kartal, Soncağ Yay., Ankara 2020, s. 125-191.

Dayı, Özkan, *İlhanlılar Zamanında Tasavvuf (İran Moğollarında Hângâhlar ve Sûfîler),* Altınordu Yay., Ankara 2021.

Dayı, Özkan, *Moğolların Teşkilat ve İdarî Tarihi İran Moğolları 1220-1295*, Altınordu Yay., Ankara 2020.

Demiroğlu, Ayla, "Devletşah", *DİA*, C. 9, İstanbul 1994, s. 244-245.

Denise Aigle, "Iran Under Mongol Domination: The effectiveness and failing of a dual administrative system", *Bulletin d'Etudes Orientales,* vol. 57, 2009, s. 65-78.

DeWeese, Devin, "Islam in Central Asia", *The Different Aspects of Islamic Culture,* vol. 3, ed. Idris El Hareir and El Hadji Ravane M'Baye, Unesco Publishing, France 2011, s. 721-734.

DİA, "Hâfız-ı Ebrû", *DİA*, C. 15, İstanbul 1997, s. 89-90.

Diler, Ömer, *Ilkhanids,* ed. Emine Nur Diler-Garo Kürkman-J. C. Hinrichs, Turkuaz Yay., İstanbul 2006.

Dunlop, D. M., "The Karaits of Eastern Asia", *SOAS,* 11/2, 1944, s. 276-289.

Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkūt b. Abdillâh el-Hamevî el-Bağdâdî er-Rûmî, *Mu'cemu'l-Buldân*, I-V, Dâru Sâdr, Beyrut 1977.

Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tanci, *İbn Batûtâ Seyahatnâmesi*, çev. A. Sait Aykut, İstanbul 2004.

Ebu'l-Ferec İbnü'l-İbrî, *Târîhu Muhtasari'd-Düvel*, çev. Şerafettin Yaltkaya, TTK Yay., Ankara 2011.

Ebû'l-Kâsım Abdullâh b. Muhammed Kâşânî, *Târîh-i Ûlcâytû*, neşr. Mehîn Hambelî, Tahrân, 1348 hş.

Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ebî Ya'kūb İshâk b. Ca'fer b. Vehb b. Vâzıh el-Ya'kūbî, *Kitâbü'l-Buldan (Ülkeler Kitabı)*, çev. Murat Ağarı, Kitabevi Yay., İstanbul 2019.

Ebü'l-Abbâs Muvaffakuddîn Ahmed b. el-Kāsım b. Halîfe b. Yûnus es-Sa'dî el-Hazrecî, *'Uyûnü'l-enbâ' fî ṭabakâti'l-eṭıbbâ,* Daru Mektebet'ül-Hayat, Beyrut (t.).

Ebü'l-Felâh Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed es-Sâlihî el-Hanbelî, *Şezerâtü'z-zeheb fî ahbâri men zeheb*, VII, Daru İbn-i Kesîr, Beyrut 1416.

Ebü'l-Fidâ, *Takvimü'l-Büldan*, ter. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yay., İstanbul 2017.

Ebülgazi Bahadır Han, *Şecere-i Türk Türk'ün Soyağacı*, çev. Arif Acaloğlu, İstanbul 2020.

Eenhooge, Dirk Van, "Preliminary Report on the Archaeological Excavations at the Qala-i Ikhtiaruddin and the Madrassah of Sultan Hussain Baiqara, in Herât", *Restoration of Monuments in Herât Report prepared for the Government of Afghanistan by the United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (Unesco), acting as Executing Agency for the United Nations Development Programme (UNDP),* Unesco-Berrino Printer-S. Mauro, Italy 1981, s. 19-26.

Efendioğlu, Mehmet, "Sem'ânî, Abdürrahim b. Abdülkerîm", *DİA*, C. 36, İstanbul 2009, s. 462-463.

Efendioğlu, Mehmet, "Siyeru a'lâmi'n-nübelâ", *DİA*, C. 37, İstanbul 2009, s. 326-327.

Ekici, Kansu, *İlhanlı Hükümdarı Geyhâtû ve Zamanı*, (Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi), Isparta 2012.

El-Alevî, Abdülazîz, "İbn Fazlullah el-Ömerî", *DİA*, C. 19, İstanbul 1999, s. 483-484.

Elias, Jamal J., "The Sufi Lord of Bahrabad: Sa'd al-Din and Sadr al-Din Hamuwayi", *Iranian Studies,* XXVII/1/4, 1994, s. 53-75.

Emîn Ahmed-i Razî, *Tezkire-i Heft İklîm*, II, tash. Seyyîd Muhammed Rızâ Tâhirî, Tahran 1378 hş.

Emîn, Şemîs Şerîk, *Istılâhât-i Dîvân-i Dovrân-i Mogûl*, İntişârât-i Ferheng-i Edeb ve Hüner-i Îrân, Tahrân 1357 hş.

Emîr Devletşâh Semerkandî, *Tezkiretu'ş-şuʿarâ*, tash. Muhammed Ramazânî, İntişârât-i Pedîde-i Hâver, 1338 hş.

Eraydın, Selçuk, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, M.Ü. İlâhiyat Fakültesi Yay., İstanbul 2014.

Erdem, İlhan, "Olcaytu Han Devrinde Horasan'da İlhanlı-Çağataylı Mücadeleleri", *PAÜ EFD,* 3, 1997, s. 106-112.

Erdoğan, Coşkun, "Moğollarda Kullanılan Beki/Begi Unvanı Üzerine Notlar", *Mavi Atlas*, 7/1, 2019, s. 255-273.

Ermeni Müellifi Kiragos, *Ermeni Kaynaklarında Türkler ve Moğollar*, haz. Hasan Oktay, Hitabevi Yayınları, İstanbul 2020, s. 15-99.

Ermeni Müellifi Vartan, "Ermeni Müellifi Vartan", *Ermeni Kaynaklarında Türkler ve Moğollar*, haz. Hasan Oktay, Hitabevi Yayınları, İstanbul 2020, s. 153-178.

Eşrâkî, İhsan – Cedîdî, Nâsır, "Tasavvuf-i Îrânî Karn-i Hetom tâ Dehom-i Hicrî, Besterî Berâyî Tekvîn-i Nohzet-i Safevîyân", *Meskûviyye*, S. 2, 1385 hş., s. 35-52.

Eş-Şeyh Ebî-il 'Abbâs Ahmed el-Kalkaşendî, *Subhu'l-Aʻşâ fî Sınâ'ati'l-İnşâ*, VIII, Dâr-ül Mısriyye, Kahire 1340.

Fasîh Ahmed b. Celâleddin Muhammed Hâfî, *Mucmel-i Fasîhî,* II, tash. Muhammed Ferrruh, Kitâbufuruş-i Bastan, Meşhed 1341 hş.

Fayda, Mustafa, "Abdullah b. Âmir", *DİA*, C. 1, İstanbul 1988, s. 84-85.

Feryameneş, Mes'ûd, "İlhanlı Sarayında Budizm", çev, Serkan Derin, *MUTAD,* 7/2, 2020, 485-506.

Fletcher, Joseph, "The Mongols Ecological and Social Perspectives", *HJAS*, 46/1, 1986, s. 11-50.

Franchini, Franco, "Protective Inventory of the Cultural Heritage, Herât Province", *Restoration of Monuments in Herât Report prepared for the Government of Afghanistan by the United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (Unesco), acting as Executing Agency for the United Nations Development Programme (UNDP),* Unesco-Berrino Printer-S. Mauro, Italy 1981, s. 27-30.

François, De Blois, *Persian Literature A Bio-Bibliographical Survey,* V, RoutledgeCurzon, London-New York 2004.

Frye, R. N., "Balkh", *EI*^{2}, I, Leiden 1986, s. 1000-1002.

Frye, R. N., "Harāt", *EI*^{2}, III, Leiden 1986, s. 177-178.

Galstyan, A. G., *Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar*, çev. İlyas Kemaloğlu, Yeditepe Yay., İstanbul 2017.

Georges Pachymérès, *Bizanslı Gözüyle Türkler*, çev. İlcan Bihter Barlas, İstanbul 2019.

Gerâylî, Ferîdûn, *Nîşâbûr Şehr-i Fîrûze*, İntişârât-i Hâverân, 1374 hş.

Gıyâseddîn b. Humâmeddîn el-Hüseynî Hândmîr, *Dustûru'l-vuzerâ*, tash. Sa'îd Nefîsî, Çâphâneyi İkbâl, Tahran (t.)

Gıyâseddîn b. Humâmeddîn el-Hüseynî Hândmîr, *Habîbu's-siyer*, III, haz. Muhammed Debîr Siyâkî, Kitâbfurûş-i Hayyâm, Tahrân 1333 hş.

Golombek, Lisa – Wilber, Donald, *The Timurid Architecture of Iran and Turan*, Vol. I, Princeton University Press, New Jersey 1988.

Golombek, Lisa, "The Chronology of Turbat-i Shaikh Jām", *Iran,* Vol. 9, 1971, s. 27-44.

Golombek, Lisa, "The Resilince of the Friday Mosque: The Case of Herât" *Muqarnas,* Vol. 1, 1983, s. 95-102.

Gökbulut, Süleyman, "İbrahim Zâhid Gîlânî Üzerine Bir İnceleme", *Sûfî Araştırmaları,* VII/13, 2016, s. 47-64.

Gökbulut, Süleyman, *Necmeddîn-i Kübrâ Hayatı, Eserleri, Görüşleri*, İnsan Yay., İstanbul 2010.

Gördegir, Ercan, *Olcaytu Han ve Zamanı (1304-1316)*, (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi,

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yayınlanmamış DoktoraTezi), Ankara 2019.

Grabar, O., "The Visual Arts 1050-1350", *Cambridge History of Iran,* ed. John A. Boyle, vol. 5, Cambridge University Press, New York 1968, s. 626-658.

Gregory Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, II, çev. Ömer Rıza Doğrul, TTK Yay., Ankara 1999.

Grousset, René, *Bozkır İmparatorluğu Attila Cengiz Han Timur*, çev. M. Reşat Uzmen, Ötüken Yay., İstanbul 2017.

Gülensoy, Tuncer – Küçüker, Paki, *Eski Türk-Moğol Kişi Adları Sözlüğü*, Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul 2015.

Günaltay, M. Şemseddin, "Türk Tarihinin Ana Kaynaklarından Camiüttevarih ve Fazlullah Reşidüddin", *Belleten,* 1/1, 1937, s. 165-179.

Günaltay, M. Şemseddin, *İslam Tarihinin Kaynakları Tarih ve Müverrihler*, Endülüs Yay., İstanbul 1991.

Güneş, İbrahim, *Abâkâ Hân Devrinde İlhanlı Devleti Tarihi*, (Muğla Sıtkı Kocman Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi), Muğla 2021.

H. Sa'îdlû, *Mesâil-i Keşâverzî der Îrân*, Tahrân 1366 hş.Hâfız Ebrû, *Zubdetu't-Tevârîh,* III, Sâzmân-i Çâp ve İntişârât-i Vezâret-i Ferheng ve Erşâd-i İslâmî, Tahrân 1311 hş.

Hâfız-ı Ebrû, *Coğrafyâ-yi Hâfız-ı Ebrû Kısmet-i Rub'ı Horâsân Herât*, tas. Gulâm Rızâ Mâyil-i Herevî, İntişârât-i Bonyâd-i Ferhengi Îrân, Tahrân 1349 hş.

Hâfız-ı Ebrû, *Tarih-i selâtin-i Kert*, tash. Mir Hâşim Muhaddis, Miras-ı Mektub, Tahran 1398 hş.

Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl-i Câmiʿu't-tevârîh-i Reşîdî*, neşr. Hânbâbâ Beyânî, Şirketi Tezâmuni İlmî, Tahran 1317 hş.

Hamdullah Mustevfî-yi Kazvînî, *Nuzhetu'l-kulûb,* neşr. G. L. Strange, *The Geographical Part of the Nuzhat al-Qulûb, Compossed by Hamd Allah Mustavfî of Qazwîn in 740 (1340),* London-Leiden 1915.

Hamdullah Mustevfî-yi Kazvînî, *Târîh-i Guzîde*, haz. Abdulhüseyn Nevâ'î, İntişârât-ı Emîr Kebîr, Tahrân 1387 hş.

Hamdullah Müstevfî-yi Kazvinî, *Târih-i Güzide*, çev. Mürsel Öztürk, TTK Yay, Ankara 2018.

Han, Junhi, "A Brief History of Unesco's Safeguarding of the Afghan Cultural Heritage", *From the Past and for the Future Safeguarding the Cultural Heritage of Afghanistan Jam and Herât,* Unesco, France 2015, s. 25-38.

Hânlerî, Zehrâ, *Ferheng-i Edebiyyât-i Fârsî*, Tahran 1347 hş.

Hartmann, R., "Belh", *İA*, C. 2, İstanbul 1979, s. 485-487.

Hartmann, R., "Cûzcân", *İA*, C. 3, İstanbul 1977, s. 229-230.

Hartmann, R., "Cüveyn", *İA*, C. 3, İstanbul 1977, s. 248-249.

Hartmann, R., "Djūzdjān", *El²*, II, Leiden 1991, s. 608-609.

Hartog, Leo De, *Cengiz Han, Dünyanın Fatihi*, çev. Serkan Uzun, Dost Yay., Ankara 2003.

Heyd, W., *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, çev. Enver Ziya Karal, TTK Yay., Ankara 2000

Hillenbrand, Robert, *Islamic Art and Architecture,* Thames and Hudson, London 1999.

Hinz, Walter, "Ortaçağ Yakın Şarkına Aid Vergi Kitabeleri", ter. Fikret Işıltan, Belleten, XIII/52, 1994, s. 771-793.

Hinz, Walter, *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, çev. Acar Sevim, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 19990.

Hodous, Florence, "Clash or Compromise? Mongol and Muslim Law in the Ilkhanate (1258-1335)", *Studies on the Iranian World Medieval and Modern II,* Jagiellonian University Press, Polonya 2015, s. 187-196.

Hoffmann, B., "Pūr-i Bahā'", *El²*, VIII, Leiden 1995, s. 342-343.

Hoffmann, Birgitt, "İlhanlılar: Moğolların fethinden İlhanlılar döneminin sonuna kadar İran tarihi ve kültürü (1220-1335)", *Cengiz Han ve Mirasçıları Büyük Moğol İmparatorluğu*, İstanbul 2006, s. 335-345.

Honigmann, E., – [C. E. Bosworth], "Nīshāpūr", *El²*, VIII, Leiden 1995, s. 62-64.

Honigmann, E., "Nîşâpûr", *İA*, C. 9, İstanbul 1964, s. 302-305.

Hope, Michael, "Some Remarks about the Use of the Term *'īlkhān'* in the Historical Sources and Modern Historiography", *Central Asiatic Journal,* C. LX, 2017, S. 1/2, s. 273-299.

Hope, Michael, "The "Nawrūz King": The Rebellion of Amīr Nawrūz in Khurāsān (688-694/1289-1294) and its Implications for the Īlkhān Polity at the end of the Thirteenth Century" *Bulletin of SOAS*, 78, 3, London 2015, s. 451-473.

Hope, Michael, "The Atabaks in the Mongol Empire and the Ilkhanate of Iran (602-736/1206-1335)", *New Approaches to Ilkhanid History,* ed. Timothy May vd., Brill, Leiden-Boston 2021, s. 321-345.

Hope, Michael, *Power, Politics, and Tradition in the Mongol Empire and the Īlkhānate of Iran,* Oxford University Press, New York 2016.

Hornstein, Lilian Herlands, "The Historical Background of the King of Tars", *Speculum,* 16/4, 1941, s. 404-414.

Hourcade, Bernard, Esko Naskali, Osman Gazi Özgüdenli, İsmail Safa Üstün, Saleh Muhammedoğlu Aliev, Hamid Algar, Tahsin Yazıcı, Mürsel Öztürk, A. Naci Tokmak, Mehmet Kanar, Nûrullah Kisâî, A. Engin Beksaç, "İran", *DİA*, C. 22, İstanbul 2000, s. 392-437.

Howorth, Henry H., *History of the Mongols,* Part I-III, Longmans-Green Publ., London 1876-1888.

Huart, CI., "Bâharz", *İA*, C. 2, İstanbul 1979, s. 222.

Huart, CI., "Beyhak", *İA*, C. 2, İstanbul 1979, s. 582.

Huart, CI., "Firûz-âbâd", *İA*, C. 4, İstanbul 1977, s. 652-653

Huart, CI., "Horasan", *İA*, C. 5/1, İstanbul 1987, s. 560-562.

Huart, CI., "İsferâyîn", *İA*, C 5/2, İstanbul 1987, s. 1074.

Huart, CI., "Tâlekân", *İA*, C. 11, İstanbul 1979, s. 694-695.

Huart, CI., "Türbet-i Hayderi", *İA*, C.12/2, İstanbul 1988, s. 140.

Hudûdü'l Âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib, çev. Abdullah Duman-Murat Ağarı, Kitabevi Yay., İstanbul 2018.

Humphreys, R. Stephen, *İslâm Tarih Metodolojisi Bir Sosyal Tarih Uygulaması*, çev. Murtaza Bedir, Fuat Aydın, Litera Yay., İstanbul 2016.

Hutt, Antony – Harrow, Leonard, Islamic Architecture: Iran 1, Scorpion Publications, London 1977

İbn Fakîh el-Hemedânî, *Muhtasaru Kitâbi'l-Büldân*, der. ve çev. Yusuf Ziya Yörükân, *Ortaçağ Müslüman Coğrafyacılarından Seçmeler*, Ötüken Yay., İstanbul 2013, s. 230-243.

İbn Haldun, *Mukaddime*, II, İlgi Kültür Sanat, İstanbul 2016.

İbn Havkal, *Sûrat El-Arz 10. Asırda İslâm Coğrafyası*, Yeditepe Yay., İstanbul 2021.

İbn Hurdazbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik Yollar ve Ülkeler Kitabı*, çev. Murat Ağarı, Kitabevi Yay., İstanbul 2019.

İbn Kesîr, *El-Bidaye ve'n-Nihaye (Büyük İslâm Tarihi)*, XIII, çev. Mehmet Keskin, Çağ Yayınları, İstanbul 1994.

İbni Tagrıberdi, *En-Nücûm'z-Zâhire (Parlayan Yıldızlar),* çev. Ahsen Batur, Selenge Yay., İstanbul 2013.

İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarîh,* XI- XII, terc. A. Özaydın-A. Ağırakça, Bahar Yay., İstanbul 1987.

İmam Şemseddîn b. Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, XXII-XXIII, Müessetür Risâle, Beyrut 1374-1405.

İnalcık, Halil, *Şâir ve Patron Patrimonyal Devlet ve Sanat Üzerinde sosyolojik bir İnceleme,* Doğu Batı Yay., Ankara 2019.

İnan, Abdülkadir, *Tarihte ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar*, TTK Yay., Ankara

2017.

İstahri, *Mesâliku'l-Memâlik Ülkelerin Yolları*, çev. Murat Ağarı, Kitabevi Yay., İstanbul 2019.

İzgi, Özkan, "Tatar Adı Hakkında", *Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları*, haz. Erkin Ekrem-Serhat Küçük, TTK Yay., Ankara 2020, s. 213-224.

Jackson, P., "The Dissolution of the Mongol Empire", *The History of Mongolia*, Vol. I, ed. David Sneath-Christopher Koplonski, UK 2010, s. 315-357.

Jackson, P., "Wassāf", *EI², XI*, Leiden 2002, s. 174.

Jackson, Peter, "From Ulus to Khanate: The Making of the Mongol States c. 1220-c. 1290", *The History of Mongolia*, Vol. I, ed. David Sneath-Christopher Koplonski, UK 2010, s. 229-248.

Jackson, Peter, "The Mongols of Central Asia and the Qara'unas", *Iran*, 56/1, 2018, s. 91-103.

Jackson, Peter, *The Delhi Sultanate A Political and Military History*, Cambridge University Press, New York 2003.

Jackson, Peter, *The Mongols and the Islamic World from Conquest to Conversion*, Yale University Press, London 2017.

Jahn, Karl, "İran'da Kâğıt Para", çev. Mehmet Altay Köymen, *Belleten*, VI/23-24, Ankara 1995, s. 269-309.

Jahn, Kral, "Cihan Tarihçisi Olarak Reşîdüddin", *İTED*, 3/3-4, 1959-1960, s. 227-236.

Kadoi, Yuka, "Buddhism in Iran Under the Mongols: an Art-Historical Analysis", *Proceedings of the Ninth Conference of the European Society for Central Asian Studies*, ed. Tomasz Gacek and Jadwiga Pstrusińska, Newcastle-uponTyne, 2009, s. 201-216.

Kadyânî, Abbâs, *Ferheng-i Câm'i-i Târîh-i Îrân*, İntişârât-i Ârven, Dânişgâh-i Şîrâz 1387 hş.

Kafalı, Mustafa "Özbek Han", *DİA*, C. 34, İstanbul 2007, s. 107-109.

Kafalı, Mustafa, *Çağatay Hanlığı (1227-1345)*, Berikan Yay., Ankara 2005.

Kafesoğlu, İbrahim, *Harezmşahlar Devleti Tarihi*, TTK Yay., Ankara 2000.

Kalan, Ekrem, "Cengiz Han ve Bütüncül Dünya Tasavvuru", *Cengiz Han ve Mirası*, ed. Cem Korkut-Mürsel Doğrul, Ankara 2021, s. 45-62.

Kalan, Ekrem, "Moğollar Devrinde İpek Yolu", *İpek Yolu*, ed. Ahmet Taşağıl, İstanbul 2015, s. 93-108.

Kallek, Cengiz, "Haraç", *DİA*, C. 16, İstanbul 1997, s. 71-88.

Kallek, Cengiz, "Men", *DİA*, C. 29, Ankara 2004, s. 105-107.

Kallek, Cengiz, "Ticaret", *DİA*, C. 41, İstanbul 2012, s. 134-144.

Kamalov, İlyas, *Moğolların Kafkasya Politikası*, Kaknüs Yay., İstanbul 2013.

Kanat, Cüneyt, "İlhanlı Hükümdarı Teküdar'ın Müslümanlığı Kabulü ve Bunun Memlûk Devleti'ndeki Yankıları", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, 12, 2002, s. 233-247.

Kandemir, M. Yaşar, "Münzirî", *DİA*, C. 32, İstanbul 2006, s. 35-37.

Karaaslan, Yusuf Ziya, "İlhan'ın Meşruiyeti: Abaka Han'ın Tahta Çıkısı ve Kubilay Kağan Tarafından Tasdiki Meselesi", Uludağ *Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 22/41, 2021, s. 1179-1209.

Karamustafa, Ahmet T., *Tanrının Kural Tanımaz Kulları İslâm Dünyasında Derviş Toplulukları (1200-1550)*, çev. Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2019.

Kartlis Tskhovreba, (A History of Georgia), trans: Dmitri Gamq'relidze, ed: Roin Metreveli and Stephen Jones, Georgian National Academy of Sciences, Artanuji Publishing, Tbilisi 2014.

Kaska, Çetin, "Fars Edebiyatında Melikü'ş-şuarâ Unvanını Alan Şairler", *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 12/2, 2019, s. 426-438.

Kaya, Çetin, "Büyük Moğol Ulusu'nda İlk Veliaht Tayini Hususuna Dair Bir İnceleme", *USAD*, S. 14, 2021, s. 23-34.

Kaya, Çetin, *Çağatay Hanlığı ile Büyük Moğol Kağanlığı Arasındaki Siyasi İlişkiler (1227-1318),* (Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi), Antalya 2021.

Kaya, Mahmut, "Necîbüddin es-Semerkandî", *DİA,* C. 32, İstanbul 2006, s. 490.

Kazvinî, *Âsâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd'ı*, çev. Murat Ağarı, Kitabevi Yay., İstanbul 2019.

Kemâleddin Abdürrezzâk-ı Semerkandî, *Matla-ı Sa'deyn ve Mecma-ı Bahreyn*, neşr Abdülhüseyin Nevâî, Müessese-i Itlâ'ât ve Tahkîkât-i Ferhengî, Tahran 1372 hş.

Kemaloğlu, İlyas, *Altın Orda ve Rusya, Rusya Üzerindeki Türk-Tatar Etkisi*, Ötüken Yay., İstanbul 2015.

Kemâlüddîn Ebü'l-Fazi Abdürrezzâk b. Ahmed eş- Şeybânî el-Bağdâdî, *el-Hevâdisu'l-câmi'a ve'l-tecâribu'n-nâfi'a fi'l-mi'ati's-sâbi'a*, thk. Mehdi En-necm, Beyrut 1424 hş.

Kempiners, Russell George, *The Struggle for Khurâsân: Aspects of Political, Military and Socio-Economic Interaction in the Early 8th/14th Century*, (Basılmamış PhD Tezi), University of Chicago, Chicago 1985.

Kerîmüddin Mahmud-i Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr,* çev. Mürsel Öztürk, TTK Yay., Ankara 2000.

Keyanî, Muhsin, *Hankahlar Tarihi*, çev. Ali Ertuğrul-Süleyman Gökbulut, Büyüyenay Yay., İstanbul 2013.

Khazanov Anatoly M., *Nomad and the Outside World,* trans. Julia Crookenden, The University Of Wisconsin Press, London 1994.

Kırlangıç, Hicabi, "Şair: Fars Edebiyatı", *DİA*, C. 38, İstanbul 2010, s. 301-302.

Kirişoğlu, Alican, *İlhanlı-Avrupa İlişkileri*, (Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Isparta 2018.

Klimburg, Max "The Architecture, Arts and Handicrafts", *From the Past and for the Future Safeguarding the Cultural Heritage of Afghanistan Jam and Herât,* Unesco, France 2015, s. 63-68.

Kolbas, Judith, "Historical Epic as Mongol Propaganda? Juwayni's Motifs and Motives", *The Mongols' Middle East, Continuity and Transformation in Ilkhanid Iran,* ed. Bruno De Nicola-Charles Melville, Leiden-Boston 2016, s. 155-171.

Kolbas, Judith, "Mongol Monetary Trends", *The Mongol World,* ed. Timothy May and Michael Hope, Routledge, London and New York 2022, s. 443-457

Kolbas, Judith, *The Mongols in Iran Chingiz Khan to Uljaytu 1220-1309,* Routledge, London-New York, 2006.

Konukçu, Enver, "Berke Han", *DİA*, C. 5, İstanbul 1992, s. 506-507.

Konukçu, Enver, "Beyhak", *DİA*, C. 6, İstanbul 1992, s. 57-58.

Korykoslu Hayton, *Doğu Ülkeleri Tarihinin Altın Çağı*, Latince'den çev. ve not. Altay Tayfun Özcan, Selenge Yay., İstanbul 2015.

Köprülü, Fuad, *Türk Edebiyatı Tarihi*, Ötüken, İstanbul 1980.

Köprülü, M. Fuad, "Cüveynî", *İA*, C. 3, İstanbul 1977, s. 249-255.

Köprülü, M. Fuad, "Daruga", *İA*, C. 3, İstanbul 1977, s. 486-489.

Köprülü, M. Fuad, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Akçağ Yay., Ankara 2013.

Kurat, Akdes Nimet, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri,* TTK Yay., Ankara 2019.

Kurt, Hasan, "Tâhirîler", *DİA*, C. 39, İstanbul 2010, s. 403-404.

Kurtuluş, Rıza, "Câcerm", *DİA*, C. 6, İstanbul 1992, s. 542.

Kurtuluş, Rıza, "Fasîh-i Hâfî", *DİA*, C. 12, İstanbul 1995, s. 214-215.

Kurtuluş, Rıza, "Şebânkâreî", *DİA*, C. 38, İstanbul 2010, s. 390-391.

Kurtuluş, Rıza, "Tûs", *DİA*, C. 41, İstanbul 2012, s. 431-432.

Kurtuluş. Rıza, "Pûr-i Bahâ-yi Câmî", *DİA*, C. 34, İstanbul 2007, s. 363

Lambton, A. K. S., "Bayhak", *El²*, I, Leiden 1986, s. 1130.

Lambton, A. K. S., "Ortaçağ İranında Sufîler ve Devlet", çev. Murat Zengin, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 30/50, 2011, s. 211-230.

Lambton, Ann K. S., "Ta'rīkh: In Persian", *El²*, X, Leiden 2000, s. 286-290.

Lambton, Ann K. S., *Continuity and Change in Medieval Persia Aspects of Administrative, Economic and Social History, 11th-14th Century*, I.B. TAURIS, London 1988.

Lambton, K. S., "Shihna", *El²*, IX, Leiden 1997, s. 437-438.

Landa, Ishayahu, "Nev Light on Early Mongol Islamisation: The Case of Arghun Aqa's Family", JRAS, 28/1, 2017, s. 77-100.

Landolt, H., "Saʿd al-Dīn al-Ḥammūʾī", *EI²*, VIII, Leiden 1995, s. 703-704.

Lane, George, "Persian Notables and the Families Who Underpinned the Ilkhanate", *Nomads as Agents Cultural Change The Mongols and Their Eurasian Predecessors*, ed. Reuven Amitai-Michal Biran, Honolulu 2015, s. 182-213.

Lane, George, "The Idea of Iran", *Iran After the Mongols*, ed. Sussan Babaie, Bloomsbury Publishing, London 2019, s. 7-31.

Lane, George, *Early Mongol Rule in Thirteenth-Century Iran A Persian Renaissance*, Routledge Curzun, London-New York 2003.

Lane-Poole, Stanley, *The Coins of the Mongols in the British Museum. Catalogue of Oriental Coins in the British Museum*, vol. 6, London 1881.

Lee, J. L., "Tālekān", *El²*, X, Leiden 2000, s. 157-158.

Lewis, B., "Barak Baba", *El²*, I, Leiden 1986, s. 1031-1032.

Lockhart, L., "The Relations between Edward I and Edward II of England and the Mongol Īl-Khāns of Persia", *Iran*, Vol. 8, 1968, s. 23-31.

Lopez, Robert S., *The Commercial Revolution of the Middle Ages 950-1350*, Cambridge University Press, New York 2005.

Ludî, Şîr Alî Hân-i, *Mir'âtu'l-hiyâl*, Tahran 1377 hş.,

Mahendrarajah, Shivan, "The Iranian Interlude: From Mongol Decline to Timur's Invasion", *Iran After the Mongols*, ed. Sussan Babaie, Bloomsbury Publishing, London 2019, s. 159-176.

Malamud, Margaret, "Suf'i Organizations and Structures of Authority in Medieval Nishapur", *IJMES*, 26/3, 1994, s. 427-442.

Manakıb-ı Hacı Bektâş-ı Velî "Vilâyet-nâme", haz. Abdülbâki Gölpınarlı, İnkılâp Yay., İstanbul 2019.

Manhart, Christian, "UNESCO's mandate and recent activities for the rehabilitation of Afghanistan's cultural heritage", *IRRC*, 86/854, 2004, s. 401-414.

Manz, Beatrice Forbes, "Juvayni's historical consciousness", *Ferdowsi, the Mongols and the History of Iran: Art, Literature and Culture from Early Islam to Qajar Persia*, ed. Robert Hillenbrand, A. C. S. Peacock, Firuza Abdullaeva, London 2013, s. 114-119.

Marco Polo, *Dünyanın Hikâye Edilişi*, Ter. Işık Ergüden-Z. Zühre İlkgelen, Ötüken Yay., İstanbul 2019.

Marshall, Robert, *Doğudan Yükselen Güç Moğollar*, çev. Füsun Doruker, Sabah Kitapları, İstanbul 1996.

Masuya, Tomoko, "Ilkhanid Courtly Life", *The Legacy of Genghis Khan Courtly Art and Culture in Western Asia, 1256-1353*, Ed. Linda Komaroff and Stefano Carboni, Yale University Press, New Haven-London 2003, s. 75-103.

Masuya, Tomoko, "Seasonal Capitals with Permanent Buildings in the Mongol Empire", *Turko-Mongol Rulers, Cities and City Life*, ed. David Durand- Guédy, Brill, Leiden-Boston 2013, s. 223-256.

May, Timothy, "A Mongol-Ismâ'îlî Alliance?: Thoughts on the Mongols and Assassins", *JRAS*, 14/3, 2004, s. 231-239.

May, Timothy, "The Ilkhanate and Afghanistan", *New Approaches to Ilkhanid History*, ed. Timothy May vd., Brill, Leiden-Boston 2021, s. 272-320.

May, Timothy, "The Relationship between Sufis and Inner Asian Ruling Elites" *Southeast Review of Asian Studies*, Vol. 38, 2008, s. 84-101.

May, Timothy, *Moğol İmparatorluğu*, çev. Ülke Evrim Uysal, Kronik, İstanbul 2021.

May, Timothy, *The Mongol Conquests in World History*, Reaktion Books, London 2012.

Mazaherî, Ali, *Ortaçağda Müslümanların Yaşayışları*, çev. Bahriye Üçok, Varlık Yay., İstanbul 1972.

Meier, F., "ʿAlāʾ al-Dawla al-Simnānī", *El*^{2}, I, Leiden 1986, s. 346-347.

Meisami, Julie Scott, *Persian Historiography to the End of the Twelfth Century*, Edinburgh University Press, Edinburgh 1999.

Melville, Charles, "Abu Sa'id and the Revolt of the Amirs in 1319", *L'Iran Face à La Domination Mongole*, ed. Denise Aigle, Tahran 1997, s. 89-120.

Melville, Charles, "Earthquakes in the History of Nishapur", *Iran*, Vol. 18, 1980, s. 103-120.

Melville, Charles, "Ghazan Khan's Political Will and Testament: Further Light on the Mongol Household", *Ming Qing Yanjiu*, vol. 22, 2018, s. 164-190.

Melville, Charles, "P*ā*dish*ā*h-i Isl*ā*m: The Conversion of Sult*ā*n Mahm*ū*d Gh*ā*z*ā*n Kh*ā*n",

Pembroke Papers I , *Persian and Islamıc Studies In Honour of P.W. Avery*, ed. Charles Melville, Cambridge 1990, s. 159-177.

Melville, Charles, "The End of the Ilkhanate and After: Observations on the Collapse of the Mongol World Empire", *The Mongols' Middle East, Continuity and Transformation in Ilkhanid Iran*, ed. Bruno De Nicola-Charles Melville, Leiden-Boston 2016, s. 309-335.

Melville, Charles, "The Mongol And Timurid Periods 1250-1500", *A History of Persian Literature*, Vol. X, ed. Charles Melville, I.B. Tauris, New York 2012, s. 155-208.

Melville, Charles, "The Mongols in Iran", *The Legacy of Genghis Khan Courtly Art and Culture in Western Asia, 1256-1353*, ed. Linda Komaroff and Stefano Carboni, Yale University Press, New Haven-London 2003, s. 37-61.

Meng-Ta Pei Lu, "Moğol Tatarlarının Umumî Tarihi", *Cengiz İmparatorluğu Hakkında İlk Tarih Kayıtları*, ter. Ankhbayar Danuu, haz. Mustafa Uyar, İstanbul 2012.

Merçil, Erdoğan, "Gazneliler", *DİA*, C. 13, İstanbul 1996, s. 480-484.

Merçil, Erdoğan, "Saffârîler", *DİA*, C. 35, İstanbul 2008, s. 464-465.

Merçil, Erdoğan, "Şahne", *DİA*, C. 38, İstanbul 2010, s. 292-293.

Metin, Tülay, "The Impact of City Formation In Great Seljuks on the City Culture of Anatolian Seljuks", *JASS*, 26/2, 2014, s. 357-370.

Metin, Tülay, *Selçuklu Çağında Yaşamak Ortaçağda Türk Şehri*, Kronik Yay., İstanbul 2020.

Meyvaert, Paul, "An Unknown Letter of Hulagu, Il-Khan of Persia, to King Louis IX of France", *Viator*, 11, 1980, s. 245-259.

Minhâc-ı Sirâc el-Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî (Moğol İstilasına Dair Kayıtlar)*, çev. ve not: Mustafa Uyar, Ötüken yay., İstanbul 2016.

Minhâc-i Sirâc el-Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî Gazneliler, Selçuklular, Atabeglikler ve Hârezmşâhlar*, ter. Erkan Göksu, TTK. Yay., Ankara 2015.

Minorsky, V., "A Mongol Decree of 720/1320 to the Family of Shaykh Zahid" *SOAS*, 16/3, 1954, s. 515-527.

Minorsky, V., "Abīward", *El*^{2}, I, Leiden 1986, s. 99-100.

Minorsky, V., "Ebîverd", İA, C. 4, İstanbul 1977, s. 5-6.

Minorsky, V., "Pūr-i Bahā and His Poems", *Iranica Twenty Articles*, England 1964, s. 292-305.

Minorsky, V., "Pūr-i Bahā's 'Mongol' ode", *Iranica Twenty Articles*, England 1964, s. 274-291.

Minorsky, V., "Tūs", *El*^{2}, X, Leiden 2000, s. 740-744.

Minorsky, V., "Tûs", *İA*, C. 12/2, İstanbul 1988, s. 123-130.

Moğolların Gizli Tarihi, çev. Ahmet Temir, TTK Yay., Ankara 2016.

Mollâ Ahmed Tetevî – Asâf Hân Kazvînî, *Târîh-i Elfî*, tash. Gulâm Rızâ Tabâtabâyî Mecd, I-VI, Şirket-i İntişârât-i 'İlmî ve Fehengî, Tahrân 1382 hş.

Molla Câmî, *Nefahâtü'l-Üns Min Hadarâti'l-Kuds (Evliyâ Menkıbeleri)*, haz. Abdulkadir Akçiçek, Huzur Yay., İstanbul 2020.

Morgan, D. O., "Who Ran the Mongol Empire?", *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, No. 1, 1982, s. 124-136.

Morgan, D., "Rashid-al-Din Tabib", *EI²*, VIII, Leiden 1995, s. 443-444.

Morgan, David O., "The Mongols in Iran 1219-1256", *The Coming of the Mongols The Idea of Iran*, Vol. VII, ed. David O. Morgan-Sarah Stewart, I.B. Tauris, London-New York 2018, s. 45-53.

Morgan, David, "Persian and non-Persian Historical writing in the Mongol Empire", Ferdowsi, the Mongols and the History of Iran: Art, Literature and Culture from Early Islam to Qajar Persia, ed. Robert Hillenbrand, A. C. S. Peacock, Firuza Abdullaeva, London 2013, s. 120-125.

Morgan, David, *Medieval Persia 1040-1797*, Routledge, London 2016.

Morgan, David, *The Mongols*, Blackwell Publishers, USA 2007.

Morris Rossabi, *Kubilay Han'ın Seyyahı Doğu'dan Batı'ya İlk Yolculuk*, çev. Ekin Uşşaklı, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2008.

Mu'înu'd-din Muhammed Zamçî İsfizârî, *Ravzâtu'l-cennât fî evsâfi medîneti'l-Herât*, I-II, neşr. Seyyid Muhammed Kâzım İmâmî, İntişarat-ı Danişgah-ı Tahran. 1338-1339 hş.

Muhammed b. Ahmed el-Mukaddesî, *Ahsenü't-Takâsîm İslam Coğrafyası*, çev. ve not. Ahsen Batur, Selenge Yay., İstanbul 2015.

Muhammed b. Ali b. Muhammed Şebânkâreî, *Mecma'u'l-Ensâb*, tas. Mîr Hâşim Muhammed, İntişârât-i Emîr Kebîr, Tahrân 1343 hş.

Muhammed b. Bedr-i Câcermî, *Mûnisu'l-ahrâr fi dakâ'iki'l-eş'âr*, I-II, neş. Mîr Sâlih Tabîbî, Çâphâne-i Firdevsî, Tahran 1337-1350 hş.

Muhammed b. Hâvendşâh b. Mahmûd Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-safâ*, VIII, tas. Cemşid Kiyanfer, Tahran 1380 hş.

Muhammed bin Hâvendşâh bin Mahmûd Mîrhând, *Ravzatu's-Safa (Mülûk-i Gazneviyye)*, ter. Erkan Göksu, Kronik Yay., İstanbul 2017.

Muhammed bin Hâvendşâh bin Mahmûd Mîrhând, *Ravzatu's-Safa fi Sîreti'l-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ (Tabaka-i Selçûkiyye),* ter. Erkan Göksu, TTK Yay., Ankara 2015.

Muhammed bin Hinduşâh Nahçivânî, *Düstûr el-Kâtib fî Ta'yîn el-Merâtib*, tash. A. A. Alizâde,

I-II, Moskova 1946-1976.

Muizzu'l Ensâb, Bibliothèque Nationale de France, Département des Manuscrits, Persian 67.

Murtazavî, Menuçehr, *Mesâ'il-i 'Asr-i Îlhânân*, İntişârât-i Âgâh, 1370 hş.

Murtazavî, Menuçehr, *Tahkîk-i Derbâre-i Dovre-i Îlhânân-i Îrân*, Kitâbfurûş-i Tahrân, Tebrîz 1341 hş.

Mülâyim, Selçuk, "Herât Cuma Camii", *DİA*, C. 17, İstanbul 1998, s. 218-219.

Müverrih Kiragos, *Ermeni Müverrihlerine Göre Moğollar*, ter. Gürsoy Solmaz, Elips Kitap, Ankara 2009.

Müverrih Vardan, *Türk fütuhatı Tarihi (889-1266)*, çev. Hrand D. Andreasyan, *Tarih Semineri Dergisi*, 1/2, Millî Mecmua Basımevi, İstanbul 1937, s. 154-244.

Naṣīr al-Dīn Ṭūsī on Finance, çev. M. Minovi and V. Minorsky, *SOAS,* 10/3, London 1940, s. 755-789.

Nasîru'd-dîn et-Tûsî, *Risâle der Resm vo Âyîn-e Îlkhânî (Devlet Finansı Üzerine Düşünceler)*, çev. Mehmet Bayrakdar, Ofset Repromat, Ankara 1988.

Nefîsî, Sa'îd, *Târîh-i Nazm ve Nesr der Îrân ve Zebân-i Fârsî*, I, İntişârât-i Furûgî, Tahran 1363 hş.

Nevâyî, 'Abdulhuseyn, *Ricâl-i Kitâb-i Habîbu's-siyer*, Encumen-i Âsâr ve Mefâhir-i Ferhengî, Tahrân 1379 hş.

Nicol, Donald M., *Bizans'ın Son Yüzyılları 1261-1453,* çev. Bilge Umar, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2016.

Nicola, Bruno De, "The Queen of the Chaghatayid: Orghīna Khātūn and the rule of Central Asi", *Journal of the Royal Asiatic Society,* 26/1-2, 2016, s. 107-120.

Nicola, Bruno De, *Women in Mongol Iran The Khātūns, 1206-1335*, Edinburgh University Press, Edinburgh 2017.

Nizami, K. A., "Ḥusaynī Sādāt Amīr", *EI*^{2}, III, Leiden 1986, s. 635.

Nizami, K. A., "The Ghurids", *History of civilizations of Central Asia,* Vol. 4/1, ed. M. S. Asimov-C. E. Bosworth, Unesco Publishing, Paris 1998, s. 177-190.

Nizami, Khaliq Ahmad, "Çiştiyye", *DİA*, C. 8, İstanbul 1993, s. 343-346.

Nizami, Khaliq Ahmad, "Hüseynî Sâdât el-Gūrî", *DİA*, C. 19, İstanbul 1999, s. 24.

Nûreddîn Abdurrrahmân İsferâyînî, *Kâşifu'l-Esrâr*, Müessese-i Mutâla'ât-i İslâmî, Tahran 1383 hş.

Nyamaa, Badarch, *The Coins of Mongol Empire and Clan Tamgha of Khans (XIII-XIV)*, Ulaanbaatar-Mongolia 2005.

O'Hara, Sarah L., -Hannan, Tim, "Irrigation and Water Management in Turkmenistan: Past Systems, Present Problems and Future Scenarios", *Europe-Asia Studies,* 51/1, 1999, s. 21-41.

O'Kane, Bernard, "Persian Poetry on Ilkhanid Art and Architecture", *Beyond the Legacy of Genghis Khan,* ed. Linda Komaroff, Brill, Leiden-Boston 2006, s. 346-354.

O'Kane, Bernard, *Timurid Architecture in Khurasan*, Mazdâ Publishers, California 1987.

Ocak, Ahmet Yaşar, "Barak Baba", *DİA*, C. 5, İstanbul 1992, s. 61-62.

Ocak, Ahmet Yaşar, *Alevî ve Bektaşî İnançlarının İslâm Öncesi Temelleri*, İletişim Yay., İstanbul 2013.

Ocak, Ahmet Yaşar, *Babaîler İsyanı Alevîliğin Tarihsel Alt Yapısı*, Dergâh Yay., İstanbul 2020.

Ocak, Ahmet Yaşar, *Osmanlı İmparatorluğunda Marjinal Sûfîlik: Kalenderîler XIV-XVII. Yüzyıllar*, İstanbul 2017.

Ocak, Ahmet, *Selçukluların Dinî Siyaseti (1040-1092)*, TATAV Yay., İstanbul 2002.

Ostrogorsky, Georg, *Bizans Devleti Tarihi*, çev. Fikret Işıltan, TTK, Ankara 2017.

Otar, İsmail – Küçük, İsmail, "XIV. Yüzyılda Ortadoğu'da Yazılmış Muhasebe Kitabı Risale-i Felekkiyye'nin İlk Bölümleri", *Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 2, 2012, s. 198-220.

Otar, İsmail, "Risâle-i Felekiyye'nin Yeni Bir Nüshası Hakkında", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 7, 2002, s. 315-324.

Otar, İsmail, *Risâle-i Felekiyye, Kitabü's-Siyakat Hakkında*, Formül Matbaası, İstanbul (t.).

Ögel, Bahaeddin, Çingiz *Han'ın Türk Müşavirleri*, IQ Yay., İstanbul 2002.

Öngören, Reşat, "Sa'deddîn-i Hammûye", *DİA*, C. 35, İstanbul 2008, s. 389-391.

Örs, Derya, "Kâşânî, Abdullah b. Ali", *DİA,* C. 25, Ankara 2022, s. 4-5.

Örs, Derya, *Tarih-i Olcaytu (İnceleme ve Metin)*, (Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 1992.

Özaydın, Abdülkerim, "Hamdullah el-Müstevfî", *DİA*, C. 15, İstanbul 1997, s. 454-455.

Özcan, Altay Tayfun, "Türk Devlet Teşkilatının Moğol Hanlığı ve Şube Devletleri Üzerindeki Tesirlerine Dair bazı Tespitler", *Birinci Ermenek Tarih-Toplum-Devlet Çalıştayı (20-22 Eylül 2019 Ermenek/Karaman)*, Keskin Color Matbaası, İstanbul 2019, s. 139-153.

Özdal, N. Ahmet, *Ortaçağ ekonomisi ve Müslüman Tüccarlar (X-XIV. Yüzyıllar),* Selenge Yay., İstanbul 2016.

Özdemir, H. Ahmet, *Moğol İstilâsı Cengiz ve Hülâgû Dönemleri*, İz Yay., İstanbul 2018.

Özgüdenli, Osman G., "Cengiz Han ve Moğol İmparatorluğu", *Ortaçağ'da Türkler, Moğollar, İranlılar (Kaynaklar ve Araştırmalar)*, Ötüken Yay., İstanbul 2020, s. 221-244.

Özgüdenli, Osman G., "İlhanlı Devrine Ait Anonim Bir Münşe'ât Mecmû'ası: Risāla al-Sāhibiyya", *Belleten*, 63/238, 1999, s. 725-743.

Özgüdenli, Osman G., "İlhanlı Hükümdarı Ebû Sa'îd Han'a Ait Dört Yarlıg", *Belleten*, 69/254, 2005, s. 65-115.

Özgüdenli, Osman G., "İlhanlı Hükümdarı Gâzân Han'ın Vasiyetnâmesi: Metin, Tercüme ve Değerlendirme", *Orhon Yazıtları ve Türk-Moğol İlişkileri,* ed. İlhan Şahin vd,. Bursa Orhangazi Belediyesi Yay., İstanbul 2021, s. 282-339.

Özgüdenli, Osman G., "İlhanlı Tarihine Ait Yeni Bir Kaynak: Târih-i Vassâf'ın Müellif Nüshası", *Belleten*, LXX, S. 258, Ankara 2006, s. 28-52.

Özgüdenli, Osman G., "Vassâf", *DİA*, C. 42, İstanbul 2012, s. 558-559.

Özgüdenli, Osman G., "Yokolan Bir Ortaçağ Şehri: Merv", *Turco-Iranica: Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları*, Kaknüs yay., İstanbul 2006, s. 491-512.

Özgüdenli, Osman Gazi, "İncü", *DİA*, C. 21, İstanbul 2000, s. 281.

Özgüdenli, Osman Gazi, "Moğollar", *DİA*, C. 30, İstanbul 2005, s. 225-229.

Özgüdenli, Osman Gazi, "Nîşâbur", *DİA*, C. 33, İstanbul 2007, s. 149-151.

Özgüdenli, Osman Gazi, "Olcaytu Han", *DİA*, C. 33, İstanbul 2007, s. 345-347.

Özgüdenli, Osman Gazi, "Orta Çağ İran Tarih Yazıcılığına Kısa Bir Bakış", *İran'da Tarih Kaynakları ve Tarih Yazımı*, ed. Serhan Afacan-Şefaattin Deniz-Abdulkadir Macit, İlem Yay., Ankara 2021, s. 371-401.

Özgüdenli, Osman Gazi, "Ortaçağda İran: Zaman ve Mekan", *Name-i Aşina*, Yıl. 6, S. 17-18, 2004, s. 83-114.

Özgüdenli, Osman Gazi, "Ögedey Han", *DİA*, C. 34, İstanbul 2007, s. 21-22.

Özgüdenli, Osman Gazi, "Reşîdüddin Fazlullāh-ı Hemedânî, *DİA*, C. 35, İstanbul 208, s. 19-21.

Özgüdenli, Osman Gazi, "Taberistan", *DİA*, C. 39, İstanbul 2010, s. 322-323.

Özgüdenli, Osman Gazi, "Tarih: İran", *DİA*, C. 40, İstanbul 2001, s. 54-58.

Özgüdenli, Osman Gazi, "Târîh-i Cihângüşâ", *DİA*, C. 40, İstanbul 2011, s. 77-79.

Özgüdenli, Osman Gazi*, Moğol İranında Gelenek ve Değişim Gâzân Han ve Reformları (1295-1304)*, Kaknüs Yay., İstanbul 2009.

Özgüdenli, Osman Gazi, Yüksel Sayan, "Merv: Mimari", *DİA*, C. 29, Ankara, 2004, s. 223-225.

Paghava, Irakli – Novák, Vlastimil, "Georgian Coins in the Collection of the National Museum-Náprstek Museum in Prague", *Annals of the Náprstek Museum,* 34/2, 2013, s. 41–82.

Pagliero, Roberto, "Restoration Activities on Two Work-Sites: Qala-i Ikhtiaruddin and Madrassah Sultan Hussain Baiqara, in Herât", *Restoration of Monuments in Herât Report prepared for the Government of Afghanistan by the United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (Unesco), acting as Executing Agency for the United Nations Development Programme (UNDP),* Unesco-Berrino Printer-S. Mauro, Italy 1981, s. 11-18.

Pamuk, Şevket, "Para, tarih ve nümizmatik", *Ak Akçe: Moğol ve İlhanlı Sikkeleri*, haz. Tuncay Aykut-Şennur Aydın, Yapı Kredi Yay., İstanbul 1992, s. 8-20.

Paviot, Jacques, "England and the Mongols (c. 1260-1330)", *JRAS,* 10/3, 2000, s. 305-318.

Petroşevsky, I. P., *Keşâverzî ve Münâsebet-i Erzî der Îrân 'Ahd-i Mogûl*, I-II, ter. Kerîm Keşâverz, Tahrân 1344 hş.

Petrushevsky, I. P., "The Socio-Economic Condition of Iran Under the Īl-Khāns", *Cambridge History of Iran*, ed. John A. Boyle, vol. 5, Cambridge University Press, New York 1968, s. 484-537.

Pfeiffer, Judith, "Conversion Versions: Sultan Öljeytü's Conversion to Shi'ism (709/1309) in Muslim Narrative Sources", *Mongolian Studies,* XII, 1999, s. 35-67.

Pfeiffer, Judith, "Reflections on a 'Double Rapprochement': Conversion to Islam among the Mongol Elite during the Early Ilkhanate", *Beyond the Legacy of Genghis Khan*, ed. Linda Komaroff, Brill, Leiden-Boston 2006, s. 369-389.

Pfeiffer, Judith, "Twelver Shī'ism as State Religion in Mongol Iran: An Abortive Attempt, Recorded and Remembered", *Pera-Blatter 11,* Istanbul, s. 3-38.

Pırlanta İsmail, *Orta Çağ'ın İncisi Nişabur (Fethinden Sâmânîler Dönemi Sonuna Kadar)*, Hikmetevi Yay., İstanbul 2013.

Piyadeoğlu, Cihan, "Büyük Selçuklular (1040-1157) Hakkında Bilgi Veren Kaynaklar" *İran'da Tarih Kaynakları ve Tarih Yazımı*, ed. Serhan Afacan-Şefaattin Deniz-Abdulkadir Macit, İlem Yay., Ankara 2021, s. 59-102.

Piyadeoğlu, Cihan, *Güneş Ülkesi Horasan Büyük Selçuklular Dönemi*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2012.

Plano Carpini, *Moğolistan Seyahatnamesi 13. Yüzyılda Avrupa'dan Orta Asya'ya Yolculuk (1245-1247)*, Ter. ve Not. Ergin Ayan, Kronik, İstanbul 2018.

Plano Carpinili Johannes, *Tatarlar Olarak Andığımız Moğolların Tarihi Bir Papalık Elçisinin Moğolistan Seyahati ve Gözlemleri (1245-1247)*, Latince'den Çev. ve Not. Altay Tayfun Özcan, Ötüken Yay., İstanbul 2022.

Potter, Lawrence G., "Moğollar Sonrası İran'da Sûfîler ve Sultanlar", çev: Hanifi Şahin, *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi,* C. 28, 2011, s. 215-243.

Potter, Lawrence Goddard, *The Kart dynasty of Herât: Religion and politics in medieval Iran*, (Basılmamış PhD Tezi) Columbia University, New York 1992.

Pour, Ali Bahrani, "The Trade in Horses Between Khorasan and India in the 13th-17th Centuries", *The Silk Road*, vol. 11, 2013, s. 123-138.

Prazniak, Roxann, "Ilkhanid Buddhism: Traces of a Passage in Eurasian History", *Comparative Studies in Society and History*, 56/3, 2014, s. 650-680.

Prazniak, Roxanne, "Tabriz on the Silk Roads: Thirteenth-Century Eurasian Cultural Connections", *AAWH*, 1/2, 2013, s. 169-183.

Rahmetî, Mohsen – Bîrânvend, Tâhire, "Peyâmedhâyî İctimâ'î-İktisâdî Tahtûtâz Negûderîyân der Kalemrû-i Îlhânî (652-696)" *Pejûheşgâh-i 'Ulûm-i İnsânî ve Mutâl'ât-i Ferhengî*, 1, 1391, s. 97-116.

Rahmetî, Mohsen – Nejâd, Semâne Murâdî, "Munâsâbat-i Ulûs-i Çağatây ve Îlhânân der 'Ahd-i Abâkâ Hân (663-680 h.)", *Fasılanâme-i Târîh-i Revâbıt-i Hâricî*, S. 50, 1391, 41-68.

Ratchnevsky, Paul, *Genghis Khan His Life and Legacy*, trans and ed. Thomas Nivison Haining, Blackwell, USA 1992.

Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedânî, *Âs'ar ve İhyâ*, Tahrân 1368 hş.

Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedânî, *Câmi'u't-Tevârîh,* tash. Behmen Kerîmî, İntişârât-i İkbal, Tahrân 1374 hş.

Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedânî, *Câmi'u't-Tevârîh-i Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedânî*, tash. Muhammed Rûşen-Mustafa Mûsevî, I-IV, Tahran 1373 hş.

Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedânî, *Jami'u't-tawarikh. Compendium of Chronicles A History of the Mongols*, İng. Çev. W.M. Thackston, I-III, Harvard University 1998-1999.

Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedânî, *Mukatebât-i Reşîdî*, neşr. Muhammed Şafî', Lahor 1947.

Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedânî, *Sevânihu'l-efkâr-i Reşîdî*, neşr. Muhammed Takî Dânişpejûh, Tahran 1358 hş.

Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedânî, *Târîh-i mubârek-i Gâzânî*, neşr. Karl Jahn, *Geschichte Gāzān-Hān's aus dem Ta'rīh-i Mubārek-i Gāzānī des Rešīd al-Dīn Fadlallāh b. 'Imād al-Daula Abū'l-Hair*, London 1940.

Reşîdüddin Fazlullah, *Câmiu't-Tevârîh (İlhanlılar Kısmı),* Farsçadan çev: İsmail Aka vd., TTK Yay., Ankara 2013.

Reşîdüddîn Fazlullâh, *Şu'ab-i pençgâne (Neseb-nâme-i Mülûk)*, Topkapı Sarayı III. Ahmed Kütüphanesi, Yazma nr. 2937.

Rezevî, Ebû'l-Fazl, "Râhhâ-yî Ticârî der 'Ahdi Îlhânân", *Pejûheşnâme-i Târîh*, S. 11, 1387hş., s. 71-90.

Rezevî, Seyyid Ebû'l-Fazl, "Câygâh-i Senâyi'-i Kârhâneî der İktisâd ve Câmi'a-i 'Ahd-i Îlhânân", *Îrân-i Nâmegi*, 1, 1399 hş., s. 37-55.

Rezevî, Seyyid Ebulfazl, *Şehr, Siyâset ve İktisâd der 'Ahd-i Îlhânân*, Müessese-i İntişârât-ı Emîr Kebîr, Tahrân 1388 hş.

Rızâ Kulî Hân Hidâyet, *Mecma'u'l-Fusahâ*, I-VI, Tahran 1336 hş.

Richard, Jean, "Berke Han'ın İslam'a Girişi ve Altın Orda Hanlığında İslamiyetin Yayılışı", çev. Abdulkadir Yuvalı, *Türk Kültürü*, S. 306, 1988, s. 634-642.

Rieu, Charles, *Catalogue of the Persian Manuscrits in the British Museum*, II, London 1881.

Rossabi, Morris, "The Mongols and Their Legacy", *The Legacy of Genghis Khan Courtly Art and Culture in Western Asia, 1256-1353*, ed. Linda Komaroff and Stefano Carboni, Yale University Press, New Haven-London 2003, s. 13-35.

Roux, Jean-Paul, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, çev. A. Kazancıgil-A. Bereket, Kabalcı Yay., İstanbul 2001.

Ruska, J., "Serahs", İA, C. 10, İstanbul 1966, s. 502.

Ruysbroeckli Willem, *Mengü Han'ın Sarayına Yolculuk 1253–1255*, ed. P. Jackson, D. Morgan, çev. Zülal Kılıç, Kitap yay, İstanbul 2010.

Ryan, James D., "Christian Wives of Mongol Khans: Tartar Queens and Missionary Expectations in Asia", *JRAS*, 8/3, 1998, s.411-421.

Rybatzki, Volker, *Die Personennamen Und Titel Der Mittelmongolischen Dokumente*, Publications of the Institute for Asian and African Studies, Helsinki 2006.

Rypka, J. "İbn-i Yamīn", *El*^{2}, III, Leiden 1986, s. 968-969.

Rypka, Jan, *History of Iranian Literature*, ed. Karl Jahn, D. Reidel Publishing Company, Holland 1968.

Sâbitî, Seyyid 'Alî Mü'yyîd-i, *Târîh-i Nîşâbûr*, Silsile-i İntişârât-i Encumen-i Âsâr-i Millî, Tahrân 2525 şş.

Safâ, Zebîhullâh, *Târîh-i Edebiyyât der İrân*, III-IV, İntişârât-ı Firdovs, Tahran 1364/1369 hş.

Sagaster, Klaus, "Moğol Budizmi: Tarih", *Cengiz Han ve Mirasçıları Büyük Moğol İmparatorluğu*, İstanbul 2006, s. 523-530.

Sahillioğlu, Halil, "Dinar", *DİA*, C. 9, İstanbul 1994, s. 352-355.

Sahillioğlu, Halil, "Dirhem", *DİA*, C. 9, İstanbul 1994, s. 368-371.

Saljûk, 'Affân, "Some Notes on the Early Historiography of the Saljuqid Period in Iran", *Iqbal Review*, 12/3, 1971, s. 91-99.

Samur, Sebahattin, "İslam Coğrafyacılarına Göre Horasan; Yeri ve X. Yüzyıldaki Durumu",

Bilimname, 9/3, 2005, s. 89-104.

Sayan, Yüksel, "Serahs", *DİA*, C. 36, İstanbul 2009, s. 539-542.

Schimmel, Annemarie, *İslamın Mistik Boyutları*, çev. Ergun Kocabıyık, Kabalcı Yay., İstanbul 2001.

Schwarz, P., "Hâf", *İA*, C. 5/1, İstanbul 1987, s. 61.

Sebzevarî, Fahrüddîn Alî-yi Safî-yi, *Letâyifu't-tavâyif*, Tahran 1336 hş.

Sertkaya, Osman Fikri, "İlhanlı kültürünün Anadolu'daki Moğolca ve Türkçe yâdigârları", *Cengiz Han ve Mirasçıları Büyük Moğol İmparatorluğu*, İstanbul 2006, s. 429-447.

Seyf bin Muhammed bin Ya'kûb el-Herevî, *Târîh-nâme-yi Herât,* neşr. Muhammed Zubeyr es-Siddikî, Calcutta 1943.

Seyyid Ebû Süleyman Fahruddîn Davud b. Tâcuddîn Ebû'l Fazl Muhammed b. Muhammed b. Dâvud el-Benâketî, *Târîh-i Benâketî*, tas. Ca'fer Şi'âr, Tahrân 1348 hş.

Seyyid, Eymen Fuâd, "Mesâlikü'l-Ebsâr", *DİA,* C. 29, Ankara 2004, s. 265-266.

Siddiqui, Iqtidar Husain, "Gurlular", *DİA*, XIV, İstanbul 1996, s. 207-211.

Simon De Saint Quentin, *Bir Keşiş'in Anılarında Tatarlar ve Anadolu 1245-1248,* çev. Erendiz Özbayoğlu, DAKTAV, Antalya 2006.

Smith, John Mason, "Moğol İran'ında Gümüş Para", çev. Kansu Ekici, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, XIII/2, 2013, s. 344-369.

Solas, Cigdem – Otar, İsmail, "The Accounting System Practised in the Near East during the Period 1220-1350 Based on the Book Risale-i Felekiyye", *The Accounting Historians Journal,* 21/1, 1994, s. 117-135.

Soudavar, Abol'ala, "İlk Farsça İlhanlı Fermânı", çev. Osman G. Özgüdenli, *Turco-Iranica: Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları*, Kaknüs Yay., İstanbul 2006, s. 339-347.

Sperling, Elliot, "Hülegü and Tibet", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae,* Vol. 44, 1/2, 1990, s. 145-157.

Spuler, B., "Bākharz", *El*^{2}, I, Leiden 1986, s. 952.

Spuler, Berthold, *İran Moğolları Siyaset, İdare ve Kültür İlhanlılar Devri 1220-1350*, çev. Cemal Köprülü, TTK Yay., Ankara 2011.

Spuler, Bertold, "The Evolution of Persian Historiography", *Historians of the Middle East,* ed. Bernard Lewis and P. M. Holt, London 1962, s. 126-132.

Storey, C. A., *Persian Literature A Bio-Bibliographical Survey,* II/II, London 1936.

Strange, Guy Le, *Doğu Hilafetlerinin Memleketleri (Mezopotamya, İran ve Orta Asya) İslâm Fetihlerinden Timur Zamanına Kadar*, çev. Adnan Eskikurt-Cengiz Tomar, Yeditepe

Yay., İstanbul 2015.

Subaşı, Ömer, "Horâsân'da Siyasi Hayat ve Şehzâde Yesavur İsyanı (1317-1320)", *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 5/1, 2016, s. 278-303.

Subaşı, Ömer, "İlhanlı Devleti'nde Kerait Bir Aile: Alinak Noyan ve Emir Kurmişi", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8/41, 2015, s. 563-577.

Subaşı, Ömer, "Moğol Neküderîlerin Kökeni ve Faaliyetleri", *Belleten*, LXXXIII/298, Aralık 2019, s. 853-886.

Subaşı, Ömer, "Olcâytû Sultan Döneminde Herât Muhasarası ve Siyasî Vakalar (706/1306-1307)", *The Journal of Academic Social Science Studies*, 43, 2016, s. 289-311.

Subaşı, Ömer, *Gürcü-Moğol İlişkisi Güney Kafkasya 1120-1346*, Kitabevi Yay., İstanbul 2015.

Subaşı, Ömer, *Moğollarda Kadın, Evlilik ve Dış Siyaset*, Selenge Yay., İstanbul 2021.

Sümer, Faruk "Argun", *DİA*, C. 3, İstanbul 1991, s. 355-357.

Sümer, Faruk, "Abaka", *DİA*, C. 1, İstanbul 1988, s. 8.

Sümer, Faruk, "Anadolu'da Moğollar", *SAD*, S. 1, Ankara 1970, s. 1-147.

Sümer, Faruk, "Selçuklular", *DİA*, C. 36, İstanbul 2009, s. 365-371.

Şafak, Sadık Rızazâde-yi, *Târîh-i Edebiyyât-i Îrân,* Tahran 1352 hş.

Şahin, Hanefî, "İlhanlıların sosyo-Politik İlişkilerinde Dinî-Mezhebî Kabullerin Rolü", *İLTED*, S. 45, Erzurum 2016, s. 114-115.

Şahin, Hanifi, "Sebep ve Sonuçları Bakımından Olcaytu Sultan'ın Şiîliği", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi,* S. 64, 2012, s. 115-128.

Şahin, Hanifi, *İlhanlılar Döneminde Şiîlik*, Ötüken Yay., İstanbul 2010.

Şahin, Mustafa, "Orta Çağda Herât Bölgesindeki Kale ve Surlar", *Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi*, 21, 2013, s. 7-16.

Şahin, Mustafa, *Ortaçağda Herât Bölgesi (Gaznelilerin Kuruluşundan Timurluların Yıkılışına Kadar)*, (Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi), Tokat 2013.

Şahinoğlu, M. Nazif, "Alâüddevle-i Simnânî", *DİA*, C. 2, İstanbul 1989, s. 345-347.

Şahinoğlu, M. Nazif, "Attâr, Ferîdüddin", *DİA*, C. 4, İstanbul 1991, s. 95-98.

Şahinoğlu, M. Nazif, "Emîn-i Ahmed-i Râzî", *DİA*, C. 11, İstanbul 1995, s. 114.

Şehâbeddîn Abdullah b. Fazlullah Şîrâzî, *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf,* tash. Abdulmuhammed Âyetî, İntişârât-ı Bonyâd-ı Ferheng-i Îrân, Tahrân 1346 hş.

Şemseddin Günaltay, "Selçuklular'ın Horasan'a İndikleri Zaman İslâm Dünyasının Siyasal, Sosyal, Ekonomik ve Dinî Durumu", *Belleten,* VIIL/25, 1943, s. 59-99.

Şeşen, Ramazan, "Câmiu't-Tevârîh", *DİA*, C. 7, İstanbul 1993, s. 132-134.

Şeşen, Ramazan, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı,* İSAR Vakfı Yay., İstanbul 1998.

Şiblî-yî Numânî, *Şi'ru'l-'Acem/ Târîh-i Şi'r ve Edebiyyât-i Îrân,* II, ter. Seyyid Muhammed Takî Fahr Daî-yi Gilanî, Tahran 1343 hş.

Şihabeddin b. Fazlullah el-Ömerî, *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım Mesâliku'l Ebsâr*, çev. Ahsen Batur, Selen Yay., İstanbul 2014.

Şihâbüddîn Muhammed b. Ahmed b. Ali el-Hurendizî ez-Zeyderî en-Nesevî, *Sîretu's-Sultân Celâleddîn Mengübirtî*, ter. Muhammed Ali Nâsih, İntişârât-i Sa'dî, Tahrân 1366 hş.

Şulul, Kasım, "Horasan ve Mâverâünnehir'le Münasebeti Bulunan Sahabîler", *Siyer Araştırmaları Dergisi,* S. 8, 2020, s. 139-170.

T'ang, Ch'i, *Moğol Sülâlesi Devrinde Türk ve İslâm Dünyası ile Temasta Bulunan Şahsiyetler*, İstanbul 1970.

Takagi, Sanae, "The *Īnğū* in Iran under the Ilkhanate", *Orient*, vol. 55, 2015, s. 77-90.

Taneri, Aydın, "Hârizmşahlar", *DİA*, C. 16, İstanbul 1997, s. 228-231;

Tarîh-i Âl-i Selçuk (Anonim Selçukname), ter. Halil İbrahim Gök-Fahrettin Coşguner, Atıf Yay., Ankara 2014.

Taşağıl, Ahmet, "Türkistan", *DİA*, C. 41, İstanbul 2012, s. 556-560.

Tekin, Oğuz, "Sikke", *DİA*, C. 37, İstanbul 2009, s. 179-184.

Tevekkülî b. İsmâîl b. Hâc Muhammed el-Erdebîlî (İbn Bezzâz), *Safvatu's-safâ*, tash. Gulâm Rızâ Tabâtabâ-î Mecd, Tebriz 1373 hş.

The History of Rabban Ṣâvmâ and Mâr Yahbh-Allâhâ, trasn, E. A. Wallis Budge, In parentheses Publications, Ontario 2001.

Tiesenhausen, W. De *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler*, çev. İsmail Hakkı İzmirli, Maarif Matbaası, İstanbul 1941.

Togan, A. Zeki Velidi, "The Composition of the History of the Mongols by Rashīd Al-Dīn", *CAJ*, 7/1, 1962, s. 60-72.

Togan, A. Zeki Velidî, *Umumi Türk Tarihi'ne Giriş*, Enderun Yay., İstanbul 1981.

Togan, Z. Velidi, "Reşid-üd-din Tabib", *İA,* C. 9, İstanbul 1964, s. 705-712.

Togan, Zeki Velidi, "Herât", *İA*, 5/1, İstanbul 1987, s. 429-442.

Togan, Zeki Velidî, "Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadî Vaziyeti", THİTM, I, 1931, s.

1-42.

Tokmak, A. Naci, "İbn Yemîn-i Tuğrâî", *DİA*, C. 20, İstanbul 1999, s. 448-449.

Tuğrul, Mehmet – Korkut, Cem, "Cengiz Han'ın İktisat Düşüncesi ve Mirası", *Cengiz Han ve Mirası,* ed. Cem Korkut-Mürsel Doğrul, Ankara 2021, s. 152-168.

Tural, Murat, *Asya'ya Yolculuklar Hristiyan Dünyası ve Moğollar Dinî İdealler ve Politik Kaygılar*, Timaş Yay., İstanbul 2021.

Türker, Özgür – Karaduman, Rakkuş, "XIII. Yüzyılda Moğol-Avrupa Diplomatik İlişkilerinde Yaşanan Dönüşümler ve Rabban Savma'nın Elçilik Misyonu", *Selçuklu Tarihçiliğinin Zamansız Kaybı Feda Şamil Arık'a Armağan Türk Tarihine Dair Yazılar III,* ed. Alpaslan Demir vd., Gece Kitaplığı, Ankara 2018, s. 723-743.

Uludağ, Süleyman, "Bâharzî, Seyfeddîn", *DİA*, C. 4, İstanbul 1991, s. 474-475.

Uludağ, Süleyman-M. Baha Tanman, "Hankah: Mimari", *DİA*, C. 16, İstanbul 1997, s. 42-46.

Uslu, Recep, "Herât", *DİA*, C. 17, İstanbul 1988, s. 215-218.

Uslu, Recep, *Hicrî I-II. Yüzyıllarda Horasan Tarihi*, (Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi), Bursa 1997.

Usta, Aydın, "Sâmânîler", *DİA*, C. 36, İstanbul 2009, s. 64-68.

Uyar, Mustafa "İlhanlı (İran Moğolları) Ordusunda Hiyerarşi: Askerî Yetkililer ve Nitelikleri", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 49/1, 2009, s. 33-48.

Uyar, Mustafa, "Bir Ortaçağ Anadolu Sûfîsi Hakkında Yeni Bulgular: Aybek Baba Şeyh mi, Emîr mi?", *Belleten*, LXXVIII/283, Ankara 2014, s. 879-891.

Uyar, Mustafa, "Buqa *Chīngsāng*: Protagonist of Qubilai Khan's Unsuccessful Coup Attempt against the Hülegüid Dynasty" *Belleten,* LXXXI/291, 2017, s. 373-386.

Uyar, Mustafa, "Hinduşâh Nahçivânî'ye Ait Düstûr el-Kâtib fi Ta'yîn el-Merâtib Adlı Eserde Casusluk Anlayışı", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. XXIV, 2005, S. 38, s. 281-289.

Uyar, Mustafa, "İlhan Ölceytü'ye Verilen *Ḫarbende* İsminin Kökeni ve Anlamı Hakkında Yeni Bir Yaklaşım", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXXI/2, 2016, s. 595-607.

Uyar, Mustafa, "İlhanlı (İran Moğolları) Devleti'nin Önemli Yaylak ve Kışlakları", *Prof. Dr. Erdoğan Merçil'e Armağan*, İstanbul 2013, s. 244-257.

Uyar, Mustafa, "İlhanlı (İran Moğolları) Ordularının Savaş Öncesinde Yaptığı Stratejik Hazırlıklar ve Savaş Sırasında Yaptıkları Hileler", *Gazi Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi,* C. 29, 2009, s. 473-447.

Uyar, Mustafa, "İlhanlı Devletinde Yahudi Bir Vezir: Sa'düddevle", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXI/33, 2003, s. 226-242.

Uyar, Mustafa, "İlhanlı Hükümdarlarının İslâm'a Girmesinde Rol Alan Türk Sûfîleri: İlhan

Tegüder ve Gazan Han Devirleri", *Belleten*, LXXVI/275, 2012, s. 7-30.

Uyar, Mustafa, "Jewis Vizier Sa'd al-Dawla's Centralization Reform of Ilkhanid Financal Policy and the Reaction to it", *Kwartalnik Historii Zydow-Jewish History Quarterly*, S. 229, 2009, s. 5-12.

Uyar, Mustafa, "Moğol Hanlarının Müslümanlaşması", *Cengiz Han ve Mirası*, ed. Cem Korkut-Mürsel Doğrul, Ankara 2021, s. 133-148.

Uyar, Mustafa, "Mongol Patronage of Trade between China and the Middle East during the Middle Ages", *The Journal of Middle East and Central Asian Studies*, Vol. I, 2017, s. 43-54.

Uyar, Mustafa, "Ortaçağ Moğol Hükümdarlarının İslâmlaşmasında Türk Unsurların ve Türk Din Anlayışının Rolü Üzerine", *Yücel Özkaya'ya Armağan Yazılar*, ed. Hamiyet Sezer Feyzioğlu, Ankara 2015, s. 211-233.

Uyar, Mustafa, "Ortaçağ Yazınında Yabancı İktidarı Meşrulaştırma Araçları: İlhanlılar Donemi Tarihyazıcılığı Orneği", *Uluslararası Prof. Dr. Halil İnalcık Tarih ve Tarihçilik Sempozyumu, Bildiriler*, II, haz. Ayşe Bedir vd., Ankara 2022, s. 157-173.

Uyar, Mustafa, "Partonaj ve Bürokratik Egemenlik Bağlamında İlhanlı Dönemi (1256-1353) Tarihyazımı", *İran'da Tarih Kaynakları ve Tarihyazımı*, ed. Serhan Afacan-Şefaattin Deniz-Abdulkadir Macit, İlem Yay., Ankara 2021, s. 121-145.

Uyar, Mustafa, Ādāb el-Harb ve el-Şecā 'a'ya Göre 'Hisar ve Kuşatma Geleneği', *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXV/40, 2006, s. 215-224.

Uyar, Mustafa, *İlhanlı (İran Moğolları) Devleti'nin Askerî Teşkilatı (Ortaçağ Moğol Ordularında Gelenek ve Dönüşüm)*, TTK Yay., Ankara 2020.

Uyar, Mustafa, *İlhanlı Devletinde Argun Dönemi (1284-1291)*, (Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2001.

Uyar, Mustafa, *Moğollar ve Türkler Tarihsel Bağlar*, Ötüken Yay., İstanbul 2020.

Uzunçarşılı, İ. Hakkı, "Emir Çoban Soldoz ve Timurtaş", *Belleten*, XXXI/124, 1967, s. 601-646.

Vaziri, Mostafa, *Buddhism in Iran, An Anthropological Approach to Traces and Influences*, Palgrave Macmillan, New York 2012.

Vekîlî, Hâdî- Hüseynî Şerîf, İnsiye Sâdât, "Peyvestegîhâyî Tasavvuf ve Tesennon der Horâsân Siddehâyî Sevvom tâ Şeşom -i Hicrî", *Fasılnâme-i 'İlmî-Pejûheşî Pejûheşnâmeyî Târîh-i İslâm*, S. 7, 1391 hş., s. 123-136.

Vladimirtsov, B. Y., *Moğolların İçtimaî Teşkilâtı Moğol Göçebe Feodalizmi*, çev. Abdülkadir İnan, TTK Yay., Ankara 1995.

Wilber, Donald N., *The Architecture of Islamic Iran The Il Khanid Period*, Princeton University Press, Princeton-New Jersey 1955.

Wilhelm Von Rubruk, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat 13. Yüzyılda İstanbul'dan Karakurum'a Yolculuk (1253-1255)*, çev. ve not. Ergin Ayan, Kronik Kitap, İstanbul 2019.

Wittek, Paul, "Ankara'da Bir İlhanî Kitabesi", *THİTM*, I, 1931, s. 161-164.

Wulff, H. E., "The Qanats of Iran", *Scientific American*, 218/4, 1968, s. 94-107.

Yakubovskii, A. Yu. [C. E. Bosworth], "Marw al-Shāhidjān", *El*^{2}, VI, Leiden 1991, s. 618-621.

Yakubovskiy, A. Yu, *Altın Ordu ve Çöküşü*, çev. Hasan Eren, TTK Yay., Ankara 2021.

Yakubovskiy, A., "Merv", *İA*, C. 7, İstanbul 1957, s. 773-777.

Yaltkaya, Şerefeddin, "İlhanîler Devri İdarî Teşkilâtına Dair", *THİTM*, II, İstanbul 1939, s. 7-19.

Yârahmedî, Mehdî, "Sikkehâyi Devre-i Mogûl", *Roşd-i Âmûzeşî Târîh*, 1389 hş., s. 39-42.

Yâverî, A. R., *Mukaddemeî ber Şenâht-i Keşâverzî-yi Sonnetî der Îrân*, Tahrân 1359hş.

Yazıcı, Tahsin, "Belh", *DİA*, C. 5, İstanbul 1992, s. 410-411.

Yazıcı, Tahsin, "Benâkitî", *DİA*, C. 5, İstanbul 1992, s. 429-430.

Yazıcı, Tahsin, "Cûzcân", *DİA*, C. 8, İstanbul 1993, s. 96-97.

Yazıcı, Tahsin, "Çav", *DİA*, C. 8, İstanbul 1993, s. 235.

Yetkin, Suut Kemal, *İslâm Ülkelerinde Sanat*, Cem Yay., İstanbul 1984.

Yıldırım, Nimet, *Fars Edebiyatında Kaynak Bilim*, Pinhan Yay., İstanbul 2020,

Yıldız, Hakkı Dursun, "Abbâsîler, *DİA*, C. 1, İstanbul 1988, s. 31-48.

Yiğit, İsmail, "Emevîler", *DİA*, C. 11, İstanbul 1995, s. 87-104.

Yingsheng, Liu, "War and Peace between the Yuan Dynasty and the Chaghadaid Khanate (1312-1323)", *Mongols, Turks, and Others*, ed. Reuven Amitai-Michal Biran, Brill, Leiden-Boston 2005, s. 339-358.

Yuvalı, Abdulkadir, "Çağatay Hanlığı" *DİA*, C. 8, İstanbul 1993, s. 177-178.

Yuvalı, Abdulkadir, "Daruga", *DİA*, C. 8, İstanbul 1993, s. 505-506.

Yuvalı, Abdulkadir, "Ebû Said Bahadır Han", *DİA*, C. 10, İstanbul 1994, s. 218-219.

Yuvalı, Abdulkadir, "Hülâgû", *DİA*, C. 18, İstanbul 1998, s. 473-475.

Yuvalı, Abdulkadir, "Mengü Timur", *DİA*, C. 29, Ankara 2004, s. 138.

Yuvalı, Abdulkadir, A. Engin Beksaç, Ahmet Vefa Çobanoğlu, "İlhanlıar", *DİA*, C. 22, İstanbul

2000, s. 102-108.

Yuvalı, Abdulkadir, *İlhanlı Tarihi*, Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul 2017.

Yuvalı, Abdülkadir, "İlhanlı Hükümdarlarının Dinlere Bakışı ve Bu Konudaki Uygulamaları", *XII. Türk Tarih Kongresi*, C. 3, Ankara 1994, s. 545-553.

Yüksel, Musa Şamil, "Ortaçağlarda *Beyin Göçü* ve Etkileri: Timurlular Örneği", *OTAM*, S. 41, 2017, s. 283-302.

Yüksel, Musa Şamil, *Timurlularda Din-Devlet İlişkisi*, TTK, Ankara 2009

Zeki, İzzetullah, *Horasan'da Hâkimiyet Mücadelesi (821-1005) Tâhirîler, Saffârîler, Sâmânîler, Simcûrîler*, Çizgi Yay., İstanbul 2020.

Zeki, İzzetullah, *İlk Dönem Horasan Valileri Emevîler ve Abbâsîlerin Horasan Politikası (651-821),* Çizgi Yay., İstanbul 2020.

Zekiyüddîn Ebû Muhammed Abdulazîm b. Abdulkavî el-Münzirî, *el-Tekmile livefeyâti'n-nakale*, III, Müessetür Risâle, Beyrut 1405.

Zerrînkûb, Abdulhuseyn*, Donbâle-i Costecû der Tasavvuf-i Îrân*, İntişârât-i İlmî, Tahrân 1375 hş.

Zipoli, Riccardo*, Irreverent Persia Invective, Satirical and Burlesque Poetry from the Origins to the Timurid Period (10th to 15th Centuries)*, Leiden University Press, Leiden 2015.

Zirikli, Hayruddîn, *el-A'lâm*, V, Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn, Beyrut 1399.

Zümrüt Orhan, Kübra, "İsferâyînî, Nûreddin", *DİA*, C. EK-1, Ankara 2020, s. 647-648.

Elektronik Kaynaklar:

https://www.britishmuseum.org/collection/search?keyword=Ilkhan%C4%B1d&place=Khurasan%20%28province%29&view=grid&sort=object_name__asc&page=1, s.e.t., 28. 02. 2023.

İlhanlı Sikkeleri Christian Rasmussen Koleksiyonu, http://www.tokakte.dk/,s.e.t.,28.02. 2023.

EKLER

EK-1. İlhanlı Dönemi Horasan ve Komşu Coğrafyalar Haritası[1193]

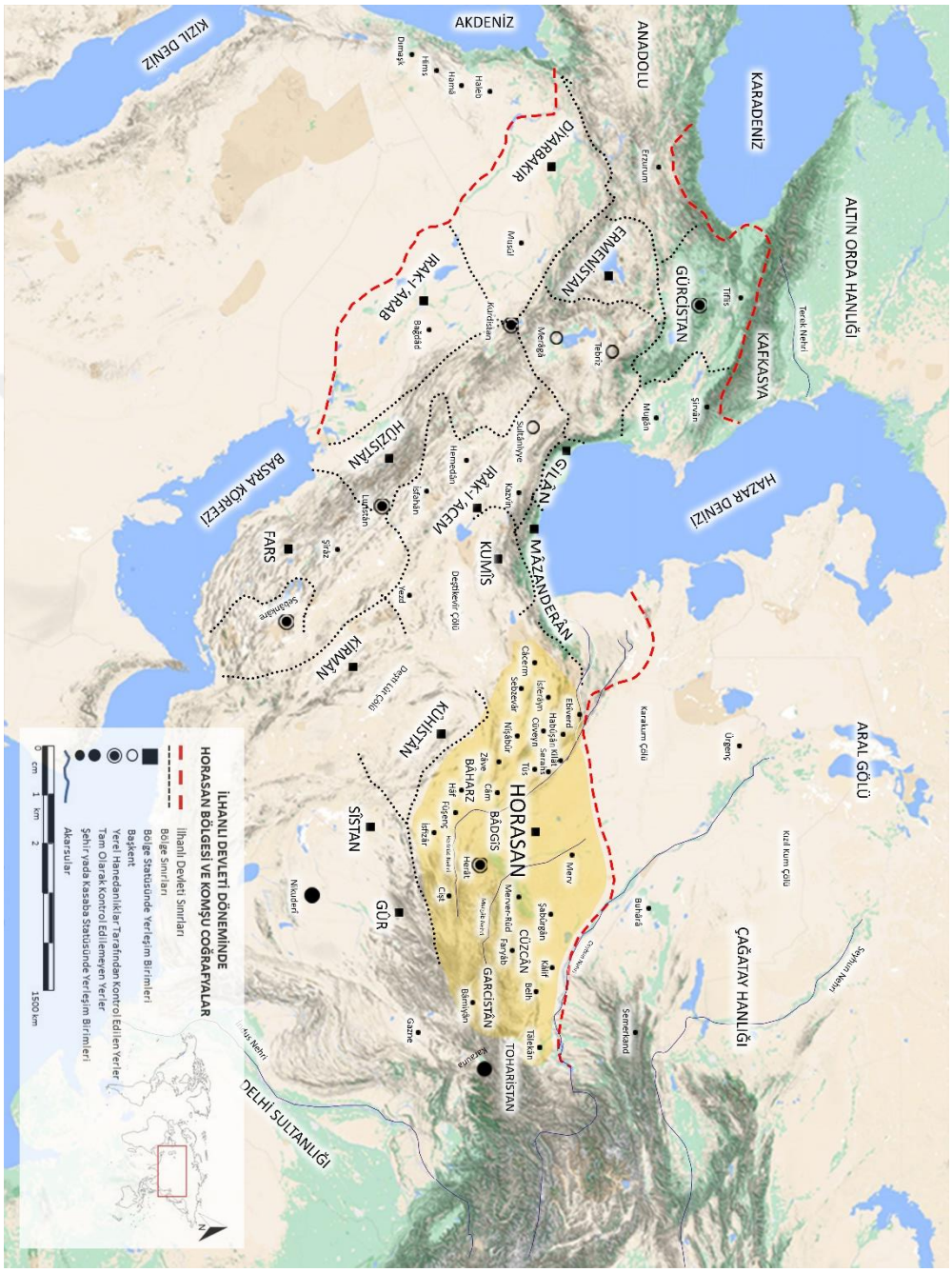

[1193] Bu harita, aşağıda referansları verilen çalışmalardaki İlhanlı dönemi haritaları esas alınarak Serhat Uslu'nun çizimiyle yazar tarafından yeniden oluşturulmuştur. *Atlas-i Târîh-i Îrân*, ed. Seyyid Hüseyn Nasr-Ahmed Müstevfî-Abbâs Zeryâb, Dânişgâh-i Tahrân, 1350 hş., harita no: 17; Christopher P. Atwood, *Encyclopedia of Mongolia and the Mongol Empire*, Facts on File, Inc, New York 2004, s. 232; Peter Jackson, *The Mongols and the Islamic World from Conquest to Conversion*, Yale University Press, London 2017, s. 196.

EK-2. Horasan'a Bağlı Dört Büyük Şehir ve Onlara Bağlı Yerleşim Yerleri[1194]

Nîşâbûr	Herât	Belh	Merv
İsferâyn	İsfizâr	Bâmiyân	Esfûrgân
Beyhak	Fûşenc	Huttelân	Ebîverd
Biyâr	Bâharz	Penchîr	Teftâzân
Cüveyn	Bâdgîs	Cûzcân	Hâverân
Câcerm	Câm	Faryâb	Serahs
Hâbûşan	Cişt	Simincân	Şâbûrgân
Şakân	Hâf	Tâlekân	Merv er-Rûd
Tûs	Zâve	Kuvâdiyân	Bâzer
Kilât	Gûr	Kâlif	
Cirm	Garcistân	Delec	
Ferâve			
Mersân			

EK-3. Horasan'da Görev Alan İlhanlı Şehzâdeleri[1195]

Şehzâde	Baba	Anne	Şehzâdelik Süresi	Hükümdarlık Süresi
Abaka	İlhan Hülegü	Yisüncin Hatun	1263?-1265	1265-1282
Tubşin	İlhan Hülegü	Nukacin Hatun	1265-1297?	Tahta çıkmadı.
Argun	İlhan Abaka	Kaymış Hatun	1279?-1284	1284-1291
Gazan	İlhan Argun	Kultak İgaçi	1284-1295	1295-1304
Ölceytü	İlhan Argun	Uruk Hatun	1296-1304	1304-1316
Ebû Sâ'îd	Ölceytü Han	Hacı Hatun	1313-1317	1317-1335

EK-4. İlhanlılar Dönemi Horasan'da Yetiştirilen Ürünler[1196]

Bağlı Olduğu Şehir	Yerleşim Yeri	Yetiştirilen Ürünler
Nîşâbûr	İsferâyn	Üzüm, mısır
	Biyâr	Mısır, üzüm
	Câcerm	Mısır, meyve
	Hâbûşan	Mısır, pamuk, üzüm, meyve
	Tûs	Üzüm, incir
	Şakân	Her türlü mahsul
	Mersân	Mısır
	Ferâve	Mısır, meyve
	Beyhak	Mısır, üzüm
	Cüveyn	Üzüm
Herât	Fûşenc	Üzüm, kavun (yaklaşık yüz çeşit)
	Bâdgîs	Fıstık
	Câm	Meyve
	Hâf	Üzüm, kavun, nar ve incir
	Cişt	Elma (buraya özgü büyük beyaz)
	Zâve	İpek, mısır, pamuk, üzüm

[1194] Bu tablo, dönemin coğrafya eseri olan Hamdullah Mustevfî-yi Kazvînî'nin *Nuzhetu'l-kulûb* eserine göre hazırlanmıştır.
[1195] Bu tablo Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedânî'nin *Câmi'u't-Tevârîh* ve *Şu'ab-i pençgâne (Neseb-nâme-i Mülûk)* ve Kâşânî'nin *Târîh-i Ûlcâytû* eserine göre hazırlanmıştır.
[1196] Bu tablo, dönemin coğrafya eseri olan Hamdullah Mustevfî-yi Kazvînî'nin *Nuzhetu'l-kulûb* eserine göre hazırlanmıştır.

	Bâharz	Üzüm
	İsfizâr	Nar, üzüm
Belh	Huttelân	Mısır, pamuk ve üzüm
	Penchîr	Mısır, meyve
	Cûzcân	Mısır, meyve
	Simincân	Üzüm, incir, fıstık ve şeftali
	Tâlekân	Mısır ve meyve
	Faryâb	Meyve
	Kuvâdiyân	Safran
	Kâlif	Meyve
Merv	Esfûrgân	Buğday
	Ebîverd	Meyve
	Teftâzân	Meyve, mısır
	Hâverân	Mısır, birçok meyve
	Serahs	Üzüm, kavun
	Merv er-Rûd	Üzüm, kavun
	Bâzer	Mısır
	Şabûrgân	Mısır

EK-5. İlhanlı Dönemi Horasan'da Basılan Sikke Örnekleri

ön yüz

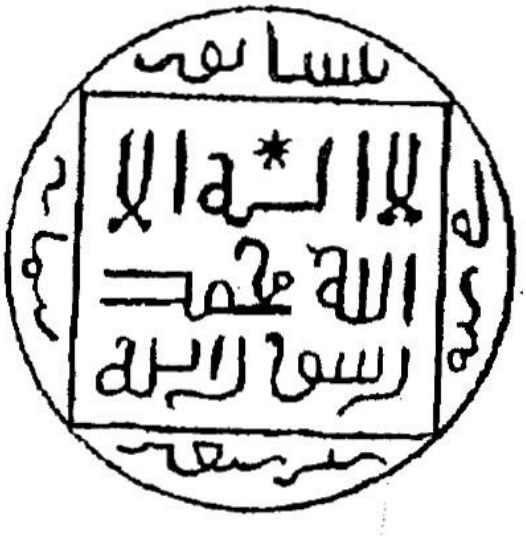

ortada: la ilah illa /Allah Muhammed rasul Allah Deledkeguluk/sen
çevrede: Nîşâbûr/ fi sene /sitte seb'in/ sittemi'a

arka yüz

ortada: Hakanu/Ariba/Abagayn/
çevrede: ……?

1277/1278 yılında İllhan Abaka adına bir yüzü Uygurca basılan gümüş sikke 2.66 gr. ağırlığındadır. Çapı okunamamıştır.[1197]

[1197] Ömer Diler, *Ilkhanids,* ed. Emine Nur Diler-Garo Kürkman-J. C. Hinrichs, Turkuaz Yay., İstanbul 2006, s. 265.

ön yüz arka yüz

ön yüz: lâ ilâh illâ Allâh/Muhammed rasûl Allâh/Tûs
arka yüz: ……./ Hakanu/Ariba/Argunu/Deledkeguluk/Arghûn

Tarihi okunamayan bu sikke, Gazan'ın Horasan valiliği sırasında İlhan Argun adına basılmıştı. 19 mm. çapında 2.54 gr. ağırlığında gümüş bir sikkedir.[1198]

[1198] Ömer Diler, *Ilkhanids,* ed. Emine Nur Diler-Garo Kürkman-J. C. Hinrichs, Turkuaz Yay., İstanbul 2006, s. 313.